Бс1.2:3

II 116
1949

ЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ЕНИЕ ЗА ЕЗИКОЗНАНИЕ, ЛИТЕРАТУРОЗНАНИЕ И ЕТНОГРАФИЯ

ИЗВЕСТИЯ
НА ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

КНИГА VI

СОФИЯ
ИЗДАНИЕ НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
1959

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

ОТДЕЛЕНИЕ ЗА ЕЗИКОЗНАНИЕ, ЛИТЕРАТУРОЗНАНИЕ И ЕТНОГРАФИЯ

ИЗВЕСТИЯ
НА
ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

КНИГА VI

СОФИЯ
ИЗДАНИЕ НА БЪЛГАРСКАТА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
1959

Редакционен комитет:

Чл.-кор. Л. Андрейчин (отг. редактор), акад. Вл. Георгиев, чл.-кор. Ив. Леков, чл.-кор. К. Мирчев и проф. Ст. Стойков

ПРЕНОСНО ЗНАЧЕНИЕ НА ДУМАТА И ПРЕНОСИМОСТ НА ЗНАЧЕНИЕТО

от Дора Иванова-Мирчева

Във всеки културен език се наблюдават три начина на създаване нови средства за назоваване на нови понятия: 1) образуване на нови думи с помощта на словообразователните средства на езика; 2) заемане на думи от други езици; 3) развиване нови значения на съществуващите в езика думи, т. е. многозначност. Последният начин е най-широко разпространен и дава най-големи възможности за развитие на езика. Многозначността е явление, което може да се наблюдава в много езици. Начините, по които се създава многозначността, говорят за известна закономерност, която трябва да бъде проучена, за да се установи дали не може да се смята, че тук се проявява един общ закон на езиковото развитие. Развоят на значенията на думите се обуславя от законите на мисленето, от диалектическата връзка между език и мислене. Мисленето има общочовешки характер. Може да се допусне, че развитието на значенията на думите става също по силата на обща езикова закономерност.

Измененията в значението на думите са забелязани от науката още от най-дълбока древност. Известни са многобройните опити да се намери обяснение на причините на тия изменения и на пътищата, по които се извършват те. В търсене на семантичните закономерности и закони в езика се впускат както философи, така и езиковеди, особено етимолози.[1] Литературната наука, по-точно теорията на литературата, също не може да пренебрегне въпроса за образната и емоционалната реч като основно средство за постигане на образност и емоционалност в художественото произведение. Бидейки предмет на различни изследвания, въпросите, свързани с изменението на значенията на думите, са бивали разглеждани от различен ъгъл, по различен метод и с различна цел, а в резултат на всичко това — и с помощта на разнообразна терминология.

Заслугата на новата, и то предимно на съветската наука е, че след като положи основите на лексикологията като отделна езико-

---

[1] Срв. В. А. Звегинцев, Семасиология, Москва, 1957, гл. I, Основные направления в семасиологических исследованиях, стр. 8—47, където се прави обстоен исторически и критичен преглед на различните схващания относно изменението на значенията на думата.

ведска дисциплина и осветли връзката между език и мислене, тя изобщо даде тласък и насока и за чисто езиковедско разглеждане на въпросите, свързани с измененията в значението на думата. На едностранчивите психологични обяснения на причините, които обуславят промените в значението на думата, съвременното съветско езикознание противопостави марксическото обяснение, основано върху начина, по който протича самият познавателен процес, от една страна, и, от друга — на свързването на изменението в лексиката на езика с промените в историческото развитие на народа, който говори тоя език. Тия два принципа решително спомагат да се постави на правилна основа и един по-частен въпрос от областта на лексикологията — въпросът за преносимостта и за преносното значение на думите в езика.

*

Думата се намира в най-тясна връзка с понятието, което назовава, както езикът се намира в диалектическа връзка с мисленето. И както не може да се отъждестви езикът с мисленото, така не може да се постави знак на равенство между думата и понятието, на което тя дава езиков израз. Затова процесът на образуване на понятието остава предмет на логиката, докато лексикологията се занимава с думата като лексикална единица. Формирането на новото понятие или на новото разбиране на предмета се осъществява на базата на наличния езиков материал.[1] Образуването на понятието е неразделно свързано със звуковия комплекс, т. е. с думата, която ще го назове. Поради това и думата не е название на отделен предмет или явление, а на общите белези на група предмети или явления. Тя обобщава опита и „отразява действителността под формата на понятие".[2] Обаче в значението на думата се съдържат не само елементи от логически характер, т. е. основните белези на понятието, което тя назовава, но и редица други, като емоционалност, образност, стилистична отсянка и пр. Всички те заедно съставят така нареченото лексикално значение на думата.

За всяко понятие не е необходимо непременно да се създава нова дума. Думата като лексикална единица притежава свойството така да разширява своя обем, че при своето развитие в историческия развой на езика да започне да назовава освен първоначалното понятие и нови, сходни понятия, т. е. да достигне до многозначност. Възможностите за такова разширяване на обсега на думата се крият в естеството на нейната вътрешна форма. Това именно дава възможност на думата да назове и нови понятия. Под вътрешна форма на думата трябва да се разбира „характерният признак, който намира израз в словообразователния строеж на думата и става представител на предмета в пялост... Вътрешната форма на думата е необходим елемент при нейното възникване, но самата природа

[1] В. В. Виноградов, Основные типы лексических значений слова, Вопросы языкознания, 1953, кн. 6, стр. 5.

[2] Л. Андрейчин и др., Съвременен български език, ч. I, София, 1953, стр. 16.

на думата допуска по-нататък възможност за отпадане на вътрешната форма."[1] Връзката между звуковия комплекс, който съставя думата, и понятието, което тоя комплекс назовава, е историческа. В един ранен период от нейното развитие може да се говори за известна необходима връзка между звуковия комплекс и понятието, но след време тая връзка избледнява, дори се изгубва, защото думата по самото си естество отразява действителността чрез понятието, на което дава външен израз, а не чрез звуковия си състав. Някои автори, напр. Л. А. Булаховски[2], съвсем ясно подчертават, че изборът на един първоначален признак като основен признак на понятието или явлението, което се назовава, е до голяма степен произволен, а тоя именно образ-признак образува вътрешната форма на думата. Избледнее ли вътрешната форма, за думата се създават богати възможности за развитие, за създаване на многозначност. Многозначността е историческо явление. Тя е резултат от обогатяването на човешкия опит. Затова тъкмо културните езици развиват най-голяма многозначност.

В непосредствена връзка с многозначността е и въпросът за видовете лексикални значения. Наблюденията показват, че често думите имат по няколко вида значения. Най-изчерпателно разглеждане на видовете лексикални значения може да се намери в статията на акад. Виноградов „Основные типы лексических значений слова"[3]. В общи черти те могат да се сведат към следните: преки и производни. От своя страна те могат да бъдат основни номинативни, вторични номинативни, а също така свободни или свързани. Едно от значенията на думата е пряко, номинативно. То назовава предмет, действие или явление и е изве-

---

[1] Л. Андрейчин, ц. с., стр. 16.

[2] Л. А. Булаховский, Введение в языкознание, ч. II, Москва, 1953, стр. 177.

[3] Освен тая класификация, както е известно, има и много други. Така напр. интересно за отбелязване е, че Е. Р. Курилович в статията си „Заметки о значении слова" (Вопросы языкознания, 1955, № 3, 73—81) свежда лексикалните значения до две групи. Той употребява термините „първична" и „вторична семантична функция", които противопоставя на термините „главно значение" (Hauptbedeutung), „основно значение" (Grundbedeutung) и „частни значения" (spezifische Bedeutungen), употребявани от Якобсон в „Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre". Херман Паул различава „узуално, обикновено или общо значение" и „оказионални значения" (срв. К. А. Левковская, Лексикология английского языка, Москва, 1956, 45). Самата авторка пък, въпреки че се основава на класификацията на Виноградов, употребява вместо „основно значение" термина „етимологично значение". В „Лексикология английского языка" от Ворно, Кашчеева и др. се използува терминът „исходное значение", т. е. онова, с което думата е възникнала, и „производное значение". В. А. Звегинцев в своя неотдавна излязъл труд „Семасиология", Москва, 1957 г., критикува господствуващото в езикознанието схващане за лексикалното значение на думата и отрича всички опити да се даде някаква класификация на видовете лексикални значения. Според Звегинцев думата има само едно общо лексикално значение, което е резултат на обобщение. То може да се състои от няколко потенциални типа съчетания, които в своята съвкупност образуват лексикалното значение на думата. Тия „потенциални" значения той нарича лексико-семантични варианти (срв. ц. с., стр. 125—126 и др.).

Класификацията на В. В. Виноградов има предимството, че прави опит за подетайлно разграничение на различните видове значения на думата.

стно още под името конкретно значение.[1] Всички думи при своето създаване имат пряко номинативно значение. То се открива най-лесно, защото е в пряка, непосредствена връзка с понятието, което назовава, и обикновено първо възниква в съзнанието на говорителя при споменаване на думата без контекст. На първичните номинативни значения се гради основната комуникативна функция на езика. Прякото номинативно значение се разбира еднакво от членовете на даден езиков колектив в определен етап от развитието на езика. Последното условие важи за случаите, когато някои думи в процеса на своето историческо развитие изгубват по редица причини прякото си номинативно значение и остават да съществуват с вторичното си значение, което вече започва да се схваща като основно номинативно значение на думата. В такива случаи само чрез етимологичен анализ може да се установи първичното номинативно значение. Такъв е напр. случаят с думата *хора* 'люде, човеци' в български език, която е заемка от гръцки и първоначално е означавала 'земя'. Все пак обаче това са отделни случаи. Основното правило е, че думата съществува в езика в течение на векове, като запазва своето първично номинативно значение.

За илюстрация на видовете лексикални значения на думата може да ни послужат значенията на глагола *вземам*. Неговото основно номинативно значение може да се формулира така: 'поемам в ръце, хващам, улавям'[2], напр. *Той се наведе,* ***взе*** *детето и тръгна напред.* Но тоя глагол означава още и 'отнасям със себе си, отвеждам', напр. *Дойде,* ***взе*** *си дрехите и излезе* или *Дойде* ***да ме вземе*** *да излезем.* В своето семантично развитие глаголът започва да назовава и друго понятие, свързано с основното значение на глагола, а именно 'приемам, получавам, придобивам', напр. *Той* ***взема*** *много скъпо за работа,* ***Вземам*** *заем,* ***Вземам*** *наем,* ***Вземам*** *заплата* и пр. Това значение може да се разшири и да обхване и понятието 'снабдяване с нещо' или 'купуване', като напр. ***Вземаме*** *си вода от тоя кладенец* и *Отидох* ***да взема*** *хляб от фурната.* Глаголът *вземам* обхваща и понятието 'отнемане' дори 'ограбване', напр. *Нападнали го разбойници.* ***Взели*** *му всичко.* За да се види какви широки възможности има лексикалното значение на една дума и да изпъкне още повече разликата между понятие и лексикално значение, можем да вземем за пример и другите значения на глагола. Така в разговорния език едно от често употребяваните значения на глагола *вземам* е 'встъпвам в брак, оженвам се', напр. *Ако ми Радка не дадат, / аз по-малката* ***ще взема,*** */по-малка и по-хубава* (нар. пе-

[1] Термините конкретно значение и абстрактно значение са неудобни за използуване в лексикологията и лексикографията, защото конкретността и абстрактността са логически категории. Те определят понятията откъм начина на тяхното образуване и откъм същността на назоваваното понятие. (Думата, независимо от това, дали назовава конкретно понятие, напр. *планина, хляб, дреха, цвете* и под., или абстрактно, като *радост, любов, доблест* и под., има пряко значение и производни значения. Затова по-правилно и по-удобно е да се говори не за „конкретно" значение на думи като *радост, любов, доблест* и под., а за пряко значение).

[2] Формулировките на значенията са взети от „Речник на съвременния български книжовен език", т. I и II, София, БАН, 1955—1958.

сен). Освен това глаголът *вземам* има и свързани значения. Така напр. в съчетание с *да* и друг глагол той означава начало на действие 'почвам, започвам', напр. *Той* ***взе*** *да се вслушва в разговорите* (Ив. Вазов, Под игото, 169). А в съчетание с *че* или *та* и друг глагол в разговорния стил на български език *вземам* служи да подчертае действието на другия глагол и да покаже неочакваността на това действие, а в известни случаи и неодобрението на говорителя към това неочаквано извършвано действие, напр. *На цяло село ергените тръгнаха по щерка му, а той* ***взе, че*** *я даде чак в Еново* (Г. Караславов, Снаха, 17) или *Както играеха,* ***взеха та*** *се сбиха.*

Явно е, че значенията на глагола *вземам* са във връзка едно с друго и произлизат едно от друго. Основното, първично номинативно значение на глагола е 'поемам в ръце, хващам, улавям'. Останалите значения[1] са вторични номинативни свободни значения или свързани. В езика има многобройни примери от тоя вид, от които ясно личи как думата, която първоначално има едно определено номинативно значение, постепенно може да разшири, а в известни случаи и да стесни своя обем. Разширяване на значението се наблюдава напр. при думата *брат*. Нейното основно номинативно значение е 'син по отношение на другите деца на едни и същи родители или на един от тях', напр. *Тръгнали на път далечен, / двама ми* ***братя*** *близнаци / от една майка родени* (Ел. Багряна, Звезда на моряка, 16). Но значението може да се разшири и думата *брат* да започне да означава и някакъв близък приятел, другар, съратник. Това може да се развие в две отделни, но близки значения: от една страна, 'сънародник, съотечественик', както личи от примера *Четете, о* ***братя****, да ви се не смеят, / и вам чужденците да се не гордеят* (Ив. Вазов, Лирика, I, 190), а от друга — 'човек, близък по идеи, чувства, разбирания; едномисленик', напр. *По чувства сме* ***братя*** *ний с тебе / и мисли еднакви ний таим* (Хр. Ботев, Съчинения) или ***Братя*** *по оръжие.* Значи, докато в основното си значение думата *брат* означава непременно човек, който е кръвно свързан с другиго, роден от един баща или от една майка с него, във второто значение на думата *брат* тоя признак на еднородство може да изчезне и да се яви нов признак — принадлежност към един и същ народ. В третото значение в замяна на това се явява близостта по идеи, съдба и пр.

Разширяването и стесняването на значението става в рамките на основното понятие, като съотношението между основното и вторичното значение е отношение между родово и видово понятие. Така е напр. при думата *воденица,* от чието първо, основно значение 'мелница, която се движи с вода' чрез разширяване се достига до второто значение 'мелница изобщо'. Тук процесът на разширяване се извършва от видово към родово понятие за разлика от двете значения на думата *кола*: '1. Превозно средство на колелета за пренасяне на стока или пътници, теглено обикновено от волове

[1] Срв. статията за глагола *вземам* в „Речник на съвременния български книжовен език", т. I.

или биволи... 2. Моторно превозно средство с четири колелета'. В тоя случай изменението на значението се извършва от родово към видово понятие, т. е. става стесняване на значението.

Получаването на ново значение може да стане чрез пренасяне на белезите на основното значение или на някое от вторичните значения към ново, друго понятие, с което се намира в известна, вече не само обемна връзка. Това пренасяне на названието върху новото понятие му дава названието преносно значение. Така напр. прилагателното *железен* има основно номинативно значение 'направен от желязо, който съдържа желязо'. По признака здравина, който е един от основните белези на желязото, прилагателното започва да означава и 'нещо силно, здраво, издръжливо'. Това значение явно се получава, като се пренасят белезите, които характеризират основното значение, върху нови обекти. От предмети, които са направени от желязо и които следователно притежават качеството здравина и издръжливост, прилагателното започва да се пренася и да служи като определение на други предмети, които не са направени от желязо, но които притежават такива качества, а се пренася и върху лица, които притежават подобни качества. Ето един много известен пример от Вазов от стихотворението „Опълченците на Шипка": *Героите наши, като скали твърди,/ желязото срещат с* ***железни*** *си гърди.*/ *И хвърлят се с песни в свирепата сеч,*/ *като виждат харно, че умират веч* (Ив. Вазов, Лирика, I, 204). Глаголът *калявам* означава 'придавам твърдост, якост на метал, стъкло и под. чрез силно нагряване, последвано от бързо охлаждане', напр. ***Калявам*** *желязо.* Той обаче развива и едно много известно и широко употребявано значение, получено по преносен път: 'правя някого да стане физически здрав, издръжлив; закалявам', напр. *Искам да* ***каля*** *детето да не настива лесно, да не се разболява* или *Не се обличай много, гледай да се* ***калиш.*** От него се развива друга употреба, пак твърде широко разпространена в езика: 'привиквам някого да понася, да издържа всякакви изпитания, трудности', напр. *Изпитанията* ***каляват*** *хората* (Ем. Коралов, Дъщерята на партизанина, 75).

Лексиката на нашия език от старобългарския писмен период до днес показва интересно развитие на значенията на много думи. Така напр. глаголът ВНТАТН, -АІѪ, -АІЄШН в старобългарски език има значение 'живея, обитавам, стоя, разполагам се някъде, спирам на почивка'. С течение на времето той започва да се употребява в отвлечен смисъл, като по-често се свързва с понятието 'дух, душа'. Вместо да означи, че някъде пребивава човек, той започва да се отнася до нещо безплътно. По такъв начин се получава новото, вторично, преносно значение на глагола 'нося се, намирам се мислено над нещо'. При това глаголът изменя и своя стилистичен облик и в днешния език съществува вече като рядка дума, обикновено в езика на поезията, напр. *Умря, но духът му* ***витае*** *между нас.* Тая дума достига до такова развитие, че изгубва конкретното значение, с което е зарегистрирана в старобългарските паметници. Същият път на развитие се наблюдава и при старобългарските глаголи ВРАЧЕВАТН, -ЧѮІѪ, -ЧѮІЄШН и ВѢШТАТН, -АІѪ, -АІЄШН и отглаголните

съществителни, образувани от тях: врачевание и вѣштание. Глаголът врачевати и съществителното врачевание, които в старобългарски език означават 'лекувам' и 'лекуване', днес са останали да съществуват само за назоваване на 'магически действия, които предсказват бъдещето'. Това развитие е напълно оправдано от историческия ход на нещата. С напредъка на науката лекуването с помощта на т. нар. магически действия и средства е започнало вече да се схваща само като остатък от народно суеверие. Думата, която е назовавала това действие, се преосмисля, изгубва напълно значението 'лекувам' в български език. В руски език обаче тя и днес съществува в това значение, но се чувствува като остаряла, докато думата *врач* е напълно жива и означава 'лекар-медик'. Много интересно развитие има и глаголът вѣштати. Някогашното му значение 'говоря, съветвам, съобщавам, известявам' е напълно изчезнало. Думата е останала да съществува само в тържествена поетическа употреба със значение 'предсказвам, предричам', напр. *И праведний му съд е кратък и жесток. / Така* ***вещае*** *той чрез своя пръв пророк* (П. П. Славейков, Кървава песен, 282). Несъмнено в един по-стар период и двете значения са съществували едновременно, като днешното е било образувано по преносен път. Подобни примери можем да намерим и като проследим развоя напр. на думи като *алчен, чар, чаровен, източник, горнило, яд, стрелям, защищавам* и др. Така напр. старобългарското прилагателно алчьнъ е означавало само 'който не е получил храна; гладен'. Чрез пренасяне то започва да означава психична проява 'жажда за придобиване на богатство, печалба'. С течение на времето прякото значение изчезва и думата днес съществува само с някогашното си преносно значение. Думата *чар* в старобългарски език е означавала 'магия'. По преносен път тя е развила новото си и единствено днес значение 'очарование, обаяние', напр. *Хубостта ти днес е с други* ***чар,*** */ майко моя и родино моя...* (Н. Хрелков, Дочакан ден, 155) или *Тя има голям* ***чар****, човек с* ***чар.*** Същото развитие има и прилагателното *чаровен* или съществителното *чародей.* В старобългарски език думата источьникъ е означавала 'извор, място, където извира вода', а днес съществува само в преносното си значение. Думата ѧдъ е означавала 'отрова', докато днес се употребява само за означаване на душевни страдания, горчивини, огорчения.

Старинни преносни значения се крият и в твърде употребяваните днес думи *стрелям* и *защищавам.* Те се разкриват чрез историко-семантичен анализ. От него става ясно, че тия два глагола са свързани с най-старите оръжия *стрела* и *щит,* излезли напълно из употреба днес. Ние и днес стреляме, но с пушки и топове, до днес защищаваме, т. е закриляме някого или нещо, въпреки че не си служим с щит. И до днес използуваме гръцката дума *хора* за означаване на 'люде, човеци', без да мислим за някогашното й значение на 'земя, страна, област'.

Цитираните примери, по-голямата част от които са добре известни в езиковедската наука, показват, че измененията в значенията на думите се наблюдават в целия исторически развой на езика. Някои от тях се получават чрез разширяване или стесняване на техните основни значения. Полученото производно значение се отличава от основното само по обем. Тия случаи обаче са твърде малко в сравнение с онния, при които думата, разширявайки своя обсег, започва да се употребява за назоваване на предмети, явления или действия, които са твърде отдалечени и различни от онова явление, предмет или действие, което тя първоначално назовава. В основата на тоя вид разширяване лежи обикновено метафората или метонимията. Получените по тоя начин значения носят названието преносни. Някои автори, изхождайки от това, че преобладаващата част от разширените значения са получени именно по тоя път, изобщо отъждествяват разширено значение с преносно значение.[1] Такова отъждествяване е до голяма степен оправдано, но все пак чрез него се изключват онния, макар и малобройни случаи, в които разликата между основното и производното значение е само обемна.

От дадените по-горе примери от развитието на значенията на някои думи от старобългарския период до днес личи, че повечето от получените значения са именно преносни. Значенията на думите се изменят най-често чрез пренасяне на названието на един предмет върху друг, с който първият се намира в някаква връзка. От това може да се дойде до заключение, че развиването на преносни значения, от една страна, е свойство на думата, а от друга, получаването на нови значения по преносен път е исторически процес. За назоваването на свойството на думата и на процеса най-удобно е да бъде въведен терминът преносимост на значението. Преносимостта е историческо явление, което действува през целия исторически развой на нашия език, а и на езиците изобщо и е тясно свързано с историята на народа, който говори тоя език. Същевременно преносимостта в езика може да се определи и като особеност на думата да променя значението си, разширявайки своя обем, при което тя чрез пренасяне започва да служи за назоваване на ново понятие, нов предмет или явление, което се намира във връзка или зависимост от първоначално назоваваното понятие. Преносимостта е важен фактор на езиковото развитие, който може да се прояви в различна степен и с различна сила. Така напр. новото значение, получено по преносен път, може напълно да измести старото, т. е. първичното номинативно значение само да остане да съществува като първично номинативно значение на думата, чийто произход може да се установи само по етимологичен път, като напр. случаят с думата *хора* и мн. др.

---

[1] Срв. Л. Андрейчин и др., Съвременен български език, стр. 25; Е. М. Галкина-Федорук, Современный русский язык, Лексикология, Москва, 1954, стр. 55.

В зависимост от това, от какъв аспект разглеждаме една дума, ние можем да достигнем до различни определения на нейните видове значения. Налага се да се прави разграничение между преносимостта и преносните значения на думите заедно с разширените и стеснените така, както те се определят в един речник на съвременния език. Докато преносимостта като процес и свойство на думата в най-широк смисъл се разглежда от гледна точка на езиковото развитие в исторически аспект, видовете значения — разширено, стеснено и преносно — така, както се схващат в един съвременен тълковен речник — се определят предимно в синхроничен аспект. Смесването на двете неща може да доведе до недоразумения и грешки.

*

Историческата семантика и етимологията дават богат и интересен материал за лексикалния развой на езиците. Развитието на науката, културата, стопанския и политическия живот изисква нови изразни средства, които се получават най-често чрез развиването на многозначност. Но не единствено необходимостта от средства за назоваване на нови понятия е причина за многозначността в езика. Извънредно важни са и емоционалният фактор и стремежът към търсене на нови и свежи езикови средства за постигане на образност и за израз на чувства. Булаховски пише по тоя повод следното: „Люди подчиняются, как свидетельствует история языков, время от времени также тенденциям обновлению своей лексики по мотивам эмоционально-аффективного порядка. Психологическая окраска, сопровождающая те или другие слова, с течением времени начинает изнашиваться, начинает казаться больше не отвечающей потребностям выражения. Для выражения того, что хотят передать другим, ищут новых, свежих слов, способных более, чем кажущиеся уже „затасканными", „стершимися", остановить на себе внимание, „дойти", взволновать, понравиться и т. д."[1]

А. Доза в предговора[2] към своя етимологичен речник на френски език също набляга на необходимостта от търсене на нови и свежи изразни средства, а в „История на френския език"[3], когато говори за изменението на значенията на думите, той отбелязва влиянието на психологични и социологични явления.

Трябва да се отбележи, че тоя въпрос е твърде сложен, твърде отвлечен. Много автори изобщо не го засягат. Те се задоволяват само да констатират явлението, да го опишат и обяснят, без да се впускат в търсене на причините на неговото създаване.

За начина, по който става изменението на значенията на думите, могат да се приведат различни мнения. Така напр. Булаховски смята, че тия изменения се дължат на действието на асоциации, обусловени от връзката между явленията, от дадена исто-

[1] Л. А. Булаховский, Введение в языкознание, ч. I, Москва, 1953, стр. 89.

[2] A. Dauzat, Dictionnaire étymologique, Paris, Introduction, p. XIII.

[3] А. Доза, История французского языка, перевод с французского, Москва, 1956, стр. 194—220.

рическа почва, дадена национална среда, а в редица случаи и от индивидуални психологични причини.[1] Това може да се сметне за едно от най-пълните обяснения, тъй като в него са взети под внимание всички главни фактори, които играят роля в процеса на изменението на лексикалните значения, а всички те се преплитат в тоя сложен и труден за обяснение процес. Поставянето на тежестта само върху един от тях би довело до едностранчиво обяснение. Така напр., като вземаше пред вид само индивидуално-психологичния фактор, по-старото езикознание свеждаше причините на това явление до индивидуалните асоциации на говорителя, който, воден свободно от тях, по свой собствен път пренася названието на едно понятие върху друго, с което открива някаква вътрешна връзка. Асоциацията като психологично явление е до голяма степен индивидуална, а що се отнася до свързването на представите за два предмета или две явления, то може да бъде субективно и върху него не може да се гради такова общоезиково явление. Доколкото се говори за асоциацията като фактор за лексикалните изменения на думите, това трябва да се разбира не за случайните, индивидуални асоциации на отделния индивид, а за асоциации, обусловени от връзката между явленията, от дадена историческа почва и дадена национална среда. Тоя въпрос може да бъде правилно осветлен, ако се излезе от общочовешкия характер на мисловния процес, от законите на мисленето и от обективната връзка между явленията от обективната действителност. Като форма на мисленето езикът, а в случая лексиката се развива под влияние на мисленето. Думите влизат във връзка и взаимозависимост помежду си, влияят си в човешката реч и се изменят по законите на мисленето, като получават различен езиков израз в различните езици. Затова в различните езици се наблюдава един и същ път на развитие на значението на думите, а по-конкретно и един и същ път на образуване на преносните значения в езика. Данни за това могат да се намерят във всеки труд по сравнително езикознание, когато се разглежда лексиката на различните езици.

Преносните значения отдавна занимават науката, но едва в последно време се засягат по-системно от лексикологията. Заслугата за това се пада преди всичко на съветското езикознание, което създаде и разви лексикологията като отделен дял от езикознанието. Но дори и в новите трудове, които засягат преносното значение на думите, се среща твърде разнообразна и неустановена терминология, а терминологичното разнообразие и разноезичие е до известна степен несъмнено белег на известна неизясненост на тия въпроси. Най-често се срещат термините преносна употреба и преносно значение. Булаховски[2] определя два вида преносни значения — номинация, т. е. назоваване на ново понятие по преносен път, и метафоризация — преносна употреба. Такова разделяне може да се приеме за напълно убедително, защото то най-точно отговаря на фактическото положение в езика. А. Н. Ко-

[1] Л. А. Булаховский, ц. с., стр. 57.
[2] Пак там, стр. 90, 91, 92.

жин[1] употребява термините фигурално и преносно значение, но не може да проличи, дали той прави някаква разлика между тях, като същевременно си служи и с термина метафорически, който явно е синоним на фигурален. Р. А. Будагов[2] също употребява термините преносно и фигурално значение и мъчно може да се схване някаква разлика между тях, още повече, че някъде той просто изрежда и двата термина за едно и също нещо. В излезлите по-късно трудове[3] се наблюдава известно установяване на термините преносно значение и преносна употреба. Въпреки различието в терминологията обаче важно е да се отбележи, че съвременните съветски автори[4] различават два случая, а именно преносно значение, наречено още фигурално, и преносна употреба, наречена още метафорическа или тропеическа. Други автори наричат тия два случая поетическа метафора и езикова метафора или просто метафора, метафорическа употреба или метафорическо значение.

Създаването на преносни значения е било забелязано отдавна и върху него са направени интересни наблюдения както от някои по-стари езиковеди, особено етимолози, така и от учени, които се

---

[1] А. Н. Кожин, Переносное употребление слова, Русский язык в школе, 1954, стр. 20—26.

[2] Р. А. Будагов, Очерки по языкознанию, Москва, 1953, стр. 25.

[3] А. Н. Гвоздев, Очерки по стилистике русского языка, Москва, 1955, стр. 124—132; А. И. Ефимов, Стилистика художественной речи, Москва, 1956.

[4] Интересно за отбелязване е схващането на В. А. Звегинцев, застъпено в неговия излязъл наскоро труд „Семасиология", Москва, 1957 г., където се прави опит да се поставят основите на семасиологията като отделна езиковедска дисциплина със свои собствени методи на изследване. Застъпвайки схващането, че думата има едно общо значение, което представя съвкупност от отделни лексико-семантични варианти, Звегинцев отхвърля напълно и преносното значение. Той пише: „Все изложенное свидетельствует о том, что для семасиологического исследования, стремящегося выявить природу лексического значения, закономерности его развития и взаимоотношения, составляющих его элементов, такие категории как „основное значение", „прямое значение", „переносное значение" оказываются совершенно бесцельными ... Это весьма условные категории, которые не имеют под собой никаких лингвистических критериев. В действительности существуют только лексико-семантические варианты слова, не знающие никаких разграничений на основные и неосновные, прямые и переносные и совершенно равноправные в этом отношении" (222—224) (разредката моя — Д. М.). Авторът не е съумял да даде достатъчно ясно и убедително ония „лингвистични критерии", които според него най-правилно биха обяснили промените в значението на думите по чисто лингвистичен път. Примерът, който се дава с историческия развой на прилагателното *темный*, не е никак убедителен. За да обоснове тезата си, че не трябва да се делят значенията на една дума на преки и производни — преносни, — той цитира посоченото прилагателно, като твърди, че в паметници от X—XI в. то се срещало само в морално-оценъчен смисъл, а не в конкретния смисъл 'лишен от светлина' и от това вади заключение, че не може да се твърди, че морално-оценъчното значение на думата е производно. Трябва да се има пред вид обаче, че писмените паметници, достигнали до нас, не винаги имат възможност да отразят всички значения на една дума, докато хилядите примери от живия език всеки момент могат да подкрепят твърдението, че не всички значения на една дума са „равноправни" и че явно са образувани и се образуват едно от друго. Изказаните от Звегинцев мисли трябва да се смятат за дискусионни. Те се нуждаят от по-голяма аргументировка и от привеждане на по-богат илюстративен материал.

занимават с теория на литературата и със стилистика. Потебня[1] се спира на въпроса за възникването на преносните значения. Според него те възникват поради липса на езикови средства inopiae causa и са няколко пъти повече на брой от коренните думи в езика (т. е. според съвременната терминология думите от основния речников фонд). Потебня изтъква, че в новообразуваната дума се съдържат три елемента: образ, собствено значение и връзка с други образи. Той смята, че първоначалното състояние в езика и по-конкретно първоначалното състояние на думата е образността. Всички думи по произход са образни. Безобразността е производна.

Мислите, изказани от Потебня, дават интересна и твърде убедителна картина на развоя на преносните значения. Потебня си служи с термина „перенесенные слова".

В предговора към своя етимологичен речник Доза[2] набляга на метафората като основа на изменението на значенията на думите. С течение на времето метафората избледнява. Така в езика се създават значения, които се получават по преносен път и които с течение на времето престават да се чувствуват като преносни.

Подобно схващане застъпва и Ст. Младенов в своя „Увод в общото езикознание"[3], като си служи с термина фигуралност на израза.

Въпросът за преносимостта занимава и литературоведите. Образността и емоционалността са важни художествени похвати и не случайно са предмет на изследване и от литературната наука. Томашевски в своята „Теория литературы"[4] отделя специална глава „Изменение значения слова". Той говори за езикова метафора и поетическа метафора и отбелязва пътя на развитие от поетическа към езикова метафора. Поспелов[5] също засяга въпроса за преносимостта в езика, която той нарича образност, като набелязва същия път на развитие на преносните значения.

От цитираните проучвания личи, че създаването на преносните значения е явление, което се наблюдава през всички епохи на езиковото развитие. Преносимостта се създава от образното мислене чрез пренасяне на названието на едно понятие върху друго, с което първото се намира в някаква връзка или зависимост. В много случаи това название се възприема, влиза в обща употреба и с течение на времето може отчасти или дори напълно да изгуби своята първоначална образност, като дори се превърне в първично номинативно значение на думата. В езика във всеки момент от неговото развитие могат да се видят различните видове преносни употреби и различната степен на тяхната лексикализация от образна индивидуална употреба до първично номинативно значение, чиято някогашна образност може да се открие само чрез етимологичен анализ. Трябва да се прави разлика между преносимостта в езика на пое-

[1] А. А. Потебня, Из записок по теории словесности, Харьков, 1905.
[2] А. Доза, ц. с., стр. 13.
[3] Ст. Младенов, Увод в общото езикознание, София, 1927.
[4] Л. И. Томашевский, Теория литературы, Москва, 1945.
[5] Г. М. Поспелов, Теория литературы, Москва, 1940.

зията и в общонародния език. В поезията тя е индивидуална, случайна, а в езика е общоизвестна, осъзната и въведена в езиковата практика, докато поезията търси новата, свежата изразна форма. На тия неща ние ще имаме възможност да се спрем по-подробно малко по-нататък.

Що се касае до терминологията, за значенията, получени по преносен път, най-удобно е да се възприемат термините преносно значение или преносна употреба и образна употреба, а за назоваване на историческия процес на изменение на значението на думата, който се основава на пренасяне на названието, както и за самото свойство на думата да изменя по такъв начин своето значение — терминът преносимост на значението.

Създаване на преносимостта в езика. Как се създава преносимостта в езика? Тоя въпрос несъмнено е един от най-съществените във връзка с изменението на значенията на думите. За да си обясним пътя на създаването на преносните значения в езика, ние можем да прибегнем до данните, които ни дава литературната наука относно постигането на образност и емоционалност в езика на художественото произведение. Това е предмет на стилистиката, която различава различните поетически фигури, при чието създаване играят роля два фактора — емоционален и изобразителен, между които не може да се направи рязко разграничение, защото на всяка крачка те се преплитат. Емоционалността не може да се постигне без изобразителни средства, а изобразителността почти винаги е израз на някаква емоция. Затова ние тук ще ги разглеждаме предимно заедно, като само там, където е възможно, ще се помъчим да направим известно разграничение между тях.

В стилистиката образните думи и изрази се наричат тропи. Тропът има иносказателно значение. Чрез него едно явление (същество, лице, предмет, действие и под.) от живота се използува за назоваване, означаване на друго явление (същество, лице, предмет, действие и под.). Основният начин на образуване на троп е уподобяването по сходство на белезите между два предмета или две явления и под., т. е. т. нар. метафора. На метафора се основават много художествени образи, като олицетворението, символът и пр. Поезията — народна и лична — е изпълнена с такива художествени образи. Да вземем един пример от Дебелянов. *Пробуждам се — денят в прозорците ми гледа, на/ сладосънна нощ* ***прогонил сетний знак*** (Грижа, 82). Да вземем и отделните значения на глагола *пламвам*. Неговото основно значение е 'започвам да горя с пламък, да пламтя', напр. *Огънят* ***пламна***. Третото му значение е означено в „Речник на съвременния български книжовен език" като преносно 'изчервявам се поради някакво силно чувство', напр. *Лицето й* ***пламна*** *от срам*. Четвъртото значение и петото са също преносни. Четвъртото гласи 'изпадам изведнаж в силно раздразнено, развълнувано състояние; кипвам', напр. *Той* ***пламна*** *от негодувание*, а петото е формулирано по следния начин: 'за силни чувства — избухвам, разгарям се изведнаж', напр. *Тогава в мен* ***пламва*** *безумната жажда на риска* (Ел. Багряна, Звезда на моряка, 60). Като отсянка към това значение стои: 'за бунт, въстание — из-

бухвам', напр. *На няколко места из страната* ***пламнаха*** *бунтове* (Ив. Вазов, Утро в Банки, 104). Шестото значение се употребява за болест и означава 'появявам се изведнаж и се разпространявам бързо, получавам епидемичен характер' или 'бивам обхванат от някаква болест, епидемия' и под., напр. *Градът* ***е пламнал*** *от скарлатина.* Глаголът *пламвам* е развил и фразеологично съчетание *пламнала ми е главата,* т. е. 'намирам се в голямо напрежение, безпокойство, вълнение'.

Явно е, че всички значения на глагола са получени от основното значение чрез пренасяне на названието на действието, което означава глаголът, върху други, сходни предмети или явления, с които първоначално назоваваното явление има сходни признаци. Назоваваните по метафоричен път понятия могат да бъдат абстрактни или конкретни, обаче това не играе никаква роя при създаването на преносното значение. Ако сравним примера от Дебелянов, в който се говори за *ден, който* ***гледа*** *в прозорците,* ***прогонил*** *сетний знак,* и примерите, дадени към отделните значения на глагола *пламвам,* ще видим че и в двата случая има метафори. Разликата е само тази, че в първия случай има поетическа метафора, която ние в обикновената реч не бихме употребили, а във втория има метафори, които всеки от нас всекидневно употребява, без да си дава сметка за това. Те са именно лексикализирани метафори, усвоени от говорещия колектив, докато поетическата метафора е толкова по-сполучлива, колкото е по-нова, по-свежа и по-неочаквана.

Нашата цел тук е да проследим преди всичко метафората в езика, нейната роля в изменението и обогатяването на лексиката, при създаването на преносните значения на думите. Да вземем за пример глагола *вървя.* Неговото основно номинативно значение е движа се в някаква посока, ходя, пристъпвам', напр. *Войниците* ***вървяха*** *в строй.* От него са се развили редица производни преносни значения, някои от които се основават именно на метафора. Така свърже ли се напр. с понятието време, глаголът започва да означава 'преминавам, протичам'. Това личи от следния пример: *Бавно, много бавно* ***върви*** *времето.* Пренесен върху понятието работа, той получава значение 'преминавам, протичам, развивам се', напр. *Той гледаше как* ***върви*** *работата на машините* или *Работите му не* ***вървят*** *добре.* Глаголът *вървя* развива преносно значение и когато се свърже с понятието за някакъв механизъм. Движението на механизма се уподобява на движението на човек и глаголът започва да означава, че механизмът се намира в движение, че работи, напр. *Часовникът ми не* ***върви.*** *Развалил се е.* Същата метафоричност играе роля и при създаването на друго значение, което се отнася до цената на някаква стока: 'имам цена, получавам цена'. Това значение е разпространено в разговорния стил (срв. *Как* ***вървят*** *яйцата на пазара?*).

Много ясно се чувствува метафората напр. в значението на прилагателното *гранитен.* Всеки би могъл веднага да направи разлика между изразите ***Гранитна*** *скала* и ***Гранитна*** *воля.* Ясно е как значението 'направен от гранит' постепенно започва да се пре-

нася към по-отвлечени понятия, като *воля* и под., за да означи 'твърдост, необикновена устойчивост'.

Съществителното *гора*, което означава 'земно пространство, обрасло с много дървета', по метафоричен път се употребява и за назоваване на друго, също така конкретно явление — 'множество издигнати нагоре предмети'. Срв. примерите: ***Гора*** *зашуми, вятър повее — /Балканът пее хайдушка песен* (Хр. Ботев, Съчинения, 16) и *Манифестацията се скри под* ***гора*** *от знамена, портрети, плакати и цветя* (Раб. дело, 1950) или ***гора*** *от щикове.*

Не са редки случаите, когато по метафоричен път названието се предава от конкретно на абстрактно понятие. Дори като се има пред вид начинът, по който се развива изобщо абстрактното мислене и съответно се създават абстрактните понятия, може да се каже, че именно преносимостта е пътят, по който се получават повечето от названията на абстрактните понятия. За пример може да ни послужи прилагателното *горчив*, чието основно значение е конкретно: 'който има вкус на пелин, хинин и под.; противоположно сладък', напр. ***горчиви*** *бадеми,* ***горчиво*** *лекарство* и др. Но понякога се казва, че *думите са* ***горчиви***, че някой *пролива* ***горчиви*** *сълзи* или се усмихва *с* ***горчива*** *усмивка*, а в стихотворението на Яворов „Заточеници" стоят стиховете: ***Горчива*** *скръб сърца ни трови — / прощавай, роден край* (П. К. Яворов, Антология, 61). Тия примери показват, че в случая може да се говори за едно напълно лексикализирано преносно значение на прилагателното, основано на метафора, което може да бъде формулирано по следния начин: 'който поражда мъка, скръб', а като отсянка към него: 'изпълнен с чувство на мъка, отчаяние'.

Метафора има и в случаите, когато от собствени имена се образуват нарицателни. Така напр. имената на исторически личности или на герои от познати литературни творби често остават да живеят в съзнанието на хората като нарицателни на ония типични качества, които съставят основната черта на техния образ или на тяхната личност. Всеки просветен човек знае, че с името на Гоголевия герой Плюшкин се назовава скъперникът, че Юда означава предател, а Тартюф — лицемер. В български език освен тия метафори от чужд произход съществуват и наши, възникнали на българска почва, от нашата история, от съвременната действителност и от българската литература. За пример може да ни послужи името на бай Ганьо — героя от едноименното произведение на Алеко Константинов, — типичен образ на еснаф-спекулант, представител на зараждащата се буржоазна класа у нас през втората половина на XIX в. Името на бай Ганьо е станало нарицателно именно по метафоричен път чрез пренасянето му върху хора, у които се забелязват подобни на бай Ганьовите отрицателни черти и прояви. Развитието на тая лексикализирана метафора е стигнало дотам, че в езика се е създало и прилагателно *байганьовски*, синоним на 'еснафски, просташки', и наречие *байганьовски*, а така също и съществително *байганьовщина* 'простащина, еснафщина'.

От собствени имена се образуват твърде много нарицателни, особено в политическия език при изострени политически борби за

израз на отрицателно отношение. Много от тях обаче са еднодневки, които изчезват твърде скоро заедно с явлението, с което са свързани.

Между предметите и явленията често съществува постоянна връзка и зависимост в самата действителност. Така напр. между града и жителите, които го населяват, съществува такава постоянна връзка. Затова думата, която означава населеното място, може да се пренесе и върху жителите на това място и да се построи следният израз: *Целият **град** беше излязъл да посрещне освободителните войски.* Или вместо да се каже заглавието на някои съчинения, може да се използува името на техния автор, като напр. *Чета **Вазов***. Тоя начин на назоваване носи името метонимия. Метонимията е поетическа фигура, която се основава върху връзката между предмети и явления, която обективно съществува в обективната действителност, като названието на един предмет, лице, явление и под. се използува за назоваване на друг предмет, лице, явление и под., с който предмет (лице, явление и под.) се намира в известна обективна връзка или зависимост. Интересно обяснение за начина на нейното възникване намираме у Поспелов. Той пише: „Метонимия, как и метафора, не представляет собой изобретение отдельных лиц, поэтов, писателей. Это тоже основной способ мышления, свойственный всем людям и имевший особенное значение в далекие, ранние периоды жизни человеческого общества. Когда первобытные люди впервые как-то обозначали предметы, их интересующие, они обозначали, называли их по их внешним и внутренним связям. Поэтому не только многие выражения, но и большинство отдельных слов нашего языка представляют собой метонимии, или, точнее, количественные метонимии — синекдохи."[1]

Като резултат от образното мислене метонимията[2] съдържа в основата си образ, който, както при метафората, може да бъде в различна степен лексикализиран и следователно в различна степен усвоен от езиковата практика. Отделен вид метонимия представя синекдохата, при която постоянната връзка и зависимост се изразява в количествено отъждествяване, pars pro toto. Можем да вземем за пример известната синекдоха от „Опълченците на Шипка" на Вазов: *Върхът отговори с други вик: „ура!"* (Ив. Вазов, Лирика, I, 204). Върхът означава самите опълченци, които се намират там. Чрез синекдоха авторът представя героичните бойци, които отговарят на страшните нападения на врага с мощния вик „ура!".

---

[1] Г. Н. Поспелов, Теория литературы, Москва, 1940, стр. 48.

[2] По отношение на същността на метонимията интересна за отбелязване е статията на Pavel Trost „Poznamky o metonymii" (Slovo a slovesnost, XIX, 1958, 1, 18—20), в която се засягат изследванията на Фр. Новотни (Fr. Novotný, Co je metonymie, LF, 79, 1956) и на Р. Якобсон (R. Jakobson u. M. Halle, Fundamentals of Language, Gratenhage, 1956, p. 55) върху метонимията. И в двете съчинения се изтъква съществената разлика между метафората и метонимията. Докато метафората се основава на пренасяне на названието в нова предметна сфера, при метонимията пренасянето става в същата предметна сфера (Новотни). Метафората почива върху асоциативните връзки на думите в речника, а метонимията — върху синтагматичните връзки в контекста (Якобсон).

За нашата задача тук не е необходимо да се дели обикновената метонимия от синекдохата, затова в примерите с лексикализирана метонимия, които ще разгледаме по-нататък, ще има и случаи на синекдоха като особен вид метонимия. Думата *гума* означава 'еластична материя, получена чрез вулканизация на суров каучук'. Но тя може да означава и изделие, направено от тази материя, напр. *Спука ми се* ***гумата*** *на велосипеда; автомобилна* ***гума***, ***гума*** *за молив,* ***гума*** *за мастило* и др. Същият случай на пренасяне на названието намираме и при думата *бакър*, която постепенно започва да назовава в народния език не само метала, но и предмета, изработен от него, т. е. 'меден съд за вода; медник', напр. *Зазвънтяха* ***бакъри*** *по кладенци и чешми* (Й. Йовков, Разкази, I, 135). Като събирателно име думата *бакър* може да се употреби и за да означи 'медни домашни съдове изобщо', напр. *Къщата му е пълна с всичко: и* ***бакър*** *си има повечко, и постилки нови си направи* (Т. Г. Влайков, Дядовата Славчова унука, 129).

Метонимия има и в случаите, когато наименованието на съда се пренася върху онова, което е поставено в него, или названието на костюма, облеклото се пренася върху лицето, което е облечено в него, напр. *Много му хареса яденето, изяде две* ***чинии***. Думата *домино* означава 'карнавална пелерина с качулка'. Чрез разширяване по метонимичен път тя започва да означава и оня, който е облечен в такъв костюм, напр. *Цялата вечер черното* ***домино*** *танцува с нея*. На същия принцип се основават и преносните значения на думи като *бас, баритон, дискант, сопрано* и пр., т. е. 'певец с такъв глас'.

Най-разпространената метонимия обаче е тая, при която названието на мястото, където се намира нещо, се използува за назоваване на самото нещо. Такова пренасяне на названието видяхме в примера от „Опълченците на Шипка". То се наблюдава при думи като *галерия, горе* и под. Основното номинативно значение на думата *галерия* е 'най-горният балкон в театър, концертна зала и под.', напр. *Вместо за* ***галерията*** *той си взема билет за партера* (Ив. Вазов, Утро в Банки, 189). Разшири ли се обемът на названието, то може да започне да назовава и публиката, която заема тая част от театъра, напр. *Никога* ***галерията*** *не е присъствувала на по-вълнующа комедия* (Вазов, Из сенките на нашия живот, 8). Наречието *горе* служи за посочване на 'място, което се намира високо над друго място', напр. *Качих се* ***горе*** *в стаята* или *Той живее* ***горе***. Но в разговорния език тая дума може да служи за назоваване на 'по-високо ръководно място', напр. *От* ***горе*** *не одобряваха това* или *Аз ще отнеса въпроса* ***горе***.

Тук биха могли да се отнесат и случаите, при които по метонимичен път названието на учреждението и на мястото, сградата, в която се намира то, се назовават с една и съща дума, като напр. *съдилище* — място и учреждение, *училище* — място, сграда и учреждение, или *граматика* — наука и учебник, *агрономство* — наука, учреждение и място, където се намира то, и мн. др.

Метонимия има и в случаи като *Студено е,* ***носа*** *си не показвам вече навън* или ***Кракът*** *ми не стъпва у тях*. Сходството

по функция също може да бъде причина за пренасяне на названието от един предмет върху друг. Такъв вид метонимия има напр. при названието на някои части на машини. Така самолетът, който лети като птица, има *крила* и *опашка*. Предната част на кораба се нарича *нос* и пр.

Емоционалността и изобразителността са два основни белега на художествения стил. Те оба̀е играят роля и в обикновената всекидневна реч. Под влияние на емоцията най-често се прибягва до образна употреба на думите както в поезията, така и в езика изобщо. Докато в езика на поезията емоционалността има разнообразни прояви, в говоримия език тя би могла да се раздели на два противоположни вида — емоция, породена от положително отношение към предмети или явления от действителността, и емоция като израз на отрицателно отношение. В първия случай тя търси израз на възторг, възхищение, любов и преклонение пред нещо. Тая емоционалност е застъпена все пак по-често в езика на поезията, където получава различни индивидуални изразни форми. Но тя, разбира се, е и езиково явление, което се основава на хипербола, т. е. на преувеличаване размерите, силата или значението на изобразявания предмет. За пример може да ни послужи прилагателното *блестящ*, чието пряко значение гласи 'който блести, лъщи', напр. *Беше светло и цялото поле се белееше, покрито с дебела слана,* ***блестяща*** *и чиста като сребро* (Йовков, Разкази, II, 95). По метафоричен път то може да бъде употребено за израз на възторг, възхищение от способностите или красотата на някого. Така се е образувало второто значение на прилагателното, което може да проличи от следните примери: *Георги Димитров даде* ***блестящи*** *доказателства за дълбочината на своята политическа мисъл* (в. Отечествен фронт, 1950) или ***блестящ*** *оратор*. Това значение може да се формулира по следния начин: 'великолепен, прекрасен'. То се е създало още при глагола *блестя*, от който се образува днешното прилагателно *блестящ*. Вторичното, преносно значение на глагола е 'правя силно впечатление, отличавам се, изпъквам', както личи от примера *Да, искам да бъда царица, искам да* ***блестя*** *в палата* (Ив. Вазов, Към пропаст, 121) или *И борческата, геройчна твоя слава / с невиждан блясък над света сега* ***блести*** (Ел. Багряна, Варшава, сп. Септември, 1950, кн. 6, 12). На хипербола се основава и преносното значение на прилагателното *луд*, което се употребява, за да се посочи, че някой изпитва големи, силни чувства, напр. *Той е* ***луд*** *за детето си.*

Емоционалност като израз на нежност личи напр. в преносното значение на глагола *гукам*. Прякото му значение, което се отнася за птица (гълъб, гургулица и под.), означава 'издавам глас гу-гу', напр. *Гълъбите* ***гукат*** *в близката гора* (Н. Й. Вапцаров, Избрани стихотворения, 105). Но тъй като гълъбите са символ на мир, любов и любовно щастие, глаголът *гукам* започва по преносен път да изразява 'симпатия между хора, близки помежду си, любими, които се отнасят нежно един към друг', напр. *Той търси битки, а ти жадуваш за тихичко гнездене, за да си* ***гукате*** *сладко* (Ив. Вазов, Ивайло, 19).

Интересно е за отбелязване, че отрицателното отношение към действителността намира много ярък лексикален израз в езика. Много повече са преносните значения на думите, които изразяват хумор, ирония, сарказъм или презрение, пренебрежение, подигравка. Те изпълват особено много разговорния пласт на езика. Много от тях са напълно лексикализирани. Те се получават по метафоричен и метонимичен път.

Хипербола наблюдаваме при развоя на различните преносни значения на прилагателното *груб*, които се развиват на базата на метафората. Прилагателното *груб* има много значения. Първичното му номинативно значение в съвременния български език е 'който е изработен несръчно; недодялан, неизгладен', напр. *Селянинът беше облечен в* ***груби*** *шаячни дрехи.* Понякога тая несръчност, недодяланост може да действува неприятно на слуха, на зрението или на осезанието. Ето примери от такава употреба. *Една глава се провира през ниския вход и един* ***груб*** *глас се обажда* (Л. Стоянов, Холера, 110) или *Най-зла от всички в къщи беше Божаница. . . с дълго кокалесто* ***грубо*** *лице* (Елин Пелин, Гераците 23) или *много* ***груб***, *остър плат.* Тия качества могат да се пренесат и върху по-отвлечени понятия и да се образуват други значения на прилагателното, като напр. 'първичен, първобитен, примитивен': ***груби*** *инстинкти,* ***груби*** *нрави.* Свързано с черти от характера и проявите на някого, прилагателното *груб* служи за отрицателна преценка, както ясно личи от примерите: *Почти всеки ден той чуваше между снахите си остри надумки и карапици, пълни с* ***груби*** *и непристойни думи* (Елин Пелин, Гераците, 14) или ***Груби*** *и невъзпитани хора зле тълкуваха някои шеги на стареца и твърде жестоко му отвръщаха* (Й. Йовков, Жетварят, 86). Прилагателното *груб* може да означи и друг вид отрицателни качества и прояви, като напр. ***груб*** *натурализъм* или ***груб*** *материализъм.* Това значение се основава на хипербола. То може да се използува и просто за подчертаване на отрицателни качества и прояви, като напр. ***груба*** *грешка,* ***груб*** *недостатък.*

За израз на лошо чувство или на досада от нещо може да послужи напр. преносното значение на думи като *довличам (се)* и *домъквам (се).* Така напр. *довличам,* както и *довличам се* имат първично номинативно значение 'докарвам нещо чрез влачене до определено място' и 'достигам до някъде с усилие, с мъка'. От първия глагол обаче в езиковата практика се е развило едно значение, което може да изрази пренебрежение: 'довеждам някого, когото не желаят, чието присъствие не е приятно', напр. *Отде ги доведе пък и Дейко? Оная неделя пак ни* ***довлякоха*** *двама — бъбреше булката* (Вазов, Под игото, СбНУ, I, 158). Глаголът *довличам се* също може да означи 'идвам, домъквам се някъде, без да съм желан, очакван', напр. *Той човекът си криви шапката нагоре-надолу, пък утре* ***ще се довлече*** *да иска дял. . . С пръст той не е пипнал тази земя* (Елин Пелин, Гераците, 21). Почти същият случай се наблюдава и при глагола *домъквам* и *домъквам се,* напр. *Всяка вечер ми* ***домъква*** *гости* или *По-миналата година* ***се домъкна*** *сестра му от Пловдив с три деца и свекърва ѝ* (Чудомир,

Избрани произведения, 204). Пренебрежение и презрение се крие и в преносното значение на прилагателното *изтъркан*. От 'износен от дълга употреба' (срв. ***изтъркана*** *дреха*) то се развива като 'излязъл из употреба, неинтересен', напр. ***изтъркан*** *израз* или *Това е* ***изтъркана*** *истина*.

Леко хумористично отношение може да се изрази и чрез преносното значение на съществителното *дявол*. От първичното значение 'зъл дух, сатана' по преносен път се образува ново, което съдържа шеговит оттенък: 'хитрец, шегаджия', напр. *Ама той такива смехории прави, такъв* ***дявол***, *умряхме да се смеем* (Й. Йовков, Разкази, II, 50). Шеговит, подигравателен оттенък може да се открие и в глагола *калайдисвам* 'покривам меден съд с разтопен калай', по-точно в неговото преносно разговорно значение 'карам се с някого, мъмря го за нещо', напр. *Добре го* ***калайдисах*** *за тия глупости, дето ги изрече*.

Иронията играе голяма роля при образуването на преносни значения. Така напр. глаголът *дресирам*, който се употребява в значение 'приучвам животно да извършва определени действия по дадена заповед', има и преносно иронично значение, което се отнася за човек, когото 'приучвам на безусловно подчинение, послушание и покорство', напр. *Добре го е* ***дресирала***, *дума не смее да каже в нейно присъствие*.

Най-често обаче иронията служи за противопоставяне. В езика на художествената литература тоя случай представя образна дума, израз или троп, който в съчетание с други думи приема обратно, противоположно значение. При иронията думите изразяват различни отсенки на отрицание на това, което се изобразява. Такива случаи се срещат в езиковата практика, макар и в сравнително по-малко количество. Противоположността на значението се разкрива от контекста, тя е свързана тясно с тоя конкретен контекст и много мъчно може да се обобщи, да се лексикализира. Можем да вземем за пример изразите ***Хубава*** *работа!* или ***Добре*** *си се наредил!* Двата израза могат да бъдат казани по различен начин, с различна интонация и в различен контекст и да се получи съответно коренно различен смисъл. Докато в един случай те могат да означават одобрение, в друг може да стане тъкмо обратното — да получат ироничен оттенък, да послужат за израз на неодобрение или отрицание. Явно е, че такива употреби не могат да се посочат в един речник. Те не могат да се смятат за отделни значения, а представят от себе си просто изразни възможности на думата, които зависят от конкретния контекст и конкретното съчетание. Обаче противоположността все пак може да развие и лексикализирани преносни значения. Обикновено те се проявяват в някои словосъчетания. Такъв е например случаят с думата *величие*, което значи 'особеност, която внушава уважение, преклонение', напр. ***Величието*** *на духа на Левски е в неговата възвишена простота* (П. П. Славейков, Българска литература, VI, кн. 2, 369). Вземем ли обаче съчетанието *минало величие*, ние вече можем да открием

точно противоположното значение, защото това съчетание служи за иронично назоваване на лице, което вече не представя никакъв интерес.

По преносен път могат да се употребяват думите и в ругателен смисъл, обикновено под влияние на силен афект. За разлика от ироничната употреба обаче в тия случаи думите получават ново, вече лексикализирано значение. Примери за това има твърде много. Съществителното *дърво*, както е известно, има няколко значения: 1)'многогодишно растение с едро, твърдо и разклонено в горния си край стъбло', 2)'къс от това растение, нарязано или нацепено, който се употребява за горене', 3)'дървен материал' и пр. Но тая дума развива и едно ругателно значение, получено чрез пренасяне на белезите на понятието *дърво* върху човек, към когото се проявява отрицателно отношение, неодобрение. То може да се дефинира по следния начин: 'недодялан, тъп, глупав, пасивен човек', напр. *Познавате ли вий тоз Михо, туй* ***дърво?*** (К. Христов, Избрани стихотворения, 165) или *И после кресна на пандурина. — Що стоиш бе,* ***дърво!*** *Ще те прогоня, никаквико!* (А. Страшимиров, Есенни дни, 84). От същия вид е и думата *дивак*, чието пряко значение е 'човек от първобитно племе'. Тя обаче се употребява и като ругателно прозвище за 'невъзпитан, груб, жесток човек', напр. *Остави го тоя* ***дивак!*** *Той никога не умее да се отнася добре с хората.*

Примерите за образуване на преносни значения на думите под влияние на емоцията са извънредно много. Емоционалният фактор е твърде съществен в езика при създаване на думи, които задоволяват изискванията за емоционална изразителност на лексиката. Интересно е да се отбележи, че в български език има много повече изразни средства за отрицателно отношение, отколкото за положително. Това е характерно и за другите езици. От него не може да се дойде до извода, че езикът няма средства, за да даде израз на положително отношение. Но това става най-често чрез индивидуални образни емоционални употреби на думите. За израз на положително отношение, отношение на нежност, сърдечност, любов, възхищение и пр. говорителят като че ли се старае да избегне шаблона и по-скоро се впуска в търсене на нови, свежи метафорични употреби.

Тук би трябвало да се засегне и въпросът за ролята на сравнението при образуването на преносните значения на думата. Сравнението в поетическата реч е такова съпоставяне на два образа, в което един от тях се привлича, за да се постигне по-ярко изображение на другия. Сравнението само по себе си не може да даде ново лексикално значение на думата, защото в един израз, в който има сравнение, фигурират и двете думи, които носят двата образа. Обаче в много случаи в основата на някои метафорични употреби лежи скрито сравнение, с помощта на което белезите на названието на едно понятие се прехвърлят върху друго, с което като че ли го сравняваме. Може да се смята, че скрито сравнение лежи напр. в преносното значение на думата *байрактар* 'знаменосец'. В разговорния език иронично тая дума означава още 'главатар на някаква пакост, лудория, предводител на група, която има лоши прояви'. Но

метафората се отличава от сравнението. При сравнението думите се употребяват в своето първично значение, като на преден план изпъква съпоставката между тези две съвсем отделни понятия. При метафората думата получава ново, преносно значение. От сравнението обаче може да се развие метафора.

От всичко казано дотук става ясно, че между поетическата и езиковата образност в най-широк смисъл на думата има само степенна разлика, а не разлика по същество. Пътят на образуване на езиковата образност, т. е. на преносните значения, е именно пътят, по който се създава и поетическата образност. Разликата обаче е тая, че докато поетическата образност е нова, свежа, оригинална, езиковата, в зависимост от степента на нейната лексикализация, е станала обикновена дори до такава степен, че често може напълно да се заличи в съзнанието на говорещия колектив образът, който е бил използуван при нейното създаване. Това много ясно личи от дадените по-горе примери. Така напр. може да се смята за напълно заличена в съзнанието на говорещите български език образността в значението на глагола *вървя*, когато се употребява за назоваване действието на някакъв механизъм (срв. *Часовникът не **върви***), докато при думи като *пламвам* (срв. ***Пламвам от негодувание***) или *горчив* (срв. ***горчива скръб***) и др. образността все още е до известна степен запазена, макар че не всеки път си даваме сметка за нея, когато употребяваме думите в това им значение.

Интересно обяснение на разликата между езиковата и поетическата образност и по-точно на метафората дава Реформатски.[1] Той изтъква, че разликата се състои в това, че докато езиковата метафора назовава, поетическата само окачествява. За илюстрация на това си твърдение той дава следните примери: езикова метафора има при преносното значение на думата *нос* (срв. ***нос на лодка***, ***нос на параход*** и под.). Поетическа метафора има в случая, когато някой писател назове девойката напр. *козичка*. Езиковата метафора дава название на един предмет или на едно явление, а поетическата метафора само го окачествява. Към това безспорно правилно и убедително твърдение на Реформатски може да се добави, че в развоя на езика разликата между двата случая е само степенна — в степента на лексикализацията. Дори ако си послужим с дадените от Реформатски примери, ще видим, че това е така. Може със сигурност да се предполага, че в един по-ранен стадий от развитието на езика думата *нос* отначало е започнала само да окачествява тая част на лодката, която действително прилича на човешки нос. С време обаче това окачествяващо название се е закрепило към предмета и е станало негово наименование. От друга страна, да предположим какво развитие би могла да има при известни условия думата *козичка*. Ако тя започне в речта все почесто да се свързва с понятието за младо, пъргаво момиче, в края на краищата тя би могла да се превърне от окачествяване в наименование на обекта. Така би се получила езикова метафора. Такъв е именно пътят на създаването и развитието на преносните значения и на преносимостта в езика.

[1] А. А. Реформатский, Введение в языкознание, Москва, 1955, стр. 50.

От изследвания материал може да се получи следната класификация на случаите и начините, по които се създават преносни значения:

I. Най-важният фактор за създаване на преносните значения и на преносимостта в езика е несъмнено метафората. Схваната в най-широк смисъл, тя лежи в основата на преобладаващата част от преносните значения на думите в езика. Не случайно нейното наименование се използува от мнозина за означаване на самото преносно значение.

1. Метафора се явява не само когато един предмет или едно явление се уподобява на друг предмет или на друго явление по форма, цвят, характер на движението и пр. Сходството обективно може да бъде и пространствено, временно, логическо. Понякога това сходство може да бъде резултат на субективно, индивидуално уподобяване и въпреки това да породи метафора. Ако и индивидуална, поетическа, с течение на времето тя може да стане и езикова, да се лексикализира и да се превърне в ново значение на думата.

2. Не са малко случаите, когато метафора лежи в основата на превръщането на едно собствено име в нарицателно.

3. Сходството по функция създава също преносни значения на думите.

4. Емоцията, която играе несъмнено роля в създаването на преносимостта в езика, намира израз най-често в метафората. Независимо от това, дали е породена от чувство на преклонение, нежност, възторг, любов и под., или от ненавист, пренебрежение, презрение и под., метафората дава богати изразни възможности на езика.

II. Метонимията, която се основава на постоянната и обективна връзка между явленията, в много случаи е причина за създаване на преносни значения. Това става и в случаите, когато тая постоянна връзка е количествена, т. е. когато има синекдоха. И при метонимията, и при синекдохата играе роля и емоционалният фактор като подбудител за създаване на нови изразни средства на езика.

III. Най-слабо влияние върху изменението на значенията на думите има иронията, и то в ония сравнително редки случаи, когато тя не търси езиков израз чрез метафората, а се основава на противоположността на значението. Използувайки думата в нейното пряко значение, а влагайки и тъкмо противоположен смисъл чрез особения контекст или особената интонация, иронията търси езиков израз. В редки случаи обаче в резултат на това се създават нови, лексикализирани преносни значения на думите.

Прояви на преносимостта в езика. Кои думи[1] развиват преносни значения? На пръв поглед тоя въпрос може да изглежда

[1] А. И. Ефимов в своята „Стилистика художественной речи", Москва, 1957, прави опит да определи сферата, в която се образуват преносните значения и употреби, като класифицира различните случаи на тематична база (109—122). Според него метафори се получават от названия на птици, риби, насекоми, минерали и изкопаеми, облекла, дървета, цветя и пр. Тая класификация е интересна, но не може

малко ненужен и излишен. От разгледаното дотук става ясно, че преносимостта е едно важно езиково явление, което се проявява както в исторически, така и в синхроничен аспект през целия път на развитието на езика. Тясно свързана с понятието като логическа категория, преносимостта се проявява при самостоятелните думи, т. е. ония, които означават предмети или явления от действителността. Несамостоятелните думи нямат преносни значения. Причината е тая, че самостоятелните думи влизат в най-разнообразни свободни съчетания помежду си. По тая причина названието на едни от тях лесно може да се пренесе върху други. При служебните думи, които имат определена и ограничена функция, такова заместване е твърде неудобно и до голяма степен на практика е невъзможно. За разликата между служебните и самостоятелните думи може да се използува определението на Реформатски,[1] който подчертава, че служебните думи не назовават. Тяхната номинативна функция е насочена към ония понятия за отношение (пространствени, временни, причинни, за цел и пр.), които те изразяват. Следователно служебните думи изразяват понятия, но все пак особени понятия — понятия за отношение — и затова не случайно се наричат думи-морфеми.

Вземем ли за белег на създаването на ново, преносно значение на една дума назоваването на ново, оформено, логическо понятие, ние ще видим, че най-много преносни значения развиват прилагателните имена. Веднага след тях идват съществителните и глаголите. Останалите граматически категории развиват малко или почти никак не развиват преносни значения. На тоя въпрос ще имаме възможност да се спрем малко по-нататък.

В някои случаи преносното значение на думата се свързва с нейната граматическа форма. За пример тук можем да вземем думата *гърло*, която преносно в множествено число означава в разговорния език 'хора, човеци' (срв. *В къщи сме пет* ***гърла****, та парите за нищо не стигат*). Много често, докато причастието носи значението на глагола, от който е получено, при употреба в служба на прилагателно то получава преносно значение. Напр. глаголът *заглъхвам* означава 'постепенно преставам да се чувам ясно; затихвам', напр. *Тихо гръм последен* / ***заглъхва*** *негде надалече* (П. К. Яворов, Антология, 47). Той може да се употреби и образно, като се свърже с други понятия. Пример за това може да ни даде поемата на Вазов „Грамада": *Злите спомени в душата* / *скоро не* ***заглъхват*** (Ив. Вазов, Грамада, Поеми, IV, 36). Причастието от тоя глагол носи същото значение. Но употреби ли се като прилагателно, получава се вече ново, преносно значение, сродно с онова, което се забелязва при образната употреба на глагола. Значението на прилагателното може да се формулира така: 'в който няма шум, оживление; глух, замрял', напр. *Това* ***заглъхнало*** *село правеше приятно впечатле-*

да се каже, че е много сполучлива, тъй като не обхваща всички случаи (тя засяга предимно съществителните имена), а освен това при всеки дял авторът посочва и изключения, и то твърде многобройни.

[1] А. А. Реформатский, ц. с.

ние (Ив. Вазов, Казаларската царица, 44) или *Като* ***настръхнала*** *зловеща птица / повява с вледеняващо крило / в* ***заглъхналия*** *дом дрезгавината* (Н. Лилиев, Стихотворения, 94). Възвратната или средната форма на глагола понякога може да получи преносно значение, докато основната форма няма такова значение. Това личи напр. от глагола *големея*, който означава 'ставам голям, раста, увеличавам се', напр. *Денят започна вече да* ***големее***. Употреби ли се като среден глагол обаче, той означава 'гордея се, надувам се'. Това значение е разпространено в разговорния пласт на езика, като напр. *Какво ми се* ***големееш?***

Има също така не малко случаи, когато някои прилагателни качествени развиват преносни значения, в които вече се наблюдават белези на прилагателно относително. Такъв е напр. случаят с прилагателни като *дървен, сляп* и др. Прякото значение на прилагателното *дървен* е 'направен от дърво', а преносното значение — 'скован, неподвижен, неизразителен' (срв. ***дървена*** *походка,* ***дървено*** *държание*). В това си значение прилагателното може да се степенува (срв. ***По-дървено*** *държание от неговото не съм виждал*). Същият случай има и при *сляп* (срв. 1)'лишен от зрение', ***сляп*** *човек*; 2)'прен. който не се спира пред никакви пречки', ***сляпа*** *любов,* ***По-сляпа*** *привързаност от неговата не съм виждал).*

По отношение на преносимостта малко по-особен случай представят предлозите. Някои автори намират, че и предлозите образуват преносни значения и че и в граматиката при някои граматически форми и отношения също може да се говори за преносни значения, т. е. да се търсят прояви на преносимостта. Така Л. Андрейчин в своята „Основна българска граматика",[1] а така също и авторите на някои учебници по български език[2] говорят за преносно значение на отделните предлози. За пример може да се вземе предлогът *в*. Според посочените автори в примера *сам в стаята* предлогът *в* е употребен в прякото си локално значение, докато в примера *сам в живота* вече е употребен преносно. От същия вид са и напр. случаите ***посред*** *града* — пряко значение, ***посред*** *нощ* — преносно значение. Вл. Скаличка[3] в статията си „О переносных значениях в грамматике" поставя тоя въпрос на още по-широка основа. Привличайки материал от много езици в света, Скаличка изтъква, че в отделните раздели от граматиката има случаи, при които „може да се говори за метафоричност". Той намира прояви на такава „метафоричност" и при падежите, при залозите на глагола и пр., като обаче изрично подчертава, че преносните значения в граматиката не са такива, каквито са при литературната, нито дори такива, каквито са при семантичната метафора, понеже изходните и производните значения в граматиката са твърде близки помежду си. От всичко това може да се заключи, че под прено

[1] Л. Андрейчин, Основна българска граматика, София, 1944, стр. 375—385 (при отделните предлози).

[2] Л. Андрейчин, М. Иванов и др., Съвременен български език, ч. II, София, 1957, стр. 128—138 (при отделните предлози).

[3] Вл. Скаличка, О переносных значениях в грамматике, Езиковедски изследвания в чест на академик Стефан Младенов, София, 1957, стр. 515—522.

симост при предлозите в същност се разбира процесът на граматикализация, при който те, изгубвайки своята локална функция, по силата на граматическата абстракция чрез пренасяне започват да назовават и нелокални, обстоятелствени отношения. Същият процес на граматикализация се извършва и при другите случаи, за които говори Скаличка. Терминът преносимост в граматиката и по-специално при предлозите може да се приеме с известна резерва, а именно, че това е особен вид граматическа преносимост, която няма всички елементи на преносните значения на самостойните думи.

Интересно е да се проследи в кои стилове на езика се развиват най-много преносни значения. Това проучване е действително твърде трудно и не влиза в задачите на настоящата работа. Все пак може да се каже, че най-много преносни значения се срещат при думите от разговорния стил на езика, а така също в поетическата и риторичната лексика. Причината за това е, че преносните значения носят предимно образен и емоционален характер и тъкмо затова най-широко се развиват там, където образността и емоционалността са най-силно застъпени. В подкрепа на това твърдение може да послужи и онова, което казва Доза в своята „История на френския език".[1] Той твърди, основавайки се на много примери от историята на френски и латински език, че метафорите се развиват предимно в народния език (по-специално народния латински език), докато класическият се старае да ги изгони, да се изчисти от тях.

Преносимостта играе голяма роля и при образуването на фразеологични съчетания. Може да се каже, че най-често думите участвуват във фразеологични съчетания именно чрез своите преносни значения. Ще вземем за пример значението на фразеологичното съчетание *замирисa на барут*, т. е. 'има признаци за близка война, за размирици'. При неговото образуване е използувано навярно преносното значение на глагола *мирише*, напр. ***Мирише ми на война.*** Такъв случай се забелязва и при думата *звезда*, чието преносно значение участвува в образуването на фразеологичните съчетания *звездата му изгрява* и *звездата му залязва*, т. е. 'започва да се прославя' или 'славата му замира, отминава'.

А има и не малко случаи, когато дадена дума, без да притежава преносно значение, във фразеологичното съчетание е употребена преносно. За пример можем да вземем фразеологичното съчетание *грабвам някому залъка от устата*, т. е. 'отнемам някому последните средства за препитание'. Тук думата *залък* означава 'препитание'. Такова самостоятелно значение обаче тя не притежава. Но то личи много ясно и в други фразеологични съчетания, като *деля (късам) от залъка си* — 'деля с някого и малкото средства за препитание, които имам', *оставам без залък хляб* — 'оставам без средства за препитание' и др.

Въпросът за ролята на преносимостта при образуването на фразеологични съчетания съвсем не може да се изчерпи с казаното тук. Той е предмет на отделно проучване.

---

[1] А. Доза, ц. с., стр. 200.

Преносимостта играе голяма роля и при формирането на речника на класовите диалекти — жаргоните, които нямат свой собствен граматически строй и основен речников фонд. Те се изграждат върху основата на общонародния език и с помощта на редица чужди заемки. Между тия елементи важно място заемат собствените думи, т. е. думите от общонародния език, употребени преносно. Убедителни примери за ролята на преносимостта при жаргоните могат да се получат от студията на проф. Ст. Стойков „Софийският ученически говор — принос към българската социална диалектология".[1] Тоя въпрос най-обстойно е засегнат в главата „Словен състав" (стр. 16—20). Авторът се спира на два начина на образуване на „тарикатски думи" — метафоричен и метонимичен. Примерите, които дава, са разнообразни и интересни. Те показват, че начините на променяне значенията на думите по преносен път са действително едно общоезиково явление, което засяга дори тоя вид „езици". Както в общонародния език, и в тарикатския говор думите, получени по метонимичен път, са сравнително по-малко; и там новото название се получава въз основа на постоянна и обективна връзка. Това личи напр. от думи като *нашивка*, *фараш* и др. *Нашивка* е тарикатското название на подофицер поради постоянната връзка на тоя военен чин и нашивките, които го отличават от войниците.

Най-многобройни обаче са тарикатските думи, образувани по метафоричен път. Пренасянето на названието върху друг предмет или явление става обикновено въз основа на външно сходство, на някаква косвена връзка, която понякога дори трудно може да се открие. Авторът на студията отбелязва: „Тоя начин на промяна на значението на думите дава голяма свобода на фантазията, винаги дири новото, оригиналното, духовитото, а понякога и саркастичното. По тая своя черта говорът на софийските гимназисти доста се доближава до поетичния език, който по същите начини обогатява и освежава своя речник, защото метафората е най-поетичният начин на словотворчеството" (стр. 17). Примери за метафорично образувани тарикатски думи могат да се намерят в най-голямо количество. Авторът е цитирал напр. *кюнци* 'неизгладени панталони', *фарове* 'очила', *барометър* 'нос', *иконостас* 'лице', *дупка* 'глупак', *опявам, пискам* 'карам се, ругая някого' и т. н. За разлика от обикновената езикова метафора, метафората в тарикатския говор не е така оправдана от обективната действителна връзка между явленията. Тя обикновено е случайна, субективна, силно образна и емоционална, непременно оригинална и духовита. Независимо от това обаче тя играе същата словообразователна роля, каквато и метафората в общонародния език, макар и по характер да е по-близка до поетическата метафора, както личи и от дадения цитат.

Преносимостта като общоезиково явление има и словообразователна роля в езика. Върху нея се основава така наречено семантично словообразуване. Словообразователната роля

[1] Ст. Стойков, Софийският ученически говор, Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет, т. XLII, София, 1945/46.

се изразява не само в образуването на нови значения на думата, но и в образуване на нови думи. От една страна, това става чрез създаването на омоними. Омоними се получават в случая, когато преносното значение на думата до такава степен се откъсне от прякото, че с течение на времето връзката между двете напълно се заличи от съзнанието на говорителя. Така напр. думата *шарка* в български език представя фактически два омонима. Единият има значение 'изображение, рисунка върху нещо (обикн. плат, стена и др.)', напр. ***Шарките** на килима са ярки и свежи* или *Художникът беше украсил стените с прекрасни **шарки**.* Но в същото време думата *шарка* означава и няколко вида широко разпространени детски инфекциозни болести, чиято обща типична особеност е именно изривът по лицето и по тялото на детето. Явно е, че тая дума е получена по преносен път, като изривът е бил уподобен на изображение, рисунка върху нещо. С течение на времето обаче образността, която лежи в основата на названието на болестта, почва да потъмнява, да се изличава от съзнанието на говорителя и се достига дотам, че думата *шарка* се разделя на два омонима. Подобен случай има и при думата *кръст*, чието първоначално значение е 'две пресичащи се под прав ъгъл прави или две пресечени под прав ъгъл дървета'. По преносен път тя означава и 'онова място на гърба на човека, където се пресича гръбнакът с тазовите кости'. И тук омонимията е неизбежна и в един съвременен речник не може да не бъде означена. Преносимостта лежи в основата и на омоними като *месец*[I] 'луна' и *месец*[II] 'една дванадесета част от годината', *бърдо*[I] 'част на тъкачния стан' и *бърдо*[II] — на планина и пр.

Преносното значение на една дума може да стане база за образуване на нови думи, като обикновено, разбира се, се прибягва и до други морфологични и синтактични словообразователни средства. Както вече видяхме, прилагателното *горчив* освен прякото си значение 'който има вкус на пелин, на хинин и под.' развива и преносно значение, което се отнася до душевни преживявания, като напр. 'който поражда мъка, скръб и под.' Като нюанс към това значение стои и значението 'който изразява мъка, скръб, който е изпълнен с чувство на мъка, отчаяние, горък'. От това значение на прилагателното се образува и наречието *горчиво* 'с огорчение, с горчивина', напр. *Дядо Моско се усмихна някак **горчиво** и махна с ръка* (Й. Йовков, Вечери в Антимовския хан, 75) или *Майко, знам, ще плачеш ти **горчиво**, / четейки тези тъжни редове* (Ел. Багряна, Звезда на моряка, 83).

Първоначалното значение на думата *лакей* е 'дворцов слуга или слуга у богати хора'. Тая дума обаче може да бъде употребена и преносно за израз на презрение към раболепен човек, подлизурка. От това преносно значение се образува именно глаголът *лакейнича*, който служи за израз на презрение към човек, който обича да угодничи, да се подмазва, да раболепничи. От преносното значение на *десница*, което се употребява в политическия живот за назоваване на 'консервативна реакционна група депутати, която заема дясната страна от председателското място в буржоазния парламент', се образува съществителното *десничар* 'привърженик на консервативна

реакционна партия или привърженик на десен уклон, на враждебна групировка в Комунистическата партия', напр. *Представителите на септемврийския курс [на партията] трябваше да водят борбата на два фронта. След обстойно дебатиране на всички въпроси както* ***десничарите,*** *така и левичарите бяха свили своите знамена* (Г. Димитров, Политически отчет на ЦК на БРП(к) пред V конгрес на Партията, 30).

От своя страна съществителното *десничар* образува прилагателно *десничарски*. По тоя начин преносното значение на съществителното *десница* става родоначалник на цяло лексикално гнездо. Ролята на преносимостта може да се види и в много думи, чиято вътрешна форма е все още ясна, ясно се чувствува мотивираността на езиковия белег. Така напр. трябва да се предполага, че думата *устие* на река е получена по преносен път от *уста* чрез уподобяване на тая част на реката на уста.

Дадените примери са достатъчно доказателство, че преносимостта играе голяма словообразователна роля.

*

Преносимостта е главен фактор за създаването на многозначността в езика. Чрез преносната употреба думите постепенно развиват нови значения, дават възможност за по-съвършено изразяване на мисълта. Тясно свързана с културното развитие на народа, който говори тоя език, многозначността е историческо явление, свързано и с историята на тоя народ. Преносимостта като база за създаване на многозначност в езика, изобщо за обогатяването на лексиката на езика, е също едно историческо явление, което е свързано и с историята на самия език. Преносимостта се проявява още от най-дълбока древност.

От българския материал, с който работихме дотук, може да се установи ролята на преносимостта в развитието на българския език. Като наблюдаваме изменението на коя и да е дума в нашия език, ние намираме почти едни и същи начини на развитие на нейните значения, основани обикновено на метафора, метонимия, продиктувани много често от емоционалния фактор в езика. А всичко това вече говори за една закономерност, която се проявява не само в даден момент, но и в целия исторически развой на езика. Това ни дава основание да твърдим, че тук може да се говори за един семантичен закон. Данните, които имаме от общото езикознание, от историческата семантика, както и от сравнителното езикознание, показват, че преносимостта е разпространена във всички езици. Следователно нейното създаване и развитие може да се смята като един общ езиков закон. Преносимостта трябва да бъде разглеждана като семантичен закон, който засяга всеки език в целия период на неговото историческо развитие.

*

Преносното значение в речниковата практика. Както бе изтъкнато по горе, за да може да бъде разгледана правилно ролята на преносимостта в езика, тя трябва да се преценява като историческо явление. В практиката обаче преносимостта обик-

новено се свързва с преносното значение. При работата върху съставянето на един речник безспорно важен момент е и да се определят преносните значения на думите. Разликата между преносимостта в езика като явление и преносното значение на думите в един речник е очевидна. Преносното значение на думите се явява в резултат на действието на преносимостта като фактор на езиковото развитие. Във всеки исторически момент от развитието на езика преносимостта се проявява в многобройно количество преносни значения на думите. От гледна точка на речниковата практика е важно да се изработят критериите, по които ще се определят преносните значения на думите в речника. За това се налага да се установи какво се разбира под преносно значение, кои значения са разширени, стеснени, първични номинативни, вторични номинативни и пр. Те безспорно се определят от характера и задачите на речника, който се работи. Така напр. в един исторически речник те ще бъдат дадени твърде различно от начина, по който ще бъдат дадени в един речник на съвременния език. Историческият речник трябва да обясни как са се развили значенията на дадена дума в различните етапи от развитието на езика. Там и преносимостта трябва да бъде посочена в исторически аспект. В речника на съвременния език най-важното е да се определи съвременното състояние на значенията на думата. Тук преносимостта се посочва от съвременна гледна точка, а това значи, че се означават като преносни значения само ония, които в момента се чувствуват като преносни. В случай че преносимостта се е заличила, че не се чувствува вече от говорителя, че е станала историческа, тя не трябва да се отбелязва.

Преносното значение на думата не е вид лексикално значение в системата на нейните значения независимо от това, че в даден момент някои значения се означават като преносни. Това личи и от системата на значенията на думата, дадена от Виноградов в цитираната по-горе статия. Повечето от видовете лексикални значения, които посочва Виноградов, могат да бъдат получени по преносен път. Виноградов трябва да бъде правилно разбран, когато говори, че не бива да бъдат смесвани производните и вторичните значения на думите с техните преносни значения. Това се отнася до речниковата практика и до случаите, в които се разглежда съвременното състояние на значенията на една дума. Безспорно няма защо в един речник на съвременния български език да се говори напр. за преносно значение на думата *хора*, т. е. 'люде, човеци', или също така да се означават като преносни вторичните номинативни значения напр. на глагола *вземам*, т. е. 'откраднам' или 'получавам пари за извършена работа' и пр. Все пак обаче тия значения по произход са преносни и в един по-ранен етап от развитието на цитираните думи те са се получили по преносен път.

В речниковата практика се различават три вида производни значения на думата: разширено значение, стеснено значение и преносно значение заедно с образна употреба. Трябва да се има пред вид, че преносното значение се получава чрез разширяване, но не всяко разширяване води непременно до преносно значение, както това беше посочено по-горе.

Затова и в речниковата практика с право се отбелязват случаите, в които разликата между основното значение и производното е само обемна, и такива случаи носят забележка разш. (разширено). Примери за това бяха дадени по-горе. Преносно значение е оная лексикализирана употреба на думата, която се е получила от пренасяне на названието върху ново явление или нов предмет, с който първият се намира в известна асоциативна зависимост. В основата на това пренасяне винаги лежи някакъв образ. И този образ може да бъде в различна степен жив и чувствуван като образ от ония, които говорят. Тук именно се крие същността на преносното значение в съвременния език. Следователно от тая гледна точка преносно може да се нарече онова значение, в което се чувствува някакъв образ. Това може да проличи напр. от прилагателното *гранитен,* чието първично номинативно значение е 'който е от гранит', напр. ***гранитна*** *скала,* но в съчетанието ***гранитна*** *воля* образността още не се е заличила и съчетанието ***гранитна*** *воля* винаги се мисли чрез първичното номинативно значение на прилагателното *гранитен.*

Образът, който лежи в основата на пренасянето на названието, може да не бъде във всички случаи съвсем ясен. Това зависи от степента на лексикализацията на новата употреба и от това, кога се е създало това преносно значение на думата. Защото с течение на времето образът постепенно изчезва, даже може напълно да се заличи в съзнанието на говорителя и при нужда да бъде възстановен с помощта на етимологичен анализ. Никога не трябва да се поставя забележка преносно при значения, които са станали вече първични номинативни, нито при производни, в които преносимостта не се чувствува ясно. При вторичните номинативни значения, макар и получени по преносен път, не се поставя забележка преносно, щом като значението е напълно обособено, самостоятелно и в него не се чувствува никаква образност. Така напр. не е необходимо да се означава със забележка преносно вторичното номинативно значение на думата *вълнение.* Нейното първично номинативно значение е 'вълнообразно движение на водна повърхност', напр. ***морско вълнение.*** Несъмнено от това значение по преносен път се е получило значението, което назовава едно душевно състояние: 'възбудено състояние на духа вследствие на силни чувства'. Преносността в това значение вече е останала на заден план, то е станало напълно самостоятелно, изгубило е връзката си с вълнообразното движение на водна повърхност. Образът вече не възниква в нашето съзнание. В „Речник на съвременния български книжовен език"[1] към това значение на думата стои неправилно забележката преносно. Като трето значение на думата вълнение на същото място стои: 'масово изразено недоволство срещу власт', напр. *Смилец от прозореца на палата видя уплашен народното* ***вълнение*** (Ив. Вазов, Светослав Тертер, 112). Тъкмо това значение още ясно се чувствува като преносно, а в речника при него не

[1] Речник на съвременния български книжовен език, т. I, II, София, БАН, 1955, 1958.

стои никаква забележка. То е образувано по преносен път от вторичното номинативно значение на думата *вълнение*, тъй като възбуденото състояние на духа в тоя случай е проявено масово при изпитване на определени чувства на омраза, ненавист, недоволство към властта. Такива непоследователности и грешки се срещат, макар и не много често, в разглеждания речник. Трябва да се означават като преносни само ония случаи, в които преносността се чувствува ясно, където връзката между основното и производното значение е съвсем жива и образът, който лежи в основата на пренасянето, може все още да се схване.

Най-ярко образността се изразява в така наречената образна употреба. Тя е полулексикализирана употреба в рамките на самото значение, отделена от него като отсянка и означена със забележка образно. Такъв е случаят напр. с глагола *вледенявам* 'превръщам в лед, смразявам'. Той се употребява и образно и тая употреба, макар и нелексикализирана, е твърде широко застъпена в езика и речникът е длъжен да я зарегистрира. В такъв случай по правило не се дава тълкуване на употребата. Тя не представя никакво ново значение, употребена е образно, като е пренесена върху други предмети и явления, които в действителността не могат да се превърнат в лед, а само могат да станат 'като лед'. В такъв смисъл е употребен напр. глаголът у Смирненски: *И смъртна уплаха / сърцата безгрижни за миг* ***вледени*** (Хр. Смирненски, Съчинения, I, 126). Думата *лъх* е рядка, поетическа. Тя означава 'леко повяване, полъхване', напр. *Ни* ***лъх*** *не дъхва над поле ни, / не трепва лист по дървеса* (П. П. Славейков, Сън за щастие, 5). Но тя може да се употреби и образно. В такъв случай с нея се назовава явление, което прилича на лъх, напомня леко повяване, полъхване, напр. *Не хулете ме за мойте песни /.../ Нека малко слънце и природа/ с тях да влезе в задуха ви тесни, / малко* ***лъх*** *от младост чиста* (Ив. Вазов, Лирика, II, 193).

Разликата между преносното значение и образната употреба е само степенна. Явлението е едно и също, начинът на създаване е един и същ, само степента на лексикализация и възможностите и широтата на употребата са различни. Докато преносното значение е именно значение затова, защото чрез него се назовава някакво ново понятие и защото това значение може да се извлече и да се формулира, като се анализират редица сродни случаи на употреба, образната употреба е свързана с конкретен контекст. Затова именно тя не бива да се тълкува.

От всичко казано дотук става ясно, че не всички производни значения на една дума, получени чрез пренасяне на названието, могат и трябва да се означават като преносни. За пример на правилно означаване на преносността може да ни послужи глаголът *лежа*, така както е даден в цитирания Академически речник. Неговото осмо значение, формулирано по следния начин: 'разположен съм някъде, намирам се някъде' (напр. *Селото* ***лежи*** *в една живописна долина*), е безспорно някогашно преносно значение. Същото се отнася и до деветото значение: 'за дреха — стоя добре' (срв. *Костюмът му* ***лежи*** *като излян*). Правилно е обаче тия значения

да не се посочват като преносни. В десетото значение: 'за тъга, мъка, скръб — изписвам се, отпечатвам се' обаче образът е по-жив и там с право се означава преносното значение.

Непоследователности в това отношение се срещат често в речника, като някои значения се означават като преносни, а други, които са на същата степен на лексикализация, не се означават. Такъв е напр. случаят с прилагателното *леден*, чието пряко значение е 'който е от лед'. Второто му значение е отбелязано като преносно: 'много студен, студен като лед' (срв. ***леден** вятър*), а именно третото, в което образът е най-ясен, не е означено като преносно. То е значението 'безчувствен, равнодушен' (срв. ***ледено** държание*).

Непоследователност и до известна степен безпринципност се наблюдават в даването на образната употреба. От една страна, при нея става най-голямото и най-нежеланото смесване на стилистичната метафора с езиковата метафора и това е напълно естествено. Стилистичната, поетическата метафора по същество е напълно еднаква с езиковата и се различава от нея само по сфера на употреба и по разпространеност. Тук при разделянето на двата случая съставителят на речника трябва да покаже доколко познава лексиката на общонародния език, но същевременно тук има възможност и за проявяване на субективизъм в преценката. Това се отнася до въпроса, дали тя се схваща като езикова метафора, или се отхвърля, понеже има белези на стилистична, поетическа метафора. По-важно е обаче как се дава в речника оная образна употреба, която се е признала за езикова. Прави се основна грешка с опитите такива употреби да се формулират, да им се дава дефиниция. Тъкмо невъзможността да се извлече някаква дефиниция отличава образната употреба от преносното значение. Опитът да се извлече дефиниция в такъв случай довежда до някакво описание, преразказване на самия пример, както напр. при случая с глагола *лепвам*. От неговото пряко значение 'бързо, изведнаж залепвам нещо с друго' (срв. *Тя **лепна** марка на плика*) е извлечена отсянка, означена дори като преносна с дефиниция 'слагам, поставям плътно нещо върху друго', извлечена от примера *Но тръгваше ли майка му* [*на Калитко*] *на работа..., той бързо рипваше, **лепваше** чело на ниското прозорче на стаичката и гледаше неопределено към гората* (Ив. Хаджимарчев, Овчарчето Калитко, 38—39). Явно е, че от дадения пример не може да се извлече някакво по-общо значение, което да може да се приложи и в други подобни случаи. Тук правилно би било да се даде само с бел. образно и направо примерът. Така правилно е дадена без тълкуване образната употреба на думата *лента*, чието пряко значение е 'тясна ивица от плат или друга материя, обикновено за украса'. Към това е даден с бел. образно и пример: *В дъното на тоя огромен дол, потънал в мълчание и сянка..., се губеше черната **лента** на водата* (Ем. Станев, Повест за една гора, 65).

Като начин да се избягнат такива грешки и непоследователности като цитираните може да се препоръча проверката: ако от дадения пример или група примери, с които разполагаме, може да

се извлече някакъв общ смисъл, ще трябва да се постави забележка преносно независимо от това, дали се касае за отсянка или за значение. Не може ли да се извлече някакъв общ смисъл, започне ли да се преразказва или описва примерът — трябва да се постави само забележка образно и да се даде пример без тълкуване.

Друга важна грешка се прави и при втория случай на поетическа метафора, когато тълкуваната дума участвува в изграждането на художествен образ, но сама не е употребена образно, а само комбинацията, в която участвува, дава образ. Извличането на някакво преносно значение или на образна употреба в тоя случай с нищо не е оправдано и ако това се направи, то би било очевидна грешка.

В никакъв случай не бива да се комбинират и забележките преносно, образно и разширено. Такова комбиниране няма никакъв смисъл, макар че теоретично тук действително се касае до пренасяне на названието чрез разширяване на обсега на думата. Такъв случай на неправилно комбиниране има при думата *апетит* 'охота, желание за ядене'. Второто значение е означено като преносно, разширено — 'стремеж, желание да се използува или обсеби нещо'. Това комбинирано означаване не допринася нищо. Тук би била напълно достатъчна само забележката преносно.

Грешките и непоследователностите в нашата речникова работа по отношение на даването на преносното значение и на образната употреба до голяма степен са резултат на слабо проучване на въпроса за преносимостта в езика. Преносимостта е важен фактор на езиковото развитие. Нейното проучване има голямо теоретическо и практическо значение.

СПИСЪК

на произведенията, използувани за примерите

Багряна, Ел., Звезда на моряка, София, 1945.
Ботев, Хр., Съчинения, под редакцията на Д. П. Койчев и Ал. Филипов, София, 1929.
Вапцаров, Н. Й., Избрани стихотворения, София, 1951.
Вазов, Ив., Съчинения, изд. Ал. Паскалев, София, 1918—1922 (т. I—XXVIII); Лирика, т. I. — Лирика, т. II. — Поеми, т. IV. — Утро в Банки, т. XII. — Светослав Тертер, т. XIV. — Към пропаст, т. XX. — Ивайло, т. XXI. — Под игото, т. XXII. — Казаларската царица, т. XXVI.
Вазов, Ив., Из сенките на нашия живот, Библ. Иван Вазов, № 113, София, 1940.
Влайков, Т. Г., Съчинения, т. I, София, 1925.
Димитров, Г., Политически отчет на ЦК на БРП(к) пред V конгрес на Партията, София, 1948.
Елин Пелин, Гераците, Земя, повести, т. III, София, 1940. — Аз, ти, той, т. IV, София, 1942.

Йовков, Й., Вечери в Антимовския хан, София, 1931. — Жетварят, София, 1945.— Разкази, т. I, София, 1928. — Разкази, т. II, София, 1932.
Коралов, Ем., Дъщерята на партизанина, София, 1952.
Лилиев, Н., Стихотворения, София, 1932.
Славейков, П. П., Сън за щастие, Събрани съчинения, т. II, София, 1921. — Кървава песен, Събрани съчинения, т. III, София, 1931. — Българска литература, Събрани съчинения, т. VI, кн. 2, София, 1923.
Смирненски, Хр., Съчинения, т. I, София, 1946.
Станев, Ем., Повест за една гора, София, 1948.
Стоянов, Л., Холера, София, 1945.
Хаджимарчев, Ив., Овчарчето Калитко, София, 1949.
Хрелков, Н., Дочакан ден, София, 1952.
Чудомир, Избрани произведения, София, 1949.
Яворов, П. К., Антология, София, 1924.

СИНОНИМИТЕ В БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

от Радослав Мутафчиев

Усъвършенстването на езика в областта на речниковия състав приема различни форми. Една от тези форми е възможността на думите да развиват нови значения. Обаче промените, които се извършват в значението на думите, не стават изолирано само в границите на дадена дума, а стоят в много тясна връзка с цялостното състояние на речниковия състав на езика. Новите значения, които се появяват в смисловата структура на една дума, зависят изключително от близките ѝ по значение други думи, от техните специфични употреби и отсенки.

Известно е, че думите чрез своите значения представят отражения на предметите или явленията в действителността обикновено под формата на отделни понятия.

С развитието на производството, на науката и културата хората започват по-добре да опознават действителността, като откриват все нови и нови явления и предмети, виждат по нов начин познатите вече предмети и явления и всичко това намира отражение в техния език. Появяват се нови думи, обаче най-често съществуващите в езика думи се обогатяват постоянно с ново съдържание покрай старото, което се пази, ако продължава все още да е необходимо. Така езикът става по-съвършен, по-гъвкав и дава възможност на хората по-добре и по-ярко да отразят многообразните страни на действителността, в която живеят.

Чрез значенията на думите човек посочва някои от белезите на различните предмети или явления, които в процеса на неговата реч се осъзнават като техни качества, свойства, отношения и т. н. Често пъти някои от тези белези могат да станат съставни елементи в значенията на няколко думи. Обстоятелството, че между белезите в значенията на редица думи съществува една група белези, обща за тези значения, дава възможност на хората да открият в няколко думи известно семантично сходство, т. е. с някои значения на различни думи човек може да означи един и същ предмет или явление. Затова в своята езикова практика членовете на даден езиков колектив могат да правят подбор на една или друга дума при означаването на един и същ факт. Така между отделните думи в езика се създават постоянни семантични връзки въз основа на тази прилика. Такива връзки между значенията на думите се нари-

чат синонимични връзки, а самите думи, влезли помежду си в такива връзки, се наричат синоними.

Думата синоним (*συνώνυμος*) е гръцка. Буквално преведена, тя значи 'със същото значение; еднозначен'.

Трябва да отбележим, че синоними с напълно еднакви значения и функции в езика няма, т. е. няма синоними, които във всички случаи да могат да се заменят един с друг, без да се измени значението на целия израз.

Във всеки език има тенденция да няма напълно еднакви по значение и по функции думи, т. е. да няма в истинския смисъл на думата семантични дублети. Ако по силата на известни обстоятелства две думи изравнят напълно значенията си в даден момент от развитието на езика, то това явление има временен характер, тъй като се явява тенденция едната от тях да специализира значението и употребата си в определена посока или изобщо да отпадне от езика. Такъв е случаят с думите *източник* и *извор*. Някога първата дума се е употребявала навсякъде, където е трябвало да се означи понятието 'място, откъдето извира вода или течност', напр.:

нъ вода иѭже азъ дамь емоу бѫдетъ въ немь источьникъ водъı

(Мариинское четвероевангеліе, изд. Ватрославъ Ягичъ, Санктъ-Петербургъ, 1883, 326).

От това значение на същата дума намираме остатъци и в новобългарски, напр.:

Трите езера... служат за *източници* на главните реки (Вазов, XV, 58).

Това значение обаче днес е изчезнало. Изглежда, че то е започнало да изчезва далеч по-рано от времето на Вазов, защото в творчеството му то има книжен, старинен характер.

С развитието на езика думата *източник* е започнала да означава по-абстрактни съдържания на съзнанието, така че тази дума твърде отдавна е придобила ново значение с преносен характер. Това значение е увеличило употребата си, а конкретното, номинативното я е намалило, докато почти я е напълно загубило и тази дума след това започва да се използува само в новото си абстрактно значение като *източник на вдъхновение, източник на знание, източник на богатство, източник на омраза* и т. н.

Процесът на загубване на конкретното, номинативното значение на тази дума, изглежда, е бил твърде улеснен от появата на думата *извор*, чието конкретно значение се е покрило с конкретното значение на думата *източник*. Обстоятелството, че конкретните значения на тези две думи напълно са се уеднаквили, е станало причина единият синоним (в случая думата *източник*) да съсредоточи употребата си само в новото, абстрактното значение, с което думата съществува днес в езика, а изчезналото конкретно значение да се поеме от думата *извор*.

Следователно ако две думи в даден момент от развитието на езика изравнят някои от значенията си, тогава настъпва процес на разграничаване на тези значения. Или едното значение добива някои нови допълнителни отсенки или различия в значението или във функциите си и с тях то се различава от другото, или напълно

изчезва. Ето защо обикновено явление е в езика да няма думи с напълно тъждествени значения и функции. В противен случай биха се получили в известен смисъл два варианта на речниковия състав в даден език, нещо, което е съвсем излишно и което, ако би съществувало, би обременило твърде много паметта на членовете на езиковия колектив.

*

Щом като в даден език не може да има думи с еднакви значения и функции, тогава в какво се състои същността на синонимите?

Обикновено, когато се говори за синоними, се разбират лексикални (речникови) синоними. Трябва да отбележим, че може да се говори за граматически, словообразователни и поетически (нелексикализирани) синоними. Тук обаче ще се спрем само на основния вид синоними — речниковите синоними, — като ще говорим за тях от гледището на съвременния български език.

За синонимите е писано много в лексиколожката литература на различните езици. Обаче до днешно време все още не се е стигнало до едно общо схващане за същността на синонимите.

Когато отделните автори определят същността на синонимите, те обикновено подчертават общото в значението на няколко думи. Така например проф. А. Н. Гвоздев определя синонимите като думи „с близки, но не тъждествени значения“[1]. Подобна дефиниция дава и Е. М. Галкина-Федорук, а именно: „Под синоними (гръцкото synônymos — едноименен) в днешно време се разбират думи, различни по звуков състав, но или съвпадащи, или близки по значение.“[2] В друг вариант същата мисъл се изказва и от Л. А. Булаховски, който покрай общото в значението на няколко думи набляга на още един белег — взаимната замяна на един синоним с друг: „Думи, способни в един и същ контекст или в контекстове, близки по смисъл, да се заменят една с друга, без да се долови разлика по смисъл, носят названието с и н о н и м и (гръц. synônymos — едноименен — съ-име)“.[3] В същия смисъл определя синонимите и В. Н. Клюева, (авторка на „Краткий словарь синонимов русского языка“, Москва, 1956): „Под синоними обикновено се разбират думи, които съвпадат или почти съвпадат в някоя част на своето значение и които са ограничени във възможността за замяна, затова защото вън от границите на допир те се различават и по значение, и по употреба.“[4]

В същия дух пишат и някои наши езиковеди по въпроса за синонимите. Проф. Л. Андрейчин определя синонимите като „думи, различни по форма, а еднакви по значение или близки по значение“[5].

[1] А. Н. Гвоздев, Очерки по стилистике русского языка, Москва, 1952, стр. 30.
[2] Е. М. Галкина-Федорук, Современный русский язык. Лексика, Москва, 1954, стр. 62.
[3] Л. А. Булаховский, Введение в языкознание, ч. II, Москва, 1953, стр. 39.
[4] В. Н. Клюева, Синонимы в русском языке, Русский язык в школе, 1954, кн. 3, стр. 2.
[5] Л. Андрейчин, К. Попов, М. Иванов, Съвременен български език, ч. I, учебник за I курс на учителските институти, София, 1953, стр. 59.

Същата дефиниция дава и проф. Ст. Стойков: „В български език, както във всички други езици, има думи, които са различни по звуков състав, но които са много близки или еднакви по значение... Те се наричат синоними."[1]

Както се вижда, почти всички автори, писали върху въпроса за синонимите, обръщат внимание на това, че синонимите са думи, които имат нещо общо в своето значение. Това общо представя едно общо понятие, което лежи в основата на онези думи, които наричаме синоними. По причина на това общо понятие те могат да бъдат обединени в една група, която наричаме синонимен ред, напр. ***хубав***, *красив, гиздав, напет, приятен, мил, прелестен, очарователен, възхитителен, великолепен, изящен, живописен* и т. н.[2]

В основата на всеки синонимен ред, както отбелязахме, лежи едно общо понятие, което се означава от един основен за реда синоним. Някои лексикографи наричат този синоним „доминантен" за синонимния ред.[3] Доминантният синоним най-добре предава общото понятие. Той е неутрален синоним в стилистично отношение и затова обединява значенията на всички синоними в реда. Останалите синоними означават негови разновидности, т. е. те се различават помежду си и от доминантния синоним с допълнителни отсенки в значенията си и служат да уточнят мисълта и да предадат нашето отношение към предметите или явленията, отразени в техните понятия. Така например синонимите *червен, ален, румен* и *пурпурен* представят един такъв синонимен ред, в който доминантният синоним е прилагателното *червен*. То означава най-общото, обединяващо понятие „червенина", което свързва останалите синоними в реда.

Както изтъкнахме по-горе, в езика няма синоними с абсолютно еднакви значения и функции. От това пък следва, че когато определяме същността на синонимите, след като открием общото между тях, т. е. открием общото понятие, което лежи в основата на всеки един синоним, тогава трябва да намерим разликите между отделните синоними, тъй като те изтъкват различните страни на общото понятие. Това значи да се намерят всички ония допълнителни отсенки в значението им. Тези отсенки правят невъзможна адекватната замяна на един синоним с друг, а служат само да уточнят нашата мисъл или да изразят нашето отношение към предмета, отразен в понятието на думата. Ето защо, когато става дума за замяна на един синоним с друг, ние имаме работа с установяването на първия белег от същността на синонимите, а именно общото понятие, което лежи в тяхната основа. Замяна между синонимите е възможна само тогава, когато в речта си ние желаем да подчертаем общото семантично ядро. Тази замяна е продиктувана само от чисто формални причини, именно да не се повтаря една и съща дума в един

---

[1] Л. Андрейчин, Н. Костов, К. Мирчев, Е. Николов, Ст. Стойков, Български език, учебник за педагогическите училища, София, 1955, стр. 392.
[2] Л. Нанов, Български синонимен речник, София, 1950, стр. 670.
[3] Е. М. Галкина-Федорук, Современный русский язык. Лексика, Москва, 1954, стр 64.

текст. Когато обаче искаме да дадем най-точен израз на нашата мисъл за нещо, на нашето отношение към нещо, тогава не може да става въпрос за замяна, а става въпрос за подбор между няколко синонима, за да се предаде точно мисълта ни.

И така при определянето същността на синонимите особено важно е да се посочи не само общото семантично ядро между тях, но и отличителните им белези, т. е. да се установят семантичните им разлики, които влизат в състава на техните значения.

Друг важен белег на синонимите представят стилистичните им особености, различията, които имат стилистичен характер. При използуването на синонимите е необходимо да се обръща внимание не само на интелектуалните елементи в тях, но и на техните художествени елементи. Чрез художествените си елементи, които се отнасят до различните стилове на езика, синонимите служат да предадат своеобразните черти на езиковата характеристика на героите. Стилистичните им особености предават местния колорит на изобразяваната обстановка. Често пъти те напомнят и за стари, отминали моменти от историята на обществото. Ето защо някои от синонимите специализират употребата си в границите на определен стил на езика, тъй като отразяват неговите характерни особености.

Изобщо определянето на синонимите се свежда до три основни момента: на първо място трябва да се установи какво общо понятие те означават, след това се определят разновидностите, т. е. разликата между синонимите в един синонимен ред за едно общо понятие, и най-сетне трябва да се определи принадлежността им към даден стил.

На последно място, допълвайки характеристиката на синонимите, трябва да определим като синоними само онези думи, които са от една и съща лексико-граматическа категория (част на речта). Така например думите *червен* и *червенина*, *румен* и *руменина*, *горещ* и *горещина*, *ходя* и *ходене* и др. не могат да бъдат синоними помежду си, въпреки че имат нещо общо в значенията си, тъй като те принадлежат към различни части на речта.

Съществителните, прилагателните, глаголите и т. н. коренно се различават по производство на синоними. Всяка лексико-граматическа категория има свои специфични особености във връзка със синонимиката. Синонимичните редове на съществителните коренно се различават от синонимичните редове на прилагателните. Всяка една от тези категории се различава по своята конкретност или абстрактност, по своеобразието на различните асоциации, свързани с тях, и по особеностите на синтактичното им използуване. Ето защо синоними могат да бъдат само онези думи, които принадлежат към една и съща лексико-граматическа категория.

Следователно синонимите са думи от една и съща лексико-граматическа категория (част на речта) с различен звуков състав, но посочват различни страни на едно и също общо понятие, като задоволяват едновременно с това известни стилни изисквания.

*

Появяването на синоними в езика стои в много тясна връзка с многозначността на думите, затова синонимиката в езика и многозначността на думите са явления, много тясно свързани. И двете езикови явления са резултат от развитието на нашето мислене, от стремежа у човека да открива все нови и нови страни на предметите и явленията в действителността. При това постоянно търсене човек вниква в същността на нещата, открива прилики и различия между предметите. Цялата тази мисловна дейност води както до създаване на нови значения в думите, така и до възникване на нови синонимични връзки между отделните думи. Така езикът постоянно се обновява и развива. Затова речниковите синоними, като се разглеждат върху основата на историческото езиково развитие на езика, представят един от показателите на непрекъснатия процес на усъвършенствуване и обогатяване на речниковия състав на езика.

В своята обществена и езикова практика хората постоянно намират прилика между предметите и откриват семантични връзки между значенията на думите, въпреки че тези значения означават съвсем различни понятия. Семантичното сходство между значенията на такива думи, които означават разнородни понятия, не е така ярко, както при истинските речникови синоними, обаче човек все пак е намерил някаква семантична прилика. Така например Христо Смирненски в творчеството си, за да означи предмета и понятието на думата *капиталист*, открива семантична прилика между значенията на думите *вълк, хиена, хищник, гарван, крадец, лъжец, безчестник* и др. и с тях съвсем успешно по пътя на метафората означава предмета, отразен в понятието на думата *капиталист*. Тези думи, взети отделно вън от текста на автора, са коренно различни една от друга по значение и затова от гледището на лексикологията те не са никакви речникови синоними помежду си, обаче в текста на автора те назовават един и същ предмет, поради това че Христо Смирненски е открил в понятията на тези думи еднакви белези. Така той е сближил значенията им и е означил с тях един и същ предмет от действителността.

Ако се анализира семантичната връзка между значенията на тези думи, ще се види, че тя е качествено еднородна със семантичната връзка между истинските речникови синоними. Тази връзка пак се създава въз основа на еднакви белези, но те са взети от значения на думи, които означават разнородни понятия. Подобни връзки постоянно се създават между думите в индивидуалната езикова практика на отделния член в говорещия колектив. Те не се намират като готови връзки в езика, както при речниковите синоними, затова не са обществено утвърдени в езиковата практика на колектива. Обаче те постоянно възникват и много често можем да ги намерим в художествената литература и изобщо в книжнината ни. Такива думи могат да се нарекат поетически синоними или, както още ги наричат, тропи. Поетическите синоними са индивидуално-авторски синоними, обаче въпреки техния индивидуален характер те са разбираеми от всички членове на езиковия

колектив. Когато някои от тях добият обществено утвърждаване, т. е. лексикализират се и семантичните връзки се затвърдят в езиковата практика, тогава се получава така наречената речникова синонимика, а самите думи стават речникови синоними.

Ние вече изтъкнахме, че думите постоянно придобиват нови отсенки на значенията. Тези нови отсенки още при своето появяване представят една възможна употреба за някое от лексикалните значения на думата. Те са твърде индивидуални, повече или помалко разпространени и съвсем не са равноценни на значенията, тъй като в тях се крият много смислови възможности на думата. Затова те понякога са и трудно доловими. Когато обаче някои от тези отсенки разпространят употребата си и се затвърдят в езиковата практика на колектива, тогава те стават пълноценни значения на думата. Да вземем например думата *огън*.[1] Днес тази дума с едно от значенията си се използува в смисъл на 'военна стрелба'. Някога това значение не е съществувало, то не е зарегистрирано и в речника на Найден Геров. Когато обаче се открива барутът, а след това и огнестрелното оръжие, това значение се появява само като употреба, като нелексикализирано значение на думата. След това тази употреба се установява в езиковата практика на военните деятели и оттам се разпространява в общонародната езикова практика. Така тя се обръща в пълноценно значение, което става синоним на думата *стрелба*. Оттук става ясно, че един от главните източници за появяване на синоними в езика е развитието и обогатяването на речника на един език както по пътя на създаване на нови думи, така и по пътя на създаване на отделни отсенки в значението на думите. Ето защо индивидуалната, поетическата синонимика е един от етапите, през които преминава процесът за създаване на речникови синоними.

На второ място различните диалекти са вторият богат източник за появата на синоними. Синонимите, дошли от диалектите в книжовния език, допринасят твърде много за правилното изясняване на идейно-художествения замисъл на писателя. Те придават колорит на речта и напомнят на читателя характерните особености на изобразявания от писателя бит. Чрез художествената литература някои от тези синоними постепенно минават в речниковия състав на книжовния език обикновено с изменено значение, какъвто е случаят с думата *хижа*, синоним на книжовната дума *къща*. В езика на художествената литература синонимите от диалектен произход са сравнително повече, където, както изтъкнахме, те имат по-специална функция, напр.: *клопотарче* (звънче), *видело* (светло), *стока* (добитък), *жежък* (топъл), *вакъл* (черноок), *огнища* (треска), *кулест* (жълто-червен), *кръвѐн* (пълен), *аргатин* (ратай), *ракла* (долап в стена), *щерка* (дъщеря), *людски* (чужд), *пош* (кърпа), *кръз* (през), *соба* (стая) и др.

Навлизането на чужди думи в книжовния език е третият източник на синоними. Тук, разбира се, става дума само за онези

[1] Речник на съвременния български книжовен език, т. II, София, 1958, вж. думата *огьн*.

чужди думи, които имат свои съответственици в български език. Техният чужд произход ясно личи и те всякога могат да се заменят с наша дума. Такъв род синоними позволяват на писателите да дадат разгърната характеристика на действуващите лица, напр.: *авария* (голяма повреда), *авторитет* (влияние), *анархия* (безредие), *анемия* (малокръвие), *апатия* (равнодушие), *фамилия* (семейство), *формат* (размер), *меланхолия* (тъга, скръб), *метеж* (бунт) и др.

Евфемистичната замяна на думите е четвъртият източник за поява на синоними в езика. Евфемизмите изпълняват различна роля в литературния език. Има случаи, когато те имат известно стилистично предназначение, а именно особено в разговор, когато става замяна на една дума с друга или с цял израз, за да не се обиди човек, като се говори за някой негов недостатък. Изобщо, когато в дадена обстановка не е удобно да се спомене някаква дума, се създават в истинския смисъл на думата синоними от евфемеизмите, напр.: *умрял — починал, лъжа — отклонявам се от истината, бременна — в положение* и др.

*

В лексиколожката литература отделните автори дават различни класификации на синонимите в езика. Въпросът за класификацията на синонимите е доста интересен, обаче единно мнение не е установено за него.

В синонимния си речник на френски език Р. Байи разпределя синонимите във френски език на десет групи.[1] В едни групи се взема за белег на класифициране еднаквият корен *(déraisonnable — irraisonnable)*, в други групи — различният корен *(commencement — début)*. По-нататък синонимите се групират по социалния произход *(amaigrissement – étisie; laisser—plaquer)* или географското им разпространение — диалектни и чужди думи *(fête — assemblée — kermesse)* и т. н. Различните белези, които са използувани, за да се класифицират синонимите във френски език, правят класификацията неудобна от практическо гледище.

Е. М. Галкина-Федорук разпределя синонимите също на десет групи.[2] Тази класификация е създадена въз основа на стилистичната окраска на думите, затова тя има единен характер и е по-удобна от практическо гледище.

Л. А. Булаховски групира синонимите в пет групи, като ги разпределя изключително по семантичния белег,[3] а именно: абсолютни синоними, които без всякакво различие могат да се заменят един с друг в текста *(высокомерный — надменный, аэроплан — самолет)*; синоними, близки по значение *(смотреть — глядеть)*; фразеологичен израз и отделна дума; удвоени синоними *(путь-до-*

[1] René Bailly, Dictionnaire des synonymes de la langue française, Paris, 1947, стр. X—XI.

[2] Е. М. Галкина-Федорук, Современный русский язык. Лексика, Москва, 1954, стр. 67—68.

[3] Л. А. Булаховский, Введение в языкознание, Москва, 1953, стр. 39—40.

рога), които се срещат предимно в народната поезия, и синоними с много близки значения от типа на *мир — покой — спокойствие — тишина.*

Почти всички класификации, които намираме в лексиколожката литература, търсят синонимика само между номинативните значения на думите, а думите влизат в синонимична връзка помежду си с различните типове лексикални значения и заради това имат различни стилистични функции.

В настоящата работа ще се опитаме да дадем друга класификация на синонимите, като държим сметка и за обстоятелството, че синонимите влизат в синонимична връзка с различните си значения, а не само с номинативните.

Във всеки език, а също и в български език синонимите могат да се разделят на две големи групи според това, дали те като думи в езика се намират в неутралния пласт на езика, или се намират вън от неговите предели. „Много по-характерна черта за развитието на основния речников фонд — казва акад. В. Виноградов — се явява обогатяването му със синоними от типа *смелый* и *храбрый, гасить* и *тушить, труд* и *работа, правда* и *истина, весь* и *целый, качество* и *свойство* и под. Обаче несъмнено е, че на основния речников фонд е присъща главно идеографическа синонимия, т. е. свързана с оттенъците на значенията и понятията, докато в общия речников запас преобладава стилистична синонимия, т. е. която отразява богатството на езиковите стилове на общонародния език."[1]

Синонимиката в езика изобщо е семантично явление. Нейното появяване се дължи изключително на някои прилики, на подобия в значението на думите. Затова същността на синонимите се свежда изключително до откриването на общото семантично ядро в две или повече думи. Втората съществена черта на синонимите се явява тяхното стилистично отличие, различната стилистична окраска, която по своята същност е съотносителна, тъй като стилистичното отличие се открива само когато разглеждаме съотносително синонимите в един синонимен ред. Ето защо в езика синонимите могат да се разделят на две групи, а именно:

1. Думи, които влизат в синонимична връзка с някои от значенията си и различията между тях имат само семантичен характер. Това са думи предимно от неутралния пласт на езика и можем да ги наречем с м и с л о в и с и н о н и м и.

2. Думи, които с някои от значенията си са напълно еднакви по своя предметно-логичен смисъл, но се различават само по това, че единият синоним е неутрален и принадлежи към емоционално неутралния пласт на езика, т. е. принадлежи към първата група синоними, а другият притежава емоционална оцветеност в значението си и отразява особеностите на някои от другите стилни пластове на езика. Вторият вид синоними, които са стилистично обагрени, можем да отделим в нова група и да ги наречем с т и л и с т и ч н и с и н о н и м и.

---

[1] В. В. В и н о г р а д о в, Значение работ И. В. Сталина для развития советского языкознания, Материалы объединенной научной сессии, посвященной трудам И. В. Сталина по языкознанию. АН СССР и АПН РСФСР, Москва, 1951, стр. 70.

Да видим какви са характерните особености на тези два вида синоними.

Синонимите от първия вид, както отбелязахме, са думи от неутралния пласт на езика. Това са така наречените смислови синоними.

Смисловите синоними от своя страна можем да разделим на две групи според това, с кои от своите значения влизат в синонимна връзка.

Когато синонимната връзка се намира между техните номинативни значения, такива синоними могат да се нарекат истински смислови синоними. Ако обаче синонимната връзка е създадена между номинативното значение на една дума и някои от преносните значения на друга дума, то думите, които с преносните си значения са влезли в синонимна връзка, можем да наречем смислови идеографически синоними или само идеографически синоними.

Истинските смислови синоними, както отбелязахме, са думи от неутралния пласт на езика. Известно е, че тези думи от този основен пласт на езика се отличават със своята неутралност. Техните емоционални възможности са сведени до минимум. Синонимната връзка между номинативните им значения се създава въз основа на едно общо семантично ядро, което представя едно общо понятие, легнало в основата на тези техни значения. Обаче при всеки един от тези синоними към общото семантично ядро обикновено се добавят някои допълнителни белези, чрез които те семантично се отличават, а чрез общото ядро си приличат. Затова синонимите от този основен пласт на езика могат да стоят един вместо друг в контекст, за да внесат известно уточняване на мисълта, като я нюансират в известен смисъл. Да приведем няколко примера.

Прилагателните *красив* и *хубав* са думи от неутралния пласт на езика. Общото семантично ядро, което свързва техните номинативни значения и което ги прави синоними, е 'естетичната наслада, която изпитва човек, когато възприема предметите'. Обаче всеки един от двата синонима по различен начин предава особеностите на това общо понятие.

Прилагателното *красив*, като означава общото понятие, посочва, че наслаждата се поражда от външния вид, от външните белези на предмета, а не се свързва с вътрешните му качества. Това ясно личи в примерите:

В двора два *красиви* пауна се перчат срещу слънцето и весело крещят (Елин Пелин, I, 189). Това е най-голямото и *най-красивото* от войнишките кучета (Йовков, I, 103). Тя не е много *красива*, но е симпатично пъргаво момиче (Елин Пелин, I, 137). Сред долината има буйна и *красива* китка от стройни брези (Елин Пелин, II, 128).

Има редки случаи, когато при прилагателното *красив* наслаждата се свързва с вътрешното съдържание на предмета, с неговата същина, напр.:

Достойната и *красива* смърт... ето източника на тоя лъх от поезия и величие (Йовков, III, 117).

В български език прилагателното *красив* обикновено се свързва с външните белези на предметите, затова не можем да кажем *Млякото е красиво, Виното е красиво* или *Тази мелница меле красиво брашно.* В такива случаи прилагателното *красив* не може да се използува, защото насладата или доволството тук не се свързва с външните качества на предметите, а с тяхното вътрешно съдържание. Затова думата *красив* ограничава употребата си, а в подобни случаи вместо нея винаги използуваме прилагателното *хубав.*

Прилагателното *хубав* по произход е персийска дума. Нейният корен *hub* — се свързва с качеството „добър". Това свое първоначално значение тя е запазила до днес. Затова днес в български език с нея обикновено се изразява 'естетическа наслада, която се предизвиква от вътрешните качества на предметите, от същината им', напр.:

Хубавата ябълка свинята изяда (погов.). Обикновено те се събират в градината, когато е *хубаво* времето (Вазов, XXIII, 28). *Хубава* пъстърва има в реката и *хубаво* винце в избата ви (Вазов, XX, 61).

Прилагателното *хубав* обаче е разширило значението си в смисъл, че насладата понякога и при него се свързва с външните белези на предметите. Това разширяване на значението е започнало, изглежда, от онези случаи, когато на съзнанието не се налага нуждата да се направи точно и ясно разграничаване между външните и вътрешните белези на предметите. Ето защо с това прилагателно може да се означи и наслада, извикана от външните качества на предметите, напр.:

Иглико, ти си *хубава*... Там, в града, ти ще бъдеш като царица. *Най-хубава* от всички (Елин Пелин, II, 52).

От казаното за двете прилагателни *красив* и *хубав* се вижда, че номинативните им значения са синонимно свързани чрез едно общо семантично ядро. Към това ядро при единия и при другия синоним се прибавят допълнителни белези, чрез които те се различават един от друг. В редки случаи, когато не е нужно да се посочат тези семантични различия, двата синонима могат равностойно да се заместват един с друг и тогава те като че ли стават два семантични дублета.

Подобен е случаят и с прилагателните *весел* и *радостен.* Между тях синонимната връзка се намира също между номинативните им значения.

Общото понятие, което лежи в основата на тези два синонима, е 'особеното приятно разположение или състояние на духа'. Всяко едно от тези прилагателни обаче изтъква и някои от вторичните особености на означаваното от тях общо понятие, напр.:

Кум Милен е човек *весел*, ще ни посрещне царски — взе да мечтае Стойчо (Елин Пелин, I, 39). В тази сладкарница аз ходех често и много добре се познавах с касиерката, една хубавичка и *весела* мома (Ал. Константинов, Бай Ганьо, 8). Все тъй *весела*, Сарандовица седна при тях и каза (Йовков, Вечери в Антимовския хан, 89). Той беше доста *весел*, бъбрив и лицето му някак странно светеше от щастие и удоволствие (Вазов, VIII, 156—157).

От посочените примери се вижда, че думата *весел*, като означава общото понятие, притежава още една особеност, която показва, че „приятното разположение на духа" се намира в характера на предмета или с други думи прилагателното *весел* означава посоченото качество като един постоянен белег, като едно постоянно качество на предмета. В редки случаи същото прилагателно може да означи и временно качество, за което ще говорим по-долу.

Прилагателното *радостен* изтъква една по-друга особеност на общото понятие, а именно че „приятното разположение на духа" стои във връзка с причината, която го е предизвикала, напр.:

Той бързаше и мислено виждаше как тя го среща засмяна и *радостна* на мостчето пред воденицата (Елин Пелин, I, 88—89); Децата наизскачат *радостни*... заскачат и завикат. — Мамо — щрък! (Елин Пелин, II, 8). Той се наведе и целуна ръка на Кирилица. А тя го гледаше *радостна*, разплакана и не можеше да му се нагледа (Елин Пелин, I, 54).

Тези примери показват ясно, че „приятното разположение на духа" е временно качество на предметите. Обаче могат да се намерят макар и редки случаи, когато при известни обстоятелства отбелязаната разлика между двата синонима не е посочена, а се посочва само общото качество, което лежи в основата на значенията им. В такъв случай двата синонима представят в известен смисъл за определен текст два семантични дублета в езика, защото там те могат да се заменят равностойно един с друг, без да се наруши смисълът, напр.:

През нощта сънува все хубави сънища. И заранта стана *весела* и засмяна Т. Г. Влайков, I, 51). И един ден живото и *весело* кречете не на толкова си воденици, което пълнеше дола с шумно и *радостно* ехо — замлъкна (Елин Пелин, I, 165).

В тези случаи прилагателните *весел* и *радостен* могат да се заменят едно с друго, без да се измени смисълът на текста.

Към същия вид синоними могат да се отнесат и прилагателните *смел* и *храбър*. Общото семантично ядро е понятието 'безстрашие'. Семантичната разлика между двата синонима е много трудно да се открие, обаче разликата между тях се открива в сферите на техните употреби. Така например прилагателното *смел* има по-широки семантични връзки, докато прилагателното *храбър* в това отношение е по-ограничено. Първото прилагателно може да стои като определение не само към съществителни, които означават лица и сборни имена за лица, като *човек, юнак, герой, гражданин, борец, народ, дружина* и др., но и към съществителни, които означават понятия, чиито предмети или явления са притежание или проявление на човека, като *ръка, постъпка, мисъл, поглед, идея* и др., напр. *смел човек, смел борец, смела идея, смел народ, смела мисъл* и т. н.

Прилагателното *храбър*, както се изтъкна, има по-ограничени синтактични връзки, тъй като може да стои като определение на съществителни, които означават само лица, като *човек, герой, войник, борец* и др., или към събирателните имена от типа на *народ, войска, дружина* и др. Към думи от типа на *поглед, мисъл, идея, постъпка* и др. то никога не може да се употреби, затова българин никога не казва *храбра мисъл, храбър поглед.*

Синонимиката при прилагателните е твърде богата и доста разнообразна. Прилагателните имена означават качества на предметите, затова те стоят обикновено като определения към съществителните. Те допълват характеристиката на предметите и по този начин внасят, така да се каже, художествен елемент в речта, затова техните лексикални значения имат по-абстрактен характер, отколкото лексикалните значения на съществителните. Тази тяхна абстрактност на значенията дава възможност синонимиката при тях да бъде количествено по-голяма в езика.

Съществителните обаче като названия на предметите се отличават с по-голяма конкретност и затова синонимиката при тях количествено е доста по-малка, тъй като тяхната семантична определеност по-малко подпомага процеса за създаване на синоними в езика. Думите *ръка, глава, нос, сърце* и др. нямат синоними в книжовния език на номинативните си значения. Разбира се, при някои съществителни въпросът за синонимиката се поставя малко по-особено и затова трябва да се разрешава, като се съобразим с други обстоятелства.

Думите *жито* и *пшеница* са синоними помежду си. Тук обаче става дума за узаконяване правото на думата *жито* да стане дума от речниковия състав на книжовния език. В народно-разговорната реч днес с думата *жито* се означава всякакъв вид житни растения и техните плодове (пшеница, ръж, овес и ечемик). Това обстоятелство е направило думата *пшеница* да специализира значението си, за да означи само най-важната и най-полезната за човека житна култура.

Синонимиката обаче намира по-широки възможности на развитие при съществителните от неутралния пласт на езика, на които номинативните значения са абстрактни. Така напр. думите *хубост, качество, мъка, любов* и др. имат синоними на номинативните си значения в същия тип значения на думите *красота, свойство, тъга, обич.* Изобщо абстрактният характер на думите дава големи възможности за развитие на синонимиката в езика.

Подобно разнообразие в значенията намираме и при глаголите от основния пласт на езика — *движа се, вървя, ходя, идвам, ида* (несв. вид).

В основното семантично ядро на тези синоними лежи най-общото понятие за движение — 'преместване в пространството', което в българския език се означава с едно от значенията на глагола *движа се* — 'премествам се в известно направление'. Като разновидности на това общо понятие за движение се явяват останалите посочени по-горе глаголи.

Глаголът *вървя*, като означава най-общото понятие за движение, специализира употребата си само за ония случаи, когато трябва да се посочи движение в една или в различни посоки и в един или в различни интервали от време без прекъсване. Това движение може да се извършва от хора, животни или предмети, напр.:

Войниците *вървяха* в строй (Йовков, II, 82). Сивушка — слаба кравичка, два пъти по-малка от Белчо, прави усилие и *върви* успоредно с него (Елин Пелин, I, 149). *Вървят*, разпитват по кръстопътищата де живее Иречек (Ал. Константинов, Бай Ганьо, 40). Нещо иде, приближава се, *върви* по всички посоки и по всички пътища. Иде пролетта (Йовков, Жетварят, 75).

Почти сходен по лексикалното си значение на *вървя* е глаголът *ходя*, с който може да се изрази същият вид движение, но с тази разлика, че докато при глагола *вървя* действието става без прекъсване във времето и пространството, при глагола *ходя* движението може да се извършва с прекъсване, и то само от хора и животни, а не, както при глагола *вървя*, и от предмети, напр.:

И те *ходеха* често на брега на Дунава (Вазов, VI, 10). Войникът става и *ходи* назад-напред (Вазов, XIII, 16). От тоя ден нататък аз почнах рядко да *ходя* на лов (Елин Пелин, II, 66). Пет години *ходих*... гряха ми в премежди / две очи небесни под гайтани вежди (П. К. Яворов, I, 43). В черкова Хаджи Генчо *ходи* всеки ден (Л. Каравелов, II, 2). Божура *ходеше* из цялото село, знаеше всички клюки (Йовков, Старопланински легенди, 62). Един кон *ходи* из ливадата.

Останалите два глагола *идвам* и *ида* (и двата от несв. вид) означават същото движение в пространството, но в една посока и в един интервал от време, без да се включва в лексикалното им значение някакво прекъсване на действието във времето. Общото между тях и посочените по-горе глаголи *вървя* и *ходя* е 'движа се, премествам се в пространството'. Разликата се състои в това, че тук движението се извършва само в една посока. От друга страна, те включват в значението си и белег за приближаване към мястото, където става говоренето, напр.:

В утрото на светла ера, с факела на нова вера/ *идат* бодри ескадрони с устрем горд и набег смел (Смирненски, I, 79). Подухва вятър. Той е мек и приятен като милувка, *иде* откъм юг (Йовков, Жетварят, 75). Три дни веч се бият, но помощ не *иде*,/ отникъде взорът надежда не види (Вазов, I, 204).

От изложеното за тези глаголи се вижда, че всички те изразяват изобщо 'движение, преместване в пространството'. Всеки един обаче, като изразява изобщо движение, специализира значението си само за определени случаи, т. е. всеки глагол приема известни белези, които ограничават значението му, затова той става представител на едно подчинено, видово понятие по отношение на това, което се означава от глагола *движа се*. Така всеки един от тези глаголи представя разновидност на общото понятие.

*

Вторият вид смислови синоними са идеографическите синоними. Това са думи също от неутралния пласт на езика, които с преносните си значения влизат в синонимична връзка с номинативните значения на думи от същия лексикален пласт. Думите, които принадлежат към този вид синоними, са резултат от развитието и обогатяването на смисловия обем на думите. Многозначността на думите дава голяма възможност на думи с преносни значения да влизат в синонимна връзка с номинативните значения на други думи.

Думата *глава* е такъв синоним, тъй като с преносните си значения синонимно се свързва с номинативните значения на думи също от неутралния пласт на езика.

По-горе отбелязахме, че тази дума няма синоними на номинативното си значение в книжовния език. Обаче с преносното си значение 'умствена дейност на човека' тази дума става синоним на думата *ум*, напр.:

Че сърце *глава* не пита, / то е птичка дяволита: / дето иска се пилее, / дето иска там си пее (Я в о р о в, I, 38). Изобретателният ум на Дъбака понякога скрояваше някакви странни планове, които воденичарската *глава* на дядо Корчан всякога одобряваше (Е л и н П е л и н, I, 168).

Особено ясно е подчертана синонимичната връзка между значенията на думите *глава* и *ум* в поговорките: От *главата* си тегли и От *ума* си тегли.

Другото преносно значение на същата дума означава 'човешка личност'. С това си значение думата *глава* е синоним на думите *личност*, *човек*, напр.:

Имало *глава* да пати.

Третото преносно значение на думата *глава* е 'човешки живот'. То е синоним на думата *живот*, напр.:

Доколкото прокуратурата иска моята *глава*, аз, като съвършено несправедливо обвиняван, смятам за свое естествено и законно право да се защищавам с всички средства, които имам на свое разположение (Георги Димитров пред фашисткия съд, 75).

Освен тези значения думата *глава* има още и значението 'човек, който стои начело на нещо или ръководи нещо'. Това значение става синоним на няколко думи от неутралния пласт на езика, като *ръководител*, *вожд*, *водач*, *управител*, напр.: държавен *глава*, *глава* на революционното движение.

В смисъл на 'начало на нещо' думата *глава* има още едно значение, което е синоним на думите *начало* и *извор*, напр.:

Полкът беше тръгнал и *главата* на колоната беше далеч в полето (Й о в к о в, I, 70). Възседнахме мулетата, закривихме под полите на „Амбарица" и слязохме в един дол, из който шумеше безпокойна бежлива речица. Това беше *главата* на Осъма (В а з о в, XVII, 117).

Идеографическите синоними обикновено са характерни елементи на образната, художествената реч. Образният характер на тези синоними се дължи на обстоятелството, че преносното значение на една дума, като означава ново понятие, различно от понятието на номинативното значение, извиква представи, свързани с номинативното значение на думата. Следователно с идеографическия синоним *глава* ние означаваме понятието на думата *ум*, обаче опредметено чрез представите, които са извикани от номинативното значение на същата дума. Така отделните членове на езиковия колектив, особено майсторите на словото — поетите и писателите — чрез тези синоними извикват интересни, дори съвсем неочаквани представи, за да изразят най-разнообразните връзки между предметите или явленията, които те са открили в действителността, но които не всеки човек е могъл да види. Когато Христо Ботев пише:

Остави таз песен любовна, / не вливай ми в сърце отрова,

той вместо думата *отрова* е могъл да използува една от думите *мъка*, *болка*. Ботев обаче избира идеографическия синоним *отрова*, защото с него, като изразява същото понятие, означавано с номинативните значения на думите *мъка*, *болка*, извиква и представи за онези мъчителни страшни болки, които съпровождат въздействието на отровата върху човешкия организъм.

Идеографическите синоними, които постоянно се създават в индивидуалната практика, в по-голямата си част са нелексикализирани синоними, какъвто е случаят с идеографическия синоним в текста на Ботев.

*

Многообразен и твърде интересен е въпросът за синонимиката, характерна за другите стилни пластове на езика.

Речниковият състав на езика в оная си част, която е вън от границите на неговия неутрален пласт, представя най-подвижната и променлива част на езика, която се свързва с всички области на човешката дейност и отразява всички промени в живота на обществото. Докато думите от неутралния пласт на езика са задължителни за всеки член на дадено общество, то думите вън от неговите граници нямат такива качества и тяхната употреба може да бъде задължителна само за определена обществена група от говорещия колектив. Ето защо, като разглеждаме думите от тази част на речниковия състав на езика, възниква въпросът за стилните пластове, за системата на различните стилове на общонародния език, за типичните думи и начини за израз, свойствени на един или друг кръг от хора.

Особено значение в този кръг въпроси придобиват изследванията върху синонимиката в езика. Стилистичното многообразие на синонимите в тази част на речниковия състав не може да се разглежда откъснато от функционалното своеобразие на техните употреби в различните области на общонародната езикова практика. Твърде често синонимите тук, като означават различни понятия, притежават разнообразни емоционални отсенки, а това става причина те да ограничат и специализират употребата си в границите на отделните стилни пластове, а не във всички стилове на езика. Те, като означават едни и същи понятия, изпълват значенията си с разнообразни емоционални отсенки, които отразяват характерните особености на даден стил, чрез който човек изявява и отношението си към означаваното понятие. Ето защо тези синоними са тясно свързани със стила на даден автор или със стила на дадена обществена група. Затова те се наричат стилистични синоними. Към тях се отнасят синонимите, които съвпадат по значение със синоними от неутралния пласт, но те принадлежат към поетическа, диалектна, чужда или жаргонна лексика.

Да вземем синонимите *стар* и *дърт*. Те означават едно понятие. Първият синоним означава това понятие, без да се прибавят към него допълнителни емоционални белези. Вторият синоним, като означава същото понятие, отразява и пренебрежителното, презрителното отношение на говорещото лице. Синонимът *стар* е неутрален, т. е. смислов синоним и принадлежи към неутралния пласт на езика, а *дърт* е емоционално оцветен и затова той стои вън от него. Синонимът *дърт* е стилистичен синоним.

Ако вземем синонимите *червен,ален, румен, пурпурен*, ще видим, че прилагателното *червен* означава най-общото родово понятие — 'който е с цвета на кръвта', а останалите три синонима оз-

начават същото понятие, но в неговите разновидности. Ако проследим сферите на тяхната употреба, ще видим, че първият синоним *червен* е неутрален и се употребява във всички стилове на езика. Останалите три синонима специализират употребата си в различните стилни пластове на езика. Например прилагателните *ален* и *румен* специализират употребата си повече в битово-разговорната и поетическата реч, а синонимът *пурпурен* само в поетическата реч. Прилагателното *червен* има най-широка употреба. Него можем да намерим в разговорната, научната, публицистичната и художествената реч. Другите, както отбелязахме, имат по-ограничена употреба. Синонимите *ален* и *румен* се използуват само в художествената и разговорната реч, напр.:

Не за чужди зрей в градина / росна *алена* малина (Яворов, I, 11). Из житата блещят *алени* макове и синя метличина (Йовков, Жетварят, 137). Трапезата се вдигна и кафето се поднесе от едно височко *румено* чернооко момиче (Вазов, XXII, 51). В лицето му падна *румен* отблясък на пожара (Смирненски, III, 200).

Прилагателното *пурпурен*, като означава същото понятие, почесто се свързва със съществителни с абстрактно значение. Неговата емоционалност е повече сгъстена и затова то се използува само в поетическата реч, напр.:

Мяркат се в утринна дрямка унесени / сини далечни гори ;/ ясни лазури, върху им надвесени, /*пурпурен* блясък покри (К. Христов, Антология, 66). Ти пак си огнено сърце /и с ясна *пурпурна* усмивка бдиш/ над братски стиснати ръце (Смирненски, I, 88). Изстъпи се тогава Фрина гордо / пред мрачните архонти — и за миг/ отметна своя *пурпурен* хитон / и гъй застана (П. П. Славейков, I, 43).

От казаното дотук се вижда, че стилистичните синоними се използуват в речта, за да задоволят известни стилни изисквания. Стилните особености, които са присъщи на тези синоними, дават основание те да бъдат разпределени в различни стилни пластове на езика. „За оформяването на такива стилни пластове способствува това, че думите не само означават известни понятия, но и напомнят за онези обстоятелства или за онзи стил, в който те се употребяват, във връзка с което те се изпълват с разнообразни отсенки, отразяващи тяхното жизнено използуване.“[1]

В езика намираме много думи, които в по-раншните етапи от развитието му са принадлежали към основния неутрален пласт на езика. Те обаче днес по една или друга причина са остарели и без да отпадат от езика, специализират употребатата си в различните пластове на езика. Да се спрем на няколко примера.

Думата *лоб* е съществувала в старобългарски. По-късно тя е отпаднала от състава на български език. След това обаче по книжовен път отново идва пак у нас от руски език. Нейното значение днес е 'горната лицева част на черепа у човека'. С това си значение тя е синоним на днешната дума *чело*. Днес думата *лоб* се използува предимно в поетическата реч, за да ѝ придаде възвишен, тържествен характер, напр.:

[1] А. Н. Гвоздев, Очерки по стилистике русского языка, Москва, 1952, стр. 45.

Изпити, хлътнали страните, / по мрачен *лоб* чърти дълбоки — / това са, явно е, следите / на изпитания жестоки (Яворов, I, 23).

Думата *лоно* е остаряла. Тя също така е съществувала в старобългарски. Днес тя е синоним на думите *недра, утроба* (в преносното ѝ значение) и *вътрешност* и е ограничила употребата си само в поетическата реч, напр.:

Сега съм у дома, сега съм пак поет — / във *лоното* на таз пустиня горска, свята (Вазов, II, 179).

В старобългарски език думата *одежда* се е използувала в същото значение, с което днес използуваме думата *дреха*. Тогава тази дума е принадлежала към неутралния пласт. По-късно след появата на думата *дреха* става разграничаване на функциите им. Думата *дреха* разширява употребата си, а думата *одежда* я ограничава и днес се използува, за да означи само църковно облекло, напр.:

Патриаршеската му *одежда*, бликнала цяла в злато, не лежеше добре на прегърбения му малък стан (Вазов, XIV, 10—11).

Употребата на тази дума се е ограничила само в границите на църковния бит.

Синонимите, които представят старинни думи, обикновено се използуват в поетическата реч, за да придадат възвишеност на стила и да напомнят за времето, когато те са били обиходни думи.

Много от стилните синоними имат диалектен произход и тяхната употреба допринася твърде много за правилното изразяване на идейно-художествения замисъл на художественото произведение. Те придават колорит на речта и напомнят на читателя за характерните особености на изобразявания от писателя бит, а едновременно с това отразяват и отношението на писателя към въпроса за връзката на литературния език и народните диалекти. Нека посочим някои синоними от този род, използувани от някои наши писатели. У Вазов: *карпа* (скала), *анджак* (тъкмо), *държава* (недвижим имот), *калъчка* (сабя), *сапикасвам* (съглеждам), *ракла* (долап в стена) и др. У Елин Пелин: *клопотарче* (звънче), *видело* (светло), *сакам* (искам), *ручок* (обяд), *стока* (добитък), *жежък* (топъл, горещ) и др. У П. П. Славейков: *кръвдн* (пълен), *кръз* (през), *доганям* (мирища), *чад* (дим), *пощ* (кърпа), *мърници* (студени тръпки), *чувам* (пазя), *вакъл* (черноок) и др. У Йовков: *брезна* (бразда), *дам* (обор), *агъл* (кошара) и др. У Влайков: *скемле* (масичка), *менгуше* (обици), *компир* (картоф), *сякам* (мисля) и др.

В речниковия състав могат да се посочат и много случаи, когато появата на синоними е свързана с навлизането на много чужди думи, които стават синоними на редица наши думи. Тук, разбира се, става дума за онези чужди думи, чийто чужд произход явно личи, а именно: *авария* (голяма катастрофа), *авторитет* (влияние), *анархия* (безредие), *анемия* (малокръвие), *меланхолия* (тъга, скръб), *мемоар* (спомен), *фамилия* (семейство).

Ако проследим значението и употребата на всеки един от посочените стилни синоними, ще забележим, че те се различават с нещо. Така например синонимите от поетическата лексика носят особена емоционална оцветеност. Онези от диалектен произход вна-

сят битов колорит в речта, а синонимите от чужд произход специализират употребата си предимно в научния или публицистичния, но може и в друг някой стил. Например думата *стопанин* като българска дума има широка употреба, затова може да се каже *стопанин на куче*, *стопанин на къща* и др. Обаче думата *хазаин*, дошла у нас от руски език, означава 'стопанин на покрит имот, за който се плаща наем, когато се използува от някого'.

Най-сетне синоними, характерни за различните стилни пластове, възникват и в онези случаи, когато отделни фразеологични съчетания имат почти същото значение с някоя дума обикновено от неутралния пласт на езика. Фразеологичните съчетания като синоними представляват незадължителни изразни средства за всички членове на говорещия колектив. Обикновено те специализират употребата си в определен стил на езика. Те обикновено са характерни за разговорния, научния и публицистичния стил. Да вземем няколко примера: от книжния стил — *вземам участие* (участвувам), *внасям ред* (подреждам), *водя преговори* (преговарям), *водя разговор* (разговарям), *водя сражение* (сражавам се), *оказвам помощ* (помагам), *полагам грижи* (грижа се), *правя заключение* (заключавам); от разговорния стил — *през куп за грош* (небрежно), *от главата до петите* (цял), *глътвам си езика* (занемявам) и др.

От изложеното дотук се вижда, че синонимите от чужд произход, диалектните синоними, синонимите-архаизми, синонимите от поетическата лексика, фразеологичните съчетания специализират функциите си в границите на определен стил. Те не са общозадължителни изразни средства в обикновената езикова практика.

Възможността една и съща мисъл да се предаде в различни езикови и стилистични форми се основава на наличието на синонимни средства в езика. Щом като езикът ни предоставя такива възможности, необходими са особени грижи и внимателно отношение към него, а това особено много се отнася до онези, които непосредствено боравят с езика — писатели, общественици, учени, журналисти и др.

Точният, ясният и правилен език зависи не само от доброто познаване на особеностите на граматическия строеж на езика, но и от познаването в тънкост значенията на думите, сферата на тяхната употреба, стилните им особености и изобщо синонимното богатство на даден език. Ето защо в писмената реч е необходимо да се отделя голямо внимание на подбора на думите, особено когато това се отнася до синонимите, за да се предаде най-точно мисълта.

При работа със синонимите като думи с твърде близки значения трябва да се води точна сметка кой синоним най-ясно и най-точно ще предаде една мисъл, дали този синоним подхожда за характера на произведението, а така също и за читателя, за когото е предназначено то. Типични примери на такова търсене на най-подходящия синоним ни дават нашите писатели и поети, които в различните издания на произведенията си правят постоянно промени в текста, голяма част от които се отнася до синонимите. Всичко това показва, че подборът на най-подходящия синоним представя доста труден и твърде сложен процес, при който трябва да се съобразя-

ват редица важни изисквания. Тук ще приведем няколко примера от поправките, които наши писатели са правили в произведенията си във връзка със синонимите.

Ето няколко поправки, които Йордан Йовков е направил във второто издание на повестта си „Жетварят":

В I издание, 1920 г.	Във II издание, 1930 г.
Чумакът изгуби търпение, ядоса се и тъй силно дръпна Монката, че насмалко щеше да го събори от стола му. Масата се разлюля, чаши изпопадаха и се разляха. Гроздан прекъсна разговора си с учителя и се обърна. Погледът само, който той хвърли върху компанията, накара всички да замлъкнат. Те *се смълчаха* някак виновно, загледаха се в него и чакаха да видят какво щеше да им каже.	Чумакът изгуби търпение ядоса се и тъй силно го дръпна, че насмалко щеше да го събори от стола му. Масата се разлюля, чашите изпопадаха и се разляха. Гроздан прекъсна разговора си с учителя и се обърна. Погледът само, който той хвърли върху компанията, накара всички да замлъкнат. Те *се спотаиха* някак виновно, гледаха го и чакаха да видят какво ще каже.
(Стр. 9)	(Стр. 11)

Думите, дадени в курсив в двете издания, *смълчаха се* и *спотаиха се*, са синоними. Първият глагол означава 'преставам да говоря, да издавам звук', а вторият — 'преставам да говоря, да издавам звук, като се сгушвам някъде, за да не бъда виден'. Както се вижда от текста, глаголът *спотаявам се* предава много точно мисълта на автора, тъй като компанията, за която става дума, е смутена, дори изплашена и това нейно състояние Йовков по-точно предава с втория глагол.

По-добро конкретизиране на мисълта същият автор прави на друго място, като използува във второто издание синоним, който е представител на едно видово понятие, докато синонимът от първото издание означава общото родово понятие. В този случай Йордан Йовков е използувал два смислови синонима, вторият от които е много по-удобен, за да предаде мисълта на писателя за описваната обстановка. Да видим самия пример:

В I издание, 1920 г.	Във II издание, 1930 г.
Под всяка стъпка на левия си крак, след един и същ интервал от време, с едно и също *движение* на дясната ръка, той силно хвърляше семето.	Под всяка стъпка на левия си крак, с винаги едно и също *размахване* на дясната си ръка, той хвърляше семето.
(Стр. 42)	(Стр. 79)

В първата редакция на повестта съществителното *движение* означава най-общото понятие за движение, а съществителното *размахване* означава видово понятие на общото понятие за движение. Така описваното явление става по-конкретно, а картината — по-жива. Това са причините, които са накарали Йовков да замени първото съществително с неговия синоним *размахване*.

Да се спрем на още един пример от същата повест, където замяната е продиктувана от същите съображения:

В I издание, 1920 г.	Във II издание, 1930 г.
Но когато поп Стефан влизаше в черковните порти, Гроздан му *подвикна*. (Стр. 162)	Но когато поп Стефан влизаше в черковните порти, Гроздан му *се обади*. (Стр. 252)

Глаголите *подвикна* и *обади се* са синоними помежду си. Първият синоним стои в противоречие с описваната обстановка. Поп Стефан е уважаван човек в селото. Гроздан също така го уважава. Глаголът *подвикна* не може да предаде това уважение, което Гроздан е имал към свещеника, тъй като глаголът съдържа в значението си елемент на неуважение. Тази дума е пейоративно оцветена, затова тя е съвсем неуместна в текста на Йовков. Глаголът *обади се* се различава от глагола *подвикна* със своята неутралност и затова той е много удобен, за да предаде сериозността и уважението, с които Гроздан се е обърнал към свещеника.

В цитираните случаи писателят е направил замяна на един синоним с друг, за да предаде по-точно мисълта си, за конкретизиране на нейния характер.

Ние изтъкнахме, че навлизането на чужди думи е един от източниците за създаване на синоними в езика. Обикновено синонимите от чужд произход специализират значението и употребата си в научния стил, тъй като по-голямата част от чуждите думи се използуват като термини. Някои от синонимите с чужд произход разпространяват употребата си и в другите стилове на езика. В художествената литература често срещаме такива синоними. Използуването им обаче в художественото произведение трябва да става внимателно, тъй като е необходимо да се води сметка, дали те са разбираеми от всеки един читател. Ето как Йовков използува този вид синоними в същата повест:

В I издание, 1920 г.	Във II издание, 1930 г.
Носталгията, от една страна, приятелството му към Кюня — от друга, бяха го довели в село. (Стр. 29)	*Мъката за родния кът*, от една страна, и приятелството му към Кюня... бяха го довели в село. (Стр. 57)

Тук думата *носталгия* е заменена със синонимичния израз *мъката за родния кът*, тъй като това е чужда дума и може да не бъде ясна за всеки читател. Да дадем още един пример:

В *бутониерката* на палтото му беше забучена голяма бяла роза. (Стр. 89)	В *петелката* на палтото му беше забучена голяма бяла роза. (Стр. 151)

И тук същите съображения са накарали писателя да замени чуждия синоним с българска дума.

При превеждане от чужд език трябва да се търси онази дума-синоним или синонимен израз, които най-точно предават мисълта на чуждия автор. В противен случай преводът може да бъде неправилен или най-малкото неточен. Тук ще посоча такава неточност в българския превод на труда „Марксизмът и въпросите на езикознанието“ от И. В. Сталин:

В оригинала	В превода
Однако, если взять, например, русский язык, то он за этот большой промежуток времени не претерпел какой-либо *ломки*, и современный русский язык по своей структуре мало чем отличается от языка Пушкина.	Обаче ако вземем например руския език — той за този голям промеждутък от време не е претърпял каквото и да е *съществено изменение* и съвременният руски език по своята структура твърде малко се отличава от езика на Пушкин.
(Москва, 1950, стр. 7)	(София, 1952, стр. 7)

Тук руската дума *ломка* е преведена с българския израз *съществено изменение,* който не е точен превод на посочената дума. Изразът *съществено изменение* не притежава елемента „рязкост", а този елемент се съдържа в руската дума *ломка.* По-точно би било, ако се използуваше синонимния израз в българския превод *рязка промяна,* тъй като той по-точно предава значението на руската дума на български.

Като излагаме всички тези случаи, свързани тясно с подбирането на най-подходящия синоним, трябва да отбележим, че то се налага особено в художественото произведение от желанието на писателя да отрази в произведението си цялото индивидуално богатство, всичкото жизнено разнообразие на явленията в действителността и в това отношение изпъква голямото значение на езика в работата на писателя, за да означи с помощта на думите всички индивидуални свойства, признаци и подробности на явленията. Писателят трябва така да обрисува явленията чрез езика, щото читателят да почувствува описваната действителност като конкретен жизнен факт и тук синонимиката в езика предоставя безконечни възможности в това отношение. Както се вижда от приведения погоре материал, писателят трябва да види във всеки синоним общото семантично ядро, което позволява да бъде поставен успоредно с другите сходни по значение на него думи, а едновременно с това — и онова частно, специфично, което го отличава от същите семантично подобни думи. Чрез това частно и специфично в синонимите писателят може да предаде типичното, конкретното за даден факт в действителността. Ето защо подборът на най-подходящия синоним е съпроводен с редица трудности, които произтичат не винаги от някакво несъвършенство на езика, а от недостатъчното овладяване в даден момент на изразните възможности на езиковите средства. Трудностите произтичат още и от недостатъчното опознаване на описваното явление, а така също и от недостатъчната яснота на мисълта за характерните особености на предмета, които трябва да бъдат отразени в произведението.

Смисловата специфичност на всеки синоним се откроява най-ярко при замяната му с друг. Ето защо писателите твърде често преработват своите излезли от печат произведения не само като вмъкват цели откъси или нови моменти в произведенията си, но и като заменят една дума с друга близкозначна на нея с оглед към по-точното, по-конкретното и по-живото изясняване на дадения образ или на мисълта за него.

Умението на един писател да намери най-точното изразно средство е твърде важна страна на езиковата култура, то свиде-

телствува за талантливостта на писателя, а така също и за богатството на изразните средства на един език.

*

В лексикографската работа синонимите се използуват в някои случаи като доста удобно средство за тълкуване на значенията на думите. Не винаги обаче само със синоними е удобно и достатъчно да се обяснят значенията на различните думи. Това се дължи на обстоятелството, че значенията и употребите на една дума почти никога не се покриват напълно със значенията и употребите на друга дума. Ето защо в тълковен речник при тълкуване обикновено трябва да се използуват описателните дефиниции, а след това да се изреждат речникови синоними. Подборът на синонимите при такъв вид лексикографска работа обаче трябва да става внимателно.

При тълкуване на думите лексикографът установява основните белези на значението, т. е. обръща внимание на интелектуалния, мисловния характер на думата. Тогава най-удобно средство за допълване на обяснението се явяват смисловите, неутралните синоними, тъй като те с номинативните си значения са синоними на тълкуваната дума. Идеографическите синоними са неудобно средство за тълкуване в такъв вид речници, тъй като те са синоними на тълкуваното значение с някое от преносните си значения и в този случай може да се допусне известна неточност. Нека да поясним това с примери. Да видим речниковите статии на синонимите *алчен, лаком* и *ненаситен:*

алчен	*лаком*	*ненаситен*
Който е лаком, ненаситен за материални блага.	1. Който обича да яде в голямо количество; ненаситен.	1. Който не може да задоволи глада си; лаком.
—	2. *Прен.* Който ламти да има, да владее много; алчен.	2. *Прен.* Който никога не може да задоволи желанията си; алчен.

Думата *алчен* има абстрактно номинативно значение. С него тя е синоним на преносното значение на думите *лаком* и *ненаситен.* Затова тя може да се използува като средство за тълкуване само на тези техни значения. Не е удобно обаче да се тълкуват с нея номинативните значения на думите *лаком* и *ненаситен,* тъй като ще се внесе известно объркване в тълкуването им. Думата *лаком* може да се използува като средство за тълкуване на номинативното значение на думата *ненаситен* и, обратно, думата *ненаситен* — на номинативното значение на думата *лаком,* тъй като именно със своите номинативни значения те са синоними помежду си. Обаче те не могат да служат като средство за тълкуване на значението на думата *алчен,* тъй като те са негови идеографически синоними, т. е. с преносните си значения влизат в синонимна връзка с номинативното значение на думата *алчен.*

Идеографическите синоними, както отбелязахме, не трябва да се използуват за тълкуване на значенията на близкозначните им думи, обаче те могат да се използуват като съставни елементи на описателната дефиниция, тъй като текстът премахва всякаква двусмисленост и неяснота и отправя лесно мисълта ни към преносните значения, които сме използували в дефиницията.

Стилистичните синоними, т. е. синонимите, поставени във втората група на нашата класификация, както се отбеляза, представят думи с еднакви лексикални значения, но с различни емоционални стилни отсенки. Тези синоними се отнасят към различните стилни пластове на езика. Тълкуването на думи със стилни синоними е неудобно, тъй като се обърква стилният пласт на обясняваната дума. Например, когато се обяснява думата *жад* като дума, принадлежаща към поетическата лексика, ние можем да поставим синонима ѝ *жажда*, обаче думата *жажда* не трябва да се тълкува със синонима ѝ *жад*, тъй като той е емоционално оцветен и може да насочи ползуващия се от речника към схващането, че думата *жад* се използува навсякъде, където се употребява думата *жажда*. Думата *далнина* принадлежи към поетическата лексика и затова ще се обясни с думата *далечина*, обаче *далечина* не трябва да се обяснява с думата *далнина*. Стилните синоними в някои случаи могат да се тълкуват само със смислови синоними, без описателна дефиниция. Това са случаите, когато обясняваме някоя чужда, диалектна или старинна дума.

*

В заключение трябва да отбележим, че развитието на синонимиката представя израз на процеса, който свидетелствува за развитието и усъвършенствуването на езика. Наличието на по-голямо количество синоними прави възможно да се предават добре различните свойства и страни на предметите и явленията в действителността. Заедно с това може да се изрази и различното отношение на говорещия към означавания предмет. По този начин чрез синонимите се получава много точна и твърде правилна представа за ония явления или предмети, които се означават с тях. Ето защо синонимиката в езика улеснява до голяма степен познавателния процес у човека.

Във връзка с въпроса за значението на синонимите стои въпросът за същността им, който се свежда до следните четири белега:

1. Когато се говори за синоними, най-напред се подчертава, че синонимите имат различна звукова форма, а на второ място се изтъква, че те имат нещо общо в лексикалните си значения. Общото в значенията им се дължи на обстоятелството, че те чрез своите значения отразяват същността на едно и също явление в обективната действителност, а от това следва, че синонимите изтъкват различни страни на едно и също общо понятие.

2. В езика няма думи с напълно еднакви значения и функции. Следователно синоними с напълно еднакви значения и функции не може да има. Ето защо синонимите се различават с допълнителни елементи в значенията си, които не им позволяват да се заменят

един с друг, без да се измени смисълът на израза, а се използуват един вместо друг, за да се уточни мисълта за някакъв предмет или явление в действителността. По този начин синонимите представляват на първо място едно семантично явление в езика, въз основа на което човек търси в думите общото, еднаквото у тях, а, от друга страна, и различията между тях. С тези два белега, които представят интелектуалната им страна, те стават предмет за изучаване от лексикологията.

3. При използуване на синонимите е необходимо да се обръща внимание не само на интелектуалния елемент в тях, но и на техните художествени елементи — онези елементи, които придават художествен характер на речта и чрез които синонимите се разпределят към различните стилни пластове на езика. С тези свои характерни черти синонимите се свързват със системите на различните стилове в общонародния език, с въпроса за типичните думи и начини на израз, свойствени на един или друг кръг от хора в обществото. Разглеждайки изобразителната роля, художествената страна на синонимите, могат да се открият поетически, диалектни, архаични и други синоними в езика. Тази тяхна страна се изучава от стилистиката.

4. На последно място синонимите представляват такива думи, които принадлежат към една и съща лексико-граматическа категория (част на речта). Различните лексико-граматически категории имат специфични особености по отношение на синонимиката както по количественото ѝ разпределение, така и по качественото ѝ своеобразие. Всяка една от тези категории се различава по своята конкретност или абстрактност, по особеностите на различните асоциации, които те извикват, и по разнообразието на синтактичните си функции. Ето защо синоними в езика можем да търсим само в границите на една и съща лексико-граматическа категория.

Доброто познаване на същността на синонимите ни дава възможност по-умело да ги използуваме в нашата езикова практика и по-дълбоко да вникваме в богатото разнообразие от изразни средства в нашия език. Умението да се използува синонимното богатство на езика говори за равнището на езиковата култура на отделния член от езиковия колектив, а количеството на синонимите отразява степента на развитието на даден език.

СПИСЪК
на произведенията, използувани за примерите

Вазов, Ив., Съчинения, изд. Ал. Паскалев, София, 1921—1922 (т. I—XXVIII): Лирика, т. I. — Лирика, т. II. — Немили-недраги, т. VI. — Чичовци, т. VIII. — Иван Александър, т. XIII. — Светослав Тертер, т. XIV. — Великата Рилска пустиня, т. XV. —Живописна България. Пътни бележки, т. XVII. — Към пропаст, т. XX. — Под игото, т. XXII.

Влайков, Т. Г., Съчинения, т. I, София, 1941.

Георги Димитров пред фашисткия съд, София, 1945.
Елин Пелин, Летен ден, Разкази, т. I, София, 1943. — Щъркови гнезда, Разкази, т. II, София, 1943.
Йовков, Йор., Жетварят, София, 1920 и 1943, Разкази, т. I, София, 1928, Разкази, т. II, София, 1932. — Разкази, т. III, София, 1932. — Старопланински легенди, София, 1932. — Вечери в Антимовския хан, София, 1932.
Каравелов, Л., Съчинения, т. II, Русе, 1887.
Константинов, Ал., Бай Ганьо, София, 1895.
Славейков, П. П., Събрани съчинения, т. I, София, 1921.
Смирненски, Хр., Съчинения, т. I, София, 1946. — Съчинения, т. II, София, 1947, Съчинения, т. III, София, 1947.
Христов, К., Антология, София, 1944.

ОМОНИМИ В СЪВРЕМЕННИЯ КНИЖОВЕН БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

от Кристалина Чолакова

Езикът като обществено явление, което непосредствено е свързано с производствената дейност на човека, непрестанно обогатява и усъвършенствува своите изразни средства във връзка с развитието на производството, обществените отношения, техниката, науката, изкуството, изобщо с развитието на материалната и духовната култура. Отразявайки непосредствените нужди на човека, на обществото, той непрестанно попълва речниковия си състав с нови думи и усъвършенствува своя граматически строеж. Най-разнообразни са начините и пътищата, по които се обогатява речникът на езика. Както е известно, обогатяването на лексикалния състав на езика става било чрез образуване на нови производни думи от съществуващите в езика непроизводни думи, било чрез заимстване на чужди думи, които обикновено се оформяват по граматическите и словообразователните образци на езика, който ги усвоява, било чрез развитие на многозначност в думите, или чрез появата на нови лексикални единици на базата на съществуващи вече думи в езика в резултат на възникване на нови значения, които излизат извън семантичните граници на основното им значение, т. е. чрез появата на омоними — думи, еднакви по форма, но различни по значение. Омонимията е характерно явление в развитието на езика. Тя е тясно свързана с това развитие или по-точно с развитието и обогатяването на неговия речник.

Един от сложните и мъчно разрешими въпроси в лексикографската практика е въпросът за определянето на омонимите. За да бъдат правилно разграничени омонимите при съставянето на един тълковен речник, трябва да се знаят пътищата, по които те възникват в езика. Затова необходимо е въпросите, свързани с появата и развитието на омонимите в езика, да бъдат осветлени преди всичко теоретично. За пълното и цялостно разрешаване на тези въпроси необходимо е също така теоретичното изследване да почива на разнообразен езиков материал.

В съветската лексикология и лексикография въпросът за омонимията в езика се поставя на по-широка основа. В отделни статии и трудове, които разглеждат въпроси из областта на лексикологията и лексикографията, омонимията се схваща като явление, свързано с развитието и обогатяването на езика, по-точно казано, с раз-

витието и обогатяването на неговия речник с нови лексикални единици, възникнали на базата на неговия основен речников фонд.[1]

Съветските езиковеди, като посочват омонимите, появили се в езика вследствие на случаен звуков съвпадеж при заимствуване на чужди думи, както и тия, които са възникнали вследствие на фонетични промени, станали в думи, които някога са звучали различно, отделят особено внимание на тези омоними, които са се развили на базата на основния речников фонд. Акад. В. В. Виноградов изтъква, че в съвременния руски език омонимията в кръга на производните думи и най-вече при глаголите с представки и образуваните от тези глаголи отглаголни съществителни се отличава с особено голяма продуктивност. Той смята, че омонимите в кръга на непроизводните думи са по-редки, отколкото омонимите, развили се на базата на основния речников фонд по семантичен път. Затова именно акад. В. Виноградов отдава особено голямо значение на лексико-семантичното словообразуване. Според него смесването на омонимите в голям брой речници се дължи именно на обстоятелството, че въпросът за семантичното словообразуване досега не е бил предмет на историко-лингвистично изследване в съветското езикознание.[2] Становището, че омонимите възникват по-често в границите на самия език във връзка с развитието на неговия основен речников фонд, се поддържа и от А. Д. Григориева. Според А. Д. Григориева едни от омонимите, които се появяват във връзка с развитието на речника на езика, са резултат на възникването на такива производни значения в многозначните думи, които вследствие на загубване на смисловата си връзка с основното значение могат да се обособят в отделно самостоятелно семантично гнездо и да станат център за образуване на нови производни значения, а други, които също са свързани с развитието на основния речников фонд, се появяват поради ограничеността на словообразователните възможности на езика, които, въпреки че са много широки, все пак не са безгранични.[3] И. С. Ожегов, който също споделя това схващане и в еднотомния речник „Словарь русского языка" (последните издания) е разширил значително кръга на омонимите, в някои свои статии по лексикографски въпроси набелязва редица групи омоними, възникнали в процеса на историческото развитие на езика, извън тези, които

[1] Вж. В. В. Виноградов, Значение работ И. В. Сталина для развития советского языкознания, сб. Вопросы языкознания в свете трудов И. В. Сталина, изд. Моск. у-та, 1952, стр. 45—46; В. В. Виноградов, Об основном словарном фонде и его словообразующей роли в истории языка, пак там, стр. 175; А. Д. Григорьева, Учение товарища Сталина об основном словарном фонде и словарном составе языка, Русский язык в школе, 1951, кн. 2, стр. 21; А. Д. Григорьева, Об основном словарном фонде и словарном составе русского языка, Учпедгиз, Москва, 1953, стр. 60.

[2] Вж. В. В. Виноградов, Значение работ И. В. Сталина для развития советского языкознания, стр. 45—46; Словообразование в его отношении к грамматике и лексикологии, сб. Вопросы теории и истории языка в свете трудов И. В. Сталина по языкознанию, АН СССР, Москва, 1952, стр. 146.

[3] Вж. А. Д. Григорьева, Учение товарища Сталина об основном словарном фонде и словарном составе языка, Русский язык в школе, 1951, кн. 2, стр. 19—21; А. Д. Григорьева, Об основном словарном фонде и словарном составе русского языка, 1953, стр. 60—61.

са се появили по етимологичен път поради различни звукови промени. Той смята, че трябва да се различават редица други омоними, произлезли било поради закономерното диференциране на значенията на многозначните думи, вследствие на което те са се разпаднали на отделни думи със самостоятелно значение, било от образуването на думи от едни и същи словообразователни елементи, но в различни епохи, без да имат вътрешна семантична връзка (като *ночник*$_1$ 'нощна лампичка със слаба светлина', *ночник*$_2$ 'нощен колар в средата на XIX век' и *ночник*$_3$ 'летец, специалист по нощните полети', и др.), или от свързването на омонимни представки с едни и същи глаголни основи.[1]

Схващането, че омонимите възникват във връзка с развитието на речника на езика, било при разпадането на многозначните думи, било в резултат на различни словообразователни процеси, се поддържа не само от акад. В. В. Виноградов, И. С. Ожегов и А. Д. Григориева. То се приема и поддържа също така от голям брой други съветски езиковеди.[2]

Срещу становището, че омонимия може да възникне и на базата на съществуващи вече в езика многозначни думи, се обяви рязко съветският езиковед В. И. Абаев, който неотдавна изрази своето схващане в статията „О подаче омонимов в словаре"[3]. В. И. Абаев отрича възможността за развитие на омонимия вследствие на разкъсването на семантичната връзка между основното значение на

---

[1] Вж. И. С. Ожегов, О трех типах толковых словарей русского языка, Вопросы языкознания, 1952, кн. 2, стр. 100—101; И. С. Ожегов, Вопросы лексикологии и лексикографии, Труды Института языка и литературы, т. II, АН Латвийской ССР, Рига, 1953, стр. 114—115.

[2] Вж. Р. А. Будагов, Очерки по языкознанию, изд. АН СССР, Москва, 1953, стр. 30—38; Р. А. Будагов, К проблеме устойчивых и подвижных элементов в лексике, Известия АН СССР, 1951, кн. 2, стр. 109—110; Е. М. Галкина-Федорук, Современный русский язык, Лексика, изд. Моск. у-та, 1954, стр. 57—62; Е. М. Галкина-Федорук, К вопросу о омонимах в русском языке, Русский язык в школе, 1954, кн. 3, стр. 17—18; Н. М. Шанский, Основы словообразовательного анализа, Учпедгиз, Москва, 1953, стр. 6, 38, 39; А. А. Реформатский, Введение в языкознание, Москва, 1955, стр. 59; О. С. Ахманова, Очерки по общей и русской лексикологии, Москва, 1957, стр. 104—165; А. И. Ефимов, Об изучении языка художественных произведений, Учпедгиз, Москва, 1952, стр. 38; Л. Л. Кутина, гл. III в Инструкция для составления „Словаря современного русского литературного языка" (в трех томах), АН СССР, 1953, стр. 26—29; Т. Г. Брянцева, Р. М. Цейтлин, Инструкция для составления „Словаря современного русского литературного языка" [рецензия], Вопросы языкознания, АН СССР, 1954, кн. 3, стр. 115; Л. А. Булаховский, Введение в языкознание, II, Учпедгиз, Москва, 1953, стр. 47—48; L. A. Bulachovsky, De l'homonymie dans les langues slaves, Revue des études slaves, VIII, 1928, стр. 68 – 80 (трябва да се отбележи, че в цитираната статия Булаховски само загатва за възможността да се развият омоними от една и съща дума, а във „Введение в языкознание" той засяга този въпрос съвсем накратко, като отделя повече внимание на омонимите, появили се вследствие на фонетични промени в думите).

За омонимия, възникнала по семантичен път във връзка с развитието на значенията на думите, говорят и: Ch. Bally, Traité de stylistique française, Heidelberg, 1909, стр. 45—48; Ш. Балли, Общая лингвистика и вопросы французского языка, Москва, 1955, стр. 194 [руски превод от третото френско издание]; E. Richter, Über Homonymie, Festschrift Paul Kretschmer, Wien etc., 1926, стр. 167—201.

[3] Вж. В. И. Абаев, О подаче омонимов в словаре, Вопросы языкознания, 1957, кн. 3, стр. 31—43.

дадена многозначна дума и някое негово производно значение. Според него омоними възникват само вследствие на случаен звуков съвпадеж или по словообразователен път от едни и същи словообразователни елементи.

Сред някои езиковеди съществува схващането, че омонимията е отрицателно явление в езика и че в езика има стремеж към освобождаване от омонимите, тъй като те представяли известна пречка за правилното разбиране на думите.[1] Така например Н. А. Гвоздев приема омонимията като своеобразен дефект на езика, понеже омонимите давали възможност да се смесват различните по значение думи, вследствие на което се допускало двусмислие в речта.[2] Според Л. А. Булаховски обаче наблюдаваната тенденция към освобождаване на езика от омоними се отнася преди всичко до омоними, възникнали в резултат на фонетични промени. Л. А. Булаховски отбелязва, че не всички омоними са застрашени от изчезване. Според него не биха изчезнали от езика омоними, които принадлежат към различни части на речта, също тъй омоними, които са се появили като разклонения на една и съща дума, такива, които означават понятия, твърде отдалечени едно от друго, както и някои производни глаголи с представки.[3]

Обаче както Н. А. Гвоздев, така и Л. А. Булаховски обръщат внимание същевременно, че не трябва да се преувеличава създадената от омонимията възможност за двусмислие и че практически тя не е тъй опасна, понеже думите не се употребяват изолирано, а в контекст, който помага техните значения да бъдат правилно разбрани.[4]

Изобщо не може да се смята, че омонимите представят някакво неудобство в езика, че пораждат неточност, неяснота и двусмислие. Както многозначността на думите не е пречка за правилното им разбиране, така и омонимията не е пречка за разбиране, защото думите не се употребяват откъснато една от друга, изолирано сами за себе си, а в контекст. Това се признава и от тия езиковеди, които смятат омонимията за дефект в езика. Както всякога, контекстът отстранява многозначността на думите и им придава точно, ясно, определено значение,[5] така също контекстът отстранява неяснотата, двусмислието, които биха се породили от омонимията. Думите, с които се свързва дадена дума омоним в

---

[1] Вж. Л. А. Булаховский, Введение в языкознание, II, 1953, стр. 47; Н. А. Гвоздев, Очерки по стилистике русского языка, Москва, 1952, стр. 39; Petar Skok, Du rôle de l'homonymie dans les changements phonetiques et morphologiques, II, Časopis pro moderní filologii a literatury, Praha, 1929, XV, стр. 39—50; Petar Skok, Du rôle de l'homonymie dans les créations phonetiques et morphologiques, III, пак там, стр. 147—155.

[2] Вж. Н. А. Гвоздев, цит. произв.

[3] Вж. L. A. Bulachovsky, De l'homonymie dans les langues slaves, Revue des études slaves, VIII, 1928, стр. 68—80.

[4] Вж. Н. А. Гвоздев, цит. произв., стр. 40; Л. А. Булаховский, Введение в языкознание, стр. 47; E. Richter в „Über Homonymie", стр. 177—179, също изтъква ролята на контекста и се изказва против мнението, че омонимията може да стане причина за възникване на недоразумения и двусмислия в езика.

[5] Вж. Р. А. Будагов, Очерки по языкознанию, стр. 14.

изречението, определят нейното значение и премахват каквото и да е неразбиране. В контекста думата-омоним има едно определено значение. Затова именно опасността от двусмислие и неяснота в езика е избягната. По тази причина много често омонимите не се забелязват, не се осъзнават при говора.

Възможно е понякога, и то сравнително в по-редки случаи, да се появи смесване на омонимите. В такъв случай единият омоним може да престане да се употребява и се заменя с друга дума. Р. А. Будагов разглежда такъв случай на изчезване на единия омоним при омонимите *диалектически* 'който се отнася до диалект' и *диалектически* 'прил. от диалектика'. Той обяснява, че избягването на употребата на прил. *диалектически* със значение 'който се отнася до диалект' и замяната му с прил. *диалектен* става с цел да не се смесва с философския термин.[1]

Не е изключено понякога думите-омоними да бъдат употребени в такъв контекст, който може да бъде разбран двояко. На тази основа са възникнали каламбурите. Но все пак би могло да се каже, че тези случаи не са така чести и възможността за двусмислие не би трябвало да се преувеличава.

Имайки пред вид ролята на контекста, не може да се приеме, че омонимията е отрицателно явление в езика. Напротив, като се наблюдават разнообразните възможности, които съществуват в езика за развитие на омоними, както това ще се види по-нататък в работата при разглеждане на пътищата, по които възникват те в езика, се вижда, че омонимията като явление, свързано с развитието на основния речников фонд, допринася за обогатяването на езика с нови думи.

*

В българското езикознание въпросите, свързани с възникването на омонимията, досега не са били проучвани основно. Как се схваща у нас това езиково явление, може да се съди от излезлите досега тълковни речници: „Словарь болгарского языка", 1889 г., от А. Дювернуа, „Рѣчникъ на блъгарскый языкъ", 1895—1908 г., съставен от Н. Геров, „Български тълковен речник", т. I, А—К, 1927—1951 г., от Ст. Младенов, „Български тълковен речник", 1955 г., от Л. Андрейчин, Л. Георгиев, Ст. Илчев, Н. Костов, Ив. Леков, Ст. Стойков, Цв. Тодоров, и „Речник на съвременния български книжовен език", т. I, II, 1955—1958 г., (т. III под печат), изд. на БАН, както и от някои учебници и статии.[2]

[1] Вж. Р. А. Будагов, Очерки по языкознанию, стр. 36—38.

[2] Вж. Л. Андрейчин, К. Попов, М. Иванов, Съвременен български език, ч. I, учебник за първи курс на учителските институти, София, 1953, стр. 63—64; Л. Андрейчин, Ст. Стойков, К. Попов, Български език, Учебник за IX кл. на средните общообразователни училища, София, 1952, стр. 4—5; Л. Андрейчин, Н. Костов, К. Мирчев, Е. Николов, Ст. Стойков, Български език, учебник за педагогическите училища, София, 1955, стр. 394—395; Ив. Леков, Омонимията в малоруски език от фонологично гледище, Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет, т. XXXVII, София, 1941, стр. 1—11 [където, въпреки че омонимията е разгледана от фонологично гледище,

Голямо различие по отношение на разработката на омонимите в първите три речника няма. Трябва да се отбележи, че авторите на тези речници посочват преди всичко омоними от различен етимологичен произход, като: 1. Думи-омоними, които случайно са съвпаднали звуково при заимствуване на чужди думи, напр. *вила*$_1$ 'земеделско оръдие за събиране на сено' и *вила*$_2$ 'лятна къща извън града' (от латински език); *копие*$_1$ 'вид оръжие' и *копие*$_2$ 'точен препис на оригинал' (от френски език); *дам*$_1$ — глагол от свършен вид към глагола *давам*, и *дам*$_2$ 'обор' (от турски език) и т. н. 2. Омоними, възникнали поради настъпилите фонетични промени в думи, които първоначално са звучали различно, като напр. *вия*$_1$ 'свивам, огъвам на дъга или кръг' и *вия*$_2$ 'издавам силен, проточен глас, вой'; *вещ*$_1$ същ. 'отделен предмет, нещо' и *вещ*$_2$ прил. 'който добре познава работата си, опитен, изкусен' и т. н.

За „Български тълковен речник" на Ст. Младенов и „Рѣчникъ на блъгарскый языкъ" на Н. Геров може да се отбележи още, че в тези два речника са дадени и такива думи-омоними, които са получени от случаен звуков съвпадеж на книжовни и диалектни думи или на думи от различни диалекти, напр. *вадя*$_1$ 'изкарвам, изнасям нещо навън'; *вадя*$_2$ (диал.) 'напоявам с вадички' и *вадя*$_3$ (диал.) 'клеветя'; *бедя*$_1$ (диал.) 'набедявам някого' и *бедя*$_2$ (диал.) 'придумвам някого' (Рѣчникъ на блъгарскый языкъ); *косер*$_1$ 'крив нож за обрязване на лозя и др.' и *косер*$_2$ (диал.) 'пойна птица, черен кос' (Български тълковен речник); *ковък*$_1$ (диал.) 'кован, ковано' и *ковък*$_2$ прил. 'който лесно се кове' (Български тълковен речник); *каленица*$_1$ (диал.) 'пръстена, глинена паница' и *каленица*$_2$ (диал.) 'вид ракия' (Български тълковен речник) и др.

Освен омонимите от различен етимологичен произход в трите речника са отбелязани, макар и много рядко (почти като единични случаи), и такива омоними, които са възникнали по семантичен път вследствие на разкъсването на смисловата връзка между основното значение и отдалечилото се от него производно значение, напр. *бърдо*$_1$ 'хълм' и *бърдо*$_2$ 'част от тъкачния стан' (Словарь болгарского языка); *баба*$_1$ 'бащина или майчина майка', *баба*$_2$ 'бахур' и *баба*$_3$ 'птица Pelicanus' (Рѣчникъ на блъгарскый языкъ и Български тълковен речник); *горя*$_1$ 'захванат съм, топя се от огън' и *горя*$_2$ 'правя нещо да гори' (Рѣчникъ на блъгарскый языкъ и Български тълковен речник).

Омоними от тоя вид обаче в тези речници, както вече се отбеляза, се срещат много рядко и случайно. Повечето от тях са представени като отделни значения на многозначни думи. Ясно е, че въпросите, свързани с появата на омоними във връзка с историческото развитие на езика в резултат на разпадането на многозначните думи на отделни думи-омоними, не са стояли пред съставителите на тези речници.

се отбелязва и възможността за развитие на омоними от многозначни думи]; Л. Стоичкова, Речникът на Н. Геров, II, Български език, 1954, кн. 1, стр. 19—20 [в статията покрай другите лексикографски въпроси, свързани с речника на Н. Геров, се засяга и въпросът за разработката на омонимите в този речник].

Схващането на съветските езиковеди, че омонимията се развива не само при случаен звуков съвпадеж на думи от различен етимологичен произход, но и в процеса на обогатяването на многозначните думи с нови значения и на разпадането им на отделни речникови единици вследствие на диференциацията на значенията, се приема и поддържа от нашите езиковеди, като проф. Л. Андрейчин, проф. Ст. Стойков и др.[1] От това схващане сме се ръководили в своята работа и ние, съставителите на „Речника на съвременния български книжовен език". Също така от разработката на омонимите в „Български тълковен речник" от 1955 г. проличава, че авторите на този речник приемат, че омоними се развиват и на базата на многозначността на думите. И в двата речника — „Речника на съвременния български книжовен език" и „Български тълковен речник" — обаче се срещат редица непоследователности или противоречия, които се дължат на обстоятелството, че въпросът за семантичното словообразуване още не е изяснен теоретично.

Излизайки от основното положение, че омонимията е явление, свързано с развитието и обогатяването на речниковия фонд и речниковия състав с нови лексикални единици, настоящата работа представя опит да се проследят пътищата, по които възникват омонимите, въз основа на български материал.

*

Преди да бъдат разгледани различните видове омоними и пътищата, по които те се развиват в езика, трябва да се обърне внимание на един друг въпрос — дали при всички случаи на звуков съвпадеж имаме омонимия. Така напр. наречията на *-ски* съвпадат звуково със съответните прилагателни на *-ски*, от които са образувани, напр. *бащински* 'нареч. от прил. бащински, като баща', напр. *Постъпва* ***бащински,*** и *бащински* прил. 'който е присъщ на баща', напр. ***бащински*** *грижи; градски* 'нареч. от прил. градски, като гражданин', напр. *Облича се* ***градски,*** и *градски* 'прил. от град', напр. ***градски*** *живот* и т. н. Също така съвпадат звуково наречията на *-о* с формата за среден род на съответните прилагателни, от които са произлезли, напр. *весело* 'нареч. от весел', напр. *Прекарахме* ***весело,*** и *весело* прил. ср. р. от весел 'който е с жизнерадостен нрав', напр. ***весело*** *дете,* или *грамотно* 'нареч. от прил. грамотен', напр. *Писмото е написано* ***грамотно,*** и *грамотно* прил. ср. р. от грамотен 'който знае да чете и пише' и др. При думи от този род различието се състои в граматическото им значение, докато семантично те се различават само дотолкова, доколкото тяхното граматическо значение оказва влияние. Тук би могло да се говори за омонимия в граматическо отношение, но не и в семантично. Следователно не при всеки звуков съвпадеж може да се приеме, че има омонимия.

[1] Вж. Л. Андрейчин, К. Попов, М. Иванов, Съвременен български език, част I, стр. 63—64; Л. Андрейчин, Ст. Стойков и К. Попов, Български език, стр. 4—5; Л. Андрейчин, Н. Костов, К. Мирчев, Е. Николов, Ст. Стойков, Български език, стр. 394—395.

Също тъй не всички думи с еднакъв звуков състав и различно значение са омоними. Ако такива думи носят различно ударение, то те не могат да се смятат за омоними в пълния смисъл, понеже ударението ги разграничава по смисъл. Тези думи дотолкова могат да бъдат приети за омоними, доколкото в писмената реч не се отбелязва ударението. В такъв случай може да се говори само за графични омоними, т. е. думи, които са омоними само в своята писмена форма.[1] Графични омоними в българския език са думи като следните: *вървя̀* 'движа се в някаква посока, ходя' и *вър̀вя* 'прокарвам през нещо връв, конец или др.'; *ведрò* същ. 'дървен съд за вода или други течности, подобен на кофа' и *вèдро* 'нареч. от ведър'; *варѐн* прич. мин. страд. като прил. 'сготвен, приготвен чрез варене' и *вàрен* прил. 'който съдържа вар или е предназначен за вар'; *гра̀фѝк* същ. 'план за работа с точни показатели за нормите и времето на изпълнението' и *графѝк* същ. 'художник или техник-който работи графика'; *камàра* същ. 'куп от натрупани много пред, мети на едно място' и *кàмара* същ. 'народно събрание, парламент'; *спорѝ* 'отивам напред, имам успех' и *спòря* 'водя спор'; *върлѝна* същ. 'отсечено дълго не много дебело дърво' и *върлѝна̀* същ. 'стръмнина' и т. н.

Както е известно, при произнасянето на думите също може да се появи омонимия, напр. *млад* прил. 'не голям по възраст' и *млат* същ. 'чук'; *куб* 'геометрично тяло с шест квадратни стени' и *куп* 'събрано, струпано на едно място голямо количество от нещо'. Омоними от този вид са дотолкова омоними, доколкото слухово се възприемат като такива. Затова се наричат фонетични омоними или омофони.[2] В писмената реч обаче тези думи не са омоними.

Следователно омонимите са думи, които имат еднакъв звуков състав, еднакво произношение и ударение, но съвършено различно смислово съдържание.

*

Преобладаващото схващане в съветското езикознание по отношение на видовете омоними в зависимост от произхода им, както вече бе отбелязано, е, че едни от тях възникват вследствие на случаен звуков съвпадеж на думи от различен етимологичен произход, а други се развиват от една и съща дума или от едни и същи словообразователни елементи във връзка с развитието на речника на езика. Сред съветските езиковеди, които поддържат това схващане, обаче има различие в мненията по отношение на класификацията на различните категории омоними. Така Р. А. Будагов в „Очерки по языкознанию" (стр. 31 и следващите) посочва три групи омоними: 1) лексически, т. е. омоними, които принадлежат към една и съща част на речта и съвпадат във всички свои форми; 2) морфологични

[1] Срв. Л. Андрейчин, К. Попов, М. Иванов, Съвременен български език, част I, стр. 63—64.

[2] Срв. Е. М. Галкина-Федорук, Современный русский язык, 1954, стр. 60—61; А. А. Реформатский, Введение в языкознание, Москва, 1955, стр. 56.

омоними, които принадлежат към различни части на речта и съвпадат само в някои свои форми, и 3) синтактични — сложни думи-омоними, съставени от едни и същи елементи, които са използувани в различно значение и се намират помежду си в различни синтактични връзки. Според И. С. Ожегов обаче омонимите са два вида: 1) лексически, които от своя страна се делят на: а) омоними от различен произход и б) омоними, възникнали на базата на многозначността на думите, и 2) лексико-граматически, образувани по словообразователен път от едни и същи словообразуващи елементи, но с различно значение.[1]

В три групи са класифицирани омонимите в „Инструкция для составления „Словаря современного литературного языка". Л. Л. Кутина, авторката на глава III на инструкцията, в която се разглеждат омонимите, класифицира омонимите в следните три основни групи: 1) омоформи или думи, които съвпадат звуково само в една или няколко от своите форми, 2) думи от различен произход, съвпаднали във всички свои форми, и 3) думи от общ произход, при които разкъсването на смисловите връзки се съчетава с установяването на структурни особености.[2] Всяка от тези групи се дели на подгрупи.

Въпреки че предлаганата класификация е ясна, прегледна, особено по отношение на подгрупите, все пак тя с право се смята не напълно приемлива от авторите на рецензията върху инструкцията за съставяне на тритомния речник на съвременния руски език Т. Г. Брянцева и Р. М. Цейтлин. Така напр. в първата група омоними са включени такива омоними, както се вижда от примерите, които са от различен произход. Във втората група са включени също омоними от различен произход. Разликата между първата и втората група омоними е само по отношение на степента на съвпадането на формите. Третата група пък са омоними от един общ произход. Тъй като омонимите могат да се класифицират от гледна точка на произхода им, а също така и от гледна точка на степента на съвпадането на формите, то ясно е, че в случая при класификацията на омонимите в инструкцията в първите две групи са смесени тези два принципа.

Т. Г. Брянцева и Р. М. Цейтлин отбелязват правилно, че по произход съществуват две категории омоними: 1) омоними, получени от звуково съвпадение на първоначално различни думи, и 2) омоними, образувани от различните значения на една и съща дума в процеса на езиковото развитие. Първата група те наричат *етимологични*, а втората — *исторически*.[3] Терминът исторически омоними обаче в случая не е много удобен, понеже и етимологичните омоними са също исторически в най-широк смисъл, защото и те са свързани с историческото развитие на езика. Въпреки че

[1] Вж. И. С. Ожегов, Вопросы лексикологии и лексикографии, стр. 115—116.

[2] Вж. Инструкция для составления „Словаря современного русского литературного языка" (в трех томах), АН СССР, 1953, стр. 23—29.

[3] Вж. Инструкция для составления „Словаря современного русского литературного языка" (в трех томах) [рецензия], Вопросы языкознания, АН СССР, 1954, стр. 115.

авторите са употребили термина „исторически“ в тесен смисъл, като под исторически омоними разбират омонимите, възникнали във връзка с историческото развитие на речника на езика, все пак той не е много удобен, защото не е достатъчно точен.

Класификация на омонимите би могла да бъде направена с оглед на степента на звуковото съвпадане на думите-омоними, от една страна, и, от друга, с оглед на произхода им.

В зависимост от това, в каква степен съвпадат звуково думите-омоними, както е известно, омонимията може да бъде пълна и частична[1] или пълна и непълна[2].

Пълните омоними са думи от една и съща граматическа категория, които са съвпаднали звуково във всичките си форми, напр. *бърдо*$_1$ същ. от ср. р. 'невисоко, въздълго голо възвишение сред равно място, рид, хълм' и *бърдо*$_2$ същ. ср. р. 'част от тъкачния стан за набиване на вътъка' — и двете думи са съществителни имена от среден род и имат еднакви граматически форми *(бърдото,* мн. ч. *бърда)* и еднакво ударение; *бавя*$_1$ гл. от несв. вид 'задържам, възпирам да се извърши нещо навреме' и *бавя*$_2$ гл. от несв. вид 'занимавам, гледам дете' — двата омонимни глагола са от несвършен вид и съвпадат звуково във всичките си форми (*бавиш, бави* и т. н., мин. св. *бавих*, прич. мин. действ. *бавил* и т. н.).

Частични омоними са думи от различни части на речта, които съвпадат звуково само в някои свои форми, напр. *къс*$_1$ съш. м. р. 'част от нещо' и *къс*$_2$ прил. м. р. 'неголям на дължина' — тези омоними съвпадат звуково само в основните си форми, в другите форми се различават (мн. ч. *късове* срещу мн. ч. *къси*); *гребен*$_1$ същ. м. р. 'плосък, обикновено продълговат предмет със зъбци за ресане на коса' и *гребен*$_2$ прил. м. р. 'който се отнася до гребане'; *диря*$_1$ същ. ж. р. 'следа, отпечатък от стъпка на човек или животно' и *диря*$_2$ гл. от несв. вид 'мъча се, старая се да открия нещо скрито, неизвестно или загубено, търся'. Частични омоними могат да се получат при звуков съвпадеж на основните форми на думите, т. е. на формите, които се дават в речника, каквито са изброените по-горе примери. Могат обаче да съвпаднат звуково и отделни граматически форми, които не са основни, напр. *прах* 1 л. ед. ч. мин. св. вр. от глагола *пера* и *прах* същ.; *лапа* 3 л. ед. ч. сег. вр. от глагола *лапам* и *лапа* същ. ж. р. 'долна част на крак у животните, а също и на ръката на човек'; *влага* 3 л. ед. ч. сег. вр. от глагола *влагам* и *влага* същ. 'слаба мокрота'. Случаите на омонимия в различните граматически форми са многобройни, те обаче не засягат пряко работата в речника. Някои съветски езиковеди ги наричат омоформи и смятат, че те не се отнасят към омонимите.[3] Случаите на частична омонимия в основните форми обаче не могат да не бъдат отбелязани в речника.

---

[1] Срв. Л. Андрейчин, К. Попов, М. Иванов, Съвременен български език, част I, стр. 63—64.

[2] Срв. Л. Андрейчин, Н. Костов, К. Мирчев, Е. Николов, Ст. Стойков, Български език, стр. 394.

[3] Вж. Е. М. Галкина-Федорук, Современный русский язык, Лексика, стр. 60, заб. 2.

Важна по същество е класификацията на омонимите от гледна точка на техния произход. С оглед на произхода, както показват материалите в българския език, омонимите могат да се разделят на две основни категории: 1) омоними от различен етимологичен произход и 2) омоними от общ произход, образувани във връзка с историческото развитие на речника на езика. Всяка от тези категории омоними може да се раздели на подгрупи в зависимост от начините и пътищата, по които се образуват те. Разработката на материала в настоящата работа почива на така изложения вид класификация.

I. Омоними от различен етимологичен произход, които са съвпаднали звуково изцяло или само в някои свои форми

Към тази група омоними се отнасят непроизводни думи, български или чужди, възникнали вследствие на фонетични промени или при заимствуване на чужди думи от други езици, и производни думи, развили се по пътя на словообразуването — от свързването на непроизводни думи от различен произход или на непроизводни думи-омоними с афикси. Следователно тук се различават две групи омоними: 1) непроизводни думи-омоними, възникнали при случаен звуков съвпадеж, и 2) производни думи-омоними, възникнали в зависимост от словообразователните възможности на езика.

А. Непроизводни омоними

В зависимост от своя произход непроизводните омоними могат да се класифицират в следните подгрупи:

1. Омоними, получени от случайно звуково съвпадение на думи, които първоначално не са били еднакви по звуков гласеж

Такива омоними могат да бъдат български думи, които имат различен етимологичен произход и вследствие на фонетичните промени, които са претърпели през дългия период на своето съществуване, са съвпаднали звуково, напр. *вия*$_1$ 'свивам, огъвам на дъга или кръг' и *вия*$_2$ 'издавам силен, проточен глас, вой'. Тези два глагола *вия*$_1$ и *вия*$_2$, които в съвременния български език са съвпаднали звуково, в старобългарски са гласели различно. *Вия*$_1$ е гласял в стб. вн-іѫ, вн-ѣшн от вн-ти — и. е. корен **vei*-vi-*, а *вия*$_2$ е гласял въı-іѫ, въı-ѣшн от въı-ти — и. е. корен **ū-*, праславянско **vy-*.[1] Омонимията при тези два глагола, както се вижда, е резултат на звуковите промени, станали в тях. По същите причини са възникнали в съвременния език омонимите *лек*$_1$ прил. 'който е с малка тежест, който малко тежи' и *лек*$_2$ същ. 'лечебно средство'. Прилагателното *лек* е гласяло в старобългарски лъгъкъ от и. е. корен **leghu-*, а съ-

[1] Вж. Ст. Младенов, Етимологически и правописен речник на българския книжовен език, София, 1941, стр. 69.

ществителното *лек* е гласяло в стб. лѣчьба от и. е. корен **le-*, **lo-*[1]. *Вила*$_1$ 'дълъг огладен прът с два или повече рога за прибиране на сено, слама и др.' и *вила*$_2$ 'митическо същество, което обитава горите, самодива' — *вила*$_1$ произлиза от стб. вилица, а *вила*$_2$ от стб. вила[2]. *Град*$_1$ 'голямо населено място, обикн. административен, търговски или промишлен център' и *град*$_2$ 'валеж от заледени зърна, градушка' — и двата омонима в старобългарски имат форма градъ, обаче от различни индоевропейски корени (*град*$_1$ е от и. е. корен **g'her-*, а *град*$_2$ от и. е. корен **ghradh-*[3]. *Мед*$_1$ 'гъсто сладко вещество, което пчелите изработват от сока на цветята' и *мед*$_2$ 'ковък метал с червеникав цвят' — думата *мед*$_1$ е гласяла в стб. медъ, от и. е. **medhu*, а *мед*$_2$ е гласяла в стб. мѣдь, от и. е. корен **(s)meid(h)-*[4] и т. н.

2. Омоними, възникнали от звуково съвпадение на диалектни думи с думи от книжовния език

При обогатяването на книжовния език с народни или диалектни думи някои от тях могат също да съвпаднат звуково с думи от книжовния език, напр. *бука*$_1$ 'голямо буково дърво' и *бука*$_2$, диалектна дума, 'издълбано вътре дълго дебело дърво, през което тече вода за каране на воденично колело, улей'; *вадя*$_1$ 'изкарвам, изнасям нещо навън' и *вадя*$_2$, диалектна дума, 'напоявам с вадички'; *бран*$_1$ 'война, битка, бой' и *бран*$_2$, диалектна дума, 'водна вълна'; *малина*$_1$ 'горски или градински храст с червен дребен ароматичен плод' и *малина*$_2$, диалектна дума, 'зълва, по-малка от снахата'; *вреден*$_1$ 'който причинява вреди' и *вреден*$_2$, диалектна дума, 'способен, годен за работа'.

3. Омоними, появили се в езика при заимстване на думи от чужди езици

При заимстването на чужди думи омонимия може да се яви: а) между чужди думи и думи от езика, в който са навлезли, б) между думи, дошли от различни езици, и в) между чужди думи, които произлизат от един и същ чужд език, но графически се различават в този език или пък имат съвършено различен звуков състав. Проникналите чужди заемки обикновено се оформяват по словообразователните образци на езика, от който са усвоени.

По този път в съвременния български език са се получили следните видове омоними:

а) Чужди думи, съвпаднали звуково с български думи, като *вила*$_1$ 'дълъг огладен прът с два или повече рога за прибиране на сено' (стб. вилица) и *вила*$_2$ 'къща извън града, обикновено за лету-

[1] Вж. Ст. Младенов, Етимологически и правописен речник на българския книжовен език, София, 1941, стр. 272, 282.
[2] Пак там, стр. 66.
[3] Вж. А. Т. Преображенский, Этимологический словарь русского языка, Москва, 1958, стр. 149, 154.
[4] Вж. Ст. Младенов, цит. речник, стр. 292.

ване' — заемка от латински език *(villa)*; *брак*$_1$ 'законно съжителство на мъж и жена по взаимно съгласие' (стб. бракъ) от гл. бѣрѫ 'вземам' и *брак*$_2$ 'в производството — недобре изработени, негодни за употреба предмети', от немски език *(Brack)*, минала у нас през руски език; *гол*$_1$ прил. 'който няма никакви дрехи върху тялото си, необлечен' (стб. голъ) и *гол*$_2$ същ. 'при футбол и други подобни игри — вкарване на топката във вратата на противниковия отбор', от английски *(goal)*; *копие*$_1$ 'вид оръжие с остър железен връх и дълга дръжка' (стб. копиѥ) и *копие*$_2$ 'точен, еднакъв препис с оригинала', от френски език *(copie)*; *бой*$_1$ 'нанасяне на удари върху човек или животно, побой' (стб. боѥ от гл. бити 'бия') и *бой*$_2$ 'височина на човек или животно, ръст', дума, употребявана в разговорния език, заета от турски език *(boy)*; *кът*$_1$ същ. м. р. 'изолирано, усамотено място' (стб. кѫтъ) и *кът*$_2$ неизм. прил. 'който не е в достатъчно количество' от турски език *(kıt)*; *бей*$_1$ междум. 'за израз на изненада, учудване' и *бей*$_2$ същ. м. р. 'титла на малък феодален владетел в отоманската империя' от турски език *(bey)*; *възел*$_1$ 'вързано място на конец, връв, кърпа и др.' (стб. къзълъ) и *възел*$_2$ 'морска мярка за дължина, равна на 1852 м, с която се определя скоростта на движението на кораб', специален термин, взет от руски език *(узел)*; *спор*$_1$ 'изобилие от плодове, зърнени храни и др., плодородие', дума от народния език (стб. споръ), и *спор*$_2$ 'разискване, обсъждане на някакъв въпрос, при което всяка страна отстоява своето мнение', дошла от руски език *(спор)* по книжовен път; *грозя*$_1$ 'придавам на някого или нещо грозен вид, загрозявам' и *грозя*$_2$ 'заплашвам, застрашавам', от руски език *(грозить)*. Последните две думи *спор* и *грозя* са съществували в старобългарския език (съпоръ, грозити), но с течение на времето са изчезнали от употреба и по-късно по книжовен път са дошли от руски език.

б) Чужди думи от различни чужди езици, съвпаднали звуково в българския език, напр. *бас*$_1$ 'нисък мъжки глас' от италиански език *(basso)* и *бас*$_2$ 'обзалагане, облог' от турски език *(bahis, *bahs)*; *банка*$_1$ обикн. в мн. ч. 'специални чинове за сядане на депутатите в парламентарна зала' от немски език *(Bank)* и *банка*$_2$ 'кредитно учреждение, което разполага с парични средства и извършва различни финансови операции', от италиански език *(banca)*; *капела*$_1$ 'шапка' от италиански език *(capello)* и *капела*$_2$ 'малка католишка църквица, параклис' от къснолатински език *(capella)*; *кариера*$_1$ 'място за вадене на камъни, каменоломна' от френски език *(carrière)* и *кариера*$_2$ 'жизнено поприще, напредване в служебна или друга дейност' от италиански език *(carriera)*; *хан*$_1$ с мн. ч. ханове и ханища 'постройка с кръчма или гостилница с помещение за преспиване и обор', персийска дума, дошла от турски език *(hane* 'къща'), и *хан*$_2$ с мн. ч. ханове 'татарски владетел' от турско-татарски *(kan, khan* 'господар, владетел'); *бач*$_1$ 'общински налог за внасяне на стока в населено място' от турски език *(baç)* и *бач*$_2$ 'овчар,

който приготвя сирене, кашкавал и подобни в мандра' от унгарски език *(bacs)*.

в) Чужди думи, които произлизат от един и същ език и които графически в този език не са омоними. Преминали обаче в български език, те са се оформили като омоними, напр. *бал*$_1$ 'голяма вечерна танцова забава' от френски език *(bal)* и *бал*$_2$ 'в учебни заведения — цифрова оценка за успех' от френски език *(balle)*, минала в български език вероятно през руски език; *газ*$_1$ с мн. число газове 'въздухообразно тяло, което при обикновена температура и налягане не се променя' от френски език *(gaz)* и *газ*$_2$ без мн. ч. 'тънък прозрачен плат от коприна или памук' от френски език *(gaze)*; *филе*$_1$ 'вид мрежеста плетка' от френски език *(filé)* и *филе*$_2$ 'крехко месо покрай гръбнака на животно, рибица' от френски език *(filét)* и др.

При усвояване на чужди думи в зависимост от това, по какъв път са минали в нашия език, могат да съвпаднат звуково и думи, които в съответния чужд език са гласели различно. Така са възникнали у нас напр. омонимите *маса*$_1$ 'мебел, който се състои от широка хоризонтална плоскост, закрепена на един или няколко крака', и *маса*$_2$ 'тестообразно безформено вещество'. И двете думи-омоними са заемки от латински език. *Маса*$_1$ произлиза от латинската дума *mensa*, минала у нас през румънски език, където е претърпяла фонетични промени, а *маса*$_2$ произлиза от латинската дума *massa*, минала у нас вероятно през руски език. Така в български език могат да се явят като омоними чужди думи, които са звучали различно в съответния чужд език, поради това че са минали у нас не направо от езика, на който принадлежат, а през други езици, където са претърпели известни фонетични промени.

г) Може да се отбележи още една възможност за поява на омоними при заимстването на чужди думи, именно могат да се заемат и такива думи, които са омоними в съответния чужд език, напр. *бокс*$_1$ 'борба с пестници по особени правила' от английски език *(box*$_1$*)* и *бокс*$_2$ 'преградено място в обор или свинарник за едно животно' от английски език *(box*$_2$*)*.

Б. Производни омоними

Една голяма част от омонимите от различен произход са производни думи. Изобщо производните думи-омоними, независимо дали са от различен, или от един и същ произход, са повече от непроизводните омоними. При внимателен анализ на словообразователните елементи на производните думи-омоними се вижда, че те могат да възникнат по словообразователен път от непроизводни думи от различен произход или от непроизводни омоними.

1. Производни омоними, образувани от различни думи, са омоними като следните: *критичен*$_1$ прил. 'който се отнася с критика към действителността, способен на критика', напр. ***критичен*** *ум*, и *критичен*$_2$ прил. 'извънредно тежък, труден, опасен, съдбоносен', напр. ***критичен*** *момент*. Двата омонима *критичен*$_1$ и *критичен*$_2$ произлизат от две различни основни думи — прилагателното *кри-*

тичен$_1$ е производно от думата *критика*, а прилагателното *критичен*$_2$ — производно на *криза*. От същите две думи са се образували и омонимите *критически*$_1$ прил. 'който съдържа или се отнася до критика', напр. ***критически етюди***, и *критически*$_2$ прил. 'критичен'$_2$, напр. ***критически минути***. Сравни още *гладен*$_1$ прил. производно от *глад* 'който усеща глад', напр. ***гладен човек***, и *гладен*$_2$ прил. от мин. страд. прич. на глагола *гладя*, 'който е изгладен с ютия', напр. ***гладен костюм***; *износен*$_1$ 'който е извехтял и изхабен от дълго употребяване', прил. от мин. страд. прич. от глагола *износя*, и *износен*$_2$ 'който е на сметка, изгоден', прил. производно на глагола *изнеса* (който, употребен третолично, означава 'изгодно е, на сметка'); *премирам*$_1$ несв. гл. 'изгубвам съзнание, припадам', образуван от св. гл. *премра*, и *премирам*$_2$ несв. гл. 'давам премия, награждавам' от същ. *премия*.

Към тази група омоними могат да се отнесат и сложни думи, на които едни от съставните елементи са различни думи, напр. *второкласен*$_1$ прил. 'който е по-долно качество, от по-ниска степен, второразреден', напр. ***второкласен вагон***, и *второкласен*$_2$ прил. 'който се отнася до втори клас в училище', напр. ***второкласен учебник***. Омонимията при тези сложни думи се дължи на обстоятелството, че вторият им съставен елемент произлиза от различни основни думи. При думата *второкласен*$_1$ вторият елемент *-класен* е от *класа*, а при *второкласен*$_2$ вторият елемент *-класен* е от *клас*.

Омонимията сред производните глаголи в съвременния български език се отличава с по-голяма продуктивност, отколкото при имената. Омонимните производни глаголи се образуват от свързването на различни основни глаголи с едни и същи представки, използувани в едно и също значение или в различните им значения, напр. *дотичам*$_1$ гл. от несв. вид със значение 'изтичам докрай, напълно', напр. *Водата от чешмата* ***дотича*** *и спира*, и *дотичам*$_2$ гл. от св. вид със значение 'с тичане достигам до определено място', напр. *Но ето че* ***дотича*** *из отдалеченото краище босоного хлапе и уплашено обади, че Пенка премряла от жега* (Елин Пелин, Летен ден, 163). Двата омонимни глагола са образувани от два различни основни глагола — *тека* и *тичам*, и представка *до-*, употребена в две различни значения. *Дотичам*$_1$ е глагол от несвършен вид, образуван от свършения глагол *дотека*, който е произлязъл от основния глагол *тека*, а свършеният глагол *дотичам*$_2$, чийто несвършен вид е *дотичвам*, е от глагола *тичам*. От тези два основни глагола и представка *из-* са се образували и омонимите *изтичам*$_1$ гл. от несв. вид 'тека от нещо навън, изливам се', и *изтичам*$_2$ гл. от св. вид (чийто несвършен вид е *изтичвам*) 'изведнаж с тичане изминавам малко разстояние'. По същия път е възникнала омонимия и при следните производни глаголи: *изженвам*$_1$ гл. от несв. вид със св. вид *изжена* 'ожънвам всичко докрай', напр. *До обяд* ***изженват*** *нивата*, и *изженвам*$_2$ гл. от несв. вид със св. вид *изженя* 'оженвам всички', напр. *За една година* ***изженват*** *и трите си дъщери*. Двата омонимни глагола *изженвам*$_1$ и *изженвам*$_2$ са глаголи от несвършен вид с наставка *-вам* за несвършеност, произлезли от глаголите от свършен вид *изжена* и *изженя*,

които са образувани от два различни основни глагола *жéна* и *жéня* и представка *из-*, използувана в едно от своите значения и в двата случая. Същия път на развитие имат омонимите *доизженвам*$_1$ 'оженвам това, което е останало неожънато' и *доизженвам*$_2$ 'оженвам и тези, които са останали неженени'; *изплаквам*$_1$ гл. от несв. вид със свършен вид *изплакна* 'с плакнене изчиствам, измивам' и *изплаквам*$_2$ гл. от несв. вид със св. вид *изплача* 'неочаквано, изведнаж заплаквам'. От свършения вид на омонимите *изплаквам*$_1$ и *изплаквам*$_2$ се вижда, че са произлезли също от различни основни глаголи — *плакна* и *плача*, свързани с представка *из-*, употребена в две различни значения. Могат да се набележат още много подобни примери на производни омоними, като *допирам*$_1$ гл. от несв. вид със свършен вид *допра* 'досягам, докосвам, опирам' и *допирам*$_2$ гл. от несв. вид със свършен вид *допера* 'изпирам и това, което е останало неопрано'; *изпилявам*$_1$ гл. от несв. вид със свършен вид *изпиля* 'пиля колкото трябва, изглаждам с пила' и *изпилявам*$_2$ гл. от несв. вид със свършен вид *изпилея* 'пилея след себе си обикновено дребни предмети, които нося в нещо' и т. н.

Също така независимо един от друг са възникнали омонимните глаголи от несвършен вид с наставка *-вам*, като *застарявам*$_1$ — непреходен глагол със значение 'постепенно придобивам вид на стар, състарявам се', произлязъл от свършения непреходен глагол *застарея*, и преходният глагол *застарявам*$_2$ със значение 'правя някого да остарее, състарявам', произлязъл от свършения преходен глагол *застаря*. Сравни още омонимите *затъпявам*$_1$ гл. несв., *затъпея* гл. св. 'ставам тъп' и *затъпявам*$_2$ гл. несв., *затъпя* гл. св. 'правя нещо да стане тъпо'; *затвърдявам*$_1$ гл. несв., *затвърдея* гл. св. 'ставам твърд, корав' и *затвърдявам*$_2$ гл. несв., *затвърдя* гл. св. 'направям нещо здраво, устойчиво, заздравявам'; *изтънявам*$_1$ гл. несв., *изтънея* гл. св. 'ставам тънък' и *изтънявам*$_2$ гл. несв., *изтъня* гл. св. 'правя тънък'; *изпожълтявам*$_1$ гл. несв., *изпожълтея* гл. св. 'постепенно ставам напълно жълт' и *изпожълтявам*$_2$ гл. несв., *изпожълтя* гл. св. 'покривам, обагрям с жълто всички или много неща едно след друго.

2. Производни омоними могат да се образуват от непроизводни думи-омоними. Непроизводните думи-омоними, свързвайки се с различни представки или наставки, могат да бъдат база за образуване на нови думи-омоними. По такъв начин са възникнали омонимите, като *спорен*$_1$ прил. от *спор*$_1$ 'който спори, който се извършва лесно, успешно', напр. ***спорна*** *работа*, и *спорен*$_2$ прил. от *спор*$_2$ 'който предизвиква спор', напр. ***спорен*** *въпрос*; *минен*$_1$ прил. от *мина*$_1$, напр. ***минен*** *инженер*, и *минен*$_2$ прил. от *мина*$_2$, напр. ***минно поле***; *боксов*$_1$ прил. от *бокс*$_1$, напр. ***боксови*** *състезания*, и *боксов*$_2$ прил. от *бокс*$_2$, напр. ***боксова*** *преграда*; *боров*$_1$ прил. от *бор*$_1$, напр. ***борова*** *гора*, и *боров*$_2$ прил. от *бор*$_2$, напр. ***борова*** *киселина*; *белен*$_1$ прич. мин. страд. от гл. *беля*$_1$ като прил. 'който е направен бял, избелен', напр. ***белено*** *платно*, и *белен*$_2$ прич. мин. страд. от гл. *беля*$_2$ като прил. 'на който е махната горната, външната обвивка или кора', напр. ***белена*** *ябълка*; *белянка*$_1$ 'място край река, гдето белят платна', същ. производно на гл. *беля*$_1$

и *белянка*$_2$ 'седянка, на която се бели царевица', същ. производно на гл. *беля*$_2$.

Наред с развитието на производни омоними при имената се наблюдава и развитие на омонимия сред производните глаголи, образувани от свързването на непроизводни омонимни глаголи с едни и същи представки, използувани в едно и също значение или в различни значения, напр. *завцвам*$_1$ несв., *завия*$_1$ св. 'изменям посоката на движението си, като правя завой', напр. *Тренът* ***зави*** *и всичко се изгуби* (Йовков, Разкази, I, 171), и *завивам*$_2$ несв., *завия*$_2$ св. 'започвам да вия, надавам вой', напр. *По едно време далеч в гората* ***завиват*** *чакали* (Йовков, Разкази, II, 76). Двата глагола *завивам*$_1$ и *завивам*$_2$ са образувани от омонимите *вия*$_1$ и *вия*$_2$ и представка *за-* в две различни значения. Сравни още *засуквам*$_1$ несв., *засуча*$_1$ св. 'започвам да суча, да бозая' и *засуквам*$_2$ несв., *засуча*$_2$ св. 'започвам да суча, да усуквам'. Двата омонимни глагола са образувани от *суча*$_1$ 'бозая' и *суча*$_2$ 'усуквам, завивам' и представка *за-*, употребена в едно от своите значения. Също така от омонимните глаголи *беля*$_1$ 'избелвам' и *беля*$_2$ 'обелвам, лющя' са се образували омонимите *добелвам*$_1$ несв., *добеля*$_1$ св. 'беля, избелвам това, което е останало, довършвам да избелвам' и *добелвам*$_2$ несв., *добеля*$_2$ св. 'беля, обелвам това, което е останало да се бели, довършвам да беля'. Сравни още *доточвам*$_1$ несв., *доточа*$_1$ св. 'точа, източвам и това, което е останало, източвам докрай', напр. ***Доточихме*** *виното от бъчвата* *доточвам*$_2$ несв., *доточа*$_2$ св. 'точа, разточвам това, което е останало', напр. ***Доточих*** *тестото* и *доточвам*$_3$ несв., *доточа*$_3$ св. 'точа, наточвам, остря докрай'; *догарям*$_1$ несв., *догоря*$_1$ св. 'свършвам да горя, изгарям докрай, гасна' и *догарям*$_2$ несв., *догоря*$_2$ св. 'изгарям и това, което е останало неизгорено, изгарям всичко' и т. н.

От направената класификация на омонимите от тази група се вижда, че в съвременния български език една част от омонимите от различен етимологичен произход са непроизводни думи, които са възникнали от случаен звуков съвпадеж, а друга част от тях са производни думи, появили се по словообразователен път на базата на основния речников фонд. При работата по съставянето на статиите за Речника на съвременния български книжовен език непроизводните омоними от различен етимологичен произход не създават особени трудности при определянето им освен в някои редки случаи, когато етимологичният произход не е ясен. Обаче при определянето на производните омоними от различен етимологичен произход трябва да се пристъпва внимателно, като се прави предварителен анализ на словообразователните им елементи.

II. Омоними от общ произход, образувани във връзка с историческото развитие на речника на езика

Към тази категория омоними спадат непроизводни и производни думи-омоними, развили се от едни и същи многозначни думи, които са се разпаднали на отделни лексикални единици вследствие

на диференциацията на значението им, както и производни думи-омоними, които са възникнали от свързването на едни и същи словообразователни елементи, използувани в различните им значения. И едните, и другите омоними от тази група се развиват на базата на основния речников фонд по словообразователен път. Следователно към тази категория омоними се отнасят два вида омоними в зависимост от начина, по който се образуват: (1) омоними, появили се по пътя на лексико-семантичното словообразуване, и (2) омоними, появили се по пътя на морфологичното словообразуване.

1. Омоними, развили се по семантичен път

Акад. Виноградов, като изтъква многообразието в начините на образуване на думи на базата на основния речников фонд, който служи като ядро за образуване на нови думи, набелязва следните начини на словообразуване: морфологичен, синтактичен, синтактико-морфологичен, лексико-семантичен и лексико-синтактичен.[1] Лексико-семантичният начин на словообразуване се характеризира със създаването на нови думи в резултат на изменението на смисловото съдържание на едни или други думи в езика било чрез ново преосмисляне на думите, било чрез разпадането на една многозначна дума на две или повече думи-омоними.[2]

Създаването на омоними по лексико-семантичен начин на словообразуване е във връзка с развитието на многозначност в думите. Думите през дългия период на своето съществуване могат да получат в зависимост от своята употреба такива значения, които да излязат от семантичните граници на основното им значение. Това означава, че в една многозначна дума могат да се създадат едно или повече значения, които до такава степен да се отдалечат от основното значение на думата, че да не се чувствува вече смисловата връзка между основното значение и новообразувалите се значения. В такъв случай новообразувалите се едно или повече значения, които в съвременния език се схващат като напълно откъснати от основното значение, се обособяват в отделни лексикални единици — омоними.

Понякога всеки от образувалите се омоними по този начин може да развие нови значения и да създаде свое семантично гнездо. Така откъсналото се значение, което се обособява като основно, номинативно значение на новата дума, става център, около който се групират нови значения и оттенъци.[3]

Следователно омонимия по семантичен път се развива от закономерното разпадане на една многозначна дума на две или повече думи в резултат на разкъсването на семантичната връзка

---

[1] Вж. В. В. Виноградов, Современный русский язык, Морфология, изд. Моск. у-та, 1952, стр. 44; В. В. Виноградов, Вопросы современного русского словообразования в свете трудов И. В. Сталина по языкознанию, Русский язык в школе, 1951, кн. 2, стр. 4.

[2] Вж. В. В. Виноградов, цит. статия, стр. 4; Н. М. Шанский, Основы словообразовательного анализа, 1953, стр. 6.

[3] Вж. Р. А. Будагов, К проблеме устойчивых и подвижных элементов в лексике, Известия АН СССР, 1951, кн. 2, стр. 105—115.

между основното, номинативното значение на думата и някои от неговите производни значения. Разкъсването на семантичната връзка съвпада често с някои структурни особености при така създадените омоними във връзка с техните производни, а именно от тези омоними се образуват производни думи, различни по своята семантика и структура.

Така например в съвременния български език при звуковия комплекс *точа* с основно значение 'пускам, правя да тече', както това се вижда от старобългарския глагол тѣчѫ, който е отгласна степен на текѫ, са се развили три омонима: *точа*$_1$ 'правя, пускам да тече вода или друга течност, наливам, сипвам', напр. *В съседната къща мачкаха грозде и* ***точеха*** *мъст* (К. Петканов, Старото време, 190); *точа*$_2$ 'правя, разтеглям тесто да стане на тънки кори, правя баница', напр. *Майка й от малка я учеше на ум и разум... и кенета да шие, и млин да* ***точи****, и везани възглавници да тъче* (Вл айков, Дядовата Славчова унука, 10), и *точа*$_3$ 'правя нещо да стане остро' (за нож, ножица и под.), напр. *От три дни сеймените на кърсердаря леят куршуми и* ***точат*** *ножовете си, опитват ги с пръст да видят дали са остри* (Йовков, Старопланински, легенди, 14).

Очевидно е, че с течение на времето някогашният глагол *точа* разширявайки употребата си, е започнал да изразява и други действия, свързани с други предмети. По този начин той е развил значения, които в съвременния език излизат извън семантичните граници на основното му значение, от една страна, и, от друга, самите производни значения така са се диференцирали, че в съвременния език между тях не се чувствува връзка. В подкрепа на омонимията при звуковия комплекс *точа* е и обстоятелството, че отделните омоними имат синоними, които нямат синонимична връзка помежду си, напр. гл. *точа*$_1$ има синоним 'наливам, сипвам', *точа*$_2$ 'правя баница' и *точа*$_3$ 'остря, изострям'. Освен това от тях са се образували производни, които структурно и семантично се различават. От *точа*$_2$ са се образували производните *точилка* 'уред за точене на баница', *точено* 'баница', от *точа*$_3$ — *точило* 'уред за точене на ножове, ножици и др.', *точилар* 'човек, който се занимава с точене на ножове, коси, брадви и др.', *точиларски* 'прил. от точилар'.

Понякога значението, което се обособява като нова лексикална единица, както вече бе отбелязано по-горе, може да стане база за развиване на нови значения и оттенъци. Обстоятелството, че откъсналото се значение става устойчиво значение, от което се развиват нови значения, които нямат нищо общо с основното значение на многозначната дума, от която се е развил омонимът, тъй като не могат да бъдат изведени от това значение, потвърждава факта, че първоначалната многозначна дума се е разпаднала на омоними. Така напр. от основното значение на думата *край* 'външна, пределна част на нещо' се е развило някога значението 'страна, местност, землище', което от гледище на съвременния език е изгубило връзката си с основното значение и се е обособило като отделна речникова единица. От това значение пък впоследствие се е развил оттенъкът 'родно място,

родна страна'. От друга страна, от употребата на първоначалната многозначна дума *край* при съществително име, за да се означи, че някой или нещо се намира до крайната, пределна част на нещо друго, е възникнал предлогът *край*, който от своя страна също е развил две нови значения. Така от първоначалната дума *край* са се образували в съвременния език три семантични гнезда на три многозначни омонима: *край*$_1$ същ. с основно значение '1. външна, пределна част на нещо', от което са се развили още няколко значения и оттенъци, като '2. последна, заключителна част на нещо' и т. н.; *край*$_2$ същ. 'страна, местност, землище', което се употребява още в значение 'родно място, родина, отечество', и *край*$_3$ предлог '1. за означаване, че някой или нещо се намира близо до определено място, при, до, около', напр. *Тънка първа слана сребреше покривите и буренака* ***край*** *пътя* (Елин Пелин, Щъркови гнезда, 89), който се употребява още 2. за означаване, че някой или нещо се движи в непосредствено съседство до нещо, покрай, близо до и 3. за означаване, че нещо се извършва, става успоредно, едновременно с друго, наред със, едновременно със, напр. *Все ратай, ратай, заробил съм се у хората. И ти щеше* ***край*** *мен да страдаш повече от мен* (Елин Пелин, Летен ден, 86).

От гледище на съвременната семантика в днешния български език омоними, развили се по семантичен път, са думи като следните: *месец*$_1$ 'луна, месечина' — с производно *месечина*, и *месец*$_2$ 'една дванадесета част от годината' — с производни *месечен, месечно, тримесечие, шестмесечие* и т. н.; *мир*$_1$ '1. спокойствие, тишина' — с производни *мирен, мирувам, миролюбив, миролюбие, примирие*, и *мир*$_2$ 'вселената като цяло' — с производни *миров, мирски, мироглед, мировъзрение* и др.; *кръст*$_1$ '1. в древността — приспособление за смъртно наказание чрез разпъване, направено от две дървета, едното от които пресича другото в горния му край под прав ъгъл', което означава още 'дървен, каменен или металически предмет от християнския култ с такава форма', и *кръст*$_2$ 'място на гърба у човек или животно, където се съединяват тазовите кости с гръбнака' — от тези два омонима *кръст*$_1$ е бил особено продуктивен, тъй като от него се срещат производните *кръстат, кръстачка, кръстатка, кръстен, кръстовище, кръстом, кръстоносен, кръстоносец, кръстообразен, кръстопът, кръстосвам, кръстя* и т. н, а от *кръст*$_2$ се среща производното прил. *кръстен*, напр. ***кръстни*** *прешлени*; *шарка*$_1$ 'рисунка, която представлява хармонично съчетание от линии и багри и която служи за украса', и *шарка*$_2$ 'остра заразна детска болест, при която се явяват пъпчици по кожата на тялото, лицето и по слизестите части' — тези два омонима се отнасят към две различни семантични гнезда: *шарка*$_1$ се свързва семантично с *шар, шарен, шаря, шаренея се, зашаря* и т. н., а *шарка*$_2$ с производните *шаря се, изшаря се*[1]; *език*$_1$ '1. продълговат подвижен мускул в устата, орган на вкуса у животните, а у човека и на го-

[1] Думите *кръст*$_2$ и *шарка*$_2$, въпреки че са термини, се разглеждат тук наред с общоупотребителните думи поради това, че те надхвърлят границите на специалната терминология и имат широка употреба в съвременния български език.

вора' — с производни *езиче, езичен,* и *език*$_2$ '1. система от говорни звукове, от речникови и граматически средства, която е свързана с мисленето и служи като средство за взаимно разбиране между членовете на човешкото общество' — с производни *езиков, езиковед, езикознание, езиковедски* и др.; *двор*$_1$ 'оградено място край жилище или обществена постройка' — с производни *дворен, дворище, дворски,* и *двор*$_2$ 'дворец' — с производни *дворец, дворцов, дворянин, дворянство; стан*$_1$ '1. място извън селище, където временно се е разположила войска в палатки, землянки и др. за почивка, преноцуване или обучение, бивак, лагер' — с производно *станувам, стан*$_2$ 'тяло на човек без главата и крайниците, снага' и *стан*$_3$ 'уред или машина за тъкане' — с производно *многостаночник; задух*$_1$ 'голяма лятна горещина, при която тежко се диша, мараня' — с производни *задушен, задуха* и др., и *задух*$_2$ 'сърдечно или бронхиално заболяване с пристъпи на задушаване, астма'; *бавя*$_1$ гл. несв. 'задържам, възпирам да се извърши нещо навреме, забавям, протакам' — с производни *бавен, бавност, бавно, забавям* и др., и *бавя*$_2$ гл. несв. 'занимавам, гледам дете' — с производни *бавачка, забавлявам, забава, забавление* и др.; *беля*$_1$ гл. несв. 'суша на слънце изпрано платно, бельо и др., за да стане бяло, избелвам' и *беля*$_2$ 'махам кората на дърво, плод и др., обелвам, лющя'; *закачам*$_1$ гл. несв. и *закача*$_1$ гл. св. '1. докосвам, засягам нещо при движението си' — с производни *закачка, закачлив, закачливост* и др., и *закачам*$_2$ гл. несв. и *закача*$_2$ гл. св. '1. прикрепям нещо в отвесно положение към друг предмет, окачвам' — с производно *закачалка*[1]; *издавам*$_1$ гл. несв. и *издам*$_1$ гл. св. 'правя нещо да излезе напред, протягам напред' — с производни *издатина, издаденост,* и *издавам*$_2$ гл. несв., *издам*$_2$ гл. св. '1. отпечатвам някакъв труд, правя нещо достояние на обществото чрез печата, публикувам' — с производни *издател, издателство, издателски, издание; махам*$_1$ гл. несв. '1. движа, клатя нещо из въздуха насам-натам — с производни *замахвам, размахвам, помахвам,* и *махам*$_2$ гл. несв. '1. премествам, вдигам нещо от мястото, където се намира, отстранявам' — с производно *премахвам; меря*$_1$ гл. несв. 'определям размер, тегло и др. с някаква единица мярка' и *меря*$_2$ гл. несв. '1. стремя се да улуча целта с огнестрелно оръжие, с предмет и др., целя се'; *превеждам*$_1$ гл. несв., *преведа*$_1$ гл. св. 'водя някого през нещо или покрай нещо' и *превеждам*$_2$ гл. несв., *преведа*$_2$ гл. св. 'предавам текст, реч от един език на друг'.

Тук трябва да се отбележи обаче, че има случаи, в които при внимателен анализ на значенията може да се открие някаква семантична връзка. Напр. от основното значение на глагола *давя* 'душа, удушавам', както това се вижда от старобългарския глагол **давити**, се е развило по-късно значението 'потапям във вода, за да умъртвя, удавям'. Смисловата връзка между тези две значения чрез логически анализ може да се долови. От двете значения възникват представи

[1] Омонимията при тези глаголи е пълна в свършения вид — *закача,* защото наред с несвършения глагол *закачам*$_2$ се среща и формата *закачвам* — гл. от несвършен вид.

в нашето съзнание за умъртвяване чрез прекъсване на дишането. От друга страна, обаче всяко от тези значения има синоними, които не са синоними помежду си. Освен това всяко от тях е развило нови значения. От първоначалното значение 'стискам силно някого за гърлото, за да го умъртвя, душа' са възникнали оттенъкът 'преча на дишането, задавям, задушавам (за мъгла, дим и др.)' и преносното значение 'мъча, измъчвам', напр. *В това същото време той чувствуваше, че нещо го* ***дави*** *в гърдите* (Влайков, Съч., III, 305). От значението 'потапям във вода, за да умъртвя' се е развило също едно преносно значение 'потискам, убивам', напр. *Един злобен ропот се понесе от недоволните души и отчаяните сърца, които почнаха да* ***давят*** *с вино и ракия тъгата и мъката си* (Елин Пелин, Летен ден, 78). Обстоятелството, че всяко от тези значения се явява като устойчиво и става център на ново смислово гнездо, дава основание да се приеме, че при глагола *давя* се е развила омонимия: *давя*$_1$ с първо значение 'стискам силно някого за гърлото, за да го умъртвя, душа, удушавам' с оттенък към него 'преча на дишането, задавям, задушавам' и второ преносно значение 'мъча измъчвам' и *давя*$_2$ с първо значение 'потапям във вода, за да умъртвя, удавям' и второ преносно — 'потискам, убивам'. Тези два глагола имат и различни производни: от глагола *давя*$_1$ се е образувал взаимният глагол *давя се*, напр. *Петър разбра какво беше станало: кучето и вълкът* ***бяха се давили*** *и късали цяла нощ* (Йовков, Ако можеха да говорят, 32), също и производният глагол *задавям*; от глагола *давя*$_2$ се е образувал възвратният глагол *давя се*, напр. *Чу се, че искала да* ***се дави***, *че баща ѝ я стигнал до яза* (Йовков, Разкази, I, 55), също и глаголът *удавям* Следователно не всякога връзката между значенията, от които са се образували омонимите, е напълно заличена. Тази връзка обаче практически при говора не се осъзнава. В съвременния български език освен случаите от типа на разгледаните два глагола съществуват и редица междинни случаи, които представят преход между многозначност и омонимия.

Развитие на омоними от многозначни думи се наблюдава не само при създаване на общоупотребителни значения но и при появата на терминологични значения. При терминологизацията на общоупотребителните думи новообразуваното се тясно специално значение, което се употребява, за да означи специално понятие в някоя област на науката или техниката, може така да се отдалечи от първоначалното, изходното значение на думата, че да загуби вътрешната смислова връзка с него. В такъв случай тясно специалното значение излиза от семантичните граници на основното значение на общоупотребителната дума и се обособява като отделна дума, термин, омоним на общоупотребителната дума. Напр. терминът *клетка* 'най-простата съставна единица в устройството на животинския и растителния организъм', с който се означава понятие от областта на биологията, е омоним на общоупотребителната дума *клетка* със значение 'затворено помещение, оградено с решетки или мрежест тел, в което се пазят диви животни и птици'. Значението на термина *клетка* вероятно е възникнало някога по метафоричен път. Поради изчезването на метафората от нашето съзнание днес

това значение се схваща като отделна дума, термин. По същия начин са възникнали и следните омоними — общоупотребителни думи и термини: *залог*$_1$ '1. ценен предмет или имот, с който се осигурява изплащането на заем'... и *залог*$_2$, граматически термин, 'глаголна категория, която означава отношението на субекта към действието'; *обстоятелство*$_1$ 'явление, което съпътствува, придружава някакво друго явление и е свързано с него', и *обстоятелство*$_2$, граматически термин, 'второстепенна част на изречението, която пояснява сказуемото'; *проявявам*$_1$ 'давам външен израз на нещо, показвам, изразявам' и *проявявам*$_2$, специален термин из областта на фотографията, 'правя да се вижда снет образ на фотографическа лента, плака и под.'; *обръщение*$_1$ 'призив, възвание към обществото по някой важен въпрос' и *обръщение*$_2$, финансов термин, 'за капитал, стоки и под. — процес на обмяна, на употреба, оборот'; *вид*$_1$ 'изглед, външност', *вид*$_2$, философски термин, 'подчинено понятие, което влиза в състава на друго, по-общо — род' и *вид*$_3$, граматически термин, 'граматическа категория, с която се изразява дали действието е завършено или незавършено'[1]; *венец*$_1$ '1. сплетени във вид на кръг или дъга цветя или клонки' и *венец*$_2$, анатомичен термин, 'месеста обвивка на челюстта при корените на зъбите'; *китка*$_1$ 'снопче подбрани и красиво подредени цветя, завързани с конец', и *китка*$_2$, анатомичен термин, 'част на ръката, която съединява дланта с лакътната кост'; *лабиринт*$_1$ 'според гръцката митология— огромен дворец на о. Крит с много помещения и входове, от които мъчно можело да се излезе', и *лабиринт*$_2$, анатомичен термин 'вътрешна част на ухото, която се състои от охлюв, преддверие и полукръжни канали'.

При съставянето на тълковен речник на съвременния книжовен български език трябва да се има пред вид, че специализираното се значение в някоя област на науката или техниката не всякога може да се приеме като отделна дума-омоним. Много често смисловата връзка между тясно специалното значение, което се употребява като термин, и основното значение на общоупотребителната дума е очевидна. В такъв случай имаме отделно, специално терминологично значение, а не отделна дума, термин, омоним на общоупотребителната. По тази причина не се е появила омонимия при редица други общоупотребителни думи, които са развили терминологични значения, напр. думата *киселина* с основно значение '1. качество на кисел' се употребява като термин в химията — 'химическо съединение с кисел вкус, съдържащо водородни атоми, които могат да се заместват с метал, при което се образуват соли'. Тук връзката между основното, общоупотребително значение и терминологичното значение е очевидна. Срв. още общоупотребителното значение на думата *картина* '1. произведение на живописното изобразително изкуство, художествена рисунка...' и терминологичното значение на същата дума, употребявана като театрален термин — 'част от

[1] Възможно е развоят на значенията на тези думи да е станал не на българска почва, защото тия думи, ако и да са български по произход, са влезли в съвременния български език по книжовен път от руски език.

действие, което обикновено изисква промяна на декорите или на лицата'; *оглед* с основно значение 'оглеждане, разглеждане на нещо' и второ значение като юридически термин 'установяване на факти, свързани с даден процес, като властите или съдът лично на място се убеждават в тяхната достоверност' и т. н.

При оформянето на омоними по семантичен път в някои случаи се наблюдава известно взаимодействие между смисловата страна на думата и нейното граматическо значение. Могат да се отбележат следните разновидности при възникването на омоними от многозначни думи, при които промяната в семантиката е свързана с промяна в граматическото им значение:

1. При някои омонимни глаголи, развили се един от друг, се открива тази особеност, че от първоначален непреходен глагол се е образувал омонимен преходен глагол. Това са глаголи, които по начало са непреходни и означават действия, характерни само за известни предмети, които сами са източник на тези действия, защото са типични техни качества. Вследствие на разширяването на употребата на този вид глаголи при свързването им с имена, означаващи предмети, които по своето естество не притежават качествата да бъдат източник на такива действия, те стават преходни и получават ново лексикално съдържание. Такъв е напр. глаголът *горя*$_1$, който като непреходен в основното си значение означава 'издавам пламък, горещина', напр. *Огънят... **гори** равномерно и издава отстрани красиви пламъци* (В л а й к о в, Съч., III, 320). От него по пътя на разширяването на основното му значение е възникнал преходният глагол *горя*$_2$ 'употребявам за гориво', напр. *Тази година **ще горим** само дърва.* Омонимни глаголи от този вид са и глаголите *звъня*$_1$ 'издавам, произвеждам звън' и *звъня*$_2$ 'правя нещо да издава звън'; *грея*$_1$ 'изпускам топлина' и *грея*$_2$ 'държа нещо на огън да се стопли'; *паря*$_1$ 'много съм нагорещен и при допир предизвиквам болка' и *паря*$_2$ 'заливам с вряла вода, попарвам'; *плискам*$_1$ 'за вода — вълнувам се, удрям се с шум о нещо, плискам се' и *плискам*$_2$ 'със силен замах изливам вода или друга течност' и т. н. Омонимията при тия глаголи се е оформила вследствие на взаимодействието на промените станали в граматическото значение на непреходния глагол и неговата семантика.

Трябва да се добави обаче, че не във всички случаи, когато един непреходен глагол стане преходен, може да се стигне до омонимия. Ако развилото се преходно значение не е далеч по смисъл от основното значение на преходния глагол, т. е. ако връзката му с него е очевидна и жива, не се стига до омонимия. Например от непреходния глагол *паря*$_1$ е възникнал преходният глагол *паря*$_3$. Глаголът *паря*$_1$ обаче е развил и преносно преходно значение 'измъчвам, тревожа', напр. *Мъка **пари** сърцето му*, което не излиза извън семантичните граници на глагола *паря*$_1$. Следователно омонимия може да се появи при глаголи от типа на *горя, грея, звъня, паря, плискам,* когато преминаването им от непреходни глаголи в преходни води до съществена промяна в лексикалното им значение. Тези омонимни глаголи по начин на изразяване на глаголното действие са аналогични на други двойки неомонимни глаголи, непреходни и преходни,

които имат един произход, т. е. образувани са от една и съща основа, но с различни суфикси, напр. *гасна*, непрех. глагол 'постепенно престава да гори, да свети' и *гася*, прех. глагол 'спирам, прекъсвам горенето, светенето на нещо'; *застарея* 'постепенно придобивам вид на стар' и *застаря* 'правя някого да остарее'; *намалея* 'стана по-малък' и *намаля* 'правя нещо да стане по-малко'; *подлудея* 'изпадам в лудост' и *подлудя* 'правя някого да стане луд' и т. н. Така както показват материалите, този вид действия в български език се изразяват от отделни глаголи, които могат да бъдат омонимни или неомонимни.

Понякога семантичните промени при тези глаголи се съчетават и с формални различия, напр. минало свършено време от глагола *горя*$_1$ е *горях*, а от *горя*$_2$ е *горих*, от *звъня*$_1$ — *звънях*, а от *звъня*$_2$ — *звъних*. Промените в граматическите форми са също показател, който сочи, че имаме налице две отделни думи, които се различават не само семантично, но и морфологично. В минало свършено време тези глаголи не са вече омонимни, поради това че имат форми, различни по звуков състав.

2. При някои умалителни имена се развиват такива значения, че те престават да бъдат вече умалителни. Оформяйки нови значения, тези имена нарушават семантико-граматическите си връзки със съответната основна дума, от която са образувани с характерната наставка за умалителност, защото промяната в семантиката им е свързана със загубването на свойственото им граматическо значение за умалителност. Новото значение, което се употребява за означаване на ново понятие от съвсем друга област на живота, смислово напълно се откъсва от значението на умалителното име и се обособява в отделна дума — омоним на умалителното име. Така думата *крушка* със значение 'уред за електрическо осветление, електрическа лампа', напр. *Три големи матови глобуса и много матови* ***крушки*** *по стените разливаха мека, изобилна светлина* (Г. Караславов, Танго, 11), е загубила семантико-граматическите връзки с думата *круша*, каквито съществуват при *крушка* със значение 'умалително от круша', напр. *Това е дива круша, виждам зелените ѝ, още дребни* ***крушки*** (Л. Стоянов, Холера, 47). Така са възникнали омонимите *крушка*$_1$ 'умалително от круша' и *крушка*$_2$ 'електрическа лампа'. По същите причини се е получила омонимия при умалителни като следните: *корица*$_1$ 'умалително от кора във 2-ро значение' и *корица*$_2$ със значение 'всеки един от двата външни листа на книга, направен от по-твърда хартия, картон и др.'; *звънче*$_1$ 'умалително от звънец' и *звънче*$_2$ 'градинско цвете с красиви, различно обагрени цветове, подобни на камбанки'; *гъбичка*$_1$ 'умалително от гъба' и *гъбичка*$_2$ обикновено в множествено число със значение 'микроорганизми, които причиняват ферментация' и др.

3. За възникване на омонимия при някои многозначни думи допринасят понякога и промените, настъпили в граматическите им функции. Промените в граматическите функции на една дума могат да доведат до преминаването ѝ от една част на речта в друга. Преходът на една част на речта в друга е закономерно явление в езика и се наблюдава при почти всички видове части на речта. Обаче не

при всеки преход може да се развие омонимия. Ако при преминаването на някоя многозначна дума от една част на речта в друга настъпят резки промени в нейното смислово съдържание и ако новото значение, появило се във връзка със синтактичните ѝ функции, загуби връзката с основното значение, възниква нова лексикална единица, омоним на първоначалната многозначна дума. Особено често преход от една част на речта в друга се наблюдава при местоименните наречия и при служебните думи. При тях именно почесто възниква омонимия. В тоя случай появата на омонимия е в зависимост от това, до каква степен служебната дума се е отдалечила функционално и смислово от първоначалната си употреба и първоначалното си смислово съдържание. Например от частицата *да* са се развили три омонима. По начало частицата *да* е утвърдителна частица и се употребява в отговор за потвърждение или съгласие. С течение на времето тази частица е разширила своите функции и е започнала да се употребява в главни изречения, които изразяват желание нещо да стане. Употребена в такива изречения, тя вече служи, за да се изрази желание, пожелание, подкана или заповед, напр. ***Да*** *живее храбрият Странджа — знаменосец!* (Вазов, Немили-недраги, 6) или *Бързо* ***да*** *вървим, има събрание у Владикова* (Вазов, Немили-недраги, 55) и т. н. Оформявайки ново смислово съдържание, частицата *да* се е откъснала от първоначалното значение и се е обособила като нова дума $да_2$ със свое семантично гнездо.

От употребата на частицата $да_2$ в заповедни изречения се е развила службата ѝ като подчинителен съюз.[1] Когато заповедното изречение с частицата *да* е започнало да се употребява след глагол, който изразява желание, то е влязло в по-тясна връзка с главното изречение и е станало зависимо от него. Във връзка с появата на зависимите да-изречения, които са изместили някогашния инфинитив, процес, започнал своето развитие още в старобългарския език, частицата $да_2$ е придобила нови функции и ново смислово съдържание и се е превърнала в подчинителен съюз. Подчинителният съюз *да*, който е образувал свое семантично гнездо, е третият омоним, възникнал от първоначалната частица *да* в зависимост от промяната на нейните функции. Така днес в съвременния български език различаваме следните три омонима: $да_1$ частица 1) при отговор — за означаване на потвърждение или съгласие, напр. — *Къде отивате? В болницата ли? —* ***Да*** *— едва се изтръгва от пресипналото ми гърло* (Л. Стоянов, Холера, 33) и т. н., $да_2$ частица, която се употребява в самостойни изречения, за да се изрази: а) желание, пожелание, напр. *И отдих свят* ***да*** *зацари /в прихлупените мрачни хижи* (Смиренски, Стих., I, 113), б) за подкана, напомняне или увещаване, напр. *Бързо* ***да*** *вървим, има събрание у Владикова* (Вазов, Немили-недраги, 55) и т. н. и $да_3$ съюз, който служи: 1) за въвеждане на подчинени допълнителни изречения, напр. *Тя*

[1] Вж. К. Мирчев, Към историята на инфинитивната форма в българския език, Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет, т. XXXIII, София, 1937, стр. 1—34.

умееше ***да*** *приготви и натъкми всичко оп хубаво по-хубаво* (Влайков, Дядовата Славчова унука, 9), 2) за въвеждане на обстоятелствени изречения за цел, напр. *Петър и Божан отидоха на горната нива* ***да*** *връзват ръкойки* (Елин Пелин, Гераците, 35) и т. н.

При прехода на някои местоименни наречия от категорията на наречията в категорията на служебните думи, и то най-често в категорията на съюзите, също се наблюдава развитие на омонимия. Не всякога обаче, когато наречието получи функция на съюз, се появява омонимия. Понякога наречието, което служи за връзка между главното изречение и неговото подчинено, запазва ролята си на самостоятелен член. В такива случаи то, въпреки че е променило своята функция, смислово не е претърпяло изменение, следователно в случая не може да се смята, че се е развила омонимия. Напр. наречието *дето*, което служи за определяне на мястото, на което се намира или извършва нещо, напр. ***Дето*** *седне,* ***дето*** *стане, /пуста майка, и захване* (Яворов, Антология, 36), се употребява като съюз, без да се промени смислово, напр. *Сприна Илчовица . . . ги оставяше свободно да си играят в техния двор,* ***дето*** *се събираха и други деца от махалата* (Влайков, Стрина Венковица, 184). Както се вижда от примера, тук има само различна употреба на наречието. В други случаи обаче същото наречие, употребено като връзка между главното изречение и неговото подчинено, може да загуби ролята си на самостоятелна част в изречението и да стане обикновен съюз, напр. *Той се радваше,* ***дето*** *са му направили тая чест* (Вазов, Чичовци, 59). В случая *дето* не е наречие, а съюз, който въвежда подчинено обстоятелствено изречение за причина и означава 'понеже, защото'. Придобивайки функции на съюз, то е получило ново смислово съдържание, съвършено различно от първоначалното. Така при наречието *дето* поради пълната диференциация на неговите функции и значения се е развила омонимия: *дето*$_1$ наречие, което служи '1) за определяне на мястото, на което се намира или извършва нещо, напр. ***Дето*** *седне,* ***дето*** *стане, / пуста майка, и захване* (Яворов, Антология, 36)...; употребява се и като съюз за въвеждане обстоятелствено изречение за място в значение на 'където', напр. *Динев се прицели в храстите, точно там,* ***дето*** *клоните мърдаха* (Ив. Мартинов, Драва тече през славянски земи, 118) и *дето*$_2$ съюз, който служи за въвеждане на подчинени изречения: 1) при допълване и пояснение на глаголното действие в главното изречение, „че", напр. *Нито пък слушай хората, /* ***дето*** *ще кажа и за мене:/ „Нехранимайка излезе"* (Ботев, Съч., 6), 2) при означаване причина, „защото", напр. *Колко му бе мъчно,* ***дето*** *ще изпусне жадуваното хоро* (Влайков, Дядовата Славчова унука, 36), 3) при означаване на замяна на една възможност с друга, „вместо да", напр. ***Дето*** *ще шеташ на други, /други на тебе ще шетат* (П. Р. Славейков, Читалище, III, 1873, кн. 10, 938) . . .

Омонимия се е развила и при местоимението *ти* вследствие промяна на неговата функция. От десемантизацията на кратката форма за дателен падеж *ти*, употребена като *dativus ethicus*, е възникнала частицата *ти*, която има функция да придава по-голяма

изразителност на речта. *Ти* в ролята на частица смислово и функционално се е откъснала от местоимението *ти* и служи за усилване, подчертаване, напр. *Ония* ***ти*** *черни очи, умни... светят* (Вазов, Пъстър свят, 23) или *Къде* ***ти****, думам им аз, ще ме вземе Станчо* (Елин Пелин, Щъркови гнезда. 23). Така са възникнали омонимите $ти_1$—местоимение за 2 л. ед. ч., и $ти_2$—частица за усилване, подчертаване, която се употребява в разговорния език.

Също тъй поради диференциация на граматическите функции и смисловото съдържание омонимия се е развила и при следните думи: $като_1$, предлог, който се употребява 1) за сравнение: а) при посочване на еднаквост, сходство между лица, предмети, качества и др., „подобно на", напр. *Сушата* ***като*** *невидима дяволска птица пъдеше с огнените си криле всяко облаче от кръгозора* (Елин Пелин, Летен ден, стр. 74), б) при посочване на размер или количество на нещо, „колкото", напр. *Тези минути му се сториха дълги* ***като*** *векове,* в) при посочване на начина, по който се извършва глаголното действие, „както", напр. *Райка растеше* ***като*** *цвете в градина* (Влайков, Дядовата Славчова унука, 8) ... и $като_2$, съюз, който служи за въвеждане на подчинени обстоятелствени изречения: 1) за начин, напр. *Така той извървя дола,* ***като*** *се провираше под сведените върби и ракитаци* (Елин Пелин, Щъркови гнезда, 72), 2) за време, „когато", напр. ***Като*** *идех, откъм лозята се спущаха сган башибозуци* (Вазов, Под игото, Съч., XXIII, 219). Сравни още $а_1$ съюз, $а_2$ частица и $а_3$ междуметие; $и_1$ съюз, $и_2$ частица; $ни_1$ частица и $ни_2$ съюз; $нито_1$ частица и $нито_2$ съюз; $ой_1$ междуметие и $ой_2$ частица и др.

От посочените примери се вижда, че при прехода на някоя дума от една част на речта в друга може да се развие омонимия само когато диференциацията във функциите на една многозначна дума е съпроводена с пълната диференциация на значенията им.

Не всякога обаче отделните случаи в езика са така ясни, че с лекота да може да се реши дали при дадена дума имаме многозначност, или пък развитие на омонимия. Така при думи като $мир_1$ и $мир_2$, $бърдо_1$ и $бърдо_2$, $бавя_1$ и $бавя_2$ и др. под. при съвременното състояние на езика не може да се открие семантична връзка. Също така е ясна и омонимията при думи, като $да_1$, $да_2$, $да_3$, $дето_1$, $дето_2$ и др. под., при които диференциацията на функциите им е съпроводена с пълна диференциация на тяхното смислово съдържание. Има случаи обаче, когато при внимателен анализ на значенията може да се долови някаква, ако и далечна връзка. А също така някои думи са развили такива значения, които ги поставят на границата между многозначни думи и омоними. Освен това при съвременното състояние на българския език могат да се набележат не малко многозначни думи, при които са възникнали такива значения, които, поради това че значително са се отдалечили от основното си значение, създават възможност за развитие на омонимия за в бъдеще. Това показва, че съществуват и редица преходни степени и че абсолютна граница между многозначност и омонимия не може да се постави. Затова на практика не е избягната опасността от субек-

тивна преценка при определяне на омонимите, възникнали по семантичен път. Поради тая възможност някои езиковеди се обявяват против схващането за поява на омонимия по лексико-семантичен път.

Многобройните езикови факти (примери за които бяха дадени по-горе) обаче говорят безспорно за съществуването на омонимия, възникнала на базата на многозначността при думите. Ние нямаме основание да отричаме това явление само поради обстоятелството, че съществуват редица преходни случаи между многозначност и омонимия в даден етап от езиковото развитие. Преходни моменти и степени съществуват и при други езикови явления, защото езикът е нещо живо, което непрекъснато се развива и усъвършенствува.

Като се имат пред вид тия случаи, неминуемо изпъква въпросът, как практически при съставянето на един тълковен речник да се разграничават тия две явления и какъв трябва да бъде нашият критерий.

Без да се смята за окончателно разрешен този въпрос, направените наблюдения показват, че като критерий за разграничаване на омонимията от този вид би трябвало да се приемат следните положения: 1) Смисловата връзка между основното значение на думата и произлязлото някога от него значение, което в съвременния език дотолкова се е отдалечило, че се схваща като откъснато, да е напълно изчезнала, или пък тази връзка на практика да не се осъзнава. Същевременно не трябва да се забравя, че за изчезването на смисловата връзка са от значение и функционалните особености на думата. 2) Да се има пред вид и обстоятелството, че е възможно откъсналото се значение да стане център на ново семантично гнездо чрез развиване на нови значения, които не могат да бъдат изведени от основното значение на първоначалната многозначна дума. 3) Основното значение на някогашната многозначна дума и откъсналото се производно значение да имат синоними, които не само да не са синоними помежду си, но да няма дори и далечна синонимична връзка между тях. 4) Разпадането на многозначната дума на омоними се съчетава понякога и с някои морфологични изменения, вследствие на което вече настъпва частична омонимия. 5) В подкрепа на омонимията от този вид може да се приеме и фактът, че настъпват известни словообразователни особености при създадените омоними, именно техните производни се различават по структура и семантика. 6) Всички преходни случаи, при които може да се предполага поява на омонимия за в бъдеще с развитието на езика, да се приемат като многозначни думи.

2. Омоними, образувани от едни и същи словообразователни елементи

Към тази група омоними се отнасят производни думи-омоними, образувани по словообразователен път също на базата на основния речников фонд във връзка с развитието и обогатяването на речника на езика с нови думи. Това са омоними, възникнали от свързването на едни и същи словообразователни елементи (основи и афикси). Развитие на омонимия по този път в съвременния български език се наблюдава най-често при глаголите, тъй като изобщо омонимията сред

производните глаголи се отличава с по-голяма продуктивност, отколкото при имената. Едни от омонимите, възникнали по пътя на морфологичното словообразуване, се образуват от свързването на едни и същи основи с едни и същи представки, които обаче са употребени в различни значения. Следователно представката, която в тези случаи диференцира значенията на производната дума, става причина за развитието на омонимия. Други пък от омонимите, които са образувани от едни и същи основи и едни и същи суфикси, са възникнали в различни исторически епохи или при различни обстановки независимо едни от други.

а) Омоними от една и съща основа, свързана с една и съща представка в различни значения. Случаи на омонимия от този вид се срещат по-често при глаголи с представка *за-*, когато тази представка, означавайки начало или край, завършеност на действието, се свързва с една и съща глаголна основа. При такива производни глаголи не би могло да се приеме, че начинателното значение и резултативното значение са две значения на един и същ глагол, тъй като значението, което показва завършеност на действието, не може да се развие от значението, което показва начало, започване на действието. Следователно тези значения не могат да бъдат семантично изведени едно от друго и представят значения на два омонимни глагола. Също така трябва да се има пред вид и обстоятелството, че при тези случаи представката *за-* променя и вида на глагола. Начинателните глаголи с представка *за-* са от свършен вид освен в случаите, когато от свършения глагол с начинателно значение е образуван вторично глагол от несвършен вид. Напр. глаголът *западам*$_2$ от св. вид със значение 'почна да падам', напр. *Едри капки дъжд* ***западаха*** *по шосето* (Вазов, Нова земя, Съч., XXIV, 194), е омоним на глагола *западам*$_1$ от несв. в. със св. вид *западна* 'вървя към упадък, упадам постепенно, замирам', напр. *Като* ***западна*** *така златарлъка, Който се залови повечко със земеделие* (Влайков, Съч., II, 292). И двата глагола са образувани от основата *пад-* и представка *за-*. Представката *за-* при глагола *западам*$_1$ означава завършеност на действието, а при глагола *западам*$_2$ има начинателно значение. Освен това двата глагола се различават по вид и по начина на образуването си. Така глаголът *западам*$_2$ е глагол от свършен вид и е получен от несвършения глагол *падам* и представка *за-*, която е променила вида на глагола от несвършен в свършен. А глаголът *западам*$_1$ е вторичен несвършен глагол, образуван от свършения глагол *западна*, от вторична основа *запад-* и наставка за несвършеност *-ам*.[1] По същия начин са възникнали омонимите: *заобикалям*$_1$ гл. несв., *заобиколя* гл. св. 'намирам се, правя кръг около някого или нещо' и *заобикалям*^{2} гл. св. 'почна да обикалям', напр. *Много време мина, откак съм* ***заобикалял;*** *захвърлям*$_1$ гл. несв., *захвърля* гл. св. 'запращам с хвърляне' и *захвърлям*$_2$ гл. св. 'почна да хвър-

[1] Вж. Л. Андрейчин, Основна българска граматика, София, 1944, стр. 197—198; Л. Андрейчин, Към въпроса за отношението между език и мислене, сб. Въпроси на езикознанието в сталинско осветление, София, 1951, стр. 34.

лям'; *застáвам*$_1$ гл. несв., *застáна* гл. св. 'спирам се, изправям се пред някого или нещо' и *застáвам*$_2$ гл. св., който се употребява в мн. ч. и 3 л. ед. ч. 'почнем последователно един след друг да ставаме прави'; *замя́там*$_1$ гл. несв., *замéтна* гл. св. 'покривам отгоре, намятам' и *замя́там*$_2$ гл. св. 'почна да мятам'. Понякога омонимните начинателни глаголи с представка *за-* могат да бъдат и от несвършен вид. В този случай те са вторични, тъй като са образувани от свършен глагол с начинателно значение. Напр. *засúпвам*$_1$ гл. несв., *засúпя*$_1$ гл. св. 'покривам, затрупвам нещо чрез сипване', напр. *От небето тихо валеше сняг и* ***засúпваше*** *земята* (Г. Райчев, Избр. съч., I, 28), и *засúпвам*$_2$ гл. несв., *засúпя*$_2$ гл. св. 'почвам да сипя', напр. ***Засúпаха*** *по гърба му жестоки удари.* Глаголите *засúпвам*$_1$ несв. и *засúпя*$_1$ св. са образувани от представка *за-*, която има в случая пространствено значение и същевременно показва завършеност на действието, и основа *сип-*, която се съдържа в глаголите *сúпвам* несв. и *сúпя* св. А глаголите *засúпвам*$_2$ несв., *засúпя*$_2$ св. са образувани от същата основа *сип-* и представка *за-*, която в случая има темпорално значение и показва начало, започване на действие. Глаголът *засúпвам*$_2$, който се употребява по-рядко, е възникнал вторично от свършения начинателен глагол *засúпя*$_2$ и наставка за несвършеност *-вам*. По същия начин са се получили омонимите: *загребвам*$_1$ гл. несв., *загреба*$_1$ гл. св. 'вземам колкото мога с ръце или друго нещо', напр. *Селянката ... развърза торбичката,* ***загреба*** *шепа череши и ги поднесе към балкона* (Вазов, Повести и разкази, Съч., VII, 108), и *загребвам*$_2$ гл. несв., *загреба*$_2$ гл. св. 'почвам да греба', напр. *Отвързаха лодката от кола ... Турците се наместиха на двата края и* ***загребаха*** (Вазов, Нова земя, Съч., XXIV, 76); *заравя́м*$_1$ гл. несв., *заровя́*$_1$ гл. св. 'засипвам, покривам с пръст нещо, поставено в земята' и *заравя́м*$_2$ гл. несв. и *заровя́*$_2$ гл. св. 'почвам да ровя'; *захлопвам*$_1$ гл. несв., *захлопáм*$_1$ гл. св. 'почвам да хлопам' и *захлопвам*$_2$ гл. несв., *захлопна* гл. св. 'затварям врата със силен трясък, шум'.

Омонимия, развила се по този начин, се среща и при производни глаголи, образувани с други представки. Напр. *изкáрвам*$_1$ гл. несв., *изкарáм*$_1$ гл. св. '1. изваждам нещо навън от някаква среда' и *изкáрвам*$_2$ гл. несв., *изкарáм*$_2$ гл. св. '1. свършвам нещо докрай, завършвам'. Двата глагола са образувани от глагола *карам* и представка *из-*, която при глагола *изкáрвам*$_1$ показва, че действието се насочва навън от някаква среда, а при глагола *изкáрвам*$_2$ показва, че действието се извършва изцяло, докрай. Сравни още *довтасвам*$_1$ гл. несв., *довтасáм*$_1$ гл. св. '1. за тесто — наближавам да втасам' и *довтасвам*$_2$ гл. несв., *довтасáм*$_2$ гл. св. 'идвам, пристигам неочаквано', напр. *Не се мина много и малкият, момчето му, довтаса у дома* (Чудомир, Избр. произв, 258); *изскубвам*$_1$ гл. несв., *изскýбна* гл. св. 'със скубане изтръгвам нещо отнякъде' и *изскубвам*$_2$ гл. несв., *изскýбя* гл. св. 'оскубвам всичко докрай'; *повиквам*$_1$ гл. несв., *повúкам* гл. св. 'призовавам, поканвам някого да дойде някъде' и *повиквам*$_2$ гл. несв., *повúкна* гл. св. 'викам малко, кратко време'.

б) Омоними, образувани от една и съща основа и едни и същи суфикси, възникнали обаче при различна обстановка независимо едни от други. Поради обстоятелството, че словообразователните възможности на езика, колкото и да са широки, все пак не са неограничени,[1] в езика могат да възникнат думи-омоними от едни и същи словообразователни елементи независимо едни от други в различни исторически епохи или при различни обстановки във връзка с развитието на материалната и духовната култура. Някои от тези думи-омоними датират от по-стара епоха и могат да съществуват в съвременния език като архаизми. Напр. думата *вестник*$_1$ със значение 'печатен лист, обикновено всекидневен или седмичен, който съдържа статии по навременни въпроси, съобщения от външен и вътрешен политически, стопански и културен характер, обяви и др.', е омоним на думата *вестник*$_2$ със значение 'вестител', напр. *Но ето че* ***вестник*** *и морен, и блед* [*промъкна се в шатра червений* (П. П. Славейков, Епически песни, I, 24), която в съвременния език е архаизъм и се употребява в поезията. Двете думи са образувани независимо една от друга в различни исторически епохи от основа *вест-* и суфикс *-ник*, който се употребява за означаване на лица или предмети. По същия начин са образувани омонимите: *именник*$_1$ със значение 'лице, което празнува именния си ден', и *именник*$_2$ със значение 'документ-формуляр, в който се вписват биографични данни на лица, които постъпват в учебни заведения', по-нова дума, употребявана в канцеларския език; *броненосец*$_1$, военен термин със значение 'вид боен кораб, покрит с броня', и *броненосец*$_2$, термин из областта на зоологията със значение 'бозайник, покрит с роговица, който живее в Средна и Южна Америка'. Тези два омонима са сложни думи, термини, образувани независимо един от друг въз основа на един характерен белег, изразен в техните съставни елементи, който се съдържа в две различни по своята същност понятия, които покрай този белег съдържат редица други присъщи им качества, съвършено различни помежду си.[2] Сравни още *жетвар*$_1$ 'мъж, който жъне' и *жетвар*$_2$ 'пипокрило насекомо, което се появява по време на жътва, *Cicada orni; косачка*$_1$ 'жена, която коси' и *косачка*$_2$ 'машина за косене на трева'; *плевачка*$_1$ 'жена, която плеви' и *плевачка*$_2$ 'специална машина за плевене'; *паралелка*$_1$ 'част от учениците на един учебен клас, обособени в отделна група' и *паралелка*$_2$ 'гимнастически уред от два успоредни водоравни лоста за упражнения'; *приемник*$_1$ 'лице, което продължава работата, службата на другиго' и *приемник*$_2$ 'радиоприемник', нова дума, възникнала с развитието на техниката.

*

От разгледаните случаи на образуване на омоними в съвременния български език се вижда, че колкото и разнообразни да са

[1] А. Д. Григорьева, Учение товарища Сталина об основном словарном фонде и словарном составе языка, Русский язык в школе, 1951, кн. 2, стр. 19—21.

[2] Срв. Л. Андрейчин, К. Попов, М. Иванов, Съвременен български език, част I, стр. 19.

пътищата на развитие на омонимите, те могат да се разделят на две основни категории в зависимост от произхода, който имат: 1) омоними, които имат различен етимологичен произход, и 2) омоними, които имат общ произход.

Омонимите от различен етимологичен произход могат да се появят: 1) в резултат на различните фонетични промени, станали в звуковия състав на някои думи, които не са били първоначално еднакви по звуков гласеж; 2) в резултат на заимствуване на чужди думи, които, оформявайки се обикновено по звуковите закони на българския език, могат да съвпаднат звуково с български думи или със съществуващи вече в езика чужди думи, заети от различни езици или от един и същ език; 3) вследствие на разнообразните словообразователни процеси, станали в езика.

Омонимите от общ произход възникват във връзка със закономерното развитие и обогатяване на речниковия фонд и състав с нови думи. Те се развиват: 1) от разпадането на многозначните думи на отделни лексикални единици поради загубването на смисловата връзка между основното значение на първоначалната многозначна дума и някои от неговите производни значения и 2) от свързването на едни и същи словообразователни елементи.

Следователно една част от омонимите възникват случайно вследствие на различни звукови промени, а друга част се появяват в тясна връзка с развитието на речника на езика на базата на основния речников фонд. Омонимите, които възникват случайно, в съвременния български език са сравнително по-малко на брой, отколкото омонимите, развили се по словообразователен път.

Развитието на омонимите по словообразователен път става на базата на основния речников фонд. Затова както омонимите, образували се вследствие на диференциацията на значенията на някоя многозначна дума и разпадането ѝ на отделни лексикални единици, така и омонимите, появили се от свързването на различни по произход и значение словообразователни елементи или от едни и същи словообразователни елементи, допринасят за обогатяването на речниковия фонд и състав с нови думи. Така омонимията не само че не може да се смята за отрицателно явление в езика, но тя е едно от онези явления, които спомагат за развитието и обогатяването на речника на езика.

СПИСЪК

на произведенията, използувани за примерите

Ботев, Хр., Съчинения, под редакцията на Д. П. Койчев и Ал. Филипов, София, 1929.

Вазов, Ив., Съчинения, изд. Ал. Паскалев (т. I—XXVIII), София, 1918—1922: Немили-недраги, т. VI. — Повести и разкази, т. VII. — Чичовци, т. VIII. — Пъстър свят, т. XI. — Под игото, т. XXIII. — Нова земя, т. XXIV.

Влайков, Т. Г., Стрина Венковица и снаха й, Съчинения, т. I, София, 1925. — Съчинения, т. II, Плевен, 1926. — Съчинения, т. III, София, 1928. — Дядовата Славчова унука, Съчинения, т. I, София, 1941.
Елин Пелин, Летен ден, разкази, т. I, София, 1940. — Щъркови гнезда, разкази, т. II, София, 1943. — Гераците, Земя, повести, т. III, София, 1943.
Йовков, Й., Разкази, т. I, София, 1928. — Разкази, т. II, София, 1932. — Разкази, т. III, София, 1932. — Старопланински легенди, София, 1932. — Ако можеха да говорят, София, 1936.
Караславов, Г., Танго, София, 1951.
Мартинов, Ив., Драва тече през славянски земи, София, 1946.
Петканов, К., Старото време, II изд., София, 1944.
Райчев, Г., Избрани съчинения, т. I, София, 1940.
Славейков, П. П., Епически песни, т. I, III изд., София, 1921.
Славейков, П. Р., Читалище, III, 1873, кн. 10.
Смирненски, Хр., Стихотворения, т. I, VIII изд., София, 1946.
Стоянов, Л., Холера, II изд., София, 1945.
Чудомир, Избрани произведения, София, 1949.
Яворов, П. К., Антология, София, 1924.

СТИЛИСТИЧНО РАЗСЛОЕНИЕ НА ЛЕКСИКАТА НА СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ КНИЖОВЕН ЕЗИК

от Кети Ничева

Литературно обработените и развити езици представляват система от т. нар. „езикови стилове", които се обособяват в резултат на употребата на езика в различните сфери на човешкото общуване (затова някои езиковеди ги наричат функционални езикови стилове). Езиковият стил се характеризира с особен подбор на езиковите средства в зависимост от съдържанието и назначението на речта, в зависимост от функцията ѝ в една или друга област на живота.[1] При това за характеристиката на един или друг стил са важни както позитивните, така и негативните признаци. Общи за всички стилове са граматическият строй и основният речников фонд на езика. Специфичните, присъщи на даден езиков стил езикови средства (или употребявани предимно в него) могат да бъдат от най-различен характер: различно използуване на синтактичните средства и на някои граматически категории, различна употреба на образните изразни средства, на тропите и поетическите фигури, а оттук и различна експресивност и емоционалност, използуване за стилистични цели на фонетичните средства на езика (интонация, ритъм) и най вече особен подбор на лексиката и фразеологията, на различни изрази и смислови конструкции.

Езиковите стилове са обществено-историческо явление. Успоредно с развитието на обществото се разширява и сферата на действие на езика. Същевременно се създават, обособяват и развиват и отделните езикови стилове, които съответствуват на употребата на езика в различните сфери на човешкото общуване: разговорен стил, художествен, публицистичен, делови, научен стил и пр. Системата на стиловете на книжовния език е различна през различните епохи. Мени се не само броят и характерът на стиловете, но и първостепенната, ръководна роля на един или друг стил. Така през XVIII в. в руския книжовен език започват да получават ръководна роля стиловете на прозата, като постепенно изместват на

[1] Срв. В. В. Виноградов, О задачах истории русского литературного языка, преимущественно XVII—XIX вв., Известия АН СССР, Отделение литературы и языка, Москва, 1946, вып. 3, стр. 225.

втори план стиловете на поезията, а към средата на XIX в. първо място заемат обществено-публицистичните стилове.[1]

Езиковите стилове не са строго изолирани един от друг, особено в по-развитите литературни езици. Не може да се говори за строго прикрепване, закрепостяване на различните езикови средства само към един определен езиков стил. Обаче, както изтъква Р. А. Будагов, различните стилистични категории (напр. образност, експресивност, точност) придобиват дълбоко своеобразие в системата на всеки отделен стил. Разликата между стиловете не е количествена, а качествена. Така напр. образност може да се срещне, макар и рядко, и в научния стил, но целта, назначението на употребата ѝ не е същата, както употребата на образи в художествения стил. Изобщо сходни езикови средства играят различна роля в системата на различните езикови стилове.[2]

Подробното изследване на различните езици откъм стилистична страна е още в началото си. Все още не са достатъчно изяснени редица важни теоретически въпроси от областта на стилистиката, много въпроси са дискусионни. И в българското езикознание в това отношение не е направено много: все още не са проучени всестранно езиковите стилове на съвременния български книжовен език в историческия им развой, не са охарактеризирани с оглед на всички отличителни за даден стил черти — лексикални, синтактични, фонетични и пр.

Задачата на това изследване е да разгледа стилистичното разслоение на лексиката на съвременния български книжовен език, т. е. да характеризира езиковите стилове на нашия език най-вече откъм една страна — с оглед на характерната за всеки стил лексика. В нашата езиковедска литература тоя въпрос е разгледан досега в някои учебници по български език, по-подробно от Л. Андрейчин[3] и по-бегло от Ст. Стойков.[4]

Тук ще бъде направен опит не само да се изясни теоретически въпросът, но и да се направят някои практически изводи във връзка с лексикографската работа у нас.

Характеристика на отделните стилове и свойствената им лексика

Както е известно, свойствената на даден книжовен език лексика в определен исторически момент от неговото съществуване не е еднородна по стилистичния си характер, по стилистичната си багра. Възможността говорещите да чувствуват известни думи като

[1] Срв. А. И. Ефимов, Некоторые вопросы развития русского литературного языка, Вопросы языкознания, 1953, кн. 4, стр. 31.

[2] Срв. Р. А. Будагов, К вопросу о языковых стилях, Вопросы языкознания, 1954, кн. 3, стр. 67.

[3] Срв. Л. Андрейчин, К. Попов, М. Иванов, Съвременен български език, ч. I, учебник за I курс на учителските институти, София, 1953, стр. 52—58.

[4] Срв. Л. Андрейчин, Н. Костов, К. Мирчев, Е. Николов и Ст. Стойков, Български език, учебник за педагогическите училища, София, 1955, стр. 409—411.

стилистично оцветени се базира на противопоставянето им на други думи, които са лишени от всякаква стилистична багра, т. е. са неутрални в стилистично отношение. С други думи неутралната лексика служи като фон, върху който изпъква стилистично обагрената лексика.[1]

За неутрална стилистично лексика можем да говорим в две отношения: 1. лексика, неутрална във функционално-стилистично отношение, т. е. лексика, която не е закрепостена към един или няколко определени стила, а се употребява във всички стилове на книжовния език; 2. лексика, неутрална в емоционално отношение, т. е. лишена от емоционален пълнеж, от емоционално-експресивна багра.

Лексиката на основния речников фонд и неголяма част от лексиката на речниковия състав е обща за всички езикови стилове, употребява се във всички стилове на езика, т. е. тя е неутрална във функционално-стилистично отношение. Лексиката на останалата част от речниковия състав се разпределя към различните езикови стилове, при все че не може да се говори за някакво строго разграничение и закрепостяване на думите към определени езикови стилове. Сборът от всички думи с еднородна стилистична багра образува т. нар. стилистичен пласт. Така напр. можем да говорим за разговорен стилистичен пласт — това е съвкупността от всички думи с разговорна стилистична багра, които са отличителната, типична, характерна за разговорния стил лексика. Можем да говорим за поетически стилистичен пласт — това е типичната за художествения стил лексика, за емоционална, канцеларска, публицистична лексика и т. н.

Преди да разгледаме характерната за различните езикови стилове лексика, трябва да отбележим, че е трудно да се посочат критериите, по които да се разграничи неутралната лексика от лексиката, свойствена на отделните функционални стилове. О. С. Ахманова привежда мнението на Касарес, според което за изучаването на неутралната лексика най-ценен и леснодостъпен е материалът от съставителския авторски текст, който се употребява в тълковните речници при тълкуване на отделните значения.[2] Един от най-ясните критерии, който ни дава право да отнесем даден езиков факт към един или друг стил на езика, да го отделим от масата на неутралните езикови факти, е наличието на установени от езиковата традиция и практика паралелни начини за изразяване на едно и също нещо, като единият от тези начини е неутрален, употребява се във всички случаи, а другият (или другите) е свойствен, типичен само за определена сфера на езика, за определен езиков

[1] Необходимо е да се изтъкне, че тези положения имат относителен характер. За неутрална стилистично лексика, за лексика, лишена от стилистична багра, можем да говорим само ако разглеждаме откъснато, изолирано единствено лексиката на книжовния език. Разширим ли рамките и привлечем ли материал и от диалектите, тогава „неутралната" лексика придобива определена стилистична окраска — „литературна окраска", която отчетливо изпъква при употребата на тези „неутрални" думи в нелитературната реч (срв. Р. Г. Пиотровский, О некоторых стилистических категориях, Вопросы языкознания, 1954, кн. 1, стр. 63).

[2] Срв. О. С. Ахманова, Очерки по общей и русской лексикологии, Учпедгиз, Москва, 1957, стр. 244.

стил и употребата му в друг стил на езика явно се чувствува като неуместна. С други думи синонимиката (както лексикална, така и граматическа) играе голяма роля при определяне на специфичните за дадени езикови стилове езикови факти. При това при определяне стилистичното разслоение на лексиката важно значение имат не само синонимите в тесен смисъл на думата, но и синонимните изрази, като на фона на неутралния синоним ясно изпъква стилистично обагреният синоним (или синонимен израз). Така напр. *лабилен* е книжен синоним на *слаб, сетен* е поетически синоним на *последен*, изразът *нанасям обида*, който е характерен за книжната реч, е синонимен на неутралната дума *обиждам*; разговорният характер на конструкции като *взе да пее, взе да играе* ясно изпъква при съпоставянето им със смислово равнозначните им неутрални конструкции *започна да пее, започна да играе* и пр. Наличието на паралелни начини за изразяване на едно и също в други случаи може да се състои в съществуването на дублетни форми, едната от които да е свързана изключително с определена сфера на употреба, а другата е неутрална (напр. форми като *депутатин — депутат, офицерин — офицер*, първите от които са простонародни, а вторите — неутрални).

Наличието на паралелизъм не е единственият критерий за определяне на стилистично обагрена лексика. Друг също така важен критерий е изключителната (или почти изключителна) употреба на дадена дума само (или предимно) в една определена сфера на езиковото общуване, особено ако тая употреба стои в тясна връзка с някои характерни особености на въпросната сфера, област на езиковото общуване. Така напр. частици като *де, е, ми, ти, бе* и др. или десемантизирани думи-междуметия (*вятър, краставици, дяволи* и др.), както и междуметията с глаголна употреба (*бух, бум, пляс, цап* и др.) спадат към разговорната лексика, защото се употребяват при всекидневното битово общуване. При по-изискана реч те са недопустими и освен това с тях се постига непринуденост, емоционалност, експресивност и фамилиарност на израза — неща, които са отличителни черти на разговорния стил.

Класификацията на езиковите стилове е трудна и сложна проблема, която все още не е напълно решена. Особено много разногласия съществуват по въпроса за мястото и характера на т. нар. разговорен стил и стила на книжнината, книжния стил. Някои езиковеди (А. Н. Гвоздев,[1] Р. А. Будагов[2]) приемат съществуването на подобни стилове, други обаче (А. И. Ефимов[3], Е. М. Галкина-Федорук[4]) говорят за „две основни разновидности (или форми)“ на

[1] Срв. А. Н. Гвоздев, Очерки по стилистике русского языка, Москва, 1952, стр. 13.

[2] Срв. Р. А. Будагов, цит. съч., стр. 65.

[3] Срв. А. И. Ефимов, Некоторые вопросы развития русского литературного языка, Вопросы языкознания, 1953, кн. 4, стр. 23.

[4] Срв. Е. М. Галкина-Федорук, Современный русский язык. Лексика, Москва, 1954, стр. 13.

литературния език: писмено-книжна и устно-разговорна или за „типове на речта“ (И. Р. Галперин[1]).

Разрешаването на тази проблема се усложнява от факта, че тук се кръстосват и преплитат различни по същество, а еднакви по форма езикови явления. Названията „книжен“ и „разговорен“ в някои случаи не трябва да се схващат буквално: те имат до голяма степен условен характер.

Не може да се отрече съществуването на две форми на речта — разговорна и книжна, — които условно можем да наречем разговорен „език“ (разговорна реч) и книжовен, книжен „език“ (книжна реч). Обстойна характеристика на „разговорния език“ (langue parlée) намираме у Бали. Той изтъква, че под разговорен език трябва да се разбира език, действително и спонтанно говорен, който е спонтанен израз на всички мисли, свързани с реалния живот, и на който е чуждо всяко изразяване на мисълта заради самата мисъл.[2] Бали особено набляга на факта, че не трябва да се смесват „говоримите“ форми на „книжния език“ (речи, проповеди, сказки, дискусии, дебати и пр.) с „разговорния език“, с разговорната реч. Тези форми на книжния език, макар и да се явяват не в писмена, а в устна форма, макар и да се говорят, да се произнасят, все пак не спадат към разговорната реч, понеже пазят свойствените на книжната реч отличителни черти (както синтактични, така и лексикални) и не притежават характерните за разговорната реч черти. Названията „разговорна“ и „книжна“ реч са свързани с типичната форма, в която тези две разновидности на речта намират своята реализация. Както видяхме, не е изключена възможността и за друг вид реализация.

Под книжна реч разбираме съвкупността от всички ония синтактични, лексикални и други черти, които са характерни за обработената, литературна форма на даден език и които са чужди на разговорната реч (касае се за онези черти на книжовния език, които отличават публицистичния, научния, административния и отчасти художествения стил, но не и разговорния стил, който, макар че е съставна част на книжовния език, заема по-особено място всред другите стилове). Книжната реч (според терминологията на Бали — langue écrite) се реализира най-вече в писмена форма. Както бе посочено по-горе, не са изключени и случаи, когато книжна по същината си реч се реализира в устна форма. Бали изтъква, че съвсем не е необходимо една дума да бъде „написана“, за да носи белега на langue écrite. Тя пази книжния си характер и дори още по-добре го показва, когато се употреби в разговорна реч.[3]

От друга страна, книжната форма, писмената форма на даден езиков факт не винаги ни дава право да отнесем тоя езиков факт към книжната реч. Епистолярният стил най-ясно показва доколко терминът „книжна реч“ е неточен — макар че едно писмо е „писано“, а не „говорено“, то може да бъде образец на разговорна

[1] Срв. И. Р. Гальперин, Речевые стили и стилистические средства языка, Вопросы языкознания, 1954, кн. 4, стр. 78.

[2] Срв. Ch. Bally, Traité de stylistique française, Heidelberg, 1909, стр. 284—285.

[3] Срв. Ch. Bally, цит. съч., стр. 224.

реч (напр. писмо до близък приятел, в което, естествено, стилът ще бъде разговорен).[1]

Разговорна реч се среща много често в художествената литература, особено при предаване на диалог между героите (в белетристични и най-вече в драматични творби). Писмената форма, в която се явява тази реч, обаче, съвсем не ни дава право да я смятаме за „книжна реч".

Разговорен стил. Наред с понятието разговорна реч може и трябва да говорим и за разговорен стил.

Каква е разликата между разговорна реч и разговорен стил? Какво е съотношението между разговорен стил и книжовен език?

Досега в езиковедската литература не са разграничени добре разговорната реч и разговорният стил. Терминът „разговорна реч" не се покрива с термина „разговорен стил", а е много по-широк от него. За да не се смесват тези две понятия, по-добре е вместо „разговорна реч" да се употребява терминът „устна реч" или „устно-разговорна реч".

Устната реч обхваща онези разновидности на езика, които се осъществяват при устно общуване: тук спадат просторечието, различните жаргони, диалектите и накрай разговорният стил на езика. Разговорният стил е съставна част на книжовния език; той е говоримият книжовен език, онзи език, с който си служат образованите хора при всекидневните си разговори, в среда на близки хора. Разговорният стил на книжовния език — това е сбор, система от онези елементи на устната реч (като оставим настрана, естествено, неутралните езикови факти), които са получили литературно признание, които не нарушават нормите на книжовния език.

На недостатъчната изясненост на термина разговорен стил обръщат внимание и някои чешки изследвачи (Daneš, Doležel, Hausenblas и Váhala). Те изтъкват, че схващането за разговорния чешки език в чешката езиковедска литература не е единно. Така в школските учебници той се схваща като най-ниска форма на книжовния език, в която проникват и някои некнижовни елементи.[2] В споменатото изследване се застъпва становището, че разговорният чешки език е преходна форма между книжовния чешки език и некнижовния. На друго становище е обаче Л. Долежел в статията си „Към стилистичната и нормативна характеристика в речника на книжовния език". Тук той поддържа схващането, че, за разлика от т. нар. obecna čeština, разговорният стил е стил на книжовния език, разговорните думи са съставна част на книжовната норма.[3]

За изясняването на въпроса за мястото и характера на разговорния стил важно значение има изтъкнатото в споменатия чешки наръчник по стилистика положение, а именно, че много от говорещите при обикновеното всекидневно общуване, при устно изразяване, т. е. при същите условия, при които се употребява разговор-

[1] Срв. Ch. Bally, цит. съч., стр. 226.

[2] Срв. Daneš, Doležel, Hausenblas, Váhala, Kapitoly z praktické stilistiky, Praha, 1955, стр. 20.

[3] Срв. L. Doležel, K stylistické a normativní charakteristice ve slovníku spisovného jazyka, Naše řeč, 1955, кн. 1—2, стр. 19.

ният стил, си служат не с разговорния стил, а с диалекта си или с т. нар. obecna čeština,[1] както и изтъкнатото от Л. Андрейчин положение, че на практика се получава смесване между разговорния стил и диалектите.[2] Тук отново идваме до необходимостта от разграничаване на термините разговорен стил и разговорна реч. Освен това трябва да се подчертае, че различните лица, които си служат с разговорния стил на българския език, повече или по-малко (в зависимост от културата си, навиците си, обстановката и пр.) наред с общоприетите разговорни думи използуват и думи и обрати от своя роден диалект. Последното обстоятелство особено затруднява конкретното определяне, отнасяне на отделните думи и изрази към разговорния стил и разграничаването им от диалектните думи. Необходимо е обаче да наблегнем още веднаж на факта, че разговорният стил е съставна част на книжовния език.

Разграничаването на разговорната реч от разговорния стил има важно значение за лексикографската работа. Стилистичната бележка „разг.", с която се отбелязват думите и значенията от разговорния стил на езика, узаконява като книжовни, като ненарушаващи книжовната норма думите и изразите, към които е поставена. Неправилно е тази стилистична бележка да се поставя безразборно и към такива думи от устната реч, които спадат към просторечието или са жаргонни, защото по този начин тези думи се характеризират като думи, които не нарушават нормите на книжовния език. Ето защо е необходимо да се въведе стилистична бележка „простонар." (или „простореч."), с която да се означават простонародните думи. Тази бележка е особено необходима в един речник с нормативен характер.

Разговорният стил се употребява при всекидневното общуване, при всекидневните непринудени разговори. На този стил е свойствена известна непринуденост, естественост, поради липсата на грижа за литературна обработка, за по-съвършена форма на израз, а също и по-богата емоционалност, във връзка с която стои и използуването на образните елементи на езика.

Разговорната лексика не нарушава нормите на книжовния език. Тя се отличава с повече живост, непринуденост, фамилиарност, често и с образност и емоционалност. Тази лексика се употребява най-вече в устната реч (наред с общоупотребимата лексика). Широка употреба има тя също и в художествената литература, особено в речта на героите. Разговорна лексика и фразеология се среща (по-рядко) и в публицистичния стил, а не се употребява в деловия стил. Макар и рядко, разговорна лексика може да се употреби и в научния стил, особено в научно-популярни съчинения.

Голяма част от разговорните думи са експресивни синоними на неутрални както във функционално, така и в емоционално отношение думи. В повечето случаи тези експресивни синоними имат отрицателна експресия, с тях се изразява отрицателно отношение към назоваваний предмет или явление. Най-често тези разговорни думи са названия на жизнено важни понятия, свързани с всекидневната

[1] Срв. Daneš, Doležel, Hausenblas, Váhala, цит. съч., стр. 21.
[2] Срв. Л. Андрейчин, цит. съч., стр. 54.

човешка дейност. Така напр. неутралната дума *говоря* има следните отрицателно обагрени разговорни синоними: *дрънкам, плямпам, дърдоря, опявам, канервам, плещя, бръщолевя* (с тези думи се изразява пренебрежение, неодобрение, презрение); на неутралната дума *дойда* в разговорния стил съответствуват експресивните синоними *домъкна се, допилея се, довлека се* и пр. Други разговорни думи, синоними на общоупотребими, неутрални думи: *измудрям* (ирон.) — 'измислям'; *изкалъпвам* (пренебр.) — 'правя, направям нещо'; *пинтия* (пренебр.) — 'скъперник'; *дърля се* (презр.) — 'заяждам се'; *кикимора* (презр.) — 'грозна, неприятна жена'.

Посочените дотук разговорни думи имат ярка отрицателна експресия, с тях се изразява пренебрежение, презрение, ирония и пр. Има обаче и такива разговорни думи, чийто емоционален тон по-трудно може да се определи. Това са думи, които се отличават с безцеремонност, с по-голяма грубост, със снижения си тон, думи, които поради употребата им само във фамилиарна среда са получили своеобразен отпечатък, своеобразен лъх. С тези думи обикновено не се изразява отрицателно отношение или в най-лошия случай те имат съвсем слаба отрицателна експресия. Такива са напр. думи като: *бухвам се* — 'неочаквано с устрем влизам някъде'; *наджасквам* — 'наслагвам безразборно, безредно нещо'; *обръсвам* някого в значение 'продавам му нещо на прекалено висока цена'; *изфирясвам* — 'изчезвам, измъквам се неусетно, избягвам'; *претъпвам* — 'извършвам нещо набързо, небрежно'; *нарязвам* — 'скарвам се остро'; *зъбя се* в значение 'говоря заядливо, предизвикателно' и др.

По-рядко (като не се смятат думите за израз на субективна оценка, образувани с помощта на суфикси) в разговорния стил се срещат думи, с които се изразява положително отношение — нежност, гальовност, фамилиарност. Така напр. отсянка на фамилиарност има разговорната дума *дядка*, отсянка на гальовност — думата *бръмбъзък* ('малко, дребно нещо' — употребява се за малко дете) и пр.

Характерна черта на разговорния стил е образността — много разговорни значения на думите са получени по образен път (срв. посочените по-горе *дрънкам, опявам, нарязвам, обръсвам, зъбя се* и др.).

Някои разговорни думи са синоними на научни термини: *йод* (разг.) — *йодова тинктура; магарешка кашлица* (разг.) — *коклюш; дребна шарка, брусница* (разг.) — *морбили*[1]*; гърло* (разг.) — *ангина.*

Към разговорната лексика спадат също следните категории думи: 1. Думите със суфикси за субективна оценка *(женичка, добричка, двайка, обичкам, гледкам, бабище* и др.). 2. Условните глаголни форми като *ядвам, пийвам, носвам* и др. 3. Контрахираните (съкратени) форми на числителните имена: *двайсет, дванайсет* и пр. 4. Особената удвоена форма на прилагателните имена, която се употребява за усилване и има експресивна отсянка: *нов-новеничък* (съвсем нов); *гол-голеничък* (съвсем гол) и пр.

[1] Разговорните названия на медицински термини се използуват често в научно-популярни статии, доклади и пр.

Разговорната реч обикновено се осъществява във формата на диалог и затова в разговорния стил има много частици, които се употребяват за свойско, фамилиарно обръщение с най-различни смислови отсенки (срв. напр. частиците *бе, де, а, е* и т. н.). Изобщо в разговорния стил има много частици и междуметия. Срещат се и много десемантизирани думи, които се употребяват като междуметия: *Боже! Майчице! Вятър! Глупости! Краставици! Дяволи!* Срв. напр. следните фрази: *Ша додиш вълка... **дяволи** ша додиш...* (Йовков, Вечери в Антимовския хан, 123). *Причини, **дяволите** — причини — възрази Марко* (Елин Пелин, Летен ден, 26). *Началник! **Краставици!** Той знае само да закача селяните* (Ал. Константинов, Бай Ганьо, 119).

Типични за разговорния стил са частиците *ти, му*, произлезли от dativus ethicus на съответните местоимения: *Кой **ти** гледа пашите, той с везира приказва!* (Ал. Константинов, Съчинения, 288). *Кой **ти** мисли сега за това!* Свойствена на този стил е употребата на предлога *с* в съчетания като *глупак **с** глупак; магаре **с** магаре.*

В разговорния стил местоимението от среден род *то* се употребява понякога вместо *той* или *тя* за изразяване на пренебрежение, презрение: ***То** разбира ли ти от внимание към него?*

Може да посочим някои суфикси и префикси, с които се образуват думи, свойствени на разговорния стил на езика ни. Такива са напр. суфикс *-отия*, с който се образуват съществителни с отсянка на отрицателно емоционално отношение към изразяваното понятие: *бедноти́я, простоти́я, грозоти́я, глезоти́я, голоти́я* и др.; префикс *въз-*, с който се образуват прилагателни имена, като префиксът служи да означи, че изразеното с прилагателното качество не е достигнало до пълен обхват, че се клони към това качество: *възбя́л* — 'не съвсем бял', *възтъ́нък* — 'не съвсем тънък', *възмурга́в* — 'не съвсем мургав'.

Някои съществителни имена имат особени форми за множествено число, които се употребяват в разговорния стил: *мо́мчетия* (срв. с неутралната дума *момче́та*), *хла́петия* (неутр. *хла́пета*), *дечу́рлига* (*де́ца*), *чу́десии* (неутр. *чу́деса*).

На разговорния стил са свойствени редица смислови конструкции, образувани от два глагола, свързани със съюз, първият от които играе роля на полуспомагателен глагол. Така глаголът *взе́ма* + *че, та* и друг глагол образува съчетание, с което се изразява неочакваност на действието, изразено със следващия глагол (*взе* че умря, *взе* че се върна, *взе* та заспа). *Взе́ма* + *да* и друг глагол показва начало на действието, което се изразява с втория глагол (*взе* да пее — започна да пее, *взе* да играе — започна да играе). С глагола *се́дна* (в минало неопределено време или в бъдеще време) + *да* и друг глагол се образуват конструкции, с които се изразява известно неодобрение, възмущение от действието, постъпката, изразени със следващия глагол. Глаголът *се́дна* в тези конструкции означава 'заловил съм се, заел съм се, захванал съм се да върша нещо' (изразено със следващия глагол): *Вий от дума не разбирате, вий добро не заслужавате. **Се́днал съм** и аз да се разпра-*

вям човешки... (Йовков, Чифликът край границата, 134—135). *Те сами нищо не могат да направят..., а пък още* ***седнали да*** *хортуват и мъдруват* (В. Друмев, Иванко, 35). *Да не мислиш, че* ***ще седна*** *да му обяснявам.*

Всички посочени конструкции придават на речта живост, експресивност, непринуденост.

Друга отличителна черта на разговорния стил на нашия език е особената употреба на повелителното наклонение, при която то не означава заповед, молба, а служи да изрази емоционално състояние (отегчение, досада от повтаряно много пъти действие, напр. във фрази като следната: *Завчера съм започнала да шия една пола и чак днес я свърших. Цял ден* ***стани — седни, стани — седни,*** *чак сега успях да я свърша*)

Наченките на тая употреба виждаме в изречения от рода на следното, в което с повелителното наклонение се изразява възмущение, негодуване: *Пак месо сте сготвили! Кацата с армеята стои небутната, бобът покара листа в избата, а вий* ***купувайте*** *месо,* ***пилейте!*** (Чудомир, Избрани произведения, 8). От подобни употреби се развива употребата на повелително наклонение за израз на неудоволствие, досада, отегчение: *От самата заран Димо се бе разтичал.* ***Нареждай*** *масата в салона,* ***коли*** *гъски и пилета..., децата* ***гледай*** *да не паднат някъде в градината..., гледай конете на офицера...* (Г. П. Стаматов, Избрани разкази, 86).

Повелителното наклонение на някои глаголи, напр. на глагола *гледам, виждам,* придобива особено значение в известни случаи: *гледай!, виж!* престават да означават заповед, а служат да изразят учудване, изненада. Срв. следните примери: *Истина ли е, че Вълчан спечелил делото? — ... Спечели ли го? Вълчан!* ***Гледай! гледай!*** (Йовков, Жетварят, 205—206). Или ***Виж му акъла!*** В известни случаи *виж* се превръща дори в частица със значение „що се отнася до, колкото до“: ***Виж,*** *това момче, Захарчо, харесвам го и аз, иска го и тя* (Йовков, Вечери в Антимовския хан, 23).

Повелителното наклонение на глагола *ида* образува глаголна конструкция, доста разпространена в разговорния стил на езика ни. В съчетание с повелително наклонение от друг глагол (или в съчетание с *че, та* и друг глагол) глаголът *ида* образува конструкция, която по смисъл е равна на въпросително-възклицателен израз 'как бих могъл, как ще мога (нима ще мога, възможно ли е) да извърша действието, изразено във втория глагол': ***Иди*** *гледай хората в очите сега!* (Вазов, Казаларската царица, 118) = Как ще гледам хората в очите сега, ще мога ли да гледам хората в очите сега; или ***Иди*** *с такива повлекановци да работиш...* (Вазов, Повести и разкази, 101). При това трябва да се подчертае, че посочената конструкция е експресивно обагрена и не е равнозначна в стилистично отношение на посочените по-горе изрази, които имат същия смисъл, понеже тя е наситена с много повече емоция. Освен с глагола *ида* такава конструкция се образува и с глагола ***взема*** в повелително наклонение: *Е, моля ти се,* ***вземи*** *че търпи!* (Ал. Константинов, Съчинения, 46).

Друга свойствена на разговорния стил конструкция се образува от повелително наклонение на глагола *дам*+лично местоимение в дателен падеж. Тази конструкция има значение 'имам силно влечение към нещо': ***Дай ѝ*** *да се облича на Албена ... вижте я!* (Йовков, Албена, 147). ***Дай му*** *само да играе, да пее.*

В разговорния стил виждаме наченки на едно особено наклонение, което се употребява във възклицателни изречения и с което се изразява най-често възмущение, недоволство: *В тази глава няма ли толкоз ум да измисли нещо? И аз във висшето общество* ***съм го повела!*** (Ст. Л. Костов, Големанов, 72). *Той да е благодарен?* ***Намерил си*** *кой!*

Свойствена на този стил е особена форма за повелително наклонение (отрицателна заповед), образувана с *да*+минало неопределено време: ***Да не си стъпила*** *на прага ми вече!* (Вазов, Под игото, Съч., XXII, 154).

Ще изброим още няколко свойствени на разговорния стил конструкции и обрати, без да обясняваме значението им: *1. срам не срам, грях не грях, седнал не седнал, ял не ял* и др.; *2. хърка ли хърка, тече ли тече*; *3. дрехите ми дрехи*; *4. село като село, град като град, масло като масло*; *5. казаното — казано, сторе-ното—сторено*; *6. песни-месни, тейко-мейко*; *7. къщовник и половина, момиче и половина.*

Трябва да отбележим, че разговорният стил не е единен, не е монолитен, че и в него се открояват различни пластове. Така в него можем да отделим например един слой думи, които се употребяват в разговорната реч на интелигенцията, но са чужди на народно-разговорния език (в някои случаи те са близки до жаргонната лексика): *бомбардирам* в значение 'обсипвам някого с нещо' ***(бомбардираха*** *го с писма),* *кристализирам* в значение 'измръзвам, замръзвам', *самосиндикално* 'самостоятелно', *сервирам* 'предлагам някому нещо, като го поставям пред свършен факт' *(Кой знае каква неприятност ще ми* ***сервират!****),* *формен* в значение 'същински, истински' ***(формен*** *идиот)* и др. В най-долния пласт на разговорния стил стоят думи, които са на границата на книжовния език, не са получили още своето „литературно кръщение", не са влезли в литературна употреба. Тези думи и изрази са разговорно-простореч-ни, т. е. те са на границата между разговорния стил и простореч-ието (напр. *месарка* 'жена, която обича да яде месо', *кинаджия* 'човек, който обича да ходи на кино', фразеологични съчетания като *изваден от възглавница* 'за човек със смачкани, неизгладени дрехи', *ударен с мокър парцал по главата* 'неприятно изненадан' и под.).

Покрай термина „разговорна лексика" се употребява понякога в езиковедската ни литература и терминът „народно-разговорна лексика", чието съдържание не е напълно изяснено. В появилото се напоследък изследване от Д. Иванова-Мирчева „Народно-разговор-ната лексика в творчеството на Пенчо Славейков" авторката прави опит да изясни съдържанието на този, според нея „до известна степен условен термин", като включва в него следните категории думи: 1. Народните думи, разпространени в езика на народа, които

не са териториално ограничени, нямат синоними в литературния език и назовават понятия от народния бит, а също и думи, които имат синоними в литературния език, но са възприети в езика на художествената литература като художествено средство. 2. Думи, териториално ограничени, свойствени на един или няколко близки диалекта. 3. Народно-песенна лексика. 4. Разговорна, т. е. (според авторката) простонародна лексика. 5. Типични фразеологични съчетания от народно-разговорния език.[1]

Дадената от Дора Иванова характеристика на народно-разговорната лексика в основата си е правилна. Необходимо е обаче да се разграничи разговорната лексика от просторечната, а не да се отъждествява с нея. Освен това посочената в т. 5 категория „типични фразеологични съчетания от народно-разговорния език" не е добре дефинирана и се нуждае от доуточняване.

Термините „народно-разговорна лексика", „народно-разговорна реч" подчертават тясната връзка между разговорния стил, който е стил на книжовния език, и разговорната реч на народа, която е вън от книжовните норми. В разговорния стил (като се изключат някои елементи в разговорния стил на интелигенцията, посочени по-горе, стр. 109) не се срещат думи и обрати, които да са чужди на разговорната (устна) реч на народа. Това именно обстоятелство позволява наред с термина „разговорна лексика" да се употребява и терминът „народно-разговорна лексика".

В някои случаи в термина „народно-разговорна реч" се влага по-ограничено съдържание, като той се употребява за означаване на диалектната реч, с която си служи народът при всекидневното си езиково общуване.

Тук е уместно да се спрем на т. нар. „народни думи (значения, фразеологични съчетания)". В „Речник на съвременния български книжовен език" наред със стилистичната бележка „разг." (разговорна дума или значение) е приета и бележка „нар." (народна дума или значение), която, както това е посочено в предговора, „се поставя при думи, които се срещат в повечето народни говори или означават понятия от народния бит, за които в книжовния език няма друга дума..." (стр. XIII). Ако се проследи практическото приложение на тази стилистична бележка в излезлите досега два тома, ще се види, че тя е поставена при следните нееднакви, разнородни по характер думи (значения):

1. Думи като *мерак, мераклия, кяр, лаф* и под., които в същност спадат към разговорната лексика (срв. посочените като разговорни, еднакви по стилистичната си оцветеност с изброените думи *ахмак, бамбашка, барабар* и др.).

2. Думи като *поднисам* и под., които са диалектни фонетично-морфологични варианти на книжовни думи.

[1] Срв Д. Иванова-Мирчева, Народно-разговорната лексика в творчеството на Пенчо Славейков, Известия на Института за български език, кн. V, София, 1957, стр. 140.

3. Диалектни думи като *кешки, колай, комай* и под., които се преценяват (често пъти субективно) като думи, характерни за повече диалекти, т. е. не ограничени териториално само в един диалект.[1]

4. Думи като *ладувам, зареда, засевки, медник, постат, пруст, побащим, оглавник, оджак* и пр., които означават понятия от народния бит и обичаи и за които в книжовния език няма друга дума.

5. Думи като *честит, доба, докле, злат, отколе, татък, чест* (в значение на 'щастие, късмет') и др., които имат равнозначни синоними в книжовния език и се употребяват в народните говори, отдето са навлезли в художествения стил на книжовния език. Тези думи се употребяват от народа, разбираеми са за образования читател, който ги е срещал в произведенията на редица писатели, знае ги, но не ги употребява — вместо тях той си служи с неутралните им стилистични синоними (срв. *честит — щастлив*, неутр., *доба — време, докле — докато, злат — златен, отколе — отдавна, татък — там, чест — щастие* и т. н.). Някои от посочените народни думи са вече съставна част на поетическата лексика на нашия език (*честит, доба, докле, друм* и пр.), други — напр. думите *чиня, чест* (срв. у Вазов в Под игото, Съч., XXII, 21: *Иди, иди, за наша чест, все още се найде някъде открит дюкян*), са само народни, но не и поетически, имат по-рядка употреба в художествената литература. Думите от тази последната категория безусловно трябва да носят стилистична бележка „нар.", в повечето случаи комбинирана с бележка „поет." („нар.", „поет.").

Що се отнася до останалите категории, уместна е тази бележка при думите, посочени под т. 3 (обаче при посочената там уговорка). При думите, посочени под т. 1 и т. 2, бележката „нар." е неправилно поставена.

По-труден е за разрешение въпросът, дали да се поставя бележка „нар." при думите, посочени под т. 4. При тази група думи в Речника се забелязват най-големи непоследователности, което вече говори за известно колебание в схващането за правилността на употребата на бележката „нар." в подобни случаи. Така *ладувам* има бележка „нар.", а *коледувам* е без бележка, думата *побащим* има бележка „нар.", а *помайчима* е без бележка. Без стилистична бележка са дадени и следните думи, които означават понятия от народния бит: *вътък, валог, губер, гумно, орница, паламарка, подница* и др. Бележка „нар." напълно правилно не е поставена при тези думи. Излишна е тази бележка и при посочените по-горе случаи като *ладувам, зареда, постат, пруст* и пр. Тук не се касае за стилистична категория думи, а се излиза от характера на онова, което се назовава. Принадлежността на назоваваните с тези думи предмети (неща) към народния бит трябва да проличи в тълкуването, а не да се отбелязва със стилистична бележка.

Просторечие. Просторечието е една от съставните части на устно-разговорната реч. Характерна особеност на тази форма на

[1] Бележка „нар." (народна) въз основа на такъв критерий би могла да се поставя с по-голяма точност едва след като бъде готов работеният от секцията по диалектология при Института за български език „Речник на българските диалекти".

езика е, че тя е вън от рамките на книжовния език: езиковите средства, които спадат към нея, нарушават нормите на книжовния език.

Трябва да се подчертае, че между разговорната и просторечната (простонародна) лексика мъчно може да се прокара строга граница: не случайно някои автори (О. С. Ахманова)[1] говорят за разговорно-просторечни думи.

Досега в нашата езиковедска литература не е правен опит да се отдели подобна стилистична категория в нашия език. В „Български тълковен речник с оглед към народните говори" от Ст. Младенов наистина се използува стилистична бележка „прост." (простонародна дума), но с нея се означават не само простонародни, но и разговорни думи: бележка „разг." там не се използува изобщо. Простонародната лексика неправилно се отъждествява с разговорната и в посоченото по-горе изследване от Д. Иванова-Мирчева.[2]

Към простонародната[3] лексика в съвременния български език ще отнесем:

1. Думи, които фонетично или морфологично нарушават книжовната норма: *електрика* вм. *електричество, велисопед* вм. *велосипед, козинак* вм. *козунак, нервена* вм. *нервна, брава, бравос* вм. *браво, театро* вм. *театър, хартишка* вм. *хартийка, кутишка* вм. *кутийка, путрет* вм. *портрет* и др. Тук ще отнесем и дублетните форми на някои книжовни думи. Такива са напр. образуваните със суфикс *-ин* названия на някои nomina agentis: *депутатин* срещу *депутат, студентин* срещу *студент, офицерин* срещу *офицер, протестантин, патриотин* и др. (срв. у Йовков в реч на герой: *Дошъл един... **депутатин** ли го рече, какъв. Щял да сказва слово* — Женско сърце, 42).

2. На второ място към простонародната лексика ще отнесем редица думи от турски произход (или образувани с турски суфикси), които се избягват днес от книжовния ни език. Известно е, че по времето, когато започва да се формира и създава българският национален книжовен език, се започва и енергична борба срещу навлезлите в речниковия състав на нашия език турцизми.[4] Една част от отхвърлените от книжовния език турски думи остава да живее в устно-разговорната реч. Тези употребявани в устно-разговорната реч турцизми имат различна стилистична багра — някои от тях са тясно диалектни, други са разговорни, а трети простонародни.

Към простонародната лексика можем да отнесем онези турцизми, които имат напълно равнозначни по значение синоними, общоприети в книжовния език, и от които не се отличават нито по значение, нито по емоционалния си тон, напр. *борч* срещу неутралната *дълг, комшия* срещу *съсед, кирия — наем, кираджия —*

---

[1] Срв. О. С. Ахманова, Очерки по общей и русской лексикологии, Москва, 1957, стр. 255.

[2] Срв. Д. Иванова-Мирчева, цит. съч., стр. 140.

[3] Ще употребяваме термина „простонародна лексика", а не „просторечна", тъй като този термин е вече установен в досегашната лексикографска традиция у нас (вж. казаното по-горе за речника на Ст. Младенов).

[4] Срв. К. Мирчев, За съдбата на турцизмите в български език, Известия на Института за български език, кн. 2, София, 1953, стр. 121.

наемател, аскер — войска, сапикасвам — забелязвам, мющерия — клиент, бадева, сакън, йок, сабахлем, холан, окепазя и др. За книжовния език тези турцизми са напълно излишни, те нарушават неговите норми. От диалектната лексика тези думи се различават по това, че са много по-широко разпространени, известни са на целия народ. От разговорната лексика се различават по това, че нарушават книжовната норма, стоят вън от книжовния език.

Трябва веднага да отбележим обаче, че турцизми като *курдисвам се* 'настанявам се, сядам някъде, обикн. дето не ми е мястото', *дередже* 'състояние, положение, обикн. лошо', *каяфет* 'външен вид, външност', които се отличават с особен емоционален тон в сравнение със съответните им български синоними или синонимни изрази и имат широка употреба в разговорната реч именно поради по-голямата си експресивност, ще отнесем не към простонародната, а към разговорната лексика на нашия език.

Простонародни са и някои думи, образувани с турския суфикс *-лия*, които са се употребявали по-рано в езика ни, а сега са изместени от думи образувани с българските суфикси *-ец* и *-ин*: *русчуклия* (прост.), изместена днес от *русенец*, *врачанлия* (прост.) — *врачанин*, *ловчалия* (прост.) — *ловчанин* и др.

3. Груби думи, вулгаризми, които поради вулгарния си характер нарушават книжовните норми, също спадат към простонародната лексика. И тук в някои случаи е трудно да се прокара граница между разговорните и простонародните думи и изрази. Простонародни са думи като *келеш, маскара, мискинин, шашкънин, сермем, плюскам* в знач. 'ям', *пукна* в знач. 'умра' и др.

4. Простонароден характер имат и редица изрази с по-груб емоционален тон (някои от тях са разговорно-просторечни): *хвърля топа* — 'умра'; *кой те би по главата* — 'кара ли те някой (да направиш това')'; *склатя някому акъла* — 'вразумя го'; *хваща ме саклет* — 'омръзва ми, става ми крайно досадно'; *ставам за резил* — 'излагам се, посрамвам се силно'; *бера си гайлето* — 'грижа се да уредя нещо'; *гледам сеир* — 'забавлявам се от гледката на някакво зрелище'; *бир парче* (музикант, артист и под.) — 'за човек, който разбира малко от нещо, умее като любител да върши нещо', и др.

Литературно-книжна (писмено-книжна) реч.[1] Писмено-книжната реч се отличава от устно-разговорната по своя по-сложен синтаксис, с по-големи изисквания по отношение на точност и яснота, с по-голяма изисканост и завършеност на фразата. Специфична черта на литературно-книжната форма на нашия език са сегашните действителни причастия, деепричастията и обособените части на речта.

Литературно-книжна лексика е лексиката, свойствена на различните разновидности, на различните стилове на писмено-книжната реч (на научния стил, на публицистичния, на административния и от-

[1] Терминът „книжен" не е съвсем удобен на български език, понеже в нашия език думата „книжен" има известна пейоративна отсянка, употребява се, за да означи, че дадена дума или израз са рядко употребими, безжизнени, изкуствени. Затова по-удобен е терминът „литературно-книжен" или „писмено-книжен".

части на художествения стил). На специфичната за тези стилове лексика ще се спрем при разглеждането на съответните стилове, а тук ще посочим такива категории думи, които не са прикрепени само към един определен стил на книжната реч, които са характерни за книжната реч изобщо.

Такива са следните категории думи: 1. Думи от чужд произход (предимно латински, гръцки или западноевропейски), които имат синоними, повечето пъти равни с тях по значение, но различни по сферата на употребата си: *корекция* (книж.) — *поправка; лабилен* (книж.) — *слаб; конфиденциален* (книж.) — *поверителен; импозантен* (книж.) — *величествен; монумент* (книж.) — *паметник; екстравагантен* (книж.) — *особен, рядък; латентен* (книж.) — *таен, скрит; модифицирам* (книж.) — *изменям; ситуация* (книж.) — *положение; калиграфия* (книж.) — *краснопис; импонирам* (книж.) — *правя впечатление; ексцентрик* (книж.) — *чудак; екстрен* (книж.) — *извънреден; протежирам* (книж.) — *покровителствувам; ортография* (книж.) — *правопис* и др. Тук спадат и онези думи, които по произход са имена на герои от художествената литература, станали по-късно нарицателни (както и производните от тях): *тартюф* — 'лицемер', *тартюфщина* — 'лицемерие' и др. 2. Думи, които се срещат в старобългарски и църковнославянски език, обикновено имат общоупотребими синоними, но поради особената си архаична отсянка се употребяват в художествената литература и публицистиката за създаване на определен стилистичен ефект, напр. *изцеление* (срв. с *излекуване*), *зачатие, изчадие, лоно* и др. 3. Сложни думи за означаване на отвлечени понятия, които нямат широка употреба и се срещат само в писмено-книжния език: *многоначалие, многословен, властодържец, многоуважаем, богопомазан, бледословце, вездесъщ, единовластие, единоначалие, животрептящ* (въпрос) и др. 4. Сложни предлози, други служебни думи и изрази, свойствени на книжния синтаксис: *въз основа на, във връзка с, благодарение на, впоследствие* и пр.

Думите от изброените по-горе категории трябва да се отбелязват в речниците с бел. „книж."

Литературно-книжни сложни думи се образуват с помощта на следните съставни части от чужд произход: *анти- (антинароден, антифашистки), -изъм (еволюционизъм, дарвинизъм), контра- (контрареволюция, контранастъпление), -ман (библиоман, графоман), -фил (англофил), квази- (квазинаучен), псевдо- (псевдокласицизъм)* и др.

Стил на научната литература (научен стил). Особеностите на научния стил са обусловени от характера, целите, задачите и същността на научната литература. Този стил се характеризира със синтаксис, в който преобладават сложни изречения. В научния стил рядко се употребява разговорна лексика, в него преобладава литературно-книжна лексика. Характерна лексика за научния стил са т. нар. термини, т. е. думи, които представляват точно установени названия на понятия от различните специални области на науката или техниката, напр. *вариола, варицела, лумбаго, инфлуенца* — в медицината, *интеграл, ирационално число, квад-*

рант, синус, тангенс — в математиката, *кресчендо, бемол, мажорна гама, квинта* — в музиката. Известно е, че термините трябва да бъдат еднозначни. Употребата на многозначни термини в една и съща област е свързана с редица неудобства и трябва да се избягва.

В научния стил думите се употребяват в преките си значения. В него много рядко се използуват тропи, образи, обикновено няма емоционалност. Поради по-сложния синтаксис в този стил се употребяват редица сложни съюзи, а също и редица специални думи и изрази, посредством които се създава връзка между отделните части на изложението и то придобива стройност и логическа издържаност, напр. *в същност, при все това, напаки, общо взето, респективно, в зависимост от, между това, и тъй, от друга страна, на първо място* и т. н. Акад. В. Виноградов посочва като отличителна черта на този стил (свойствена и на деловия стил) широката употреба на глаголно-именни конструкции от типа на *оказвам помощ* (срв. *помагам*), *нанасям обида* (срв. с *обиждам*), *извършвам кражба, нападение* и пр.[1]

Сходен с научния стил е професионално-техническият, който е характерен за производствено-техническата литература (обслужваща крайно разнообразни професии), за различните области на техниката, военното дело и пр. Свойствената на този стил лексика (професионални думи — названия на инструменти, на моменти от производствения процес и на получените при него предмети) е в по-голямата си част от чужд произход. Така напр. голяма част от военните термини са заети в езика ни от руски или чрез руски език и пазят някои особености на руската фонетика и морфология: *началник-щаба, гаубица* (нем. Haubitze).

Стил на художествената литература (художествен стил). Съвсем своеобразно място сред езиковите стилове заема стилът на художествената литература, художественият стил. Тази негова специфична особеност е изтъкната от редица езиковеди. Така В. Г. Адмони и Т. И. Силман посочват, че „докато за другите езикови стилове е характерна известна прикрепеност към определена сфера на социалния живот, езикът на художествената литература поради спецификата на самата художествена литература има несравнено по-широк, едва ли не всеобщ характер: тук се концентрира и до известна степен възпроизвежда цялото многообразие на езиковите стилове на дадения език".[2] И. Р. Галперин[3] характеризира „поетическия" (в широк смисъл на думата) стил като привежда изказани от В. Виноградов[4] мисли за езика на художествената литература и подчертава, че особеността и своеобразието на

---

[1] Цитирано по статията на В. Д. Левин, О некоторых вопросах стилистики, Вопросы языкознания, 1954, кн. 5, стр. 78.

[2] В. Г. Адмони и Т. И. Сильман, Отбор языковых средств и вопросы стиля, Вопросы языкознания, 1954, кн. 4, стр. 99.

[3] Срв. И. Р. Гальперин, Речевые стили и стилистические средства языка, Вопросы языкознания, 1954, кн. 4, стр. 80—81.

[4] Срв. В. Виноградов, Некоторые вопросы советского литературоведения, Литературная газета, № 59 от 19. V. 1951.

този стил се заключават не толкова в подбора на едни или други езикови средства, колкото в използуването им за целите на художествено обобщено възпроизвеждане и осветляване живота и дейността на обществото, като обединяващ фактор при този стил е образно-естетическата трансформация на общонародния език. Голямото значение на образността като характерна отлика на този стил, както и пречупването на различни, не само литературно-книжни, но и устно-разговорни стилове в рамките му, е отбелязано също и от други изследвачи (Р. А. Будагов[1] и А. В. Федоров[2]). Изключителното своеобразие на този стил е причина някои езиковеди (напр. В. Д. Левин) да го изключват от редицата на останалите езикови стилове.[3]

Специфичният характер на художествения стил определя и специфичния характер на използуваната в него лексика. По-точно казано, в този стил може да се използува цялата лексика на литературния език, а дори и извънлитературна лексика (простонародни, диалектни и жаргонни думи, които се употребяват от писателите обикновено за характеризиране на героите чрез речта им).

В художествения стил се използува както активна, така и пасивна лексика. В зависимост от тематиката на произведението в този стил могат да се употребят: 1. Думи-историзми, които означават реалии, несъществуващи в съвременната ни действителност, но характерни за бита и нравите на даден народ в далечното му минало (напр. *бойница, боздуган, броня, бей, бродница, ареопаг, патриций* и др.). 2. Тъй нар. екзотична лексика, т. е. думи, които характеризират бита и специфичните национални черти на даден народ (напр. английските думи *мис, мистер, бизнес, уиски, долар* и др.; испанските думи *кастанети, дона, тореадор* и пр.; японските *самурай, гейша* и пр.).[4] 3. Архаизми, т. е. думи или изрази от по-стар период от развоя на езика, които се употребяват за създаване на стилистичен ефект, за по-голям колорит на речта. Реалиите, които се означават с тези думи, продължават да съществуват и в съвременната действителност (за разлика от думите, посочени в т. 1, вж. по-горе), но названията им са други (срв. напр. *мат* (арх.) с *крадец, нищ* (арх.) с *беден, дан* с *данък, бран* с *битка, бой* и пр.). 4. Варваризми, т. е. думи от чужд произход, проникнали наскоро в езика и употребявани от тесен кръг говорещи, непонятни за масите. Тези думи нарушават нормите на книжовния език и имат съответни равностойни по смисъл двойници[5] (срв. напр. у Ем. п. Димитров: *И в ложите блестящи и навред: / **бомонд** аристократски и **гранддами,*** В страната на розите, 42). 5. Специална лексика, свойствена на научния, деловия, професионално-техническия стил (напр. в романа на Дим. Димов „Тютюн" при описанието на обра-

---

[1] Срв. Р. А. Будагов, К вопросу о языковых стилях, Вопросы языкознания, 1954, кн. 3, стр. 60.

[2] Срв. А. В. Федоров, Основные вопросы теории перевода, Вопросы языкознания, 1952, кн. 5, стр. 10.

[3] Срв. В. Д. Левин, цит. съч., стр. 76.

[4] Срв. Е. М. Галкина-Федорук, цит. съч., стр. 138—139.

[5] Срв. пак там, стр. 139.

ботката на тютюна се срещат редица специални думи, свързани с производствения процес: *актармаджия, пасталджийка, капакчийка, пастал, денкчия, сара* и пр.[1]). 6. Разговорна, просторечна и диалектна лексика, употребявана за характеристика на героите.

Трябва да отбележим, че различните литературни направления използуват по различен начин общонародната лексика. Така напр. класицизмът строго закрепостява лексиката от различните стилове на езика към определени литературни жанрове (разговорната лексика — към комедията, възвишената лексика — към трагедията и одата, и т. н.). Романтизмът допуска по-голяма свобода в използуването на лексиката, а при реализма и особено при социалистическия реализъм „обединението на книжни и разговорни елементи в авторското повествование не само не е аномалия, но дори по-скоро е норма".[2] Символизмът също се отличава със строго определена лексика, не допуска използуване на разговорна лексика и търси колоритни, особено архаични и звучни думи.

В художествения стил се използуват широко думи в преносни и образни значения. При това авторът има свобода да използува не само лексикализираните, общоизвестни, затвърдени в общонародния език преносни и образни значения и употреби на думите, но и сам да създава нови, авторски, индивидуални образни и преносни значения, а също и нови думи (срв. напр. у Вазов употребата на думата *бряг* в значение на 'предел, край, граница': *Дор нашта мисъл тича надалеч / и няма* ***бряг*** *на нашето мечтане, / поети може и да няма веч — / поезията вечно ще остане*, Лирика, III, 6, и създадените от П. П. Славейков неологизми *възхита, бъбреж, възклик, въздъх* и др.).

Специфична лексика на художествения стил е поетическата лексика. Тази лексика се употребява предимно в поезията, но също така и в художествената проза. Поетическа лексика може да се употреби и в патетична ораторска реч. Към поетическата лексика спадат следните категории думи: 1. Думи, които обикновено имат синоними в основния речников фонд, от които се различават по сферата на употребата си и по различния си емоционален тон: *разлъка* (поет.)— срв. с *раздяла, безбрежен* (поет.) — *безкраен, сетен* (поет). — *последен; лазурен, лих, морен, ромоля, здрачен, нерад, крея, шир* и др. Някои от тези думи са неологизми, получени от общоупотребими думи чрез съкращаване или други промени: *глед* (поет.)— *поглед, жад* (поет.) — *жажда, плам* (поет.) — *пламък* и пр. 2. Думи, които са влезли в поезията от народните говори и имат неутрални в стилистично отношение синоними. Тези думи са едновременно народни и поетически: *друм* (нар., поет.) — *път, заник* (нар., поет.) — *залез, прокуждам* (нар., поет.) — *пропъждам; сиротен, орис* и др. 3. Архаизми (думи от старобългарски и църковнославянски език) или русизми, които широко се употребяват в поезията, особено у символистите. Тези думи имат неутрални синоними, с които са еднакви по значение, но различни по употреба и

[1] Срв. Дим. Димов, Тютюн, София, 1951, стр. 33.
[2] В. Д. Левин, цит. съч., стр. 76.

по емоционална отсянка: *ложе* (поет.) — *легло*, *раб* (поет.) — *роб*, *звон* (поет.) — *звън*, *ответ* (поет.) — *отговор*, *ланити* — *бузи*, *наг—гол*, *взор—поглед*, *забвение* (поет.) — *забрава* (срв. у Н. Лилиев: *И пия мълком аз* ***забвение*** */ от всяка бликнала роса*, Стихотворения, 30); *навсегда*, *стяг* и др. 4. Сложни думи от рода на *волнокрил*, *лекокрилен*, *бледолик*, *бистроструен*, *бързоструен*, *лунносребърен*, *белорък*, *бързоног* и др.

Към поетическата лексика ще отнесем и онези форми за множествено число на някои съществителни имена, които се употребяват само в художествения стил: *дървеса* (срв. с неутр. *дървета*), *врази* (срв. с *врагове*), *моря* (срв. с *морета*), *поля* (срв. с *полета*). Докато посочените дотук думи имат по две форми за множествено число, има случаи, когато множествено число на някои думи се употребява само в художествения стил (инак тези думи нямат множествено число): *небеса*, *печали* (напр. у Н. Лилиев: *Забрави / вси* ***печали*** */ и спомени!*, Стихотворения, 54).

От поетическата лексика трябва да се отличава народно-поетическата лексика, която е свойствена на народната поезия, напр. *бойлия* (в съчет. *пушка бойлия*), *дипленица* (в съчет. *сабя дипленица*), *дамаскиня* (в съчет. *сабя дамаскиня*), *месечинка* и др.

Стил на публицистиката (публицистичен стил). Обществено-публицистичната литература не само съобщава дадени факти, но преследва и агитационни и пропагандни цели, тя трябва да увлече, да убеди читателя. Поради това публицистичният стил има някои черти, свойствени на стила на художествената литература (образни елементи, емоционалност), а също и черти, свойствени на научната реч (терминология). В този стил термините имат по-ограничено приложение, отколкото в научния стил, а по-широко са застъпени думи с разнообразна стилистична окраска (идиоми, простонародни думи, архаизми в ироническа употреба,[1] а също така и пословици, поговорки, литературни цитати). В него се използува както книжна, така и разговорна лексика. Редица думи за обществено-политически и научни понятия добиват широко разпространение именно чрез публицистичния стил (напр. *класа*, *синдикален*, *функционер*, *пленарен*, *агитатор*, *сеитбообръщение*, *себестойност* и пр.).

Публицистичният стил на българския език както при формирането на българския национален език, така и след 9. IX. 1944 г. се намира под силното влияние на руския език. Този стил се обогати след 9. IX. 1944 г. с редица нови думи и изрази, които добиха широко разпространение и вън от рамките му: *боря се за мир*, *кръвно* (заинтересован), *поставям на социалистически релси*, *масовик*, *художествена самодейност*, *строя социализъм* и пр. Отличителна черта на лексиката на публицистичния стил е създаването на думи от собствени имена на лица — водачи или идеолози на някои партии или групировки: *димитровска* (младеж); по *ленински*; по *ботевски*; *троцкисти*, *геме повци*, *хитлеристи*, *цанковисти*, *маршализирани* (страни) и др. В публицистичния стил се създават по

[1] Срв. А. В. Федоров, цит. съч., стр. 10.

преносен път нови значения на някои думи, обикн. с пейоративно съдържание, напр. *губернатор* 'лице, което не ръководи, а самовластно командува', *деребей* 'потисник, тиранин', *сатрап* 'жесток, деспотичен владетел, управник', *куклен* 'сляпо подчинен на чужда воля, несамостоен': *куклено правителство*, и др.

Делови (административен) стил. Деловият стил (наричан още канцеларски, административен) се употребява при отношенията между държавните и обществените учреждения, при отношенията на тези учреждения с гражданите, при съставяне и оформяне на различни специални документи (закони, наредби, актове, протоколи и други видове делови книжа).

Деловата реч преследва тясно практически цели. Поради това основните ѝ качества трябва да бъдат точност и икономност. Точността се постига чрез употребата на думите в преките им значения и използуване на специални термини, а икономността — чрез краткостта на изложението и използуване на специалните, изработени вече форми на деловите книжа.[1]

В деловия стил се използува литературно-книжна лексика. Разговорна лексика и фразеология се избягват. Този стил се характеризира с пълно отсъствие на експресивност и емоционалност. Деловият стил се отличава с по-голяма консервативност. Така в деловия стил на нашия език срещаме сегашни действителни причастия, които са се запазили в руската си форма *(настоящ, входящ, изходящ, живущ)*, без да се нагодят към особеностите на българската фонетика и морфология, както това е станало с останалите сегашни действителни причастия; затова те отразяват едно по-старо състояние на книжовния ни език. В деловия стил се срещат и други думи с по-стари форми: *изключая, включая, начиная от, того, потърпевш, следуем се, изискуем, именуем* и т. н. (повечето от тези форми са възприети в езика ни от руски).

В различните правилници, закони, наредби и пр. много често се срещат глаголи в страдателна форма или безлична употреба. Това се налага от необходимостта да се говори за някои действия общо, неконкретно, без да се посочват определени лица.

Характеристика на лексиката с оглед на емоционално-експресивните качества на думите

Освен класификацията на лексиката въз основа на функцията ѝ в различните области на устното или писменото общуване може да се направи и друга класификация въз основа на емоционално-експресивните качества на думите. При такава класификация се получават такива разновидности на стиловете, такива стилни окраски като гальовна, шеговита, неодобрителна, пренебрежителна, презрителна, груба, иронична стилна окраска. Тези разновидности на езика не трябва да се наричат езикови стилове. Те са само стилни окраски, които могат да се срещнат в различните функционални стилове.

[1] Срв. Б. М. Щербатский, Занятия по стилистике в старших классах средней школы, Москва, 1951, стр. 73.

Неутралната във функционално-стилистично отношение лексика е неутрална и от гледна точка на стилните окраски, тя е стилистично неоцветена. Достатъчно е да приведем няколко примера с думи от основния речников фонд: *вода, жена, лице, ям, пия, гледам, умирам, глава, ходя, върва,* за да изпъкне ясно, че тези думи нямат никаква емоционална отсянка.[1] Стилистично оцветена в емоционално отношение е част от лексиката и фразеологията, прикрепена към различните функционални стилове. При това трябва да се отбележи, че някои стилове на езика (напр. разговорният) се отличават с по-голямо богатство от емоционална лексика и с по-голямо разнообразие на стилни отсенки, отколкото други стилове. Деловият стил се отличава с отсъствие на лична оценка на онова, което се излага, емоционалната лексика му е съвсем чужда. В голяма степен това важи и за научния стил, в който съвсем рядко се допуска емоционална лексика, както и за професионално-техническия стил. Стилистично обагрена в емоционално отношение лексика и фразеология се употребява в публицистичния стил, в художествения стил и в разговорния стил на езика.

По въпроса за емоционалната лексика съществуват противоречиви схващания. Преди всичко няма единство в самото разбиране на термина „емоционална лексика". В този термин се влага различно съдържание в зависимост от това, под какъв ъгъл, в какъв аспект се разглеждат нещата. Поради това понякога се получава смесване на различни по същината си факти и явления. Такова смесване наблюдаваме напр. у Е. М. Галкина-Федорук. Тя причислява към емоционалната лексика следните три различни категории думи:

1. Думи, които обозначават самите усещания, емоции и настроения: *отвращение, любов, ненавист, гняв, доброта, злоба, ужас, страх, пренебрежение* и др.

2. Думи, които изразяват лексически оценка на някакво явление и от гледна точка на говорещия, и от гледна точка на някаква обществена група: *добър, зъл, ужасен, страшен, мил, хубав, скверен, красив, безобразен* и др.

3. Думи, в които представата за чувство или усещане се обозначава не лексически, а посредством суфикси или префикси за емоционална оценка (напр. *-ик, -ок, -очек, -ечек, -ище, -ечка, -уся, -уля, -онька, -очка, -це, -цо, -ка* и др.).[2]

От гледна точка на стилистиката към емоционалната лексика спадат само думите от последната, третата категория, защото само с думите от тази категория се изразява чувство, т. е. тези думи не само назовават дадено понятие, но изразяват и отношението на говорещия към даденото понятие.

Към емоционалната лексика спадат онези думи, които наред с интелектуалното си съдържание, наред със значението си имат и определена емоционална окраска, определен емоционален тон, който

[1] Срв. разликата между неутралната дума *умра* и емоционално обагрената дума *пукна* в следната фраза: *На служба няма бащи и майки; чунки аз няма да умра и ти няма да пукнеш един ден* (Г. П. Стаматов, Избрани разкази, 78). Цитираната фраза представлява реплика на буржоазен офицер към вестовоя му.

[2] Срв. Е. М. Галкина-Федорук, цит. съч., стр. 136—137.

съпътствува значението. Стилистиката изучава именно тези емоционални допълнителни моменти.

Защо посочените в т. 1 от класификацията на Галкина-Федорук думи не интересуват стилистиката? Защото при отнасянето на тези думи към емоционалната лексика се излиза вече от друг критерий — от значението на думата, а не от допълнителните емоционално-експресивни моменти. Думи като *отвращение, ненавист, гняв, ужас, страх* и пр. назовават чувство, те означават понятия, чието съдържание се явяват различни чувства. Причисляването на подобни думи към емоционалната лексика може да се допусне само в случаи, когато се прави друга класификация на думите с оглед на предметното им съдържание, с оглед на значението им. При такава класификация (която обаче не е задача на стилистиката) наред с тези „емоционални" думи ще имаме и „волеви думи", думи, с които се назовават волеви действия: *желая, искам, заповядвам* и др. В никой случай обаче не е допустимо думи като *любов, гняв, страх* и пр. да се поставят на една дъска с думи като *мамичка, миличка, сърчице, женичка* и др.: първите нямат допълнителна емоционална окраска и от гледна точка на стилистичните си качества са неутрални, а вторите са емоционално обагрени, с тях не само се назовават дадените понятия, но се изразява и определено емоционално отношение към тях.[1]

Думите, дадени у Галкина-Федорук под т. 2, т. е. думи, които лексически изразяват оценка на някакво явление (*добър, зъл, ужасен, страшен, мил, хубав* и пр.), също не трябва да се причисляват към емоционалната лексика. С посочените думи се назовават понятия за положителни или отрицателни явления, качества. Оценъчният характер на тези думи е присъщ на самите им значения, положителната или отрицателната им отсянка е свързана със семантиката им, дължи се на семантиката им. Допълнителен емоционален тон тези думи нямат, т. е. с тях само се назовават съответните положителни или отрицателни явления, без да се изразява същевременно и някакво отношение към назоваваните явления. Това правилно положение обаче не бива да се абсолютизира, не трябва да се довежда до крайност и да се отрича изобщо съществуването на емоционални отсенки в думите, както прави О. С. Ахманова, която смята, че думите са „неодобрителни", „пренебрежителни" и пр. просто по своята семантика, че неодобрителността, пренебрежителността и пр. са свойства на пейоративното значение на самите думи.[2] Наред с неутралните в емоционално-експресивно отношение думи, с които се назовават отрицателни явления, нерядко се срещат в езика и експресивно обагрени техни синоними, с които не само се назовава съответното отрицателно явление или качество, но се и изразява определено емоционално отношение към него — пренебрежение, презрение и пр. Така думата *скъперник*, при все че е отрицателна по значението си,

[1] Стилистичната неутралност на подобни думи особено ясно изпъква, когато ги съпоставим с техни експресивни синоними —така срещу неутралната дума *страх* съществува в езика ни дума *плахливост*, която има презрителна, пренебрежителна отсянка.

[2] Срв. О. С. Ахманова, цит. съч., стр. 263.

е неутрална в емоционално-експресивно отношение, обаче синонимите ѝ *вариклечко* (подигр.), *стипца* (презр.), *пинтия* (презр.) са емоционално обагрени, имат ярка емоционална окраска. Думата *страхливец* е неутрална стилистично, но експресивният ѝ синоним *пъзльо* има презрителна емоционална окраска.

При изучаването на емоционално-експресивните качества на думите трябва да се разграничават добре случаите, в които думата само случайно, в дадения контекст служи, за да изрази емоция, от случаите, когато думата по начало има емоционално-експресивен пълнеж, когато емоционално-експресивните ѝ особености са неразривно свързани със самата дума и се схващат и вън от контекста. Известно е, че всяка дума при определени условия може да получи емоционална отсянка, да служи за изразяване на някакво чувство. При подобна употреба на думите, която се среща в разговорната реч, много голяма роля играят извънезикови средства — интонация, мимика, жестове. Обикновено в такива случаи думата, която изразява определено чувство, се явява под формата на елиптично възклицателно изречение. Така напр. с изречението *Синко!* в зависимост от интонацията, с която то се произнесе, могат да се изразят различни чувства (скръбно негодуване, учудване, радост и пр.). В следната фраза думата „умрял" изразява дълбока скръб и отчаяние: ***Умрял! умрял!*** *. . .* ***Умрял*** *Ангел!* (Вазов, Руска, 15). Във фразата ***Началник!*** *Краставици! Той знае само да закача селяните* (Ал. Константинов, Бай Ганьо, 119) думата *началник* изразява възмущение, негодуване.

Друга проява на емоцията наблюдаваме при ироничната употреба на думите (тук имаме пред вид нелексикализираната ирония употреба, т. е. случаите, когато дадена дума само в определения контекст има ирония отсянка). Така, при подобна употреба, думата *работен* получава значение *мързелив*. Възможно е и обратното: думи с отрицателно значение да се употребят за изразяване на положително отношение. Така напр. дядото или бабата могат да се обърнат към внучето си с думите *маймуно*, *зверче*. С тези думи обаче те в такъв случай изразяват гальовност, нежност.

Посочената разтегливост в емоционалното съдържание на думите в някои случаи се лексикализира, като една и съща дума се употребява, за да изрази както положително, така и отрицателно отношение. Такъв случай наблюдаваме при употребата на думата *един* като прилагателно в разговорния стил. Тази дума се употребява, за да се подчертае с нея в едни случаи положително, а в други отрицателно отношение към определения предмет: *А и каква мома беше станала Райка, и какво беше чудо!* ***Една*** *стройна, па гиздава — да й се не нагледаш!* (Т. Г. Влайков, Дядовата Славчова унука, 8). *Жена му ли? Остави се! Тя е* ***една*** *бъбрива,* ***една*** *устата — не ти е работа!* Тук полярността в емоционалното съдържание на думата е лексикализирана, затвърдена в разговорния стил на езика (в повечето случаи подобна употреба е индивидуална, не е затвърдена при определени думи). Друг случай, при който наблюдаваме такава полярност, представлява изразът „дявол да го вземе", който обикновено изразява неудоволствие, яд, но в по-редки

случаи може да изрази и възхищение, възторг: *Тук ни поднесоха едно деветгодишно златно вино . . . — нектар,* ***да го вземе дяволът!*** (Ал. Константинов, Съчинения, 223).

Интересно е да се проследят средствата и пътищата, по които се създава емоционалната лексика.

Емоционална лексика се образува по следните начини:

1. По граматически път. Първият, много широко разпространен начин за създаване на думи с определена емоционална окраска е граматически, т. е. чрез употреба на изработени в езика умалителни и увеличителни суфикси; с първите се изразява нежност, гальовност, понякога и пренебрежение *(детенце, пиленце, цветенце, женичка, мъжле,*[1] *нанкам, гледкам, спинкам),* а с вторите — отрицателно, пренебрежително, неодобрително отношение *(женище, бабище, лъготя, тракотя, дрънкотя, цапотя)*

2. Друг също така широко разпространен начин за създаване на емоционална лексика е преносната употреба на думи от основния речников фонд. Тези думи в основните си, преки, конкретни значения са стилистично неутрални. От тези значения се развиват преносни, стилистично оцветени значения, които често са синоними на някоя дума, неутрална както във функционално, така и в емоционално отношение. Един пример. Думата *глава* е от основния речников фонд и е неутрална функционално и експресивно-стилистично. Думите *тиква* и *кратуна* спадат също към основния речников фонд. В разговорния стил на езика от основните значения на тези думи се развиват преносни, образни значения за 'глава', но с пренебрежително-презрителна отсянка: *Твойта* ***тиква*** *нищо не разбира. — Иди та им разправяй ти!... / За истината тез* ***кратуни*** *са корави...* (П. П. Славейков, Кървава песен, 119). Тези значения на *тиква* и *кратуна* са синоними както във функционално, така и в експресивно-емоционално отношение на думата *глава*.

Посоченият начин за образуване на емоционална лексика е широко разпространен в разговорния стил на езика, който изобщо се отличава с ярка образност. По този начин са образувани следните експресивни разговорни значения: *рева, зея* в значение 'плача'; *опявам* в значение 'говоря, натяквам някому за нещо': *Стига си ми* ***опявала***; *влача* в значение 'водя някого напразно, без нужда или насила със себе си': *Омръзна ми да ми* ***влачиш*** *гости; допилея се* в значение 'дойда': *Пък и от тоя пус ни загорец, дето се* ***е допилял*** *неканен в село, може ли жена да се опази* (Чудомир, Избрани произведения, 14); *намъкна се* в значение 'вляза': *Я ги виж сега колко* ***се намъкнаха*** *с помощника в забранената гора!* (Чудомир, Избрани произведения, 7).

3. Някои думи в основното си значение са емоционално-експресивно обагрени. Тези думи също така са синоними на думи, неутрални в стилистично отношение. Такива са напр. думата *драскач* спрямо неутралната *писател* (*драскач* се е развила от преносното

[1] Случаите, когато тези суфикси изразяват само умалителност, а не и гальовност, не спадат към емоционалната лексика. Естествено, границата между едните и другите случаи е твърде разтеглива.

значение на думата *драскам)*; *граматикар, критикар* спрямо неутралните *граматик, критик*. Думата *хиля се* е синоним на смея се, но същевременно има пренебрежителна отсянка. Отрицателна емоционална отсянка имат и думите *писателствувам, духовитнича, писач, бабушкерница* и др. Интересен случай представлява думата *дърт*. В народните говори тази дума е неутрална в експресивно отношение и означава *стар: дърто куче*; *тя е* ***по-дърта***. В разговорния стил на книжовния език обаче тя е експресивен синоним на неутралната дума *стар: Ганка ми каза, че на първия или на втория ден на Великден щяла да иде в града, пък аз да съм седял при Фроса. Много ми е притрябвала тая* ***дърта*** *кукумявка!* (Йовков, Приключенията на Гороломов, 147). Същото може да се каже и за думата *даскал*, която в народно-разговорната реч (особено в миналото) е неутрална, а в съвременния разговорен стил на книжовния език е експресивен синоним на неутралната дума *учител* (с думата *даскал* се изразява пренебрежително, презрително отношение).

4. Емоционална лексика се създава и при употребата на някои чуждици в повече или по-малко пейоративно значение. Така срещу неутралната дума *лице* турската *сурат* има подчертана презрителна отсянка (същото се отнася за думата *мутра*, както и за руската дума *морда*). Думите *каяфет, дередже* имат шеговита отсянка, *курдисам се* в сравнение с *настаня се, седна* има презрителна отсянка и пр.

Експресивните качества на думите не се изчерпват с посочените по-горе допълнителни емоционални отсенки (пренебрежителна, презрителна, иронична, неодобрителна и пр.). Несъмнено е, че принадлежността на една дума към определен функционален стил ѝ придава особен лъх, слага върху нея особен отпечатък, прави я изразителна, експресивна. Думите, прикрепени към различните функционални стилове, имат определен стилистичен ефект, който Бали нарича effet par évocation.[1] Бали изтъква, че фактите на речта могат да напомнят определена среда, при условие че в съзнанието на говорещите съществува една типична и традиционна представа за тази среда и ако освен това съответният факт на речта има някаква връзка с нещата, които се отнасят до тая среда.[2] „Ефектите чрез напомняне" групират фактите на речта около неутралния пласт (у Бали langue commune) по такъв начин, че пред нас изпъква една тройна алтернатива: една дума може да спада към неутралния пласт и да отразява за нас средния манталитет, или да стои подолу от средния манталитет и да отразява по-ниско от средното обществено състояние или форма на дейност или на мислене, или накрай да се възвишава над неутралния пласт и да символизира по-високи аспекти на живота, дейността и мисълта.[3]

[1] Срв. у Bally, цит. съч., стр. 221: „ ... la stylistique n'étudie pas autre chose que les impressions que les faits de langage font sur notre sensibilité...; lorsqu'elles résultent indirectement des formes de vie et d'activité associées dans l'esprit aux faits de langage, nous parlons d'effets par évocation."

[2] Срв. пак там, стр. 221.

[3] Срв. пак там, стр. 223—224.

Делене на лексиката на даден език с оглед на експресивните ѝ качества на неутрална, „снижена“ и „възвишена“ срещаме и у други езиковеди (О. С. Ахманова[1]). А. И. Ефимов също отбелязва, че класификацията на стиловете може да се извърши освен въз основа на жанровия принцип, още и — в друг аспект — въз основа на емоционално-експресивната наситеност на речта. При такава класификация се отделят обикновено следните стилове: приповдигнато-тържествен, неутрален и снижен (фамилиарен).[2]

Класификацията на езиковите стилове, при която се взема за критерий емоционално-експресивната наситеност на речта, се кръстосва с класификацията на стиловете, при която се взема за критерий областта на употребата, функцията на езика в една или друга област на живота. Необходимо е обаче да се разграничават ясно експресивните думи, присъщи на приповдигнато-тържествения или снижения стил, от експресивните думи, които имат допълнителна емоционална отсянка (вж. тук стр. 120 и сл.). Често терминът „експресивни думи“ се употребява именно за да означи тъкмо думите с допълнителна емоционална окраска (пренебрежителна, презрителна и пр.). Същият термин се употребява обаче и за да означи друг вид експресивност — онази експресивност, която се дължи на effets par évocation, на отнесеността на дадена дума към определен функционален езиков стил (напр. разговорните, поетическите и др. думи също са експресивни в сравнение с неутралната лексика).

Ето защо при употребата на термина „експресивност“ винаги е необходимо да се изяснява влаганото в него съдържание. Естествено, срещат се случаи, когато една и съща дума има двоен стилистичен ефект, тъй като спада към определен езиков стил и същевременно има и допълнителна емоционална окраска (напр. думите *вариклечко, пинтия, стипца* са разговорни и презрително-пренебрежителни).

В някои случаи е трудно да се определи характерът на стилистичния ефект на дадена дума. Така напр. съществуват разногласия относно характера на т. нар. тържествени думи. Р. Г. Пиотровски основателно отбелязва, че отнасянето на стилистичната бележка „търж.“ към емоционално-оценъчните бележки (както това е направено в предговора на „Толковый словарь русского языка“ под редакцията на проф. Д. Н. Ушаков, Москва, 1930—1940) е спорно.[3]

Неправилно е „тържествените“ думи да се поставят на една плоскост с думите с допълнителна емоционална окраска, тъй като има разлика в експресивния характер на едните и другите. Експресивният характер на „тържествените“ (възвишените, риторическите) думи се дължи на особената ситуация, в която те се употребяват, както и на самия характер на тези думи: в повечето случаи те означават отвлечени, възвишени понятия.

Тържествената лексика се употребява в поезията, в публицистиката, в ораторската реч и пр. Към тържествената лексика на на-

[1] Срв. О. С. Ахманова, цит. съч., стр. 244—245, 250—271.
[2] Срв. А. И. Ефимов, Стилистика художественной речи, Издательство Московского университета, 1957, стр. 21.
[3] Срв. Р. Г. Пиотровский, цит. съч., стр. 62.

шия език спадат думи и изрази като *витяз, мъзда, възликувам, въздавам хвала, бъднини, поле на честта, кончина, витая, вещая, сетнини* и др.

*

Изучаването на стилистичното разслоение на лексиката на съвременния български книжовен език има не само теоретическо, но и практическо значение. Правилната употреба на думите в съответния стил на езика е едно от условията за изискана, стилно издържана реч. Употребата на думи от един стил в друг, в който те са чужди, е уместна само когато това се прави съзнателно, с определена цел, напр. при желание да се създаде особен художествен ефект, обикновено комичен. Често неуместната употреба на думи от един стил в друг наблюдаваме при превеждане: преводачът понякога употребява думи, които ясно се чувствуват като чуждо тяло в целия текст и го загрозяват (такъв е случаят с употребата на простонародната дума *барем* в превода на следния патетичен пасаж от „Декамерон": *Последната ми [!] молба отправям към тебе: ако ме обичаш* ***барем*** *малко, тури тялото ми наред с трупа на Джускаро, тъй като ти приживе ни раздели, позволи ни поне след смъртта да бъдем заедно.*[1]

Неуместна употреба на думи от различни стилове срещаме напр. в предназначеното за деца произведение на Емилиян Станев „Горски чудеса". Авторът употребява книжния, официално-делови обрат *с една реч* наред със съвсем разговорни, дори народноразговорни обрати (*я... я*): *Ядяха раци от планинските потоци.* ***С една реч****, живееха охолно и щастливо* (Ем. Станев, Горски чудеса, 4). Малко по-нататък: *Понякога се случваше мечката да иде надалече.* ***Я*** *дренки да бере, я риба да лови.* Такова неоправдано смесване на думи от различни стилове понижава художествената стойност на произведението. Особено в едно произведение за деца е съвсем неуместна употребата на книжни, официално-делови изрази.

Употребата на думи от различни стилове в един и същ контекст за създаване на особен стилистичен ефект е отличителна черта на прозата на П. П. Славейков: *Но фактите, за които е дума тук, са от такова естество, че юнашката* ***простотия*** *на биографа не би могла да ги* ***измудри,*** *както и да проумей техния смисъл* (П. П. Славейков, Българска литература, VI, 2, 160). *Неговите книги... са пълни и с такива* ***дивотии,*** *каквито може да* ***измъдрува*** *само* ***разбурмената*** *фантазия на един* ***мегаломан,*** *който с всичката си наивност мисли, че писателската професия се състои само в* ***дрънкане каквото ти дойде на уста*** (П. П. Славейков, Българска литература, VI, 2, 211). Употребата на книжна лексика наред с разговорна, и то емоционално обагрена лексика създава особен комичен ефект.

Въпросът за възникването и оформянето на езиковите стилове на съвременния български книжовен език е засегнат от Л. Андрей-

[1] Бокачио, Джовани, Декамерон, пълен превод, София, 1942, стр. 235.

чин. Той изтъква, че при създаването на българския книжовен език водещ жанр е научно-популярната литература, с която се слага начало на научно-популярния стил на нашия книжовен език. По-късно, след Кримската война, във връзка с развитието на националноосвободителното движение се развиват по-чувствително художествената литература и публицистиката и във връзка с това се полагат и основите на художествения и публицистичния стил на националния език. Условия за изграждане на административен стил и специални научен и технически стилове се създават едва след Освобождението — с установяването на самостоятелна българска държава.[1]

Бъдещите изследвачи на историята на българския книжовен език ще трябва покрай другите въпроси да разгледат и проучат подробно и възникването, оформянето, борбата и взаимодействието между различните езикови стилове на българския книжовен език от създаването му до днес, както и стилистичното разслоение на лексиката в историческия му развой.

СПИСЪК

на произведенията, използувани за примерите

Вазов, Ив., Съчинения, изд. Ал. Паскалев, София, 1918—1921 (т. I—XXVIII): Лирика, т. III. — Повести и разкази, т. VII. — Под игото, т. XXII и XXIII. — Казаларската царица, т. XXVII. — Руска, 2-о изд., Пловдив, 1889.
Влайков, Т. Г., Съчинения, т. I, София, 1941.
Димитров, Ем. п., В страната на розите, София, 1939.
Друмев, В., Иванко, Севлиево, 1889.
Елин Пелин, Летен ден, разкази, т. I, София, 1940.
Йовков, Йор., Албена, София, 1930. — Вечери в Антимовския хан, София, 1931. — Женско сърце, София, 1935. — Жетварят, София, 1945. — Приключенията на Гороломов, София, 1943. — Чифликът край границата, София, 1934.
Константинов, Ал., Бай Ганьо, София, 1895. — Съчинения, т. I, София, 1901.
Костов, Ст. Л., Големанов. Златната мина, Български писател, 1953.
Лилиев, Н., Стихотворения, София, 1932.
Славейков, П. П., Българска литература, Събр. съч., т. VI, кн. 2, София, 1923.
Стаматов, Г. П., Избрани разкази, Български писател, София, 1951.
Станев, Ем., Горски чудеса, София, 1954.
Чудомир, Избрани произведения, София, 1949.

[1] Срв. Л. Андрейчин, Някои въпроси около възникването и изграждането на българския книжовен език във връзка с историческите условия на нашето Възраждане, Български език, 1955, кн. 4, стр. 313—314.

КЪМ ВЪПРОСА ЗА ФРАЗЕОЛОГИЧНИТЕ СЛОВОСЪЧЕТАНИЯ В БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

от Зара Генадиева-Мутафчиева

Думите в речта се свързват в словосъчетания, които представляват „синтактично съединение от две или повече думи за изразяване на смислова връзка между означаваните от тях понятия".[1] Словосъчетанията служат като строителен материал на изречението. Те се организират по законите на даден език в процеса на говоренето и служат за означаване на предметите и явленията в действителността с техните конкретни особености и на техните отношения. Такива словосъчетания в езика се наричат свободни. Терминът „свободни" съчетания е до известна степен относителен, тъй като съчетаването на думите във всеки език се ограничава от редица фактори — от реалното значение на думата, от граматическото ѝ значение, от стилистичната ѝ оцветеност, от традиционната ѝ употреба и др.[2] В „свободните" словосъчетания отделните думи-компоненти запазват своето самостоятелно значение и значението на цялото съчетание е равно на сбора от значенията на неговите компоненти. Осъществяването на този вид словосъчетания става в процеса на речта. Такива „свободни" съчетания са напр. *бяла коса, червена рокля, пиша писмо, уча урок* и пр. „Свободните" словосъчетания по своята структура представляват синтактични единици, а техните компоненти — части на изречението. Начините на тяхното свързване изучава синтаксисът. За разлика от изречението, което представлява съждение, завършена мисъл, словосъчетанията изразяват непълна мисъл.

В езика съществуват и друг вид словосъчетания, които се възпроизвеждат наготово в речта, имат обикновено неизменна форма и общо значение като цяло. Това са устойчивите словосъчетания. Устойчивите словосъчетания са създадени някога

---

[1] Л. Андрейчин, К. Попов, М. Иванов, Съвременен български език, ч. I, учебник за I курс на учителските институти, София, 1953, стр. 72.

[2] Срв. В. В. Виноградов, Основные типы лексических значений слова, Вопросы языкознания, 1953, кн. 5, стр. 6, и Б. А. Ларин, Очерки по фразеологии, Очерки по лексикологии, фразеологии и стилистике, Ученые записки, № 198, Издательство Ленинградского университета, 1956, стр. 207—208, който предлага като по-подходящ термина „изменяеми или променливи" словосъчетания.

в речта също като свободни съчетания, но в своя дълъг исторически развой поради редица причини — загубване на връзката им с реалиите, на които отговарят, силната им образност, езиковия навик да бъдат употребявани винаги при едни и същи условия (обикновено за израз на експресия или емоция) и пр. — са се превърнали в устойчиви словосъчетания, клиширани изрази (сравни напр. *ни в клин, ни в ръкав; виси на косъм, дамоклиев меч* и др.). Думите, които ги съставят, губят своето конкретно значение и цялото словосъчетание се превръща в една нова семантична единица с ново значение, което не отговаря на сбора от значенията на компонентите му. Така цялото словосъчетание се схваща като една смислова цялост, в която значението на отделните компоненти се загубва до известна степен или напълно. Обикновено цялото устойчиво словосъчетание изразява едно понятие и като цяло, като сложна лексема може да служи и като част на изречението. Така образуването на устойчиви словосъчетания представя „преобразуване на обикновени свободни словосъчетания в сложни еквиваленти на думи".[1] Устойчивите словосъчетания са дял от лексиката на даден език. Те представляват неговата фразеология. Устойчивите съчетания са типични и свойствени за даден език езикови обрати, които по структура, произход и историческо развитие на значенията са различни за всеки език. Във фразеологията на даден език влизат не само словосъчетанията, изразяващи едно понятие, но и изрази, които представляват цели изречения, прости или сложни, които обаче са едно семантично единство, една смислова цялост (напр. пословици, поговорки, крилати думи, лозунгови изрази и пр.). Така че най-характерен белег на устойчивите словосъчетания е тяхната неразложимост в семантично отношение, тяхната синтетичност.

От друга страна, под фразеология се разбира и този дял от езикознанието и специално от лексикологията, който изучава устойчивите съчетания в езика (от гръцкото *φράσις* и *λόγος*). Това е преобладаващото мнение в съветската и в нашата езиковедска наука.[2] Л. Андрейчин у нас и Б. А. Ларин в съветското езикознание разширяват обема на фразеологията като наука. Първият счита, че тя „се занимава с лексикалния строеж и свързаната с него смислова страна на словосъчетанията" изобщо,

[1] О. С Ахманова, Очерки по общей и русской лексикологии, Москва, 1957, стр. 170.

[2] Срв. В. В. Виноградов, Русский язык, Москва, 1947, стр. 21—28, и Вопросы изучения словосочетаний, Вопросы языкознания, 1954, кн. 3, стр. 1—24; Е. М. Галкина-Федорук, Современный русский язык. Лексика, Москва, 1954, стр. 147; О. С. Ахманова, Очерки по общей и русской лексикологии, Москва, 1957, стр. 166—190; К. А. Левковская, Лексикология немецкого языка, Москва, 1956, стр. 207—224; А. И. Смирницкий, Лексикология английского языка, Москва 1956, стр. 203—230; А. М. Земский, С. Е. Крючков, М. В. Светлаев, Русский язык, Москва, 1950, стр. 57—63; Л. Андрейчин, Ст. Стойков, К. Попов, Български език за X и XI клас на средните общообразователни училища, София, 1952, стр. 78—83 (частта, изработена от Ст. Стойков); Л. Андрейчин, Н. Костов, К. Мирчев, Е. Николов, Ст. Стойков, Български език, учебник за педагогическите училища, София, 1955, стр. 413 (частта, изработена от Ст. Стойков).

[3] Срв. Л. Андрейчин и др., Съвременен български език, стр. 72, и Б. А. Ларин, Очерки по фразеологии, стр. 207.

като с това разширява обема на фразеологията и със „свободните" словосъчетания. А вторият, като отделя фразеологията като самостоен дял от езикознанието, намира, че „в класификацията на фразеологичния материал трябва да влязат и тъй наречените „свободни словосъчетания" като отправна, изходна категория".

Обемът на фразеологията като дял от лексиката в езиковедската наука все още не е точно определен. В. В. Виноградов,[1] като излиза от класификацията на швейцарския езиковед Ш. Бали,[2] дава доста широк обем на фразеологията в руски език. Той отбелязва, че във фразеологията влизат напълно лексикализирани идиоматични изрази — фразеологични сраствания (напр. *бить баклуши, от нечего делать, собаку съел*), образни изрази, в които думите запазват само потенциално своето значение — фразеологични единства (напр. *намылить голову, бить ключом* и др.) и фразеологични съчетания, изрази, в които една от думите е употребена обикновено в преносно значение и се свързва с един семантичен кръг от думи, така че значението ѝ се ограничава (напр. *щекотливый вопрос, щекотливое положение, щекотливое обстоятельство* и др.). Към фразеологията той причислява и сложните термини, като *железная дорога* и др. Така, излизайки от семантичния принцип в своята класификация, акад. Виноградов посочва, че във фразеологията влизат само такива устойчиви словосъчетания, чиито компоненти са загубили в по-силна или в по-слаба степен своето значение и като цяло са добили ново значение и са се превърнали в нова лексико-семантична единица. Той изключва от фразеологията поговорки и пословици, крилати думи, афоризми и лозунгови изрази.

Неговата класификация и определението на обема на фразеологията са легнали в основата на много изследвания в областта на фразеологията в съветската лексикология.

Твърде много разширяват обема на фразеологията някои съветски езиковеди, като Булаховски, Реформатски, Смирницки, Левковска и др. Така Булаховски[3] счита, че във фразеологията влизат и пословици, поговорки и обиходни цитати, затвърдили се в съзнанието на говорителя, както и лозунгови изрази, често с конкретно значение, като *Техниката заедно с хората, които са я овладели, може и е длъжна да прави чудеса*, или авторска фразеология като *Всички пътища водят към комунизма* и под.

Реформатски[4] включва в нея и отделни думи със специфицирано преносно значение като *заяц* — 'пътник без билет' и под.

---

[1] В. В. Виноградов, Русский язык, Москва, 1947, стр. 21—28; Об основных типах фразеологических единиц в русском языке. А. А. Шахматов, 1864—1920, сборник статей и материалов, под ред. С. П. Обнорского, АН СССР, Москва—Ленинград, 1947, стр. 339—364; Основные типы лексических значений слова, Вопросы языкознания, 1953, кн. 5, стр. 3—29.

[2] Ch. Bally, Précis de stylistique, Genève, 1905, стр. 87; Traité de stylistique française, Genève, 1909.

[3] Л. А. Булаховский, Введение в языкознание, ч. II, Москва, 1953, стр. 32—34.

[4] А. А. Реформатский, Введение в языкознание, Москва, 1955, стр. 90—96.

А Левковска[1] посочва, че образуваните в немски език глаголи с разделителна представка (някогашно наречие или наречлива частица), като *aufgehen, teilnehmen* и под., са фразеологични словосъчетания. Така границите между дума в преносно значение или сложна дума и устойчиво съчетание, от една страна, и изречение и устойчиво съчетание, от друга страна, се заличават.

Към класификацията на акад. Виноградов мнозина съветски лингвисти правят допълнения, които могат да се сведат до следното: прибавят към фразеологията поговорки, пословици и крилати думи. Ценни допълнения към нея правят и А. И. Смирницки[2] и И. И. Чернишева.[3] Смирницки посочва, че към фразеологията спадат и някои устойчиви словосъчетания от друг тип, като *добрый вечер, который час?* и др., употребявани винаги наготово в общуването. А Чернишева допълва фразеологията и по-специално фразеологичните единства с пословици, поговорки и сравнения (напр. *Er ist schlau wie ein Fuchs*), като обосновава тяхната принадлежност към фразеологията.

Широк обем се дава на фразеологията и във фразеологичните речници,[4] които поради практическите задачи, които имат, дават всички непреводими на чужд език изрази — не само идиоми, сложни термини и названия, поговорки и пословици, разпространени крилати думи и авторски цитати, но също и рекцията на думите, типични свързвания на прилагателни със съществителни, напр. *златен, сребърен часовник (eine goldene, eine silberne Uhr)*, типични употребявани изрази като *часовникът върви, часовникът е напред, остава назад, бие (die Uhr gehet; die Uhr gehet nach, vor; die Uhr schlägt)* и под.

Най-тясно схващат обема на фразеологията някои съветски езиковеди, като Земски, Крючков, Светлаев[5] и др., които застъпват схващането, че фразеологията се състои от идиоми и фразеологични съчетания, т. е. устойчиви словосъчетания с напълно затъмнено значение на съставящите ги думи, и други, в които то още личи — образни изрази, които в класификацията на акад. Виноградов са фразеологични единства. Същото мнение застъпват у нас Ст. Стойков[6] и Вл. Георгиев.[7]

Правилен възглед за обема и класификацията на фразеологията има проф. Л. Андрейчин,[8] който, като разделя устойчивите съче-

[1] К. А. Левковская, Лексикология немецкого языка, стр. 207—224.

[2] А. И. Смирницкий, Лексикология английского языка, стр. 225—230.

[3] И. И. Чернышева, Идиоматика современного немецкого языка и ее обогащение, Проблемы изучения языка, Москва, 1957, стр. 70—84.

[4] Срв. Л. Э. Бинович, Немецко-русский фразеологический словарь, Москва, 1956; M. Arcta Słownik frazeologiczny, w Warszawie, 1928; Duden, Stilwörterbuch der deutschen Sprache, Mannheim, 1956.

[5] А. М. Земский, С. Е. Крючков, М. В. Светлаев, Русский язык, Москва, 1950, стр. 57—63.

[6] Л. Андрейчин, Ст. Стойков и др. Български език за X и XI клас, стр. 79—81, и Л. Андрейчин, Н. Костов, К. Мирчев, Е. Николов, Ст. Стойков, Български език, стр. 413—415.

[7] Вл. Георгиев, Ив. Дуриданов, Увод в езикознанието, учебник за учителските институти, София, 1958, стр. 71.

[8] Л. Андрейчин и др., Съвременен български език, стр. 75—76.

тания („лексикализирани словосъчетания, които се употребяват в колективната практика. . . като общоприети обозначения на определени понятия") на четири дяла според това, дали те имат пряко или преносно значение, причислява към тях и съчетания с пряко значение и сложни названия и термини (*български език, Министерство на народната отбрана, северен полюс, парна машина* и др.), както и пословици и поговорки от вида на *бели пари за черни дни, тъмно като в рог, дъжд вали като из ведро* и др. Към устойчивите съчетания, които имат преносно значение като цели изрази, той причислява пословици и поговорки с такова значение, както и мъдри мисли, крилати думи, цитати от писатели и пр. (напр. *не се гаси туй, що не гасне*; *орел рак и щука* и под.).

В настоящата работа се разглежда фразеологията в съвременния български език също в широк обем.[1] В нея влизат всички устойчиви словосъчетания, които като цялостни езикови единици служат да се изрази едно понятие, което може да бъде и сложно, и с това са равни на думи. Тук спадат, освен посочените в класификацията на акад. Виноградов фразеологични съчетания, фразеологични единства и идиоми, също и поговорки, пословици, крилати думи, образни изрази, някои лозунгови изрази, мъдри мисли, както и сложни названия и термини, някои употребявани изрази — пожелания, клетви, благословии и пр., станали обиходни в езика и употребявани като клишета наготово в езиковото общуване. С оглед на така очертания обем на фразеологията и на това, доколко компонентите на едно цяло загубват своето значение и то добива ново значение като цяло, можем да набележим следните видове устойчиви съчетания: устойчиви съчетания без преносно значение, фразеологични съчетания, фразеологични единства — образни изрази, пословици, поговорки и крилати изрази, идиоми и сложни термини.

Сложен, дълъг и разнообразен е пътят на преминаването на едно „свободно" съчетание в устойчиво, т. е. на прекъсването на свободните смислови и синтактични връзки между компонентите на едно словосъчетание в съзнанието на мнозина говорители и на затвърдяването му като една цялостна лексикална единица.

Настоящата работа ще засяга част от фразеологичните единици в български език — словосъчетания без преносно значение, фразеологични съчетания и фразеологични единства, градирани по степента на загубването на значението на техните компоненти и затвърдяването им като лексикални единици.

Правилното определяне обема, развоя и класификацията на фразеологията в съвременния български език ще подпомогне лексикографската й разработка в тълковни, фразеологични и чуждобългарски и българо-чужди речници.

Въпросът за фразеологията е един от важните въпроси на лексикологията и лексикографията, а също и на стилистиката. Той буди интереса на мнозина езиковеди в Съветския съюз и в другите

[1] С оглед на практическото приложение на изводите от настоящия труд в пряката лексикографска работа от фразеологията се изключват „свободните" словосъчетания, които с оглед на смисловите връзки, които съществуват в тях, също могат да бъдат неин предмет.

европейски страни — Англия, Франция, Швейцария, Германия, Чехословакия, Полша[1] и др., а също и у нас. Въпросите на фразеологията се разглеждат в литературата, от една страна, като въпроси на лексикологията и лексикографията, а от друга, като въпроси на стилистиката.

В центъра на първите стоят семантико-стилистичното изследване на фразеологията и първият опит за нейната семантична класификация на Ш. Бали и трудовете на В. В. Виноградов, който дава най-задълбочената семантична класификация на фразеологията в руски език. От стилистична гледна точка разглеждат фразеологията Ефимов, Гвоздев, Шведова и др.[2] Фразеологията като дял от лексикологията е застъпена и в съветските учебници по руски език и по лексикологията на отделни езици — Виноградов, Будагов, Галкина-Федорук, Земски, Крючков, Светлаев, О. С. Ахманова, А. И. Смирницки и др.

Въпросът за фразеологията в нашата езиковедска литература се поставя теоретично едва напоследък. Това са отделни изследвания из областта на фразеологията (Л. Андрейчин, Бл. Блажев, З. Генадиева, С. Спасова и др.).[3] В учебниците по български език

---

[1] Ch. Bally, Précis de stylistique, Genève, 1905; Traité de stylistique française, Genève, 1909; Общая лингвистика и вопросы французского языка, Москва, 1955; Alb. Sechehaye, Essai sur la structure logique de la phrase, Paris, 1926; Locutions et composés, Journal de Psychologie, XVIII; La stylistique et la linguistique. théorique, Mélanges de lingustique offerts à M. Ferdinand de Saussure, Paris, 1908; Duden, Der große Duden, Stilwörterbuch der deutschen Sprache, Manheim, 1956; Borchardt — Wusstmann — Schoppe, Die sprichwörtlichen Redensarten im deutschen Volksmund, Leipzig, 1955; M. Arcta Słownik frazeologiczny, w Warszawie, 1928; Stanisław Skorupka, Typy połączeń frazeologicznych, Poradnik Językowy, 1952, кн. 5 (100); Frazeologia a semantyka, 1952, кн. 7 (102), 8 (103); Oldřich Man, Ustálená spojní a frazeologické jednotky, jejich podstata a hranice, 110; Viktória Lapárová, Ustalené spojenia à frazeologické jednotky, ich podstata a hranice, 111—116, Lexiko-grafický sborník, Materialy z. I. celoštatnej konferencie čs. lexikografov, konanej v dňoch 5—7 juna 1952 v Bratislave, Bratislava, 1953; A. V. Isačenko, Morphologie, syntaxe et phraséologie (Cahiers Ferdinand de Saussure, 7, 1948).

[2] А. И. Ефимов, О фразеологических связях слов в языка Салтыкова-Щедрина, Доклады и сообщения Института русского языка, вып. 2, АН СССР, Москва—Ленинград, 1948, стр. 22—42; Об изучении языка художественных произведений, 1952; Язык сатиры Салтыкова-Щедрина, Москва, 1953; Народните пословици, литературните образи и изрази в служба на болшевишката пропаганда, За езика на пропагандиста, София, 1953, стр. 55—68; А. Н. Гвоздев, Очерки по стилистике русского языка, Москва, 1952; Н. Ю. Шведова, Общественно-политическая лексика и фразеология в „Путешествии из Петербурга в Москву" А. Н. Радищева, Материалы и исследования по истории русского литературного языка, т. II, АН СССР, Москва-Ленинград, 1951, стр. 5—54; К вопросу об общенародном и индивидуальном в языке писателя, Вопросы языкознания, 1952, кн. 2, стр. 104—126.

[3] Л. Андрейчин, Ролята на руския език в развитието на съвременния български книжовен език, сп. Български език, г. II, 1952, кн. 3—4, стр. 179—182; Езиковото обучение в горния курс на средните общообразователни училища, сп. Народна просвета, г. VIII, 1952, кн. 6, стр. 38—39; Бл. Блажев, За характера на обстоятелствените фразеологични съчетания, сп. Български език, г. VI, 1956, кн. 1, стр. 47—55; З. Генадиева-Мутафчиева, Глаголи, които образуват фразеологични съчетания със съществителни, сп. Български език, г. III, 1953, кн. 4, стр. 329—337; Образуване на наречия по фразеологичен начин, сп. Български език, г. V, 1955, кн. 4, стр. 343—349; С. Спасова, За развоя на някои устой-

едва напоследък фразеологията влиза като дял от лексикологията.

Богат фразеологичен материал и практическо разрешаване на редица теоретични въпроси в областта на фразеологията дават тълковните, чуждо-българските и българо-чуждите речници. В петте тълковни речника на българския език: А. Дювернуа, Словарь болгарского языка по памятникам народной словесности, т. I—II, Москва, 1889; Н. Геров, Рѣчникъ на блъгарскый языкъ съ тлъкувание рѣчи-ты на блъгарскы и на русскы, т. I—V, Пловдивъ, 1895—1904; Български тълковен от речник с оглед към народните говори, от Ст. Младенов и А. Т.-Балан, т. I, А—К, София, 1951; Български тълковен речник от Л. Андрейчин, Л. Георгиев, Ст. Илчев, Н. Костов, Ив. Леков, Ст. Стойков, Цв. Тодоров, София, 1955, и Речник на съвременния български книжовен език, том I, А—К, т. II, Л—П, София, 1955—1957, издание на БАН — фразеологията е застъпена в различна степен и разработена по различен начин. Обемът и разработката на материала говорят за различно поставяне и разрешаване на някои важни лексикографски и лексиколожки задачи в тази област. Стройна система в разработването на фразеологията за съжаление не съществува в никой от тях. По принцип идиомите се дават в края на всяка речникова статия. В речника на Дювернуа разлика между образни изрази—фразеологични единства — и идиоми често не се прави (вж. статията на глагола *вдигам — вдигна ръка към някого* е дадено като значение, а *вдигна къщата на главата си* — като фразеология). При някои думи правилно са отбелязани фразеологично свързаните значения (напр. *глава. . . мъжка глава*— мужчина..., *добра глава, бяла глава, стара глава, дебела глава,* всичките тълкувани). Системата на речника обаче в това отношение не е единна.

Най-пълно и доста системно е отразена фразеологията в речника на Н. Геров, като „рѣчникъ на живый блъгарскый народенъ языкъ" (стр. IV, там). Особено ценен е изобилният материал от поговорки и сентенции (срв. *бял* — 15 поговорки, *вдигам* — 19 фразеологизми). Фразеологията е систематизирана и дадена в азбучен ред. Фразеологичните единства и идиомите са дадени в края на речниковата статия тълкувани. Там се дават и голям брой от поговорките и пословиците със или без тълкуване, а някои от тях се дават и като примери към значенията. Някои фразеологично свързани значения са дадени правилно с обобщаваща дефиниция, но тук принципът не е последователно спазен. Правилното отношение към обема на фразеологията у Геров личи от едно съпоставяне с другите тълковни речници. Така у Дювернуа глаголът *вземам* е представен в едно значение и с пет фразеологизми, у Геров — с 11 значения и 50 тълкувани фразеологични единици и 34 нетълкувани. Думата *глава*, която в съвременния български език има около 120 фразеологични свързвания, у Дювернуа я намираме с 12, у Геров—

чиви съчетания в българския език, сп. Български език, г. VII, 1957, кн. 4, стр. 335—343; Към въпроса за устойчивите съчетания в български език — сложни названия и термини, сп. Български език, г. VIII, 1958, кн. 1, стр. 31—40.

със 70 тълкувани и 77 нетълкувани в поговорки, сентенции и пр., а в „Български тълковен речник“ — с 11. Системата на Геровия речник е доста прегледна и удобна за този, който използува речника. В основата си тя е легнала и в „Речник на съвременния български книжовен език“ на БАН, като количеството на фразеологизмите е намалено, поговорките и пословиците са дадени предимно като примери към значенията на думите, прибавени са крилати думи и авторски цитати, които са присъщи на книжовния ни език. Тук са дадени системно и фразеологично свързаните значения, както и фразеологичните съчетания, типични за нашия съвременен книжовен език, а също и някои сложни названия и термини. За съжаление и в този речник пълна последователност в това отношение няма (срв. статиите на глаголите *вдигам, вземам, давам*). В много случаи са отбелязани разнообразните семантични кръгове на фразеологично свързаните значения (*вдигам, имам* и др.), което е несъмнен успех на речника в това отношение.

Сравнително добре застъпена е и фразеологията в „Български тълковен речник с оглед към народните говори“, който освен разговорната фразеология съдържа и такава от книжовния ни език. Тук е застъпен обаче един друг принцип в разпределянето на фразеологията, може би не тъй нагледен, но по-задълбочен с оглед на развоя на фразеологията от „свободно“ съчетание в устойчиво. Фразеологията е дадена почти винаги към значенията на думите и това се отнася дори и за идиомите. Някои от фразеологично свързаните значения се тълкуват с обобщаващи дефиниции.

Сравнително най-слабо е застъпена фразеологията в „Български тълковен речник“. Тя се дава винаги в края на речниковата статия с тълкуване, без да се разграничават фразеологично свързаните значения. Дадени са обаче някои типични фразеологични съчетания.

Краткият преглед на мястото на фразеологията в българските тълковни речници говори ясно за необходимостта от теоретично разработване и разрешаване на някои въпроси от фразеологията, които биха осмислили и теоретически обосновали редица спорни или дори практически установени положения в нашата лексикография и биха я тласнали напред.

I. Устойчиви словосъчетания без преносно значение

Един от най-слабо очертаните типове фразеологизми, за чиято принадлежност към фразеологията може да се спори, са клишираните изрази, които се употребяват неизменно в речта, типични са за даден език, но компонентите им запазват своето значение. Такива са сложните названия като *Министерство на народната просвета, трудово-кооперативно земеделско стопанство, Българска народна банка, Българска академия на науките, български език* и термини като *парна машина, римска история, южен полюс* и др., както и някои други клиширани изрази — пожелания, поздрави, клетви, поговорки и др. като *добър ден, лека нощ, добър вечер* или *да пукнеш!, господ здраве да ти дава* и др. Те или служат да означат едно понятие, или са повече или

по-малко експресивни изрази, или като цяло изразяват едно чувство, с което се отправят към някого.

Подобни устойчиви словосъчетания не могат да бъдат разглеждани в същия аспект с другите фразеологични единици, защото са съставени от семантично отчетливо отделени части и не са създадени по пътя на преносната употреба на думите — белег, характерен за фразеологията изобщо. Значението на цялото се определя от значението на отделните компоненти. Те са обаче устойчиви и здраво споени словосъчетания, но са лишени от образност. Постоянната им употреба в една и съща функция ги е затвърдила и контекстно в общественото съзнание. Някои от тях са словосъчетания, а някои — цели изречения в стегната, сбита, лаконична форма. Подобни клиширани изрази могат да бъдат причислени към фразеологията като един преходен тип. Въпросът за мястото им може да се счита все още неразрешен напълно.

Този вид фразеология, която намира по различен начин място в класификацията на Л. Андрейчин и у А. И. Смирницки,[1] можем да считаме като начално стъпало в развоя на фразеологията, тъй като изразите притежават неизменна форма. Те означават като цяло едно понятие и при замяна на който и да било от компонентите им със синоним целостта на словосъчетанието се нарушава и се загубва значението му. Напр. *добро утро* не може да се замени с *добра сутрин* или *помози бог* с *помози господ*, нито пък *да пукнеш!* с *да умреш!*, лишено от всяка експресивност.

Този дял фразеология съдържа сложни названия и термини, поздрави, пожелания, клетви и под.

В разговорната реч са се развили многобройни клиширани изрази, поздрави, пожелания, като *добър ден, добър (добра) вечер, добро утро, лека нощ, приятен обяд, приятни сънища, добър апетит, много здраве, до виждане, до чуване, добра стига, дал ти бог добро* и мн. др. Те често представляват елиптични изрази, напр. (желая ти) *приятен обяд, добър апетит*, (пращам му) *много здраве* и под. Като конструкция те обикновено представляват атрибутивно свързване на прилагателно със съществително или на наречие или предлог със съществително. Употребявани в речта винаги неизменно и с една и съща функция, те са се лексикализирали като изрази.

От този вид са и силно експресивните народни клетви и благопожелания като *да пукнеш!, да те удави бесът!, да те вземе мътната!* или *таз година булка, до година с люлка!, господ да ти е на помощ!, господ здраве да ти дава!, да си жив и здрав!, от здраве да не се куртолисаш!, за много години!* и мн. др.

Те обикновено представляват цели изречения в доста стегната и лаконична форма със силно експресивен или емоционален оттенък. Употребяват се неизменно и замяната на който и да е от компонентите им нарушава цялото и неговия смисъл.

---

[1] Срв. Л. Андрейчин и др., Съвременен български език, стр. 75 и А. И. Смирницкий, Лексикология английского языка, стр. 228—230.

В настоящата работа се разглеждат много по-пълно и подробно други два дяла от фразеологията в българския език — фразеологичните съчетания и фразеологичните единства, които представляват основно ядро във фразеологията, в развоя на които може ясно да се проследи преминаването на „свободно“ съчетание в устойчиво и преминаването на образните изрази в идиоми.

II. Фразеологични съчетания

Вторият дял устойчиви словосъчетания, които ще разгледаме, са фразеологичните съчетания.[1] В езиковедската литература терминът фразеологични съчетания не е напълно установен и се употребява с различно съдържание. В съветската и в нашата езиковедска литература по въпроса се очертават две мнения. Езиковеди като Будагов, Земски, Крючков и Светлаев, а у нас Ст. Стойков, Вл. Георгиев и др. считат, че фразеологичните съчетания са преносни изрази, в които съществува известна връзка между значението на съставящите ги думи и значението на цялото. Към тях се отнасят образни изрази като *буря в чаша вода, стоя със скръстени ръце, пето колело, пази го като зеницата на окото си, авгиеви обори* и под., които според класификацията на акад. Виноградов са фразеологични единства.

Други, като Е. М. Галкина-Феодорук, К. А. Левковска, А. И. Ефимов и др., възприемат класификацията на фразеологията и определението на фразеологичните съчетания на акад. В. В. Виноградов, което възприемаме и ние с известни допълнения. Между тези две мнения стои Б. А. Ларин, който счита, че в тази група влизат изрази с „минимална степен на идиоматичност, които се намират като че ли на периферията на по-нататъшните фразеологични съединения“,[2] и ги изключва от своята тричленна класификация на фразеологията, която дава фразеологията в исторически аспект — променливи словосъчетания, метафорични словосъчетания и идиоми.

Фразеологичните съчетания са най-слабата степен на устойчивите съчетания. Те са аналитични фразеологични единици за разлика от идиомите, които са синтетични фразеологични единици. В тях думите, които ги съставят, не са тясно споени. Те не загубват своето самостойно значение, а значението на цялото до голяма степен е свързано със значението на неговите компоненти. Във фразеологичните съчетания са запазени съвременните граматически отношения. Синтактичните им връзки съответствуват на нормите на съвременния синтаксис, но се възпроизвеждат наготово. Фразеологичните съчетания са много близки до „свободните“ свързвания на думите. Те са устойчиви словосъчетания, но в тях „значението на думите-компоненти се обособява много по-ясно и рязко, обаче остават несвободни“.[3] Напр. в съчетанията *висока длъжност*,

[1] Възприемаме термина на акад. Виноградов; вж. посочените трудове.
[2] Б. А. Ларин, Очерки по фразеологии, стр. 223.
[3] В. В. Виноградов, Русский язык, 1947, стр. 26.

висок пост, високо призвание и двата компонента на съчетанието запазват своето значение, като думата с несвободно значение, в случая прилагателното *висок*, е употребена само преносно. Типичен белег на фразеологичните съчетания е, че една основна дума се свързва фразеологично с един семантичен кръг от думи, които изразяват един ограничен кръг от понятия. „Тези лексически значения могат да се проявяват само във връзка със строго определен кръг от понятия“[1] — говори В. В. Виноградов за тях. Така напр. глаголът *идвам* се свързва фразеологично с думите *възторг, отчаяние, ужас, умиление* и показва преминаване в душевното състояние, изразено в съответното съществително. Тук кръгът от съществителни изразява близки или контрастни душевни преживявания. Същият глагол обаче не се свързва с думи от друг семантичен кръг. Напр. не се казва *идвам в радост, в милост, в спокойствие* и под. Способността на една дума да се свързва фразеологично с думи от един семантичен кръг дава известни възможности за обогатяване на фразеологията с фразеологични съчетания именно чрез разширяване на семантичните кръгове.

Всяка от фразеологично свързаните думи, даже и несвободно свързаната дума на съчетанието, може да бъде заменена със свой синоним. Напр. глаголът *вдигам* в значение 'предизвиквам, произвеждам' се свързва фразеологично не само със съществителното *шум*, а и с неговите синоними *глъч, аларма, вик, олелия* и под., а глаголът *идвам* в съчетания като *идвам във възторг, ужас, отчаяние* и др. може да се замени с негов синоним (напр. с *дохождам — дохождам във възторг, ужас, отчаяние* и пр.).

Някои думи могат да се свързват фразеологично с повече от един семантичен кръг. Така посоченият глагол *вдигам* се свързва с три семантични кръга съществителни: 1) които означават шум, 2) които означават въоръжена борба и 3) които означават създадено ограничение. Напр. *вдигам шум, аларма, гюрултия, олелия; вдигам въстание, бунт; вдигам обсада, карантина, блокада* и др.

Фразеологичните съчетания, които в много случаи са синоними на съществуващи в езика думи, могат да бъдат разгледани като един от началните етапи в създаването на фразеологичните единици. Те са една от най-ниските степени в развоя на фразеологичните единици, където ясно можем да наблюдаваме преминаването на „свободно“ съчетание в несвободно, т. е. в устойчиво. Ще посочим някои от най-разпространените начини за създаване на фразеологични съчетания:

1. Твърде разпространен и елементарен начин за създаване на фразеологични съчетания е свързването на една дума с конкретно значение с дума, която означава отвлечено понятие. Напр. глаголът *правя* в неговото конкретно значение 'извършвам, създавам' може да има най-различни допълнения, конкретни съществителни, напр.

[1] В. В. Виноградов, Русский язык, 1947, стр. 26.

правя къща, баница и др., с които се свързва напълно свободно. Отвлечени съществителни обаче като допълнение той може да има само в ограничен брой. Напр. *правя извод, заключение* и под. Свързан веднаж с отвлечено съществително като допълнение, постепенно той може да почне да се свързва и с думи, които означават близки до това съществително понятия, като все пак кръгът на думите, с които се свързва, остава до известна степен затворен семантично (напр. *правя предположение, догадка* и др.).

2. Друг начин за създаване на фразеологични съчетания е несвободното свързване на една дума в преносно значение с думи от един семантичен кръг. Така думите *поставям, дръпвам, ям*, свързани с известни съществителни, добиват ново преносно значение и дават фразеологични съчетания като *поставям въпрос, изискания, питане* и пр. или *дръпна му един бой, плач*, но и *дръпна му един смях, гуляй* или *ям бой, пердах, лобут* и др. Тези преносни значения на съответните глаголи се развиват само в определени семантични кръгове от думи.

От този тип са и съчетанията на прилагателно и съществително като *гръмка слава, гръмко име* или *гръмки фрази*, а също и *висок гост, пост, висока длъжност, високо призвание* и др., където несвободно свързаната дума, прилагателното *гръмък*, е употребена преносно със значение 'който е известен навсякъде, много голям' за първите два случая, а в *гръмки фрази* — в значение на 'пустословен, надут, безсъдържателен'. Също и прилагателното *висок* е употребено в преносно значение 'много важен'. Именно преносното значение на един от компонентите на фразеологичното съчетание дава известна образност на целия израз, тъй като все още е свързано с конкретното значение на думата (напр. *гръмък* — 'силен като гръм' и под.).

Преносното значение, което придобива думата, се осъществява само когато тя се свърже с един определен семантичен кръг от думи, който може да бъде по-тесен или по-широк, но все пак той е ограничен, затворен. В него думите могат да се свързват по подобие или по контраст. Той може да се разширява и обогатява, но все пак остава затворен. Поради това тук не може да се говори за „свободни" значения на думите, а за фразеологично свързани значения. В този смисъл могат да бъдат разглеждани и някои думи, които изобщо нямат свободни значения. Това са думи, които се свързват само с една дума или с много малък, ограничен брой от думи, а в други семантични връзки в момента на говоренето не могат да влязат. Те се запазват също като клиширани изрази и се употребяват в речта наготово. Такива са напр. изразите *вербална нота, глобална сума* и др., както и някои народно-поетически изрази, като *вити порти, вита ела, вити вежди* или *гайтан вежди, гайтан мустачиня, алтън Калофер* и др., където несвободно свързаната дума е употребена като постоянен епитет преносно.

Не трябва да се смесват обаче фразеологично свързаните значения на думите с такива съчетания на две думи, на които отговаря едно единично отношение в действителността, което се явява

само в изолиран случай, като напр. *двулампов апарат, двумачтов кораб, петстаен апартамент, двукопитно животно, кобилата се ожребила, овцата се обагнила* и под., и което не може в момента да се пренесе и върху други обекти.

Според лексикално-граматическите категории думи, които образуват фразеологичните съчетания, те могат да се разделят на два дяла: 1. Съчетания на съществително с прилагателно, свързани атрибутивно, където съществителното или прилагателното са несвободно свързани (напр. *непримирим враг, заклет враг, открит враг* или *висок гост, висок пост; високо призвание, високо място; буден интерес, буден ум; твърда вяра, твърда воля, твърди убеждения* и др.). 2. Глаголни фразеологични съчетания, т. е. фразеологични съчетания на глагол със съществително, в които съществителното е допълнение на глагола.

И в двата вида фразеологични съчетания основната, несвободно свързана дума в съчетанието се свързва винаги с цял семантичен кръг от думи, които означават близки или противоположни понятия.

При втория вид фразеологични съчетания, глаголните, с право можем да говорим за една по-висока степен в развоя на това езиково явление — създаване на устойчиви словосъчетания.

От семантична гледна точка те също могат да бъдат разделени на две групи: а) фразеологични съчетания, в които отделните компоненти не загубват своето значение и дори и несвободно свързаният глагол запазва значението си, обикновено преносно, и б) фразеологични съчетания, в които глаголът, който се свързва несвободно, губи почти изцяло своето лексикално значение, а целият израз може да се предаде с друг глагол, който отговаря на лексикалното съдържание на съществителното, с което глаголът се намира в съчетание (напр. *давам надежда* — 'обнадеждявам', *давам заповед* — 'заповядвам', *давам гаранция* — 'гарантирам' и пр.).

Първият вид фразеологични съчетания се образуват по един от вече посочените начини за образуване на фразеологизми — пътя на преносната употреба на думите, т. е. чрез свързване на един глагол с преносно значение с един семантичен кръг от съществителни или в по-редки случаи на едно съществително с един семантичен кръг глаголи. Такива са напр. съчетанията на глаголите *будя* с преносно значение 'събуждам, предизвиквам, възбуждам' — *будя интерес, завист, възторг, радост;* или *вдъхвам* с преносно значение 'възбуждам, внушавам' — *вдъхвам почит, любов, симпатии, страх, доверие, респект, уважение; влагам* — 'полагам, давам' — *влагам усилия, труд, умение, старания;* или *вдигам* в значение 'предизвиквам, възбуждам' — *вдигам бунт, революция, въстание;* или на съществителното *дума* с глаголите *вземам, искам, имам, давам* — *вземам думата, искам думата, давам думата, имам думата* и др.

Вторият вид фразеологични съчетания образуват голям и разпространен дял фразеология. Те се образуват по един от типичните начини за създаване на някои фразеологични единици — затъмняване, загубване на лексикалното значение на съответните компоненти и придобиване на ново значение на фразеологичната единица като

цяло, което става обикновено по пътя на преносната употреба. Характерното в тях е това, че глаголът загубва почти изцяло своето лексикално значение, като запазва граматическото си значение и придава глаголност на целия израз. А съществителното загубва граматическото си значение и придава своето лексикално значение на цялото фразеологично съчетание. Настъпва някакво своеобразно взаимно проникване и сливане на двата съставни елемента на съчетанието. Образува се едно ново, здраво споено семантично цяло, което може да бъде заменено с един синонимен глагол, образуван от съществителното (напр. *давам защита* — 'защищавам', *давам упътване* — 'упътвам', *давам съвет*—'съветвам', *давам гаранция*— 'гарантирам', или *водя война* — 'воювам', *водя сражение* — 'сражавам се', *водя преговори* — 'преговарям', *водя разговор* — 'разговарям', *водя спор* — 'споря' и др.). Обикновено глаголът в този вид словосъчетания се употребява преносно. Това ново семантично цяло е ново дотолкова, доколкото глаголът е загубил значението си, а съществителното — граматическата си функция, и старо дотолкова, доколкото съдържа глаголността на глагола и значението на съществителното. Тук се сблъскват две езикови тенденции — аналитична и синтетична—и превес взема синтетичната. „Живата езикова практика тегли към непосредствено обхващане на цялостното значение на словесната група и нейната традиционна форма" — казва акад. Виноградов за подобни фразеологични съчетания.[1] И така глаголът загубва отчасти лексикалното си значение, а придава на израза глаголност. Той не означава вече конкретно действие, в случая *давам, водя* и пр., а запазва само най-общия белег на това действие — осъществяване на нещо, преминаване в ново състояние, прекратяване на действието и пр.

Този вид фразеологични съчетания могат да бъдат разгледани от своя страна също в нови семантични кръгове:

1. Най-разпространен тип съчетания от този вид са съчетанията, в които глаголът показва осъществяване на действието, изразено в съществителното. Напр. глаголът *давам* се свързва с допълнения отвлечени съществителни в съчетанията *давам защита, заповед, клетва, съвет, обяснение, обещание, отговор, съгласието си* и изразява осъществяване на действието, изразено в тези съществителни. Съчетанията могат да се тълкуват синонимно със съответните глаголи — 'защищавам', 'заповядвам', 'заклевам се', 'съветвам', 'обяснявам', 'обещавам', 'отговарям', 'съгласявам се'. Подобни фразеологични съчетания образуват и глаголи като *водя — водя война* — 'воювам', *водя борба* — 'боря се', *водя сражение* — 'сражавам се', или *водя разговор, преговори, диспут, спор* — 'разговарям', 'преговарям', 'споря', или *правя — правя мъмрене, упрек, заключение, извод, изказване* и мн. др.

2. Друг вид съчетания от този тип са тези, в които глаголът означава предизвикване на някакво действие, а съчетанията — причиняване на действието, което се съдържа в съществителното

[1] В. В. Виноградов, Об основных типах фразеологических единиц в русском языке, стр. 363.

(напр. *внасям — внасям смут, смущение* — 'смущавам'; *внасям ред, безредие*, или от *будя — будя възторг, завист, интерес, скръб, любов, радост* и др.).

3. Глаголи, които означават начало на действие, дават фразеологични съчетания от този тип. Така глаголът *влизам* образува със съществителни от няколко семантични кръга съчетания като *влизам в спор, разправия* — 'започвам да споря, започвам да се разправям', *влизам в действие, влизам в сила* — 'започвам да действувам, започват да ме прилагат', *влизам във връзки, в преговори, в сношения* — 'свързвам се, започвам да се сношавам, да преговарям', *влизам в бой, в сражение, във война* — 'започвам да се бия, да се сражавам, да воювам'.

4. Съчетания, в които глаголът означава преминаване в ново състояние, изразено в съществителното, образуват глаголи като *дохождам, хваща ме* (напр. *дохождам в (до) ужас, отчаяние, възторг* и др. означават 'ужасявам се, отчайвам се, възхищавам се' или *хваща ме страх, мъка, яд, смях* означават 'започвам да се страхувам, става ми мъчно, ядосвам се, разсмивам се').

5. Съчетания на глагол, който означава притежание, с отвлечено съществително, което означава свойство, качество, са съчетанията на глагола *имам*. Напр. *имам авторитет, доблест, кураж, късмет, сила* и др.—'авторитетен съм, доблестен съм, куражлия съм, късметлия съм, силен съм' и под. Всичките означават притежаване на качеството, което се съдържа в съществителното.

Посочените случаи не изчерпват видовете фразеологични съчетания от този тип, но дават само известна представа за тях.

Наблюдения върху този тип фразеологични съчетания правят в съветското езикознание Г. Винокур,[1] Н. И. Фелдман,[2] а у нас Л. Андрейчин[3] и З. Генадиева.[4] Винокур сочи, че „в известни условия (в случаи като *вести переговоры, принять меры* и др.) реалното значение на глагола изчезва и глаголът се превръща в несамостоятелна дума, която добива всичките признаци на формалните елементи на речта, а Н. И. Фелдман говори за пълно загубване на значението на глагола във фразеологичните съчетания. Л. Андрейчин характеризира подобни съчетания като „обличане на изразеното в съществителното понятие в глаголна форма".

В съвременния български език явлението съществува. Случаите на подобни фразеологични съчетания са многобройни и с тенденция към увеличаване. Корените на това явление в съвременния български език можем да търсим още в старобългарски език, гдето намираме подобни случаи [напр. вінъı имѣти[5]; не имѫтъ вѣры (како не

---

[1] Г. Винокур, Глагол или имя, сб. Русская речь, г. III, 1928, стр. 77.

[2] Н. И. Фельдман, О специфике небольших двуязычных словарей, Вопросы языкознания, 1952, кн. 2, стр. 76—80.

[3] Л. Андрейчин, К. Попов, М. Иванов, Съвременен български език, ч. I, София, 1953, стр. 75.

[4] З. Генадиева-Мутафчиева, Глаголи, които образуват фразеологични съчетания със съществителни, сп. Български език, г. III, 1953, кн. 4, стр. 329—337.

[5] V. Vondrák, Glagolita Clozův, Praha, 1893, стр. 71.

имѫтъ вѣры, ѣко цѣ естъ оукарѣемъ (Клоцов сборник, стр. 84) или коньца не имѣѭ (Клоцов сборник, стр. 85) или въздвигнѫти рать на кого; въздвигнѫти побѣдѫ].[1] Явлението започва още в старобългарски език от случаи, гдето глаголът има пряко допълнение отвлечено съществително (като не имѫтъ вѣры и под.), а по-късно се свързва с кръг от думи, които изразяват аналогични понятия. Този кръг се разширява и дава в съвременния български език кръг от еднотипни фразеологични съчетания (срв. в речника на Н. Геров към глагола *вдигам — вдигна бой въз някого, вдигам буна; вдигам шамата, глъч, ссор, врява, вик,* а и в „Речник на съвременния български книжовен език" — *вдигам въстание, бунт, революция; вдигам шум (аларма, олелия;) вдигам обсада, карантина* и др.). Явлението се разширява в съвременния български език и под чуждо влияние и днес е живо и в развой. То е типично и за други езици. Подобни фразеологични съчетания намираме напр. в руски, френски, немски и пр. (напр. в руски от глагола *брать — брать на прицель* — 'прицеливаться', *брать на учет* — 'учитывать', *брать на заметку* — 'сделать заметку о чем-нибудь', или от *давать — давать обещание, согласие, ответ, отчет, сражение, разрешение*;[2] в немски *lieb haben, gern haben, Eile haben, Ernst machen, Spass machen, fertig machen;* във френски *avoir confiance* — 'se confier', *prendre décision* — 'décider' и др.). Фразеологичните съчетания от този тип са характерно явление за днешния български език. Те представляват продуктивен и широко разпространен вид. Те се развиват, от една страна, на почвата на народните говори и имат народно-разговорен характер (напр. *бера грижи, грях, срам, студ, ядове*), които придават живост и експресивност на речта, а от друга — под чуждо влияние, предимно по книжовен път (напр. рус. *упражнявам влияние*, нем., фр. *вземам баня* и пр.) и са присъщи на книжовния, на публицистичния и канцеларския стил (срв. напр. *правя мъмрене* и *мъмря, давам отговор* и *отговарям, давам клетва* и *заклевам се* и под.).

И така фразеологичните съчетания са една от най-слабите степени на фразеологичните единици, получена предимно по пътя на преносната употреба. Несвободно свързаната дума в съчетанието се свързва с един или няколко семантични кръга от думи и така обогатява думите с нови фразеологично свързани значения. Фразеологичните съчетания са свързани с обогатяването на езика и неговото стилистично оцветяване и разнообразяване.

---

[1] Fr. Miklosich, Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum, Vindobonae, 1862—1865.

[2] Срв. Д. Н. Ушаков, Толковый словарь русского языка, т. I, Москва, 1935.

III. Фразеологични единства

Фразеологичните единства, като другите устойчиви съчетания, произлизат от „свободни" словосъчетания по пътя на преносната употреба. Значението на един първоначален конкретен израз се обобщава и типизира по пътя на образността и добива ново значение, т. е. обогатява се семантично.[1] Така изрази като *обръщам някому гръб, вирнал нос, уловил се в капана, уловил се на въдицата, измивам си ръцете* и др. означават конкретни действия, а употребени преносно, добиват като цялост ново значение. Ако то се лексикализира, те преминават във фразеологичния запас на езика. Така като фразеологични единства те вече означават съответно 'не обръщам повече внимание някому', 'възгордял се', 'оставил се да го измамят', 'отхвърлям всяка отговорност от себе си'. Принадлежността на фразеологичните единства към фразеологията не се оспорва в езиковедската литература. Наименованието им обаче е различно: фразеологични съчетания (в някои от споменатите вече съветски и български източници), sprichwörtlichen Redensarten (в немски източници), идиоми (Реформатски) и др.

Въпросът за обема на фразеологичните единства е спорен. Всички класификации на устойчивите словосъчетания причисляват към тях образните изрази, които като цяло имат ново значение. Нееднакво се схваща принадлежността на поговорки, пословици, крилати думи, афоризми и лозунгови изрази към фразеологията. Акад. Виноградов не включва във фразеологичните единства тези изрази. Същото правят Смирницки, Земски, Крючков и Светлаев, а в нашата езиковедска литература Ст. Стойков и Вл. Георгиев.

Различно място в класификацията си им дават Булаховски, Ефимов, Гвоздев, Реформатски. Галкина-Федорук смята, че пословичните изрази, поговорките, афоризмите и авторските крилати изрази спадат към фразеологизмите, но не посочва мястото им в класификацията.

Въпросът за принадлежността на пословиците, крилатите думи и под. устойчиви словосъчетания към фразеологията, които по синтактична конструкция обикновено представят цели изречения, дори и сложни, се поставя твърде сериозно от И. И. Чернишева[2] и Б. А. Ларин.[3] Чернишева отделя пословиците и поговорките като четвърта група фразеологизми (наред с I — идиоми, II — фразеологични словосъчетания-единства, III — двойки словосъчетания), като посочва, че пословицата „е еквивалентна не на дума, а на изречение и изразява не понятие, а цяло съждение.[4] Като има пред вид „широката употреба на пословицата и нейното функциониране в речниковия състав на езика като един от важните елементи на емоцио-

[1] Срв. В. А. Ларин, Очерки по фразеологии, стр. 221.
[2] И. И. Чернышева, Идиоматика современного немецкого языка и ее обогащение, Проблемы изучения языка, Москва, 1957, стр. 78—81.
[3] В. А. Ларин, цит. произв., стр. 203.
[4] И. И. Чернышева, цит. произв., стр. 77.

нално-експресивната реч, оценъчната ѝ функция",[1] счита, че пословиците с право могат да влязат в числото на фразеологичните единици.

Б. А. Ларин, като разглежда фразеологичните словосъчетания, говори, че те „се отличават от „свободните" именно по това, че те често изразяват завършена мисъл и тогава са еквиваленти на изречение".[2] В своята историко-семантична класификация той нарича фразеологичните единства метафорични словосъчетания, като включва в тях и поговорки и пословици.

Проф. Андрейчин[3] също причислява към фразеологията всички тези устойчиви съчетания — пословици, поговорки, крилати думи и пр.

И така въпросът за принадлежността на пословиците, поговорките и крилатите думи, на афоризмите и лозунговите изрази към фразеологията се свежда до това, могат ли цели изречения, които представят една семантична цялост, да бъдат фразеология.

Действително пословиците и някои поговорки, както и крилатите думи, афоризмите и някои лозунгови изрази често пъти представят не словосъчетания, а цяло изречение, просто или сложно. Ние считаме въпреки това, че те са особен вид фразеология. Не трябва да стесняваме рамките на фразеологията само до словосъчетание. Те са фразеология, защото: 1) те са трайни клиширани изрази, които се възпроизвеждат от говорителя наготово и имат широка употреба, тъй като съдържат сгъстен житейски опит, обобщение или мъдрост; 2) те се обединяват по метафоричен път в едно семантично цяло, в което никой от компонентите не може да бъде заменен със синоним, без да се наруши семантичното цяло или без да се обезсмисли то (напр. поговорката *две дини под една мишница не се носят* става безсмислена, ако кажем *два карпуза под една мишница не се носят*); 3) преките значения на съставните думи не обуславят значението на цялото, а остават като потенциални елементи, а цялото добива едно ново значение, обикновено във връзка с емоционално-експресивната му функция. Не трябва обаче да се разширява обемът на фразеологичните единства прекомерно. Към фразеологичните единства не спадат конкретни изрази — пословици, лозунгови изрази и под. (напр. *Кадрите решават всичко*).

Фразеологичните единства по своята семантична същност заемат средно място между идиомите и фразеологичните съчетания. Съставните елементи на фразеологичното единство не загубват напълно значенията си. Значението на цялото се обуславя до известна степен от значенията на отделните му компоненти. Фразеологичните единства представляват едно свързано цяло, в което отделните компоненти запазват, както се изразява акад. В. Виноградов, „своя потенциален смисъл". Характерно за фразеологичните единства е, че значението на цялото е много тясно свързано с конкретното значение на думите, които го образуват, без да е равно на сбора от

[1] И. И. Чернышева, Идиоматика современного немецкого языка и ее обогащение, стр. 78.
[2] Б. А. Ларин, Очерки по фразеологии, стр. 203.
[3] Л. Андрейчин и др., Съвременен български език, стр. 73.

значенията им. Значението на целия израз не може да бъде разбрано без конкретното значение на компонентите му. Именно тази свързаност на значението на цялото фразеологично единство с конкретните значения на всичките му компоненти, която прави възможно извикването на конкретни представи, придава на фразеологичните единства образност. Напр. фразеологичните единства *вдигам ръка (срещу някого)* — 'помервам да ударя някого', *гърди с гърди* — 'за непосредствено водене на борба или оказване на съпротива', *вирна нос* — 'възгордея се', *намирам се (съм) под ботуша на някого* — 'покорен съм, под насилническата, деспотична власт на някого съм', *буца ми е заседнала на гърлото* (разг.) — 'изпитвам тежест, стягане на гърлото при тежки душевни преживявания', *от трън та на глог* — 'от една неприятност на друга', *вървя в крак с времето* — 'не изоставам от времето си, от тежненията на времето си', или поговорките *кроткото агне от две майки суче* — 'за човек, който с кроткия си нрав успява да добие повече материални облаги', *и вълкът сит и агнето цяло* — 'не могат едновременно да бъдат задоволени противоположни интереси' — са твърде тясно свързани с конкретните представи, които извикват думите, техни компоненти. Така *гърди с гърди* ясно говори за непосредната, открита борба, а *вирна нос* — за конкретното действие, което придружава възгордяването — надменно повдигане на глава, или пък *вървя в крак* събужда представата за едновременно движение в такт и пр.

Типична особеност на фразеологичните единства, която ги обособява като отделна категория фразеологични единици, е именно тази, че те всички създават известна образност в езика, че те са продукт на образното мислене, което се стреми към разширяване и обобщаване на значението на един израз по пътя на образната типизация. Образността, която те създават, се постига чрез различни стилистични средства — чрез сравнение, метафора, алегория и пр., за което говорят примери като *вали като из ведро* — 'много силно вали', *вика колкото му глас държи* — 'вика много силно', *обръщам някому гръб* — 'не обръщам внимание на някого', *вия (свивам) гнездо* — 'създавам си дом, семейно огнище', *под ботуша на някого (съм)* — 'под насилническата власт на някого (съм)', *плюя си на ръцете* — 'захващам се за работа', *гладна мечка хоро не играе* (погов.), *пусни петел на прага, да ти се качи на полицата* (погов.) и др.

Фразеологичните единства представляват едно семантично и синтактично цяло. Те се възпроизвеждат, както изобщо всички фразеологични единици, наготово в речта. В повечето случаи замяната на който и да било от компонентите им води до унищожаване на фразеологичното единство. Така във фразеологични единства като *вдигам ръка (срещу някого)* в никакъв случай глаголът *вдигам* не може да се замени с неговите синоними — *повдигам, помествам. Повдигам ръка, помествам ръка* имат само конкретно значение, а не и значението на *вдигам ръка* — 'помервам да ударя', а *повдигам, помествам ръка срещу някого* изобщо не значи нищо. Или фразеологичното единство *превивам врат* — 'покорявам се, подчинявам

се', се разрушава напълно, ако глаголът *превивам* се замени напр. с неговите синоними *подгъвам, угъвам — подгъвам, угъвам врат* не значи нищо. Съществува обаче, макар и в редки случаи, синонимна замяна във фразеологичните единства, и то само в някои от техните видове (в поговорки, крилати изрази и под. тя не съществува). Такава замяна намираме в изрази като *вирна нос* — 'надувам се, перча се' и *вдигна нос* със същото значение, употребявано по-рядко; или *дойде ми до ушите* и *дойде ми до слуха* — 'научавам, узнавам'; или *вдигам, махам, свалям някому булото* — 'разкривам истинския лик на някого'. Синонимната замяна в подобни изрази иде често от нуждата за индивидуално разнообразяване на речта. Обикновено в такива случаи има предпочитание на един от изразите, който е затвърден, а другите изрази стават негови варианти.

Фразеологичните единства представляват и синтактично неделимо цяло. В тях са запазени напълно съвременните синтактични отношения. По своята морфологична и синтактична структура те не се отличават от строежа на съвременните свободни съчетания. В това отношение те са близки до фразеологичните съчетания. Обикновено те напълно съвпадат със свободните съчетания, от които са се развили. Напр. *вдигам глава* като свободно съчетание означава конкретно действие — 'помествам главата си нагоре', а като фразеологично единство — а) 'поглеждам' и б) 'не се покорявам, бунтувам се'; *зад гърба на някого* означава като свободно съчетание конкретно обстоятелство — 'зад някого', а като фразеологично единство — 'без знанието на някого, скрито, тайно от някого'. Същото се отнася и до изрази като *оближа си пръстите* — 'за много вкусно ядене', *измия си ръцете* — 'откажа се, отърва се от всякаква отговорност', *снема някого от въжето* — 'спася някого от смърт', *плюя си на ръцете* — 'залавям се за работа', *потривам ръце* — 'злорадствувам', *скръствам ръце* — 'бездействувам' и др.

От стилистично-семантична гледна точка, т. е. в зависимост от това, по какъв начин се създава образността на фразеологичното единство, доколко и как е свързано неговото значение с конкретните значения на отделните негови компоненти, фразеологичните единства могат да бъдат разделени на три дяла.

1. Първият дял фразеологични единства е този, в който отделните компоненти на фразеологичното единство запазват своето конкретно значение, но изразът бива употребяван неизменно като клиширан, като едно синтактично цяло, което създава известна образност в езика, извиква в съзнанието известен образ. Стилистичната фигура, която тук създава образността, е обикновено сравнението. От този вид са фразеологичните единства като *стоя като гръмнат* — 'стоя вцепенен от учудване', *като гръм от ясно небе* — 'съвсем неочаквано', *вали като из ведро* — 'вали много силен дъжд', *вижда се като на длан* — 'вижда се много ясно', *стана на вейка* — 'отслабна съвсем', *тъмно като в рог* — 'много, съвсем тъмно', *върви ми като по вода* — 'върви ми много леко', *като риба във вода (чувствувам се)* — 'в средата си съм', *бяга от нещо като дявол от тамян* — 'избягва нещо много неприятно', *прав като стрела* — 'много строен', *(бърз) като*

стрела — 'много бърз' и др. Броят на този вид фразеологични единства е сравнително най-малък. Те представят една по-ниска степен на общия характерен белег на фразеологичните единства — образността.

2. Вторият дял фразеологични единства, твърде широко разпространен и много богат, е създаден пак по преносен път, обикновено метонимичен или метафоричен. Характерно за тях е тяхната сгъстена образност, т. е. силното им стилистично въздействие чрез образи. Този вид фразеологични единства са също тясно свързани с конкретното значение на думите, които влизат в тях. Някои от тях, както вече споменахме, са свързани с едно конкретно действие, изразявано в свободно съчетание по най-различни начини. Постепенно някой израз започва да се употребява и преносно и се затвърдява с ново значение като фразеологично единство. Напр. *вдигам чаша* като свободно съчетание означава само 'вземам чашата и я поместам по-високо', а тъй като човек само като вдигне чашата пие или пие наздравица, то като фразеологично словосъчетание има значения а) 'пия, изпивам чаша питие' и б) 'давам знак за наздравица', получени по метонимичен път. Или *вдигам знамето* като свободно съчетание означава конкретно действие — 'държа, поместам нависоко знамето'. Но тъй като въоръжената борба се започва, като знаменосец вдигне знамето и поведе войската, същият израз като фразеологично словосъчетание означава а) 'повеждам борба' (а тя може да не бъде и въоръжена) и б) 'заставам начело на въоръжена борба'. Такива са и изразите *стъпвам някому на врата, показвам някому вратата, мътя някому водата, водя някого за носа, широко ми е около врата* и др. Едно конкретно действие може да придружава известно душевно състояние, т. е. да бъде външен израз на някакво вътрешно преживяване. Така, употребен метономично, изразът *клатя глава* като фразеологично единство означава 'заканвам се някому', тъй като често при закана човек клати глава. Или *кимам с глава* значи а) 'поздравявам някого' и б) 'давам знак за съгласие или несъгласие'. От този тип са и *обръщам някому гръб* — а) 'отказвам някому нещо' и б) 'не зачитам някого'; *бия се в гърдите* — 'уверявам, хваля се, перча се, че мога да извърша нещо'.

Често в основата на едно фразеологично единство от този вид лежи едно сравнение, макар и косвено съпоставяне по прилика или по отлика на две действия или явления. Напр. *падна ми товар от гърба* — 'олекна ми', гдето едно тежко душевно преживяване се сравнява с товар; или *глътвам горчив хап* — 'изпитвам нещо особено неприятно'; *хващам се на въдицата* — 'оставям се да бъда излъган'; *лапнал въдицата* — 'увлякъл се много, влюбил се'.

Хипербола също може да лежи в основата на подобни фразеологични единства. Напр. *вдигам до небесата* — 'хваля, превъзнасям, славословя някого'.

Фразеологичните единства със своята образност, употребявани в живата разговорна или в авторската реч като стилистично средство, придават на израза повече живост и сила. В много случаи те имат експресивна функция. Такива са напр. изрази като *ще си обли-*

жеш пръстите — 'за нещо много вкусно'; *потекоха ми лигите* — 'за нещо, което ми се иска да ям'; *изпокриха се в миши дупки* — 'изпокриха се на много скрити места (при много голяма уплаха, страх)'; *дойдè ми ножът до кокала* — 'за неизбежно, критично положение, което съм дочакал'; *забия му ножа в гърба* — 'подло, скрито уязвя, унищожа някого'; *вдигнал съм ръце от някого* — 'отказвам се от някого, отчаял съм се, че не мога да се справя с някого'.

Някои фразеологични единства имат емоционална окраска. Шеговитост, ирония и сарказъм намираме в изрази като *лапнал вèдицата, хванал се на вèдицата, трай, бабо, за хубост, всичко Мара втасала, само не се сресала, разбира като свиня от кладенчова вода* и др.

Фразеологичните единства от този вид биват употребявани в различни стилистични пластове. Битовият разговорен език изобилствува с подобни фразеологични единства. Така разговорни са: *вирна нос, вирна глава, обърна гръб, вдигна ръка, имам вуйчо владика, не вярвам на очите си, стана на вейка, деля с някого залъка си* и мн. др. Езикът на художествената литература също изобилствува с подобни фразеологични единства. В много случаи те се създават именно в нея от отделния автор, който твори образни изрази, които постепенно се затвърдяват, биват обикнати и се превръщат във фразеологични единства, които влизат в общонационалния език. Създаването на фразеологични единства, преминаването на свободно съчетание във фразеологично единство и оттам често пъти в идиом би било предмет на отделно изследване и ще хвърли светлина върху този сложен въпрос.

В граматическо отношение фразеологичните единства, както вече споменахме, отговарят напълно на съвременния синтактичен и морфологичен строеж, още повече че на голям брой от тях отговарят омоними от свободни съчетания с нормален граматически строеж. Някои фразеологични единства от разглеждания втори вид фразеологични единства претърпяват понякога известни морфологични промени. Това са само глаголните изрази (т. е. тези, които в изречението могат да бъдат употребени с функцията на глагол). Напр. изрази като *не вярвам на очите си, забивам нож в гърба му, деля с някого залъка си* и др. променят глаголното си лице, число, време, вид и начин.

Така изразите могат да се изменят: напр. *не вярваха (вярват, вярвал) на очите си* или *забий (забил, заби) му ножа в гърба, делил (деляхме) залъка си с него* и пр. Обикновено във фразеологични единства от този вид има предпочитание на някои от морфологичните варианти, напр. изразът *дойдè ми до гуша, дошло му до гуша,* но не и със съответния несвършен глагол в сег. време *дохождa ми до гуша*; или изразите *лапнал вèдицата, хванал се на вèдицата,* но не и *лапвам вèдицата, хващам се на вèдицата.*

Докато идиомите често съдържат думи или значения на думи, вече излезли от употреба, загубили своите „реалии, жизнения опит, явлението, на което съответствува словосъчетанието

в своята номинативна функция",[1] фразеологичните единства са свързани почти винаги с думи от основния речников фонд, които влизат в тях като техни основни компоненти. Основният речников фонд като „изразител на основните понятия и източник на словообразуването без съмнение играе най-важна роля в създаването на фразеологизмите в езика".[2] Думите от основния речников фонд с различните си значения развиват богата фразеология и особено фразеологични единства.

Разглежданият вид фразеологични единства е в много случаи многозначен. Фразеологичните единства от този тип (II вид) развиват, както думите, разнообразни значения. Така фразеологичното единство *вдигам глава* развива три значения във връзка с разнообразните действия, които са свързани с вдигането на глава. *Вдигам глава* означава: а) 'отделям погледа си от нещо и поглеждам', свързано най-пряко с конкретното значение на израза — 'помествам главата си нагоре'; б) 'възгордявам се, надувам се', което означава душевно състояние и се свързва с неговия външен белег, надменно повдигане на глава; в) 'бунтувам се, не се покорявам', волева проява, свързана много по-далечно, дори символично с външния белег — вдигане на глава. Такива са и фразеологичните единства като *клатя глава*: а) 'давам с глава знак за съгласие, одобрение'; б) 'давам с глава знак за несъгласие, неодобрение'; в) 'заканвам се'; или *вдигам ръка*: а) 'давам с ръка знак, че искам да говоря'; б) 'при гласуване — давам с ръка знак за съгласие или несъгласие, одобрение или неодобрение'; в) 'помервам, посягам да ударя'; *обърна (преобърна) с главата надолу*: а) 'разбъркам, объркам'; б) 'променя коренно, из основи'.

Многозначността на фразеологичните единства е характерна черта само за този вид фразеологични единства. Ние не я срещаме в другите видове фразеологични единства.

3. Третия дял, по-особен вид фразеологични единства, представят поговорки, пословици, сентенции и някои крилати думи. Както всички фразеологични единства, и те са свързани с преносната употреба на думата и имат преносно значение изцяло като изрази. Те обикновено отразяват по образен път концентриран житейски опит, житейска мъдрост. В много случаи те представляват сентенции и афоризми, до които стига човек или в ежедневния си живот благодарение на натрупан богат житейски опит, или отделният автор чрез своите поетически прозрения и мъдрост. Възприети от околната среда, те се превръщат в клиширани изрази, които, употребени в подходящ случай и с мярка, придават на езика особена изразност и обикновено и образност (напр. *блага дума железни врата отваря, две дини под една мишница не се носят, на зла круша зъл прът, крушата не пада по-далеч от корена си, всяка жаба на своя гьол* и др.). „Характерно за пословицата е, че тя има размерите на една синтактична цялост, на едно изречение, което

[1] Б. А. Ларин, Очерки по фразеологии, стр. 219—220.

[2] К. Т. Баранцев, Роль основного словарного фонда в образовании фразеологических единиц, Иностранные языки в школе, 1951, кн. 6, стр. 32.

включва непременно някакъв образ, способен да се схваща в преносен смисъл."[1] Повечето от тях са действително устно народно творчество, предавано от поколение на поколение през векове и обогатявано непрестанно. Характерно за този вид фразеологични единства е това, че в тях обикновено ни един от основните им компоненти не може да бъде заменен със синоним, без да се разруши фразеологичната единица. Така в поговорката *на зла круша зъл прът* в никакъв случай прилагателното *зъл* не може да се замени с неговия синоним *лош — на лоша круша лош прът* не е вече същата поговорка. Друга особеност, по която се различават този вид фразеологични единства от разгледаните вече, е това, че в тях морфологични промени на компонентите им не могат да стават. Напр. поговорката *пусни петел на прага, да ти се качи на полицата* 'за нахален човек, който не си знае мястото', в никакъв случай не може да се употреби в множествено число — *пусни петли на прага, да ти се качат на полицата*, което звучи дори смешно. Синтактично този вид фразеологични единства се отличават с голяма стегнатост на фразата, с лаконичност. В много случаи те представят елипси, напр. *на зло куче — зъл прът* (изпуснато 'се пада'), *каквато крушата, такваз и крушката* (изпуснато 'е'). Или *всяка жаба на своя гьол* (изпуснато 'стои'), *с малко брашно — малка пита* (изпуснато 'се меси, се прави'), *от едно дърво и нож, и лопата* ('се прави') и под. В образуването на фразеологични единства от този вид често намираме алитерации, вътрешни рими, които поддържат споеността на фразеологичната единица като едно неизменно цяло (напр. *гол като сокол; вода бродя, жаден ходя; ако има век, има и лек; който върви полека, отива надалеко; овци без овчар, на вълка са дар; научил се поп на варен боб, свършил се боб, отучил се поп от варен боб; всичко Мара втасала, само не се сресала* и много други). Фразеологичните единства от разглеждания вид, както споменахме, се отличават също със своята образност, която се постига по пътя на стилните фигури, предимно на алегорията. Напр. *пусни петел на прага, да ти се качи на полицата* — 'за нахален човек, който не си знае мястото', *в заем брашно тъпкано се връща* — 'за услуга, заем се заплаща скъпо', *две дини под една мишница мъчно се носят* — 'не се захващай с много работи', *кови желязото, докато е горещо* — 'прави всичко в подходящия за него момент', *който си има брада, той си има и гребен* — 'всеки се грижи сам за своите работи', *каквото ти свирят това ще играеш* — 'ще правиш всичко по волята на другиго', *всеки тегли чергата към себе си* — 'всеки се стреми да има за себе си облаги', *в малка вода едра риба не стои, в мътна вода риба лови, в рядка кал не хвърляй камък, ще те опръска, чуждата кокошка по-едри яйца носи, гладна кокошка просо сънува* и много други, които имат особено силно въздействие както поради своя сгъстен, концентриран житейски опит и мъдростта на сентенции, така и поради богатата си образност. В много случаи те ни дават в сбит, сгъстен израз поуката от цял разказ, басня или анекдот

[1] М. Арнаудов, Български пословици и гатанки, София, 1949, стр. 10—11.

и будят спомена за него. Напр. *видяла жабата, че подковават вола, и тя вдигнала крак* — 'за нищожен човек, който иска да се мери с по-големите', *хванала се царската дъщеря за работа, та си изприщила ръцете* — 'за човек, който не е свикнал на работа', *направи му мечешка услуга* — 'направи му много лоша услуга'.

Всички фразеологични единства от посочения вид са наситени с известна експресивност или с емоционалност. Много ярко и образно се изразява напр. мисълта 'всеки да се грижи за своето' чрез фразеологичното единство *всяка жаба на своя гьол* или 'не се захващай наведнаж с много работи' с *две дини под една мишница мъчно се носят.* А човек, който обича да се меси във всичко, се характеризира и осмива с израза *на всяка манджа мерудия*, невежата — с *разбира колкото свиня от кладенчова вода,* човек, който очаква напразно нещо, със *стои (чака) като кон на празни ясли.* Когато някой се е нагиздил, както не му подхожда, бива подигравам с *прилича му като на свиня звънец.* Голям брой от фразеологичните единства от този вид се употребяват иронично, а някои от тях съдържат и известна саркастичност. По-лека ирония съдържат изрази като *чуждата кокошка по-големи яйца носи, гладна кокошка просо сънува, гладна мечка хоро не играе, трай (търпи), бабо, за хубост* и др. По-тежка е иронията в изрази като *на бодлива крава господ рога не дава; кучето седи до сламата, нито само̀ яде, нито на другите дава; разбира колкото свиня от кладенчова вода; кисело е гроздето, че го не стига лисицата* и др. Този вид фразеологични единства осмиват и порицават по пътя на иронията известни недостатъци на дадена обществена среда или на отделни нейни членове и имат голямо художествено и обществено значение. Създавани като устно народно творчество, предавани от уста на уста, те влизат в разговорния език, а от него се пренасят и в книжовния и предимно в езика на художествената литература, на който придават особена живост и богатство и спомагат за по-тънко и нюансирано предаване на мисълта. В научната проза те не се използуват, но в публицистичния стил са обикнати и живи. Големи наши писатели и публицисти — П. Р. Славейков, З. Стоянов, Л. Каравелов, Хр. Ботев — си служат често в своите политически статии с подобна фразеология. Така у Ботев[1] намираме подобни изрази — *не стига на магарето крастата, ами и мухите го хапят* (стр. 58), *кроткото агне от две майки суче* (стр. 109) и др. Ето и няколко случая на употреба на подобни поговорки: *Каквато е била майката, такава е и дъщерята.* ***Крушката не пада по-далеч от корена си*** (стр. 97) *Тоя драматург. . . доказва, сир.* ***прави си устата като габровец за бой*** — *че българите не са тъй „назад", за да нямат място на изложбата* (стр. 64). *Хората, като живеят по Европа, сир. в Галата и Бал капан, уж* ***отбират от наука като магаре от кантар*** (стр. 65).

Много от посочените фразеологични единства-пословици имат свои варианти, в които се запазва основният образ, ос-

[1] Хр. Ботев, Съчинения, София, 1929.

новната мисъл на цялото. Напр. *чуждата кокошка по-големи яйца снася*, употребявано за завистлив човек, съвпада напълно по значение със своя вариант *чуждата патка по-сладка*. Основната идея обединява и варианти като *не питай старо, ами патило* с *не питай пътник, а патник; трай, бабо, за хубост* с *трай, коньо, за зелена трева; лице невиждано скоро се забравя* с *очи, които се не виждат, скоро се забравят* и др.

Към фразеологичните единства спадат и крилатите думи, мъдри мисли, афоризми и сентенции, доколкото те представят лексикализирани образни изрази или доколкото те са затвърдени в съзнанието на говорителя като семантични единици. Това са кратки, сбити авторски изказвания, които благодарение на силната образна експресия или на образно изразена дълбока, обобщаваща мисъл или житейски опит и мъдрост биват обикнати от голям кръг хора и влизат в езиковата практика като семантична цялост. В съзнанието на говорителя те се запазват все пак като цитати. Такива са напр. крилати думи-цитати от произведения на класици на световната или на нашата литература: *Да бъдеш или не* (Шекспир), *Човек, това звучи гордо* (М. Горки), *Тежка е царската корона* (Друмев), *Тоз, който падне в бой за свобода, той не умира* (Ботев), *Не се гаси туй, що не гасне* (Вазов), както и някои заглавия на книги, типизиран символ на една идея — *Орел, рак и щука* (П. Р. Славейков), *Слон и мъниче* (Вазов) и др. Този вид фразеологични единства ще разгледаме по-подробно в следващата глава.

Фразеологичните единства, както и всички видове фразеологични единици не представят категория словосъчетания, строго затворена в себе си. В някои от тях можем да проследим прехода от „свободно" съчетание до фразеологично единство, т. е. постепенното загубване на значенията на отделните компоненти на едно „свободно" съчетание и превръщането му в устойчиво словосъчетание с ново значение, както и прехода от фразеологично единство към идиом. Рязка граница между едните и другите не съществува, тъй като за едни хора компонентите на словосъчетанието все още запазват „потенциално" своето значение, а за други връзката с конкретното значение, с реалиите или с образа, който дава изразът, е загубена (напр. *от трън та на глог, държи ми влага, авгиеви обори, дамоклиев меч* и др.). Фразеологичните единства, както и цялата фразеология, са в непрекъснато движение и развой. Историческият поглед върху конкретен материал може да ни даде представа изобщо за развоя на фразеологията и превръщането на „свободните" словосъчетания по метафоричен път в устойчиви.

И така фразеологичните единства представляват такива фразеологични словосъчетания, които запазват потенциално значението на компонентите си. Типично за тях е, че те са образни изрази и образността им се постига чрез художествени стилистични средства. Голям брой от тях са многозначни. Употребяват се предимно в разговорната реч и в езика на художествената литература. Те са едно от стилистичните средства за предаване на най-тънките нюанси на мисълта по образен път, за обогатяване на речта. Фразеологичните единства в даден език не са създадени само по самобитен път, а често са заимствувани от друг език.

VI. Обогатяване на фразеологията

Фразеологията представлява голямо национално богатство за всеки език. Тя е в непрекъснат развой и непрекъснато се обогатява по различни пътища. Един от най-разпространените начини за обогатяване на фразеологията по самобитен път е образната реч, била тя народно-разговорна, или авторска. Действително образността е присъща на човешкото мислене, но преди всичко тя е присъща на езика на художественото творчество. Народното и лично творчество (не изключваме и образния начин на израз в разговорната реч) са непресъхващи извори за обогатяване на фразеологията на даден език с образни изрази. Пътят на това обогатяване е такъв: създаден веднаж образен израз от говорител в народното творчество или от отделен автор, ако съдържа достатъчно реалистична сила, обобщаващ опит и житейска мъдрост, за да бъде обикнат и да се наложи, той става постепенно клиширан израз, който всеки говорител може да употреби при подходящ случай. По такъв начин поговорки, пословици, дълбоко прозрени авторски изказвания — сентенции, лозунгови изрази, крилати думи и пр. — заживяват в езика нов живот, превръщат се от индивидуално средство за израз в общонационално. Ще се спрем на някои от начините на това обогатяване и специално на авторското творчество в тази област.

Отделният автор със своето фразеологично творчество „има пряко отношение към развитието и изменението на общонародния език“.[1] Той по различни пътища спомага за обогатяването му. Често авторът черпи материал от лексиката на народното творчество и употребява пословици, поговорки и пр. индивидуално, като понякога ги перифразира, изменя или преосмисля. Чрез неговото творчество те се затвърдяват в съзнанието на читателя, биват обикнати. Подобно използуване на народна и разговорна фразеология намираме в разнообразни случаи. Напр. някогашната евангелска мъдрост *без божа воля ни косъм не пада от главата на човека* става пословица, която отговаря на християнския мироглед на народа през епохата на турското робство, и я намираме така записана у П. Р. Славейков (Български притчи или пословици, I, 37). В днешния български език тя се променя по форма и съдържание — *не давам (пазя, гледам) косъм да (не) падне от главата му* — 'пазя, бдя да не бъде засегнат някой абсолютно никак', а у някои автори я намираме и в друг вид: *Ни косъм да не падне от главата му* (Йовков, Старопланински легенди, 153) или у А. Страшимиров *Косъм от главата ти няма да падне* (Есенни дни, 66). *Така* през всички събития на никого от селото *не падна косъм от главата* (Ст. Ц. Даскалов, Без межда, 30) — все със значение 'остана напълно незасегнат'. А поговорката *виси на косъм*, в чиято основа е легнало античното предание за Дамокъл, над чиято глава висел меч на един конски косъм,[2] тълкувана у Геров с

[1] А. И. Ефимов, Об изучении языка художественных произведений, Учпедгиз, Москва, 1952, стр. 79.

[2] Срв. Borchardt — Wustmann — Schoppe, Die sprichwörtlichen Redensarten im deutschen Volksmund, Leipzig, 1955, стр. 191.

'виси на конец, държи се на нещо малко, твърде слабо', намираме днес в значение 'близо съм до гибел, до смърт', и то обикновено в израза *животът ми виси на косъм* — 'намирам се в смъртна опасност'. Същият израз намираме у автори така: *Съдбата на България* ***виси на косъм*** (Смирненски, III, 196). *Отечеството* ***виси на косъм*** (Стаматов, I, 91). *Мирът* ***виси на косъм*** (Отечествен фронт, г. VI, 1950). Евангелският израз *вълк в овча кожа* — отнася се за човек лицемер, който крие злите си намерения под маската на добродетел, намираме у Ботев политически заострен — *Че страх от бога било начало / на всяка мъдрост... Туй е казало / стадо от* ***вълци във овчи кожи***, */ камък основен за да положи / на лъжи свети* (Ботев, 26). А употребяваният разговорно израз *цепя косъма на две* — 'скъперник съм, скъпя се много', намираме употребен така и у автори: *Ти все такива ли скъперници ще ни рисуваш? Какви са тия твои герои, дето* ***цепят косъма на две?*** (Св. Минков, Разкази в таралежова кожа, 117). Среща се и в нови авторски варианти, като *Тя си спомни неговото скъперничество... Той* ***цепеше косъма на четири*** (Л. Стоянов, Повести, 410), или съкратено, като *Поп Раю* ***цепеше косъма*** *и мъкнеше торбите с агнешките плешки и хлябовете у дома си, а на певеца подхвърляше по някое голо кокалче, като на куче* (А. Каралийчев, Строителите на републиката, 13). Подобни промени претърпява и изразът *имам го в кърпа вързано*, тълкуван у Геров 'готово, вярно, свършено'. У наши писатели този израз намираме в редица варианти. У Вазов се среща в близка до известна степен до конкретното значение употреба: *Заманов, ако утре приема известие, че Соколов и другарите му са в которника, имаш от мене десет лири* ***в кърпа вързани!*** (Под игото, т. XXIII, 31), у Влайков в сравнение — *Аз ще ти го дам кметлъка, като* ***в кърпа вързан*** (Съчинения, III, 239), а у съвременни наши писатели намираме: *Лесно е да се обещае царство, а мъчно е да се превземе... Сякаш* ***в кърпа всичко имах вързано:*** *клетва взех отнапреж и аз клетва дадох* (Ст. Загорчинов, Ден последен, 332). *Текезесето ни е* ***в кърпа вързано*** (Кр. Григоров, 130) или *Твоята работа аз ще я наредя като нищо.* ***Имай я в кърпа вързана*** (Чудомир, Избрани произведения, 57). *Ти мислиш, че тя ще ти го даде* ***в кърпа вързано*** (Ст. Л. Костов, Големанов, 37). *Тази вечер* ***си ми в кърпа вързан*** *— казваше той* (А. Гуляшки, Село Ведрово, 23), със значение 'напълно сигурен', което отговаря напълно на днешната разговорна употреба на този израз.

Своеобразна авторска промяна намираме и в разговорни изрази — фразеологични единства, като *падне ми товар от гърба (плещите)* 'олекне ми, освободя се от някаква голяма неприятност' в израз *Товар ще падне от съвестта ми* (Д. Димов, Тютюн, 509), или в *хвърля поглед*, употребено пак от същия автор — *хвърли враждебно око — Той изяде цялата си дневна дажба от хляб и сирене наведнъж, изгледа завистливо цигарата, която пушеше Мичкин,* ***хвърли враждебно око*** *към Варвара и легна да спи* (Д. Димов, Тютюн, 563). Своеобразна авторска

промяна намираме и в случаи като: *Московецът и англиецът си правят* ***мечешки комплименти*** (Ботев, Съчинения, 71), гдето авторът е изменил израза *мечешка услуга* 'лоша, неумела услуга' в *мечешки комплименти*. Или при израза *до гуша ми дойде от (нещо)* — 'омръзна ми, дотегна ми съвсем': *Случвало ли ти се е да пиеш до късна нощ с отегчителни глупци, когато* ***целият свят ти идва до гуша?*** (Д. Димов, Тютюн, 516). Изразът *смея се с пълно гърло* — 'смея се много силно' — *Те бъбреха непрекъснато и шумно по пътя, като си отправяха закачки и* ***се смееха с пълно гърло*** (Емилиан Станев, Януарско гнездо, 101) е образуван чрез авторска контаминация на изразите *викам с цялото си гърло (из цяло гърло)* — 'викам много силно' и *с пълен глас* — 'с целия си глас, много силно'.

Подобна контаминация намираме и в употребата на лозунговия израз *свобода или смърт* от наши поети — у Ботев: *Ела ме, майко, прегърни / и в красно чело целуни — / красно с две думи заветни: /* ***Свобода и смърт*** *юнашка!* (Съчинения, 7), и авторския лозунгов израз *хляб или свинец! — Кипи борбата и с стъпки бързи / върви към своят свещенни конец. . . / Ще викнем ние:* ***„Хляб или свинец!"*** (Съчинения, 27), които намираме в своеобразна контаминация у Вапцаров — *свобода и хляб* (Избрани стихотворения, 64).

По-особени са случаите на своеобразно разлагане напр. на една пословица или поговорка, като съдържанието ѝ се запазва в контекста. Напр. у Ботев срещаме пословицата *каквото си дробил, това ще сърбаш*, вмъкната разложено в един цял пасаж — *Тъй, но в тази чифутска чаршия* ***са дробят*** *залъци за* ***попара*** *и попарата ще бъде добра! Само кой ли ще я* ***сърба****. О! честит си български народе!* (Ботев, 64).

Често пъти отделният автор обогатява фразеологията, като разширява семантичния кръг от думи, с който се свързва несвободно една дума. Така фразеологичното съчетание *блага дума* в авторска употреба намираме изменено на *топла дума*, напр. *Иска ти се да седнеш до него и да чуеш от устата му* ***топла дума*** (Д. Димов, Тютюн, 516).

Или прилагателното *адски* се свързва обикновено в преносното си значение 'непоносим, мъчителен' с думи, които означават мъчително състояние на човека — *адска болка, адска жажда, адско мъчение*, а у автори намираме разширяване на тоя кръг от думи, напр. *Над широкото поле. . . трептеше* ***адска мараня*** (Елин Пелин, Летен ден, 17) или *под адския слънчев пек* (пак там, 161). Подобни авторски промени на народна фразеология намираме и в случаи като *Но възмъжал / и* ***хванал Пирин,/ тъмното хванал усое*** (Вапцаров, 118), гдето изразите *хванал Пирин, хванал усое* представляват разширяване на семантичния кръг на несвободно свързаната дума *хванал*, която в разговорната ни реч дава фразеологични словосъчетания като *хвана гората, хвана*

Балкана, чрез свързването ѝ със синонимите на *Балкан—Пирин,* на *гора—усое.*[1]

Идиоматичните изрази, като най-тясно споени и затвърдени в съзнанието на говорителя като единно цяло, най-рядко претърпяват промени в авторска реч. Тези промени са незначителни. Те обикновено се състоят в откъсване на част от израза, съкращаване на известна негова част, като се запазват напълно смисълът и съдържанието на израза. Така съкратен намираме напр. израза *(търся някого) под листо и камък* — '(търся) навсякъде' — в *под листо* или *под камък: Стамболов се крие* ***под листо*** *от свирепите преследвания на турското правителство* (Ботев, Съчинения, 390—391). Тук трябва да отбележим, че изпускането на отделни части от израза, промяната в неговата конструкция или свързването му с нови лексикални елементи, както личи в посочените примери, обикновено не променят смисъла на израза. Авторските варианти от такъв вид не променят неговото значение. Образността му и в тях се запазва напълно. Често пъти обаче подобни авторски промени водят до превръщането на едно фразеологично единство в идиом. Това става в случаи, когато фразеологичното единство бива дотолкова съкратено, че образността му постепенно се загубва и напълно затъмнява.

Голям брой от фразеологизмите имат дълъг, многовековен живот. Тяхната образност, включената в тях житейска правда или мъдрост, изразена чрез кратък лаконичен образен израз, им придават особена сила и трайност. По разнообразни пътища те преминават в речниковия запас на много и различни народи и съществуват и се развиват през различни епохи столетия наред. Промяната на общественото съзнание обаче се отразява често и във фразеологията. Формата на дадено фразеологично словосъчетание се запазва неизменна, а то се преосмисля, влива му се ново съдържание. Образността на израза се запазва напълно, но съдържанието му се променя. Напр. библейският израз *и беше ден, ден първий,* който с епическа широта говори за сътворението на света, намираме у Ботев преосмислен в неговия прочут фейлетон „Смешен плач", написан за Парижката комуна. В него Ботев с гениално прозрение говори за бъдещата борба на роба срещу господаря, за борбата на робите срещу всяка тирания: *Кога робът извика на господаря си: кой си ти, що плачеш? Мъж ли си, жена или хермафродит — звяр или риба?. . .* ***И ще бъде ден — ден първий...*** (Съчинения, 126). Същият израз, осмислен напълно като борба на пролетариата с неговия потисник — капитализма, намираме в стихотворението на Смирненски „Да бъде ден": *И хиляди тълпи отвред / вървят, подгонени натам / от яростта на златний бог . . . / и през сълзи и кървав гнет, / през ужаса на мрак студен / разбунен вик гърми навред:* ***„Да бъде ден! Да бъде ден!"*** (Стихотворения, 103). Вярата на Ботев в бъдещия ден, когато робът ще се разбунтува срещу своя господар, у Смирненски се превръща във волевия акт на пролетариата-роб, който вече се е разбунтувал — *да бъде ден!* Епическата широта

[1] Срв. Р. Мутафчиев, Народностният характер на Вапцаровата поетична реч, сп. Език и литература, г. XII, 1957, кн. 4, стр. 256.

на разказвача в библията — *и беше ден, ден първий*—у Ботев минава във вяра в бъдещето: *ще бъде ден — ден първий*, а у Смирненски в силен волев акт — *да бъде ден!*, изразено с промяната във времената и наклонението на същия израз.

Подобно преосмисляне на стари поговорки или крилати изрази намираме често. Така поговорката *човек предполага, а бог разполага*, свързана тясно с религиозния мироглед на народа някога, днес намираме извънредно сполучливо преосмислена в нашата публицистика, като ѝ се влива ново политическо съдържание: *Корейските славни воини и китайските доблестни доброволци показаха на американските империалисти . . . , че е дошло време навсякъде да вземат в свои ръце собствените си съдбини, че* ***империалистите предполагат, а народите разполагат*** (В. Червенков, Отчетен доклад пред VI конгрес на Партията, 1954, 22). Докато в християнския мироглед бог е основното начало, този, който държи в ръцете си съдбата на всеки човек, днес за всеки прогресивен човек е ясно, че народите държат сами в ръцете си своята съдба, че от тях самите зависи тя.

И по други пътища отделният автор обогатява фразеологията на даден език. Авторът създава образни изрази, сентенции, афоризми, които постепенно биват обиквани от читателя, тъй като притежават голяма изразна сила. Често такива авторски изрази се запазват и употребяват като обиходни изрази и в разговорната реч. „Всеки писател взема участие в творческото обогатяване и развиване на езиковите средства. При това той не само търси нови начини за използуване на общоизвестната фразеология, но внася и своя дял в съкровищницата на сполучливите изрази и обрати на общонационалния език.“[1] Отделният автор обогатява фразеологията най-често, като създава образни изрази или като твори крилати думи — това са сентенции, афоризми, лозунгови изрази, които биват обикнати и се затвърдяват в езика, като добиват широка употреба. Терминът крилати думи води своето начало още от Омир, който ги нарича така, защото бързо се откъсват от устата на говорителя и летят към ушите на слушателя. В езиковедската литература той се затвърдява чрез издадените от немския учен Георг Бюхман в 1864 г. „Geflügelte Worte“, а по-късно и чрез труда на руския учен С. В. Максимов „Крылатые слова по толкованию С. Максимова“, 1890 г. Под термина крилати думи се разбират изрази, които изразяват точно, кратко и ясно в художествена форма мисъл, станала нещо като поговорка или добила широко разпространение. Крилатите думи, с които непрестанно се обогатява фразеологията на всеки един език, са индивидуално езиково творчество, възприето и влязло в разговорната реч на голям брой хора.

Крилатите думи са възникнали в най-стара епоха, а възникват и до днес. В тях често намираме отразени антични, битови, библейски и евангелски мъдрости. Източниците им са античната и християнската литература, световната и нашата художествена литература, публицистиката, речи, статии на големи политически дейци и пр. За тях Ленин казва, че с удивителна краткост изразяват същността на

[1] А. И. Ефимов, Об изучении языка художественных произведений, стр. 79

много сложни явления. Крилати думи са станали Ботеви изрази като: *Тоз, който падне в бой за свобода, той не умира* (Хаджи Димитър); *Хляб или свинец* (Борба); *По чувства сме братя ний с тебе* (Делба); или *Елате ни вижте* (Вазов); *Не се гаси туй, що не гасне* (Вазов); *Тук се гледа мойта воля, аз съм капитан!* (Вазов); или *Тежка е царската корона* (Друмев); *Идат като тигри, бягат като овци* (Вазов); *Пречиш ми, че светиш* (Ст. Михайловски); *Свободата не ще екзарх, иска Караджата* (Л. Каравелов), а даже и нови изрази като *Ще строим завод на живота* (Вапцаров), които постепенно си извоюват правото на крилати изрази. Те всички съдържат мисъл или сентенция, дадена сгъстено, сбито само в едно изречение. Други крилати изрази, като *немили-недраги* (Вазов), *епопея на забравените* (Вазов), *орел, рак и щука* (П. Р. Славейков), *слон и мъниче* (Вазов—превод), *мамино детенце* (Л. Каравелов), *бай Ганьо* (Ал. Константинов) и др. представят заглавия на дадени произведения, които съдържат сгъстено основната идея на цялото, дадена често в някакъв алегоричен образ. Като синтактично цяло те обикновено представят словосъчетания, а не цели изречения. Фразеология са станали и някои собствени имена на герои на литературни произведения със световна известност, които са типични образи: напр. *Дон Кихот* — идеалист, мечтател, *бай Ганьо* — нахалник, хитрец, простак българин и др., или на типични герои от народни и други приказки — *Червената шапчица, Мара Пепеляшка, Хитър Петър, Настрадин Ходжа* и мн. др., които все още са ясно свързани в съзнанието на говорителя с литературния образ, в който е запазен споменът за произведението, от което са взети. Тук спадат и многобройни крилати изрази, дошли обикновено по книжовен път от други езици, като се почне от библейски и антични извори и стигнем до най-новата литература, напр. *пазя като зеницата на окото си* (библейско), *за паница леща* (библейско), *да бъдеш или да не бъдеш* (Шекспир), *много шум за нищо* (Шекспир) *човек, това звучи гордо* (Горки) и др., които в много случаи имат международна употреба именно поради дълбокото прозрение и мъдрост, вложени в тях. Крилати думи са и някои заглавия на книги, станали символ на една идея, като *Унижените и оскърбените* (Достоевски), *Мъртви души* (Гогол), *Бащи и деца* (Тургенев), *Без вина виновни, Хиляда и една нощ.*

Както посочихме вече, по същина крилатите изрази са обикновено сбити кратки сентенции, афоризми, лозунгови изрази, които често са образни. Голям брой от тях, именно образните изрази, употребявани като пословици и построени въз основа на една поетическа фигура, спадат към фразеологичните единства (напр. *орел, рак и щука; не се гаси туй, що не гасне; тежка е царската корона* и др.). Други от тях, като *тоз, който падне в бой за свобода, той не умира; да бъдеш или не; има нещо гнило в Дания; о, времена, о, нрави* и др., представят дълбоки прозрения, свързани с конкретен обобщаващ опит. В повечето случаи те биват употребявани преносно — метафорично, в пряко или косвено сравнение или съпоставяне, а също и алегорично. Така *орел, рак и щука* служи да се означи 'несговорна работа', а *бай Ганьо* е символ на дебелащина,

простащина, на еснафа-спекулант българин. А крилатият израз *не се гаси туй, що не гасне* говори за борбата на всичко прогресивно против всяка тирания. Разбира се, според степента на своето разпространение и с оглед на отдалечаването на крилатия израз от първоначалната му употреба в произведението на един автор авторската фразеология се доближава в някои случаи до фразеологичните единства, а в други (напр. *бай Ганьо, мъртви души* и др.) тя стига дори до идиом. Отличителна черта на авторската фразеология е, че тя е винаги емоционално или експресивно наситена.

Освен като създава по самобитен път фразеология, всеки език обогатява своята фразеология с редица изрази, дошли по книжен път обикновено от други езици. Както вече посочихме, при различните видове фразеологични единици намираме и чуждо влияние и чужди заемки. Голям брой от фразеологичните съчетания са калки [напр. *вземам баня* (фр., нем.), *вземам вана* (фр.), *ям бой* (лобут) (тур.), *бия телеграма* (тур.), *взема в съображение* (рус.), *взема под съмнение* (рус.), *взема курс, направление* (рус.) и др.]. Този начин на обогатяване на фразеологията — превеждане на чужди изрази или създаване на свои по чужд образец—е твърде обикнат. Но той не всеки път отговаря на законите на развитието на нашия език и в много случаи подобни изрази могат да се заменят със съществуващи наши, български думи или изрази.

Твърде много фразеологизми — образни изрази, крилати думи, поговорки, сентенции и пр.—минават по преводен път от един език в друг, биват обикнати и имат дълъг, често многовековен живот. На първо място тук ще посочим подобни изрази из библията и евангелски мъдрости, като *за паница леща, викам осанна, блудният син, блажени верующи, пазя като зеницата на окото си* и пр., които от своя страна биват употребявани в най-различни случаи и преосмисляни непрекъснато. От античната история, митология и литература са минали също твърде много изрази от този вид както у нас, така и у редица други народи и в много случаи някои от тези изрази имат и международна употреба: *авгиеви обори, дамоклиев меч, ахилесова пета; о, времена, о, нрави!* (Цицерон), *аз знам, че нищо не знам* (Сократ), *сизифов труд* и др.

За пътя на преминаването на чуждата фразеология в български език, както и за нейния първоизточник може да се говори само след специално проучване в тази област върху конкретен материал. Има случаи, в които при едни и същи обстоятелства се създават у различни народи еднакви или подобни образни изрази, поговорки и пословици. Така изрази като *виси на косъм, измукал си го от пръстите* — 'измислил си нещо', имат съответствия и в други езици, напр. в руски *висеть на волоске* (он на волоске от смерти), в немски es hängt an einem Haar — 'зависи от най-малката случайност', във френски ne tenir qu'à un fil; или руското *высосать из пальца что-нибудь*, немското sich etwas aus den Fingern saugen отговарят на българското *измукал си го от пръстите* със същото значение; или на *строя, градя, издигам въздушни кули*—'създавам си нереални мечти', отговаря руското *воздушные замки* или френското faire des châteaux en Espagne. На пръв поглед те изглеждат самобитни,

а в много случаи трябва да търсим корените им в дълбоката древност. Така първият израз може да се отнесе към античното предание за Дамокъл,[1] както вече посочихме, а третият към първите векове на християнството, употребен от св. Августин (354—430 г.) в една проповед, гдето той говори за „строеж във въздуха".[2] Не трябва обаче да се считат за заемки всички изрази, които имат съответствия и в други езици. Напр. *гледам през рамо* 'гледам пренебрежително с презрение' или *мокра мишка* 'съвсем мокър' и немските *einen über die Achsel ansehen* или *wie eine gebadete Maus* имат същите значения, които не можем да считаме заемки, а са произлезли по еднакъв път чрез образното мислене.

Все по книжен път са минали редица словосъчетания у нас от преводната чужда художествена литература, както и от политическата литература и главно от публицистиката. От чуждата художествена литература са дошли у нас изрази като *да бъдеш или да не бъдеш* (Шекспир), *има нещо гнило в Дания* (Шекспир), *човек, това звучи гордо* (М. Горки), *бедността не е порок* (Островски), *без вина виновни* (Островски), *мъртви души* (Гоголь), *рицар на печалния образ* (Сервантес), *надежда всяка оставете* (Данте), *на попрището жизнено в средата* (Данте) и много други. От политическата литература и публицистиката са влезли в нашия език редица изрази като *религията е опиум на народите* (Маркс), *в опашката на събитията* (Сталин), *пролетарии от всички страни, съединявайте се* (Маркс—Енгелс), *война на нерви* (употребен от Хинденбург в 1914 г. за войната на Германия с Русия) и поговорки, употребени веднаж в чуждата политическа литература, превеждани и възприети у нас. Такъв е напр. изразът *Партията на Ленин и Сталин думи на вятъра не хвърля* (В. Червенков, XIX конгрес на КПСС, 1953, 120), употребен от Й. В. Сталин „Основи на ленинизма", който отговаря на руската пословица *бросать слова на ветер*, или *отидоха за вълна, а се върнаха остригани*, дошло от съвременната съветска публицистична литература у нас.

Такива са в общи черти главните пътища за обогатяването на фразеологията на нашия език — разширяване семантичните кръгове на думи, които се свързват фразеологично с един семантичен кръг, увеличаване броя на семантичните кръгове, създаване на образни изрази, сентенции, афоризми, крилати изрази от отделния автор, създаване на поговорки, пословици и под. от народа, промяна и преосмисляне на някои поговорки или изрази от отделни автори и превеждане на чужда фразеология и затвърдяването ѝ в друг език. Тук трябва да отбележим, че създаването на самобитна фразеология в даден език върви предимно по пътя на преносната употреба на думата или на целия израз.

---

[1] Срв. Borchardt—Wustmann-Schoppe, Die sprichwörtlichen Redensarten, стр. 191.

[2] Срв. Н. С. Ашукин и М. Г. Ашукина, Крылатые слова, Москва, 1955, стр. 91.

*

И така, разгледаните дялове от фразеологията на българския език ни дават възможност да хвърлим поглед на някои от пътищата на развоя на българската фразеология изобщо. Фразеологията е един от непресъхващите източници за непрекъснато обогатяване на лексиката на българския език с най-разнообразни устойчиви съчетания, синоними на съществуващи често пъти в езика думи, които обаче са средство за по-тънко изразяване на човешките мисли и чувства. Типичната за по-големия брой фразеологични словосъчетания образност и стилистична оцветеност ги прави живо и богато езиково средство за израз и дава възможност за употребата им в разнообразни езикови стилове.

Българската фразеология е наше национално езиково богатство. Въпросите на фразеологията, тяхното разработване в съвременния български език с оглед на историческия им развой, както и от стилистична гледна точка, са бъдещи задачи на нашата лексикология и стилистика.

СПИСЪК

на произведенията, използувани за примерите

Ботев, Хр., Съчинения, под редакцията на Д. П. Койчев и Ал. Филипов, София, 1929.
Вазов, Ив., Съчинения, изд. Ал. Паскалев, Под игото, т. XXIII, София, 1922.
Вапцаров, Н. Й., Избрани стихотворения, София, 1946.
Влайков, Т. Г., Съчинения, т. III, София, 1928.
Григоров, Кр., Новодомци, София, 1948.
Гуляшки, А., Село Ведрово, София, 1952.
Даскалов, Ст. Ц., Без межда, София, 1948.
Димов, Д., Тютюн, София, 1951.
Елин Пелин, Летен ден, разкази, т. I, София, 1943.
Загорчинов, Ст., Ден последен, София, 1949.
Йовков, Й., Старопланински легенди, София, 1932.
Каралийчев, А., Строителите на републиката, София, 1950.
Костов, Ст. Л., Големанов, София, 1953.
Минков, Св., Разкази в таралежова кожа, София, 1947.
Славейков, П. Р., Български притчи или пословици и характерни думи, част I, Пловдив, 1889.
Смирненски, Хр., Стихотворения, София, 1945. — Съчинения, т. III, 1947.
Станев, Ем., Януарско гнездо, София, 1953.
Стаматов, Г. П., Разкази, т. I, София, 1929.
Стоянов, Л., Повести, т. III, София, 1952.
Страшимиров, А., Есенни дни, София, 1922.
Червенков, В., Отчетен доклад на ЦК на БКП пред VI конгрес на Партията, София, 1945; XIX конгрес на Комунистическата партия на Съветския съюз, София, 1953.

НЯКОИ ОСНОВНИ ВИДОВЕ УСТОЙЧИВИ СЪЧЕТАНИЯ В БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

от Сийка Спасова-Михайлова

Речниковият състав на един език дава представа за неговото лексикално богатство. Всички думи обаче, взети като сбор от отделни езикови единици, не са още самият език, тъй като те не се употребяват в речта отделно, откъснато една от друга. За да станат реални езикови единици и да служат като средство за общуване, те се съчетават помежду си. От лексико-семантично гледище словосъчетанията в езика имат различен характер с оглед на това, дали съществува стремеж в словосъчетанието за разграничаване на отделните думи със самостоятелно значение, или словосъчетанието се схваща като синтетично цяло в традиционна форма и със значение, общо за цялото съчетание. Първите съчетания се създават в процеса на речта, а вторите се използуват наготово като обособени езикови цялости. Въз основа на това различаваме два вида съчетания — свободни съчетания и устойчиви съчетания.

Свободни съчетания са тези съчетания от думи, които се организират в процеса на говоренето „от необходимите за даден случай думи за означаване на предметите и явленията с техните конкретни особености".[1] Най-характерното за свободните съчетания е, че думите в тях са в семантично отношение самостоятелни. Връзката между тях не допринася за изменяне на семантиката им. Следователно свободното съчетание представя словосъчетание с ясно различими и лексически пълноценни компоненти, а връзката между тях е свободна. На това се дължи и възможността на отделните думи в такива съчетания да се свързват свободно с други думи, а също и да се заменят със синоними. Вследствие на лексико-семантичната самостоятелност на отделните думи в свободното съчетание значението на цялото свободно съчетание представя сбор от значенията на отделните думи в него. В свободните съчетания начините на свързване между отделните думи и отношенията между тях се определят от нормите на граматиката, от законите на съвременната езикова система на даден език. Синтактичните връзки между думите в тези съчетания се определят от синтактичните отношения

[1] Вж. Л. Андрейчин, К. Попов, М. Иванов, Съвременен български език, учебник за I курс на учителските институти, София, 1956, стр. 77.

При разглеждането на тези видове устойчиви съчетания в български език излизаме в общи линии от схващането на Виноградов, като се стремим въз основа на български материал да осветлим и допълним някои въпроси. Преди всичко се обръща внимание на пътя, по който се развиват някои съчетания от свободни съчетания до фразеологични единици с характер на идиом, а също и на прехода на устойчиви съчетания от фразеологично единство в идиом, тъй като между фразеологичните единства и идиомите съществува близка връзка и много случаи на преливане. Освен това разширява се обхватът на термина идиом, като се включват и такива, които са общи за повече езици и водят началото си от древен мит, историческо предание или религиозен разказ. Въз основа пак на семантичния принцип се прави опит да се класифицират и разгледат сложните названия и термини в български език. Нашият стремеж е да открием основните закономерности в тяхното създаване, както и да посочим основните характерни черти, които сближават или отделят сложните названия и термини от другите видове устойчиви съчетания и ги обособяват като самостоятелен дял от устойчивите съчетания в езика. Разглеждаме също основните източници за създаване на устойчиви съчетания, преди всичко на идиоми, в български език.

I. Идиоми

Идиомът[1] по своята семантична същност представя фразеологична единица, която притежава в най-висока степен характерните особености на устойчиво съчетание. Той най-ярко изпъква в езика като обособена езикова цялост със свое самостоятелно значение. Идиоми са напр. устойчивите съчетания: *ни в клин, ни в ръкав; от кол и от въже; мома под корито; през куп за грош; на корена му ряпа сее; от игла до конец; от лъжица до паница; на бърза ръка; карам през пръсти; знае къде зимуват раците;* а също и *танталови мъки; вавилонско стълпотворение; ябълка на раздора* и др.

Терминът идиом за означаване на особен вид фразеологичен обрат в езиковедската литература намира най-различно определение. В много случаи характерът и обемът на устойчивите съчетания, които се посочват като идиоми, е твърде неясен, широк или с неустановени граници на обхват. Внасянето на яснота по този въпрос е важно условие за правилното изучаване на устойчивите съчетания.

От всички схващания за характера на идиомите най-разпространено е схващането на В. В. Виноградов, който определя идиомите като устойчиви съчетания „абсолютно неделими, неразложими, зна-

[1] Названието идиом произхожда от гръцката дума *ἰδίωμα*—'особеност, своеобразност'. По-късно значението на тази дума се стеснява и означава 'особеност на отделен диалект или особеност на цялостния език на един народ; местен диалект, наречие, език изобщо'. В това значение думата се среща в повечето европейски езици — френски, немски, английски, италиански. Значението на термина идиом като особен фразеологичен обрат се е развило впоследствие и се употребява в английски език, руски език и в някои славянски езици. В български език терминът идиом е преминал от руски език.

чението на които е съвършено независимо от лексикалния им състав, от значението на техните компоненти".[1]

Авторите на повечето специални трудове, посветени на лексикологията на отделни езици, приемат в основни линии класификацията на Виноградов и под идиоми разбират устойчиви съчетания със същия характер, каквито посочва и Виноградов. Това се отнася за авторите на „Современный русский язык. Лексика",[2] „Лексикология английского языка",[3] „Лексикология немецкого языка",[4] „Лексикология французского языка".[5]

С по-самостоятелна класификация се отличават трудовете на А. И. Смирницки[6] и О. С. Ахманова.[7] Смирницки разглежда фразеологичните единици с оглед на тяхната функция в езика и ги определя като такива, „които играят роля на цялостни лексически единици, повече или по-малко равносилни на думи". Той посочва, че е възможно да се отделят два структурно-семантични типа фразеологични единици: „одновершинные" (които имат един семантично пълнозначен елемент) и „двухвершинные или многовершинные" (които имат два или повече пълнозначни компонента). Той не си служи с термина идиом.

О. С. Ахманова разграничава главно три типа съчетания — „именни словосъчетания", „глаголни словосъчетания" и „обстоятелствени словосъчетания", като последната група дава като подгрупа на втората. За разграничаване на фразеологичните единици тя отрича критерия „идиоматичност", който според нея е „твърде общ и неопределен", а посочва като такъв „характер их соотнесения с действительностью".

В някои учебници по руски език също се разглеждат въпросите на фразеологията. Така Земски, Крючков и Светлаев,[8] като разделят устойчивите съчетания на две, посочват идиомите като такива съчетания, в които „елементите се сливат много тясно и значението на тези елементи не обуславя значението на цялото съчетание". Определението е близко до това на Виноградов.

Твърде голямо разнообразие при определяне характера на идиомите и изобщо на всички фразеологични единици откриваме в общи трудове по езикознание (имаме пред вид преди всичко излезлите напоследък в СССР). Повечето от авторите разделят устой-

[1] Вж. В. В. Виноградов, Об основных типах фразеологических единиц в русском языке, стр. 345.

[2] Вж Е. М. Галкина-Федорук, Современный русский язык. Лексика, Москва, 1954, стр. 147—159.

[3] Вж. Е. Ф. Ворно, М. А. Кащеева и др. Лексикология английского языка, Ленинград, 1955, стр. 123—135.

[4] Вж. К. А. Левковская, Лексикология немецкого языка, Москва, 1956, стр. 207—226.

[5] Вж. В. Н. Андреева, Лексикология современного французского языка, Москва, 1955, стр. 179—193.

[6] Вж. А. И. Смирницкий, Лексикология английского языка, Москва, 1956, стр. 203—230.

[7] Вж. О. С. Ахманова, Очерки по общей и русской лексикологии, Москва, 1957, стр. 166—191.

[8] Вж. А. М. Земский, С. Е. Крючков, М. В. Светлаев, Русский язык, Москва, 1950, стр. 57—65.

чивите съчетания на два дяла, като за единия от тях си служат с термина „идиоми". Както се посочи, схващането на отделните езиковеди е различно и затова в дела за идиомите те посочват най-разнообразни по характер устойчиви съчетания. Така Р. А. Будагов,[1] който разделя устойчивите съчетания на „фразеологични съчетания" и „идиоми (фразеологични сраствания)", отнася към идиомите и фразеологичните единства, тъй като приема, че „думите, които влизат в идиома, както и целият идиом в цялост, обикновено придобиват образно, фигуративно значение". Л. А. Булаховски[2] си служи с термините „идиоматични словосъчетания (идиоми)" и „фразеологични единици (фразеологизми)". Той разбира съчетанието идиом твърде широко и го илюстрира с примери, които могат да се отнесат както и към фразеологичните единства, така и към фразеологичните съчетания *(питать уважение)*. Още по-широко се разбира терминът идиом от А. А. Реформатски,[3] който разделя съчетанията в езика на „свободни съчетания" и „лексикализирани съчетания", като всички лексикализирани съчетания нарича идиоми. Освен това приема, че идиоми могат да бъдат и „отделни думи, употребени в преносни значения".

А. Н. Гвоздев[4] разглежда стилистичното разслоение и употребата на фразеологията в различните стилове. Той говори за идиоми и фразеологични обрати. От материала, който дава, става ясно, че понятието идиом се разбира твърде широко.

В езиковедската литература у нас устойчивите съчетания се разглеждат главно в учебниците по български език, излезли напоследък. Ст. Стойков разпределя устойчивите съчетания в български език на две групи — идиоми и фразеологични съчетания. Идиомите определя като „такива устойчиви съчетания, при които няма никаква връзка между значението на отделните съставни думи и значението на цялото съчетание". Определението е сходно с това на Виноградов.

По-оригинална е класификацията на Л. Андрейчин,[6] която е изградена върху семантичния принцип с оглед на преносността на отделните думи в устойчивото съчетание или на цялото съчетание. Той отделя такива съчетания с „изменено значение", които са загубили „вътрешната си форма". Тях Л. Андрейчин смята за идиоми.

---

[1] Вж. Р. А. Будагов, Очерки по языкознанию, АН СССР, Москва, 1953, стр. 81—86.

[2] Вж. Л. А. Булаховский, Введение в языкознание, ч. II, Москва, 1953, стр. 32—33.

[3] Вж. А. А. Реформатский, Введение в языкознание, Москва, 1955, стр. 90—97.

[4] Вж. А. Н. Гвоздев, Очерки по стилистике русского языка, Москва, 1952, стр. 65—72.

[5] Вж. Л. Андрейчин, Ст. Стойков, К. Попов, Български език за X и XI клас на средните общообразователни училища, София, 1952, стр. 78—84; Л. Андрейчин, Н. Костов, К. Мирчев, Е. Николов, Ст. Стойков, Български език, учебник за педагогическите училища, София, 1955, стр. 412—415.

[6] Л. Андрейчин, К. Попов, М. Иванов, Съвременен български език, стр. 74—81.

Твърде голямото различие в схващанията на отделните учени налага едно подробно разглеждане на идиомите, като се разясни техният характер, отличителните черти и употребата им в езика. Всестранното осветление на характерните особености на идиомите в български език и разграничаването им от другите видове устойчиви съчетания допринася за правилното разбиране и осветление изобщо на фразеологията в езика.

На първо място трябва да бъде разгледан въпросът за особения семантичен характер на идиомите. По своето значение идиомите представят синтетична фразеологична единица. А това значи, че идиомът е единно, неделимо семантично цяло. Именно семантичната неделимост на фразеологичното сраствane е неговата най-характерна черта. Отделните думи в него не са носители на лексическо значение и не са обособени като самостоятелни лексически единици. Значението на цялото идиоматично съчетание не може да се свърже със значението на думите, които го съставят, т. е. с неговия лексикален състав. Идиомът като цяло има значение, коренно различно от значението на неговите компоненти. Той изпъква в съзнанието със значение, равностойно на лексическа единица. Виноградов определя идиома като „еквивалент на дума“.[1] Така напр. идиомът *ни в клин, ни в ръкав* има значение 'не на място'; *карам през пръсти* — 'върша нещо повърхностно, небрежно'; *блъскам си ангелите* — 'мъча се да отгатна или разреша нещо'; *кипва ми келят* — 'ядосвам се, избухвам от обида, гняв'. В някои случаи целият идиом може да се замени с една дума, напр.: *през куп за грош* — повърхностно; *прати ме за зелен хайвер* — измами ме; *от игла до конец* — всичко, подробно; *хвърлил топа* — умрял. От посочените примери се вижда, че значението на идиомите е съвсем различно от значението на съставните думи, от техните конкретни или преносни значения. Тези думи могат да се разглеждат по-скоро като компоненти на една сложна лексическа единица, отколкото като самостоятелни лексически единици. Даже може да се каже, че по единството на своето значение идиомът стои по-горе и от сложните думи, тъй като при тях не винаги съществува идиоматичност. Те могат да имат значение, което да представя сбор от значенията на съставните им части, напр.: *дребнозърнест, ученолюбив, земноводен, югоизточен* и др.

Възприемането на устойчивото съчетание, а най-вече на идиома като семантично цяло обяснява и случаите, когато едно устойчиво съчетание става база за образуване на сложна дума със същото смислово съдържание, каквото има устойчивото съчетание. Напр. от *бия на очи* — 'правя впечатление, изпъквам с нещо'—се образува сложното прилагателно *очебиен* — 'който прави впечатление, изпъква с нещо'; от *вади му душата* — 'измъчва някого, не му дава мира' — сложното съществително *вадидушник;* от *одира му кожата* — 'взема му прекалено много пари за нещо' — сложното съществително *кожодер* и др.

[1] Вж. В. Виноградов, Об основных типах фразеологических единиц в русском языке, стр. 351.

Характерна черта на идиомите е и това, че те в повечето случаи са еднозначни. Тази тяхна особеност е пак във връзка с качествено новото значение на съчетанието от значенията на думите, които го съставят. Това довежда до отсъствие на всякаква образност (каквато има напр. при фразеологичните единства). Един образ понякога може да се схваща от различни страни в зависимост от контекста, в който е употребено образното съчетание. Напр. фразеологичното единство *пускам корен* има две значения: 1. оставам, задържам се дълго време на едно място и 2. проникам дълбоко в нещо, внедрявам се.

Във връзка с пълното поглъщане на значението на отделните думи от значението на цялото е и обстоятелството, че в повечето случаи съставните думи в идиома не могат да се заменят със синоними. Това е много естествено, понеже отделните компоненти нямат самостоятелно лексическо значение, следователно не могат да се заменят със синоними, т. е. с думи, еднакви или близки по значение. Така напр. не може да има синонимна замяна на думите в идиоми като *иска майка си и баща си; карам през пръсти; взе си петте пари; на корена му ряпа сее* и много др. Замяната на една от думите довежда до разрушаване на идиома. Напр. глаголът *карам* има синоними *водя, превозвам, движа,* но нито един от тях не може да се употреби вместо *карам* в идиома *карам през пръсти,* защото *водя през пръсти, движа през пръсти* нищо не значи; вм. *знае къде зимуват раците* не може да се каже *знае къде прекарват зимата раците.*

Трябва обаче да се отбележи, че има и случаи, макар и по-редки, когато в един идиом се употребяват за отделните думи един или два синонима, напр.: *взех си дърмите—дигам си дърмите—вземам си парцалите; опъвам каиша — тегля каиша; пурям пръст в раната — слагам пръст в раната — поставям пръст в раната* и др. Такава замяна е по-възможна при устойчиви съчетания, които са на прехода от фразеологично единство към идиом. В други случаи чуждата дума се заменя с българска, напр.: *няма казък да забие — няма колец да забие* 'няма вечно да живее'.

При идиоматичните устойчиви съчетания се наблюдава и друго явление, близко с горното, а именно срещат се варианти на един и същ идиом, напр.: *търся под дърво и камък—търся под листо и камък—търся под плет и над плет—търся под път и над път; обра калая — обра пешкира; на дъното му просо сее—на корена му ряпа сее; пускам му фитила — пускам му мухата; изял си хляба — няма вече хляб в него* и др. Различните варианти имат едно и също значение. От друга страна, срещат се понякога два или повече идиома, които са еднакви по значение. Това са един вид пълни идиоматични синоними, напр.: *хвърлил топа — метнал петалата; обра пешкира — изяде калая; през куп за грош — през пръсти; на конски великден — на куково лято — на св. Мук; лежи на тази кълка — спи на това ухо* и др. Докато вариантите са близки по лексикален състав и еднакви по значение, идиоматичните синоними са еднакви по значение, но различни по лексикален състав. И едните, и другите

обаче са доказателство за подвижността и гъвкавостта на фразеологичния запас на езика, за *непрестанния стремеж на човека* към по-разнообразен изказ.

Идиомите са наследени в съвременния език от по-стара епоха. Техните корени се намират понякога с много години назад, когато тези съчетания от думи са представяли обикновени свободни словосъчетания и отделните думи са били носители на свободно лексическо значение. По-късно с промяната на социално-битовите условия, които са породили някои съчетания, или с промяната в структурата на самите съчетания са се получили такива устойчиви съчетания, в които отношението между думите от съвременно гледище е произволно, немотивирано. Това се дължи на обстоятелството, че значението на съчетанието не може да се изведе от свободното му значение, което е свързано с по-стари жизнени условия, или в състава му има неупотребими вече думи, редки или с неясно значение.

На първо място ще посочим някои свободни словосъчетания, които са били във връзка с конкретните битови условия и са се употребявали като образни словосъчетания, използувани наготово в речта. Връзката между значението на цялото съчетание с конкретните значения на думи и тяхната образна употреба е била ясна. Такива съчетания имат белезите на фразеологични единства. Ако се *проследи пътят и по-късното развитие на някои* такива фразеологични единства, ще видим, че когато напълно се е затъмнил образът, легнал в основата на тези съчетания, и напълно е изчезнала връзката на значението на цялото устойчиво съчетание със значението на неговите компоненти, тогава именно фразеологичното единство се е превърнало в идиом.

Употребата на едни от тези съчетания в миналото може да се разглежда като употреба на устойчиви съчетания с характер на фразеологични единства, а сега — като употреба на устойчиви съчетания с характер на идиоми. Някои от тези устойчиви съчетания имат в състава си думи, които не се употребяват в езика, тъй като, с промяната на конкретните жизнени условия, и предметите, които са означавали тези думи, са излезли от употреба. Напр. не се употребяват вече в обикновената практика названията на парични единици като *грош, пара, мангър,* защото самата монетна единица е била заменена с друга — лев. Те обаче са се запазили в някои устойчиви съчетания като *през куп за грош; пет пари не струва, черен мангър се не губи; пет пари не давам: пукната пара не струва* и др. Посочените съчетания са се създали в езика още когато старите названия са били в употреба. Замяната, която станала в живота, обаче не се отразила и в устойчивите съчетания. Те запазили старите думи и това обстоятелство засилило идиоматичността им, тъй като то спомогнало постепенно да се затвърди пълно откъсване от конкретното значение на съчетанието. Все пак трябва да отбележим, че в съчетанията *пет пари не струва; пет пари не давам; пукната пара не струва; черен мангър се не губи* няма още напълно завършен процес на преход от фразеологични единства в идиоми, защото все още се схваща, че думите

пара, грош, мангър означават вид монета. За по-старото поколение тези устойчиви съчетания са фразеологични единства или са на прехода към идиоми, а за по-младото поколение те са вече идиоми.

Към първия случай на създаване на идиоми могат да се отнесат и такива съчетания, които за една част от говорещите един език са фразеологични единства, а за други — идиоми. Тези съчетания разглеждаме отделно, тъй като за разлика от посочените по-горе те по едно и също време имат различна употреба, само че от различни лица. Така напр. могат да се посочат редица устойчиви съчетания, които за хората от народа са фразеологични единства, т. е. употребяват се като образни съчетания, а за лицата, които не са запознати с някои народни обичаи или с особености на бита, са идиоми. Тези лица не свързват значението на устойчивите съчетания с условията, които са ги породили. Такива са съчетанията: *там му е хвърлен пъпът; бъклица ли чакаш; минавам зеленката; рязна му под езика.* Същият характер могат да имат и идиоми свързани с народното творчество. Конкретните условия, които са създали тези съчетания, са разгледани в главата за източниците на идиомите. Ще посоча само някои примери: устойчивото съчетание *рязна му под езика* — 'остро му се скара, смъмри го' — произхожда от обичая, разпространен между народа, да се реже вената под езика за пускане на кръв. Болката при рязане на вената се свързва с болката от остро мъмрене, с огорчението от остра дума. Докато хората от народа свързват двете неща, повечето употребяват съчетанието без да съзнават връзката с конкретното му значение. Следователно може да смятаме това съчетание за идиом. Същото се отнася и за идиома *минавам зеленката*, който е свързан с ръчния труд на жената. Жените, когато тъкат, за да отбележат, че са стигнали средата на платното, минават в тъканта зелена нишка. Като устойчиво съчетание *минавам зеленката* има значение 'минавам половината от някаква работа, най-трудната част'.

Разгледаните дотук примери засягат този случай на преход от фразеологично единство в идиом, който настъпва не вследствие на промяна, на развитие в самото устойчиво съчетание, а поради пълно откъсване на значението на съчетанието от конкретните условия, които са го породили. Устойчивото съчетание се запазва непроменено по форма и по общо значение, но поради промяна или непознаване на конкретните условия то може да се определи като фразеологично единство или като идиом с оглед на това, как се схваща от говорителя.

На второ място ще посочим преминаването на една фразеологична единица в идиом вече чрез промяна в нейната структура. Ще се приведат примери от фразеологични единства или идиоми, които са станали база, източник за образуване на идиоми чрез замяна на една от съставните им думи с друга или когато по образец на едно фразеологично единство се е образувал идиом. Така напр. фразеологичното единство *зъб не обели* е станало база за образуване на идиома *дума не обели.* Самото съчетание *зъб не обели* е на границата между фразеологичното единство и идиом, тъй като образът, с който се свързва значението на това съчетание, е твърде

замъглен. Вероятно тук се касае за зрителни представи, свързани с говоренето (откриване на зъбите). Първоначално устойчивото съчетание се е употребявало по-разгърнато — *не обели зъб да продума.*[1] В тази форма по-ясно личи образната употреба. То се употребява в значение 'дума не каза, не проговори'. От това значение на цялото съчетание се е дошло до замяна на думата *зъб* с *дума*. *Дума* не е синоним на *зъб*, нито логически може да се свърже с глагола *обеля*, обаче тя загатва за значението на цялото съчетание. Подобен е случаят и с идиома *не хвана дикиш* и неговия вариант *не хвана място* със значение 'излезе несполучливо, не можа да послужи'. И тук не може да се говори за замяна на турската дума *дикиш*, която има значение 'тегел, шев на машина' с българска, тъй като думата *място* съвсем не може да се свърже семантично с думата *дикиш*. Думата *място* и в тази замяна се появява вследствие на връзката ѝ със значението на цялото устойчиво съчетание.

Идиомите *теглих му един калай* и *обрах калая* са във връзка с бакърджийския занаят. И двата се употребяват за посочване на едно и също действие, но погледнато от две страни с оглед на обекта, който понася действието. *Теглих му един калай* има значение 'скарах се много на някого', а *обрах калая* — 'на мене ми се скараха, макар и не само за моя простъпка'. Вероятно също във връзка със значението на цялото съчетание думата *калай* се заменя с думата *бой*, която се свързва и с глагола *изям* във втория идиом. Така са се получили устойчивите съчетания *теглих му един бой* и *изядох калая, изядох боя*. Може да се предположи също, че идиомът *обрах калая* се е видоизменил в *изядох калая* вследствие на контаминация между идиомите *теглих му един калай, теглих му един бой, изядох един бой*. Съществува и вариантът *дръпнах му един бой* (подобно на *дръпнах му едно ядене, дръпнах му едно спане*).

Вероятно такава замяна на една от съставните думи в устойчивото съчетание с друга дума е станала, когато съответното съчетание е било напълно обособено като словесна цялост, а значението на отделните думи е било твърде редуцирано от значението на цялото, т. е. тогава, когато устойчивото съчетание е било на път да стане идиом *(зъб не обели)* или е било идиом *(не хвана дикиш; тегли му един калай; обра калая)*. Тогава именно е станала възможна такава замяна, при която новата дума (тази, която сменя) е близка по семантика не до значението на отделна дума от това съчетание, а до смисъла на цялото. Новата дума не е синоним на отделна съставна дума, а е в семантична връзка със значението на цялото устойчиво съчетание. Тази своеобразна синонимна замяна, ако можем в условен смисъл така да я наречем, също подчертава семантичната неделимост на идиома.

Ще посочим и такива случаи, когато един идиом се образува по подобие на друго устойчиво съчетание — фразеологично единство. Така напр. по образец на *тичам през глава* се е обра-

[1] Вж. Н. Геров, Рѣчникъ на блъгарскый языкъ, ч. III, Пловдив, 1899, стр. 322; П. Р. Славейков, Български притчи или пословици и характерни думи, ч. I, София, 1889, стр. 309.

зувал идиомът *смея се през глава*. Значението на фразеологичното единство *тичам през глава* 'тичам много силно, стремглаво' се свързва с известен образ. Впоследствие по подобие на него се създава друго устойчиво съчетание — *смея се през глава*. То се е получило, като свързването *през глава* се е отнесло към глагола *смея се*, за да се подчертае засилване на действието, неговата пълна проява — 'смея се много силно, неудържимо'; при второто съчетание не се долавя някакъв образ и не се излиза от семантиката на глагола *смея се*. Свързването *през глава* се отнася направо към глагола *смея се* с това ново значение, което е получило във фразеологичното единство *тичам през глава*. Така семантичните връзки между думите в новото съчетание стават неясни, немотивирани, произволни и цялото устойчиво съчетание добива характер на идиом. По-късно от такава употреба се е получило и наречието *презглава*.

По подобие също на фразеологичното единство *върви му по гайдата*—'действува според желанието му, волята му'—се е образувал идиомът *не ми е по гайдата*—'не е по желанието ми, не е по волята ми'. Докато при първото устойчиво съчетание може да се долови известен образ, свързан с играта под звуците на гайда, при второто съчетание семантичните връзки стават съвсем произволни и значението на цялото не може да се изведе от значението на съставните думи.

Твърде ясен е образът във фразеологичното единство *плю си на ръцете*—'залови се мъжки на работа', по подобие на което се е образувал идиомът *плю си на петите*—'впуска се стремглаво в бяг'. Също по образец на *върви му като по вода*—'върви му гладко, леко'—се е образувало устойчивото съчетание *знае го на вода (ученикът си знаеше урока на вода)*.

Новите съчетания са се явили по-късно в езика и съществуват наред със старите като техни варианти със същото или подобно значение. Когато от един идиом се е образувал друг идиом, значението му се запазва същото, а когато по подобие на едно фразеологично единство се получава идиом, значението му е близко до това на фразеологичното единство. Този начин за образуване на идиоми представя известно разнообразие за създаване на устойчивите съчетания в езика. Той не обхваща много случаи, но твърде добре илюстрира основните характерни белези на идиомите.

Също по пътя на съкращаването едно фразеологично единство може да се превърне в идиом. Напр. *всеки тегли чергата към себе си* се употребява и съкратено *всеки тегли към себе си*, в което не се схваща първоначалният образ и съчетанието се превръща в идиом. Фразеологичното единство *косата му удари о (в) камък*[1] се съкращава *удари на камък*. Тук може да се допусне и съвпадеж на две устойчиви съчетания. Пословицата *два остри камъка брашно не мелят*, която според характера на значението си е фразеологично единство, в съкратен вид *не меля брашно с някого* или даже само *не меля с някого* е идиом. Има случаи, когато и идиоми могат да се съкратят. Напр. *не го бръсне за слива*—

[1] Вж. Н. Геров, цит. речник, ч. II, 1897, стр. 401.

не го бръсне; търси го под листо и камък — търси го под листо. Напр. *Но тършуването из останалите килии се продължи трескаво:* ***под листо дирeха*** *Огнянова* (И в. В а з о в, Под игото, т. XXII, изд. Ал. Паскалев, 1922, стр. 153).

Възможността на идиомите да се съкращават е във връзка с особеностите на семантичния им характер. Значението на цялото е така обособено и откъснато от значението на съставните думи, че даже и да се изпусне някоя от тях, това не пречи за разбиране на цялото съчетание. Съкращаването на идиомите е свързано и с подчертано експресивния им характер, при който съществува стремеж към по-кратък изказ. В повечето случаи обаче идиомът е така много обособен като сложно семантично и синтактично цяло, че изпускането или замяната на една само дума в него го разрушава като фразеологична единица. Напр. в идиомите *през куп за грош; ни в клин, ни в ръкав; лае на аба; на трън задоен; ходи пет за четири; мома под коpито; влязъл под кожата му; от кол и въже; кипна му келят* и др. отделните думи не могат нито да се изпуснат, нито да се заменят.

Разгледаните случаи, когато едно фразеологично единство преминава в идиом или когато се образува ново устойчиво съчетание с характер на идиом, посочват някои от пътищата на развой на устойчивите съчетания в езика. Освен това те ясно показват, че между различните фразеологични единици не може да се постави рязка граница. Това се отнася най-вече за фразеологичните единства и идиомите, които в много случаи не могат да се отделят или пък различно се схващат. Разгледаните случаи също така посочват, че изобщо на фразеологичния запас в езика не трябва да се гледа като на нещо напълно неподвижно. Устойчивите съчетания са утвърдени в езика в процеса на общуването като езикови цялости и живеят през вековете, без обаче да са нещо статично, което не е подложено на никакви промени и развитие. Във връзка с промяната на социално-битовите условия и заедно с промените и развитието на езика изобщо се променя и развива и фразеологичният състав на езика. На неговата устойчивост не трябва да се гледа абсолютно.

Специално за идиомите трябва да се отбележи като важна тяхна черта това, че те от всички фразеологични единици се отличават с най-голяма у с т о й ч и в о с т. Ясно е, че за да се създаде в езика едно устойчиво съчетание с характер на идиом, то трябва да съществува в продължение на по-дълъг период от време. Идиомът представя крайната степен на устойчивост, утвърденост на една фразеологична единица. Затова идиомите се отличават с най-голяма к о н с е р в а т и в н о с т, която се изразява в ограничената възможност да се заменят думите в тях, в строго установения ред на думите и най-вече в особеността на идиомите да пазят стари, редки думи и форми или диалектни и чужди думи в състава си. Така напр. в идиома *живея на широка нога* се е запазила старата дума *нога* (употребявана сега в диалектите); тя не се е заменила с по-употребимата *крак*. В идиома от *игла до конец* думата *конец* при създава-

нето на идиома е имала старото значение на 'край, завършък'.[1] Идиомът *през куп за грош* е запазил старата дума *презкуп*, която в миналото означавала 'всичкото, цялото'.[2] Първоначалната форма на идиома е била *през куп за грош* със значение 'всичкото, цялото за грош'. Ето и други примери: *дойде му до хак; хак му е; има си хас; хас не струва; взеха го на подбив; иде му отръки; дойде му до оки; хващам зазъбица* и др. Запазването на такива думи и форми в идиомите не пречи за разбирането и употребата им. Характерът на фразеологичното сраствane е такъв, че семантиката на отделната дума не влияе и не допринася за разбирането на цялото. А понеже идиомът проявява консервативност и по отношение на формата, то запазването на тези думи спомага да не се накърни формата му със съответна замяна на стара или чужда дума с друга. Такава дума само засилва идиоматичността му. Това съвсем не значи обаче, че когато в едно устойчиво съчетание има стари, редки или чужди думи и форми, то е идиом. Такива думи се срещат във всички устойчиви съчетания, напр.: *предавам богу дух; боже помози; от кумова срама; падам духом; ходом марш; во време оно; во главе с* и др.

Дългият живот на идиомите, откъснатостта на значението им от първоначалното значение на съчетанието, което го е породило, както и наличността в някои идиоми на стари, редки и чужди думи — всичко това е довело до създаването на друга характерна черта на идиомите, а именно неправилни и произволни логически връзки между думите. Смисловите връзки между думите в идиома, разбира се, са неясни само от днешно гледище. Те са били ясни и напълно правилни при появата на съответното съчетание, когато то е имало конкретно значение. И затова, когато говорим за произволност и немотивираност на значението на идиомите от значенията на неговите компоненти, трябва да се разбира, че излизаме от съвременното значение на съчетанието или на отделните думи. Така напр. от днешно гледище в идиомите: *излезе му на глава; дойде му до оки; хванаха го зъркелите; на дъното му просо сее; през куп за грош; смее се през глава; дума не обели; не ми е по гайдата; не меля с някого* и др. конкретносмисловите отношения са твърде неясни и произволни. При тях е невъзможно да се направи паралел между значението на свободното съчетание на тези думи и значението на идиома. Даже и да съществуват правилни от семантично и синтактично гледище отношения между отделните думи в идиома, те не водят нито до аналитично схващане на отделните думи-компоненти като семантични единици, нито до намиране на връзка между значението на отделните съставни думи и значението на целия идиом. Напр. съществува правилна логическа връзка между думите в идиомите *знае къде зимуват раците; обирам си крушите; слага го в*

[1] Вж. К. Мирчев, Към историческото разяснение на идиома *от игла до конец*, Български език, г. VII, 1957, кн. 4, стр. 350—352.

[2] Вж. Л. Андрейчин, Ст. Стойков и др., Български език, учебник за педагогическите училища, стр. 414.

джоба си; иска майка си и баща си и др. Обаче конкретното значение на тези словосъчетания е коренно различно от значението на тези съчетания като идиоми.

Трябва да се отбележи, че някои от пословиците и поговорките по своята семантична същност представят идиоми. По значение те са равни на идиоми. При идиоматичните пословици образът е съвсем неясен и не може да се открие връзка с конкретното им значение. Така напр. *всяка коза за свой крак* има значение 'всеки отговаря за себе си, за своите дела'; *не ми трябва от мечка ремик* — 'не искам да се захващам с неприятна, рискована работа'. Такива са и *не в тикви, а в кратуни; куче влачи — диря няма; търси под вола теле* и др. Те са обаче много по-малко, отколкото са пословиците и поговорките с характер на фразеологично единство, тъй като в повечето случаи при поговорките и пословиците е запазен първоначалният смисъл на съчетанието.

Във втори дял идиоматични съчетания в един език могат да се отделят такива устойчиви съчетания, произходът на които се свързва с митологията, древната история или религиозната литература. Такива идиоми са напр.: *авгиеви обори; танталови мъки; пирова победа; рог на изобилието; сизифов труд; троянски кон; ябълката на раздора; дамоклиев меч; вавилонско стълпотворение; обетована земя; удари дванадесетият час; умивам си ръцете; източен въпрос; вартоломеева нощ* и др.

Някои езиковеди не отнасят тези устойчиви съчетания към идиомите, като се ограничават да разглеждат само идиоми, създадени в един език, тъй като за основен белег на фразеологичното сраствне смятат неговата непреводимост на чужд език. Такова определение на идиома обаче е неприемливо затова, че „в качеството на критерий за идиома се взема не особеността в неговата семантична структура, анализът на която се явява единствен път за разбиране на неговата истинска природа, а съпоставянето му с чужди езици, което фактически означава отричане на възможността за научна класификация на различните типове словосъчетания във фразеологичната система на отделните езици".[1] Като се излиза обаче от семантичната същност на идиома, за която е най-характерно, че значението на цялото идиоматично съчетание е коренно различно от значението на неговите компоненти, то посочените по-горе устойчиви съчетания с пълно право могат да се отнесат към идиомите.

Този вид идиоми са по-малко в езика, отколкото идиомите, разгледани по-горе. Те са дошли в езика по книжен път и представят дял от международната идиоматика. Докато идиомите от първия дял са свързани преди всичко с особеностите на бита на отделен народ, предават в стегната форма наблюдения над човека, неговия характер, прояви, отношения при трудовата дейност и в семейството, мисли върху живота, природата, природните явления и са почти непреводими на чужд език, идиомите от втория дял се разпространяват в различните езици, като се превеждат от един

[1] Вж. А. Кунин, О фразеологических сращениях в современном английском языке, Иностранные языки в школе, Москва, 1953, кн. 3, стр. 27.

език на друг или се създават в отделните езици въз основа на един общ източник.

Характерно за този вид идиоми е това, че те запазват напълно първоначалното си значение, което е ясно, когато лицето, което употребява фразеологичното сравнение, е запознато със самия източник на идиома — мита, историческото събитие или религиозния разказ. Поради това за някои хора такива устойчиви съчетания са единства, а за други идиоми. Ако се знае първоизворът на съчетанието и значението му се свързва с този първоизвор — бил той мит, историческо предание и т. н., то тогава устойчивото съчетание има употреба на фразеологично единство, а ако в съзнанието на говорителя изпъква само съвременното му значение, то тогава устойчивото съчетание е идиом. Следователно и устойчивите съчетания, общи за повече езици, характеризираме като фразеологични единства или идиоми, като излизаме от езиковата практика на говорителя.

При този тип идиоми първоначалното значение на съчетанието се е разширило по преносен път и значението му е добило идиоматичен характер. А това значи, че значението на това устойчиво съчетание е немотивирано и произволно от гледна точка на значението на отделни съставни думи. Така идиоматичността при този вид фразеологични сравнения произлиза не от затъмнението на някакъв образ, а от по-слабата или въобще от липсата на връзка с конкретното значение на съчетанието. Напр. *авгиеви обори* е идиоматично съчетание, което означава 'нещо много замърсено и задръстено или дела, в които цари пълен безпорядък'; *ахилесова пета* — 'най-слабото, най-уязвимото място на някого или на нещо'. Ясно е, че значенията на отделните думи в тези фразеологични сравнения с нищо не могат да се свържат със значението на целия идиом. Тези съчетания обаче имат конкретно значение, когато се свържат с разкази от гръцката митология. Напр. идиомът *авгиеви обори* произлиза от мита за замърсените в продължение на 30 години обори на цар Авгий, които Херкулес изчистил за един ден и с това извършил един от своите подвизи. Идиомът *ахилесова пета* произхожда от мита за древния герой Ахил, на когото цялото тяло било неуязвимо, с изключение на петата, където го държала неговата майка, когато го потапяла в чудодейната подземна река Стикс, за да го направи невредим срещу вражеските стрели. На произхода на този вид идиоми се спираме повече в главата „Основни източници на идиомите".

В много близка връзка с произхода на идиомите и разделянето им на два дяла стои и стилното им разслоение. Трябва да подчертаем, че повечето от идиомите (почти всички, които разгледахме в първия дял) се употребяват преди всичко в разговорния стил. Създадени в народните говори, те в по-голямата си част са минали в разговорния стилистичен пласт на езика. Има много идиоми в езика, които са характерни даже за един по-долен пласт — пласта на просторечието, напр. идиомите: *хванаха ме зъркелите; свих му сармите; кипва ми келят; светих му маслото; хвърлил топа; ходи пет за четири; метнал петалата; не го бръсне за слива* и др. Има обаче идиоми, които не са разширили употребата си из-

вън рамките на диалектите. Такива са идиоми като *излезе на люх* — 'не сполучи, отиде на вятъра'; *легнал си на греха* — 'превил глава, покорил се'; *пече му риба на устата* — 'мъчи го'; *вдигна му мъжеца* — 'излъга го, измами го'.[1]

Идиомите от разговорната реч се отличават още и с това, че имат подчертано експресивен характер. Те оцветяват емоционално речта и й придават по-голяма живост. Някои от тях се употребяват като шеговити, иронични, пренебрежителни устойчиви съчетания. Напр. *дървен господ* (шеговито); *тънко преде пред някого* (иронично); *вятър и мъгла* (пренебрежително); *хвърлил топа* (шеговито); *от кол и от въже* (пренебрежително). Изобщо идиоматичното съчетание дава по-голяма експресивна наситеност на изказа.

Идиомите, които имат книжен произход (*пирова победа; златно руно; солта на земята, атическа сол; сизифов труд*, както и посочените по-горе от този вид), се срещат в писмената реч и езика на интелигенцията.

Особеностите в значението на идиомите са в тясна връзка с особеностите в тяхната граматическа и синтактична функция. Семантичното единство на фразеологичните съчетания довежда и до граматическо и синтактично синтезиране. Идиомът, който представя в семантично отношение неразложима словесна група, и в синтактично отношение се схваща като едно цяло. Това обяснява факта, че идиомът в изречението изпълнява ролята на част на изречението. Напр. *Те го разпитаха за случката и той разказа всичко от игла до конец.* В пределите на изречението идиомът *от игла до конец* изпълнява ролята на обстоятелствена дума.

В езиковото общуване идиомите могат по функция да са равни на глагол, съществително, наречие. Идиомите *блъскам си ангелите; пусна му фитила; прати го за зелен хайвер; тегли му един калай; не може да излезе на глава с някого* и др. изразяват действие. Идиомите *мома под корито; дървен господ; сламен вдовец* и др. са равни на съществително име. Доста идиоматични съчетания по функция са равни на наречия: *от дъжд на вятър; през пръсти; през куп за грош; на бърза ръка; ни в клин, ни в ръкав* и др.

Ще посочим и някои формални белези, които отличават фразеологичните съчетания като най-утвърдени и обособени устойчиви съчетания. Напр. думите в идиома в повечето случаи имат строго установен ред. Така в идиомите *ходи пет за четири; от кол и въже; куче влачи — диря няма; няма го майстора; от игла до конец; през куп за грош* и др. думите са в строго определен ред. Ако той не се спази, нарушава се традиционната форма на идиома. Строгото спазване на установения ред на думите се отнася преди всичко за идиоми, в които няма глаголна форма, тъй като глаголите във фразеологичните съчетания често могат да променят мястото си, а в други случаи и да се изменят по лице,

[1] Идиомите са взети от Н. Геров, цит. речник.

число и време. Напр. *направи го на пух и прах — на пух и прах го направи; тегли му един калай — един калай му теглих; дума не обелва — не обели нито дума; изядох калая — ще изям калая; пуснаха им мухата — пуска му мухата* и т. н. Освен това, с изключение на глагола, думите в идиома в повечето случаи не се изменят по форма. Те са строго установени и по форма. Напр. някои от съществителните се употребяват в идиома само членувани: *блъскам си ангелите; светих му маслото; изплюх камъчето; свих му сармите; минавам зеленката; метнал петалата* и др. В други идиоми съществителните са винаги нечленувани, напр.: *от лъжица до паница; от игла до конец; от дъжд на вятър; откол и вьже; ни в клин, ни в ръкав* и др.

Ще се спрем и на въпроса за разпространението на идиомите. Под разпространение разбираме в случая относителния брой на идиомите в езика спрямо другите видове устойчиви съчетания. Ще отбележим, че идиомите са сравнително най-малко на брой устойчиви съчетания в езика. Те са по-малко от фразеологичните единства, а още по-малко от фразеологичните съчетания. От самия характер на идиомите зависи и тяхната по-слаба разпространеност. Те, както изтъкнахме, са такива устойчиви съчетания, които имат коренно различно значение от значението на компонентите. А от това следва, че значението на цялото съчетание трябва да се помни като значението на всички самостоятелни думи в езика. Това значение не се свързва и с някакъв образ, както е при фразеологичните единства. Така че, от една страна, налице са в идиомите думи, които съществуват в езика, а от друга, разбирането на цялото съчетание не се свързва със значението на тези думи, а с друго, коренно различно значение. Освен това идиомите са резултат на по-продължителен живот на словосъчетанието в езика. Тези черти на идиомите допринасят вероятно за тяхната сравнителна малобройност.

Накрая ще кажем няколко думи за значението и ценността на фразеологичните сраствания. Преди всичко трябва да се подчертае, че идиомите обогатяват езика, тъй като те по характера на своето значение представят еквиваленти на думи. От друга страна, идиомите са синоними на други самостоятелни думи, а синонимиката в езика също представя богатство, защото дава възможност за по-разнообразно и точно изразяване на човешките мисли и чувства. Идиомите са стилистични синоними на самостоятелните думи в езика. Думите, които принадлежат към неутралния стилистичен пласт, могат да имат синоними фразеологични сраствания, които по-живо и с по-голяма експресивна наситеност да предадат дадена мисъл. Следователно идиомите, както и всички устойчиви съчетания, увеличават изразните възможности и средства на един език. Освен това тези идиоми, които са свързани преди всичко с особеностите на бита и мирогледа на народа и са непреводими дословно на друг език, отразяват в известен смисъл националната самобитност на езика.

Основни източници на идиомите

Източниците за създаване на фразеологични словосъчетания в езика са твърде разнообразни. Ще се спрем само на основните извори, като ги разгледаме изобщо и преди всичко като източници за създаване на устойчиви съчетания с характер на идиоми. Те могат да се разпределят главно в три групи:

1. В първата група спадат източници, от които са създадени устойчиви съчетания, най-пряко свързани със специфичните особености на отделен народ, с характерните черти на народния бит. Затова такива устойчиви съчетания в един език имат винаги национален колорит и отразяват една страна от националната самобитност на езика. Това обяснява и невъзможността на тези устойчиви съчетания да се превеждат дословно на друг език. Към тази група могат да се отнесат устойчиви съчетания, които изпъстрят народно-разговорната реч и са свързани както с всекидневния живот и работа на народа, така и с неговите обичаи и вярвания. Такива фразеологични единици са напр.: *тънко преда пред някого; простирам се според чергата си; едва свързвам двата края; имам го в кърпа вързано; деля от залъка си; от лъжица до паница; на всяка манджа мерудия; карам през просото; под плет и над плет* и др.

Народните поговорки и пословици, в които е отразена дълбока народна мъдрост, също представят устойчиви съчетания, най-пряко свързани с живота на народа.

Народните обичаи и вярвания са станали източник на редица устойчиви съчетания. Устойчивото съчетание напр. *там му е хвърлен пъпът* води произхода си от народния обичай да се предопределя професията на новороденото дете. В разговорната реч означава 'все там го тегли, все там обича да седи или ходи'. Съчетанието *бъклица ли чакаш* — 'специална покана ли очакваш, за да дойдеш или отидеш някъде' — е във връзка с народния обичай да носят вино и черпят с бъклица, когато отиват да канят сватовете на сватба. Тази нарочна покана е израз на уважение към най-важните гости на сватбата.

Такива съчетания са също: *мина му котка път; априлска лъжа; стоя диван чапраз; минавам зеленката; рязна му под езика* и др.

Някои устойчиви съчетания са във връзка с народни приказки. Те произлизат обикновено от най-разпространените приказки, поуката от които, изразена в едно изречение, става устойчиво съчетание, крилат израз, който се употребява предимно в разговорната реч. Като устойчиви съчетания може също да се употребяват цитати от някои приказки или имена на хора, животни, за които се говори в тези приказки. Така напр. съчетанието *болен здрав носи* е от народната приказка за вълка и лисицата. Това са думите на лисицата, която накарала пребития от бой вълк да я носи, като го измамила, че е болна. Устойчивото съчетание *мечешка услуга* — 'услуга, от която вместо полза има повече вреда' — произлиза от народната приказка за мечката и селянина, които станали приятели. *Кой*

каквото прави, на себе си го прави е в същност поуката от приказката за жената, която дала на един просяк пита с отрова, но вместо да отрови просяка, тя отровила собствения си син. *Мома под корито* са думи, взети от приказката за Пепеляшка.[1] Този цитат от приказката става устойчиво съчетание и се казва изобщо за по-малка мома, която не може да се замоми, преди по-голямата ѝ сестра да се омъжи. Устойчивото съчетание *вълшебното килимче* — 'нещо, което помага по чудотворен начин да се постигне целта' — се свързва с арабска приказка от „1001 нощ".

Фразеологичните единици, свързани с особеностите на народния бит и с народното творчество, са преди всичко идиоми, а също и фразеологични единства, особено такива, които са близки до идиоми.

2. Втората група фразеологични единици са свързани с различни занаяти и професии. При отделните занаяти и професии се употребяват редица специални словосъчетания. Всички те в съответните области имат характер на свободни съчетания с конкретно значение. Това значение е станало основа на преносна или образна употреба на съчетанието, когато то е разширило употребата си извън рамките на съответния занаят или професия. Такива съчетания обикновено имат характер на фразеологични единства, а понякога и на идиоми в зависимост от това, дали този, който употребява съчетанието, свързва конкретното му значение с преносното или не. Така напр. от шивашкия занаят е съчетанието *мери със свой аршин*. В този занаят то може да има и съвсем конкретно значение, а употребено в разговорната реч, добива и преносно значение — 'разглежда нещата само от свое гледище, едностранчиво'. С шивашкия занаят е свързано и съчетанието *ни в клин, ни в ръкав* — 'не на място', а също и поговорката *дваж мерй, еднъж крой* — 'размисли добре, преди да предприемеш нещо'. Във връзка с воденичарството е устойчивото съчетание *наливам вода в чужда воденица* — 'с делата си неволно или съзнателно помагам на чужди интереси'; също и пословицата *два остри камъка брашно не мелят*, която се употребява за лица с резки характери и неотстъпчиви, поради което не могат да съгласуват действията си и да работят обща работа; пословицата *на брашното скъп, на трицитѐ евтин* се употребява за лице, което скъпи малоценното, а пилее ценното. С риболова може да се свърже устойчивото съчетание — пословица *в мътна вода риба лови* — 'използува някакви размирици, бъркотия за извличане на лични облаги'. От други занаяти са съчетанията *тегли му един калай, обирам калая* и др.

В разговорната реч се употребяват и редица устойчиви съчетания, които са във връзка с различни професии. Така напр. съчетанието *меря с аптекарски везни* — 'меря съвсем точно', което има и неодобрителен оттенък в смисъл 'проявявам педантизъм при размерването, разпределението на нещо', е във връзка с професията на аптекарите. С лекарската професия са свързани съчетания като

[1] Срв. Г. С. Раковски, Показалец, ч. I, Одеса, 1859, стр. 96. Раковски споменава и за стар български обичай, според който „захлупвали по-малкая девица под корито, кога е дохождал момък да сгледва по-голямая".

на час по лъжичка — 'за нещо, което се взема или получава на малки количества'; *преглъщам горчивия хап* — 'търпеливо, без протест претърпявам, понасям нещо неприятно'. От лексиката на артистите и музикантите са съчетанията: *играя главна роля* — 'имам голямо значение'; *играя комедия* — 'преструвам се'; *слиза от сцената* — 'престава да има важност, значение'; *говори под сурдинка* — 'говори тихо'. *Излизам на арената* — 'появявам се за пръв път в обществения живот' — е от езика на цирковите артисти, а *дърпам конците* — 'карам някого автоматически, по моя команда да изпълнява желанията ми', — е свързано с практиката в марионетния театър. Съчетанието *плувам в нечии води* — 'намирам се под идейно и морално влияние на някого' — е от езика на моряците. Също и съчетанията: *хвърлям котва* — 'оставам за дълго време или за постоянно на определено място'; *работя под пълна пара* — 'работя най-усилено'; *движа се без компас* — 'движа се, пътувам без определена цел'. С пощенската практика се свързват устойчиви съчетания като *сбъркал адреса* — 'останал излъган в предвижданията си, намеренията си'; *говоря (пиша) по адрес на някого* — 'говоря, злословя за някого'. Някои специални съчетания от военното дело също са разширили своята употреба, напр.; *нападам из засада* — 'неочаквано и подло нападам някого'; *пускам димна завеса* — 'стремя се да заблудя някого, като прикривам нещо'; *влизам в атака* — 'започвам открито да нападам'.

Ще посочим и някои устойчиви съчетания, които са свързани с игра на карти и игра на шах. Напр. *играя с открити карти* — 'действувам с ясни намерения и цели'; *залагам всичко на една карта* — 'за постигане на целта си разчитам само на една възможност'; *проиграх си всички козове* — 'не можах да използувам нито една от възможностите си'; *държа в шах* — държа някого в напрегнато неблагоприятно положение и др.

Почти всички устойчиви съчетания, които по произход са свързани с различни занаяти и професии, са характерни преди всичко за разговорния стил. Тяхната употреба от специалната лексика преминава в обсега на разговорната реч — от една страна, в народно-разговорната реч *(ни в клин, ни в ръкав; тегли му един калай; не мели брашно с някого* и др.) и, от друга, в разговорната реч на интелигенцията *(на час по лъжичка; меря с аптекарски везни; преглъщам горчивия хап; играя главна роля; пускам димна завеса; попадам в тон).* Устойчивите съчетания, които са свързани със занаятите, се употребяват както в народно-разговорната реч, така и в разговорната реч на интелигенцията, а устойчивите съчетания от различните професии са характерни преди всичко за разговорната реч на интелигенцията.

Някои източници могат да бъдат общи за два или повече езици. Затова съчетания, на които те са дали живот, имат понякога свои паралели в други езици, а в някои случаи се предават от един език в друг, като се превеждат. Това се касае най-вече за устойчиви съчетания, свързани с различните професии.

3. В трета група могат да се обединят фразеологични единици, които водят началото си от някакъв мит, разказ от библията

или по произход са свързани с важно историческо събитие (обикновено от древната история). Такива устойчиви съчетания проникват в езика по книжен път, но може и да не са заети от един език в друг, а да са се създали в различните езици от един общ източник — бил той мит, разказ от религиозната литература или широко известен факт от древната история. Важното е, че тези съчетания са общи за много езици и че представят пласта на международната фразеология във фразеологията на отделен език.

Така напр. старогръцкият мит за Тантал е станал източник на устойчивото съчетание *танталови мъки* — 'непоносими мъки, породени от съзнанието за безсилие и невъзможност да се постигне горещо желаната цел въпреки нейната непосредна близост'. Зевсовият син и цар на Фригия Тантал бил осъден от Зевс в ада на вечен глад и жажда. Това било особено мъчително за него, защото се намирал до гуша във вода и под едно дърво с разкошни плодове, но щом се опитвал да пие или да откъсне плод, водата и плодовете се отдръпвали от него.

Съчетанието *сизифов труд,* което означава 'тежък, непосилен труд, който не води до никакъв резултат', произхожда от мита за цар Сизиф, когото боговете наказали в ада постоянно да търкаля по една планина нагоре тежък камък, който се търкулва пак обратно надолу, щом Сизиф го изкачи до върха.

Съчетанието *дамоклиев меч* — 'постоянна заплаха от смъртна опасност' — е също във връзка с древногръцко предание. Дамокъл, любимецът на сиракузкия тиран Дионисий, угоднически нарекъл Дионисий най-щастливия между хората. Дионисий, за да покаже несигурността на своето щастие, поставил Дамокъл на своето място на масата, пълна с ястия, но заповядал да оставят над главата му да виси на конски косъм остър меч.

Източник на идиома *гордиев възел* представя древногръцкото предание за фригийския цар Гордий, който основал град Гордий и дал като дар в храма на Зевс своята колесница. Към процепа на колесницата Гордий завързал ярем със заплетен възел. Оракулът предсказал, че този, който развърже възела, ще владее цяла Азия. Александър Македонски през време на похода си срещу персите развързал възела, просто като го разсякъл с меча си. *Гордиев възел* като устойчиво съчетание означава 'нещо много объркано; заплетено положение'.

Също с различни митове се свързват и устойчивите съчетания: *между Сцила и Харибда* — 'между две смъртни опасности (от мита за двете чудовища Сцила и Харибда, които погубвали всички мореплаватели, когато преминавали едно опасно място за корабите в Средиземно море при Сицилия); *ябълка на раздора* — 'нещо, което поражда спор, недоразумение' (ябълката, която трябвало да получи най-прекрасната от трите богини — Хера, Атина и Афродита; Афродита спечелила ябълката, но с това навлякла гнева на другите богини върху себе си); *прометеев огън* — 'негуасващ, висш стремеж за постигане на благородни цели; талант, дарба' (от мита за титана Прометей, който открил на хората тайната на огъня); златно руно — 'голяма печалба, придобивка', (от мита за аргонавтите и др.).

Както се каза, към тази група фразеологични единици отнасяме и такива, които са се създали във връзка с известно историческо събитие. В повечето случаи се касае за историческо събитие от древната история и не толкова до достоверен факт от историята, а до историческа легенда. Така устойчивото съчетание *минавам Рубикон* — 'извършвам смела постъпка с решително значение, от която няма връщане назад' — е във връзка с преданието за минаване на река Рубикон от Цезар въпреки запрещението на сената. Така почва междуособна война, вследствие на която Цезар завладял Рим.

Историческото *велико преселение на народите,* което е станало около IV в. и представя масово предвижване на племена, става източник за устойчиво съчетание в езика, което се употребява понякога и в ироничен смисъл за 'безразборно пренасяне от едно място на друго'.

Кръстоносните походи през средните векове, организирани по призива на църквата под знамето на борба за освобождението на „светата земя" от турците, също са станали основа на устойчиво съчетание. *Кръстоносен поход* като фразеологизъм днес има значение 'фанатична борба за унищожаване на привърженици на дадена обществена идеология, на обществена група или малцинство'.

В историята под *източен въпрос* се разбира въпросът за съдбата на балканските земи и народи в пределите на Отоманската империя, а в разговорната реч като устойчиво съчетание се употребява в ироничен смисъл, когато се говори много за нещо, което обикновено не заслужава да му се отделя такова голямо внимание.

Също във връзка с исторически факт е и съчетанието *вартоломеева нощ* — 'нощ на кръвопролитие, на варварско избиване на невинни хора': през нощта срещу празника на св. Вартоломей през 1572 г. във Франция по заповед на католишкото духовенство и краля били избити 30 000 хугеноти.

Източник на някои фразеологични единици представя религиозната литература. Напр. устойчивото съчетание *умивам си ръцете* — 'формално се освобождавам от отговорност' — води началото си от евангелския разказ за Пилат, който, не можейки да освободи Христос и да усмири тълпата, умива ръцете си и казва на народа, че е невинен за кръвта на Христос. Съчетанието *поднасям на блюдо* — 'давам нещо наготово, без труд' — е свързано с евангелския разказ за Саломе, дъщерята на цар Ирод, която получила като награда за хубавото си танцуване главата на Йоан Кръстителя, поднесена на блюдо. Думите на Христос *„Вие сте солта на земята"*, с които той се обръща към учениците си, като устойчиво съчетание се употребяват за 'основната творческа сила на един народ, за най-ценните хора в дадено общество'. Това съчетание се отличава с тържествено-риторическа стилистична отсянка.

Разпространени разкази от библията също са станали източник на някои устойчиви съчетания. Напр. идиомът *вавилонско стълпотворение* се свързва с библейската легенда за опита на жителите на Вавилон да построят стълб, висок до небето. Но поради това, че работели хора, които говорели различни езици и не можели да се разбират, те не успели да изградят стълба. *Вавилонско стълпотворе-*

ние като устойчиво съчетание има значение 'бъркотия, неразбория, разноезичие'.

Във връзка с религиозната литература са и устойчивите съчетания: *йерихонска тръба; блудният син; сложи си пръста в раната; изпивам до дъно горчивата чаша; изпивам чашата на търпението; лобно място; гради къща на пясък; всеки си носи кръста; манна небесна; по-лесно ще мине камила през иглени уши; ново вино в стари мехове; божието богу, кесаревото кесарю; блажени нищите духом; Ноев ковчег; посипвам си главата с пепел* и др.

Устойчивите съчетания, произходът на които е свързан с историческо събитие, мит или с разказ от религиозната литература, в стилно отношение се отличават с известна книжност и не са така често употребими като устойчивите съчетания, разгледани в първата и втората група. Тези от тях, които произхождат от някакъв мит или историческо събитие, много често представят съчетание на прилагателно със съществително и имат функция на съществително. Прилагателното в много случаи е образувано от собствено име (*ахилесов, авгиев, сизифов, танталови, пирова, драконов, прометеев* и др.).

По характера на семантиката си всички тези устойчиви съчетания трябва да се отнесат към идиомите. Те представят международната идиоматика. Тъй като не отразяват характерни особености на отделен народ, те са преводими и се предават от един език в друг, без да променят значението си или формата си.

II. Сложни названия и термини

От другите фразеологични единици — идиоми, фразеологични единства и фразеологични съчетания — се отделят такива устойчиви съчетания, които представят сложни названия и термини. „Те могат да бъдат определени още като лексикализирани словосъчетания, които се употребяват в колективната практика (в процеса на общуването) като общоприети обозначения на определени понятия“[1], напр.: *вечерна гимназия; зъбен камък; гръдна жаба; водно конче; Балкански полуостров; Министерство на просветата и културата; Морзова азбука; силен ток; абсолютна монархия* и др.

Откъм лексикален състав сложните названия и термини в повечето случаи представят съчетания на две думи — съществително и прилагателно. Не са малко обаче и случаите, когато сложното название или термин съдържа няколко думи — три, четири. Такива са напр. названията: *Народна република България: Столичен градски народен съвет; Столичен градски електротранспорт; герой на социалистическия труд; Министерство на народното здраве, Българска академия на науките* и др.

Особеният характер на сложните названия и термини е привличал вниманието на учените. Така А. А. Шахматов[2] — един от първите, който засяга въпроси, свързани с фразеологията, като

[1] Вж. Л. Андрейчин, К. Попов, М. Иванов, Съвременен български език, стр. 77.

[2] Вж. А. А. Шахматов, цит. съч., стр. 303.

подчертава важността на неразложимите съчетания от думи, обръща особено внимание на такива устойчиви съчетания, при които „съчетанието на определяемата дума с определението в много случаи се стреми да образува един израз („речение"). Като примери дава съчетанията *железная дорога, Красная армия, Красное село, великий князь*" и др. във връзка с които са и сложните прилагателни *железнодорожный, красноармейский, красносельский, велико княжеский* и др. Шахматов поставя въпроса, дали прилагателното *железная* в *железная дорога* например може да се смята за определение или подобни съчетания като посочените по-горе трябва да се признаят за „неразложими по своето значение, макар и разложими граматически словосъчетания".

В. В. Виноградов[1] посочва, че „отделно трябва да се разглеждат цялостните словесни групи, които се явяват като термини, т. е. които се явяват във функцията на название". Виноградов включва сложните названия и термини в обсега на фразеологичния запас на езика, но като по-обособени по своя характер устойчиви съчетания, без да ги разглежда специално.

Трябва да се подчертае обаче, че сложните названия и термини не са намерили досега самостоятелна разработка. В езиковедската литература и по-специално в трудове, посветени на лексикологията, те не винаги се включват в обема на фразеологичния запас на един език. Това се отнася напр. за авторите на „Лексикология английского языка"[2] и „Лексикология современного французского языка"[3]. Съществуването на сложни названия и термини понякога се отбелязва в дела за термините. Други от авторите дават сложните названия и термини заедно с различните видове фразеологични единици, без да ги отделят като по-особен вид устойчиви съчетания както по семантика, така и по употреба. Напр. Земски, Крючков и Светлаев[4] само отбелязват, че „близки до идиомите са съставните термини, в които един от елементите е загубил основното си лексическо значение", а други от тях отнасят към фразеологичните съчетания. Галкина-Федорук[5] посочва „сложни названия-термини" към фразеологичните единства и отбелязва, че те се явяват като „обособена група цялостни неразложими словесни групи". К. А. Левковска[6], която въобще разширява границите на фразеологичния запас на езика, включва в него не само устойчиви съчетания, които се характеризират с идиоматичност, но и такива неидиоматични съчетания, които запазват конкретното си значение, но „в езика се употребяват като готови езикови цялости". Именно като такива устойчиви съчетания тя посочва някои от сложните названия и термини. О. С. Ахманова[7], която дава граматическа класификация на устойчивите съче-

[1] Вж. В. В. Виноградов, Об основных типах фразеологических единиц в русском языке, стр. 358.

[2] Вж. Е. Ф. Ворно, М. А. Кащеева и др., цит. съч.; А. И. Смирницкий, цит. съч.

[3] Вж. В. Н. Андреева, цит. съч.

[4] Вж. А. М. Земский, С. Е. Крючков, М. В. Светлаев, цит. съч., стр. 58, 61.

[5] Вж. Е. М. Галкина-Федорук, цит. съч., стр. 153.

[6] Вж. К. А. Левковская, цит. съч., стр. 209—210.

[7] Вж. О. С. Ахманова, цит. съч., стр. 173.

тания, включва примери от сложни названия и термини в групата „именни словосъчетания".

В чешкото съчинение „Kapitoly z praktické stylistiky"[1] устойчивите съчетания в езика са разделени на два големи дяла: 1. сложни наименования (sdružená pojmenování) и 2. фразеология. В първата група се обединяват такива устойчиви съчетания, „които като цяло означават една представа от действителността, едно понятие". Подчертава се също близостта на този вид устойчиви съчетания до самостоятелните думи. Във втората група са включени „различните устойчиви обрати, идиоми, изречения, пословици, цитати, крилати думи и под." Следователно авторите на труда ясно отделят сложните названия от другите фразеологични единици.

В езиковедската литература у нас въпросите на фразеологията се разглеждат, както се отбеляза, в учебниците по български език, излезли през последните години. Ст. Стойков[2] в дела за фразеологията не включва устойчиви съчетания от типа на сложните названия и термини. Л. Андрейчин[3] определя по-широки граници на фразеологичния запас в български език и включва в него и сложни названия, като посочва някои примери от тях, без обаче да ги отделя от другите фразеологични единици.

Въпросът за сложните названия и термини е много важен при съставянето на един речник и особено при определяне на словника. Н. И. Фелдман[4] напр., като изхожда от особеностите на сложните названия и термини като еквиваленти на думи с номинативна функция, смята, че те „при определяне състава на един речник трябва да се смятат и разглеждат наравно с думите". Във връзка с това и в речниковата практика сложните названия и термини понякога се дават и тълкуват като самостоятелни думи (главно тези от II и III дял). Така напр. в първите български тълковни речници на А. Дювернуа[5] и Найден Геров сложните названия и термини се дават като отделни заглавни думи. В излезлите обаче по-късно тълковни речници на български език[6] е възприета друга практика — сложните названия и термини се дават след специален знак (▯) заедно с другите фразеологични единици към всяка една от съставните думи и се тълкуват съответно. Такъв е и принципът, който се следва и в най-новия тълковен речник на съвременния български книжовен език.

Сложните названия и термини представят особено свързване на две или повече думи, което носи в себе си характерни черти,

---

[1] Вж. Fr. Daneš, L. Doležal, K. Hausenblas, Fr. Váňala, Kapitoly z praktické stylistiky, Praha, 1955, стр. 33.

[2] Вж. Л. Андрейчин, Ст. Стойков и др., Български език за X и XI клас, стр. 78—84; Български език, учебник за педагогическите училища, стр. 412—415.

[3] Вж. Л. Андрейчин, К. Попов, М. Иванов, Съвременен български език, стр. 74—81.

[4] Вж. Н. И. Фельдман, О специфике небольших двуязычных словарей, Вопросы языкознания, кн. 2, 1952, стр. 73.

[5] Вж. А. Дювернуа, Словарь болгарского языка, т. I—II, Москва, 1889; Н. Геров, Рѣчникъ на блъгарскый языкъ, ч. I—V, Пловдив, 1895—1904.

[6] Вж. Ст. Младенов, Български тълковен речник, т. I, София, 1951; Л. Андрейчин, Л. Георгиев, Ст. Илчев и др., Български тълковен речник, София, 1955; Речник на съвременния български книжовен език, т. I, II, III (под печат) мански, издание на БАН, София, 1955—1959.

сближаващи го както с другите видове устойчиви съчетания в езика, така и със свободните съчетания, а също и със самостоятелните думи. Това, което свързва сложните названия и термини с другите устойчиви съчетания в езика, е обстоятелството, че те се използуват в езиковата практика наготово като утвърдени езикови цялости, между съставните думи на които съществува тясна връзка. Близостта им със свободните съчетания се изразява от друга страна в това, че, както при свободните съчетания, така и при някои от сложните названия и термини, значението на цялото съчетание представя сбор от значенията на съставните думи. За разлика обаче от свободните съчетания пък, където думите се свързват, за да се изразят известни смислови отношения, думите в сложните названия са свързани, за да изразят едно понятие. Тази тяхна роля в езика от своя страна ги сближава със самостоятелните думи. В. В. Виноградов правилно изтъква, че „прякото логически оправдано отношение на термина към обозначаемия от него предмет или понятие създава неразривност на фразовата структура, прави съответствуващата словесна група еквивалент на дума".[1] Единството на сложните названия и термини следователно се обуславя от единството на реалиите, означавани от тях. Сложните названия и термини изпълняват същата роля в езика като самостоятелни думи. Чрез тях, без да се увеличава броят на думите в езика, се обогатява в известен смисъл словното му богатство, увеличават се възможностите за означаване на различните видове понятия и предмети.

Сложните названия и термини са твърде много в български език. Те са доста разнообразни по характера на своя лексико-семантичен състав, което налага за по-голяма прегледност при разглеждането им да се групират в няколко дяла.

I. Най-многобройни са сложните названия и термини, които представят лексикализирани съчетания от думи, употребени в конкретното си значение. Сборът от значенията на отделните думи дава значението на цялото сложно название или термин. Такива са напр. сложните названия и термини: *български език; Народна република България; бодлив тел; слонова кост; плодова вода; зърнени храни; шахматна дъска; червен пипер; атомна бомба; земна ос; карти за игра; паста за зъби; беззвучна съгласна; точка на замръзване* и др. Отделните думи в тези сложни названия запазват значението си и изпъкват като самостоятелни лексически единици; те обаче заедно по описателен начин означават едно понятие. Така в сложното название *български език* думата *български* и думата *език* са употребени в едно от свободните си значения: *български* — 'който принадлежи на българите'; *език* — 'система от говорни звукове, от речникови и граматически средства, която е свързана с мисленето и служи като средство за взаимно разбиране между членовете на дадено общество'. В това значение, в което са употребени в сложното название, двете думи — *български* и *език*, могат да се употребят в свободни съчетания, свързани с други думи, напр.: *българска книга, българска история, бъл-*

[1] Вж. В. В. Виноградов, Об основных типах фразеологических единиц русском языке, стр. 358.

гарска държава и *роден език, чужд език, славянски език.* Същото може да се каже напр. за термина *беззвучни съгласни,* тъй като той означава точно 'съгласни, които се учленяват без участието на глас, звук'. С оглед на това се характеризират и така се наричат група съгласни във фонетиката.

Лексикалната и семантичната самостоятелност на думите-компоненти в сложните названия и термини е толкова по-ясна, колкото по-широки са връзките на тези думи, употребени в същото значение, с другите самостоятелни думи в езика. Има обаче и редица случаи, в които една от съставните думи на сложните названия и термини се среща изключително или почти само като компонент на сложно название. Напр. думите *високосна, кръщелен, акредитивен, детероден* се употребяват в езика само като съставен елемент на сложните названия *високосна година, кръщелно свидетелство, акредитивни писма, детеродни органи.*

Този тип сложни названия представят откъм лексико-семантично гледище разновидност на разгледаните по-горе, тъй като и при тях съставните думи запазват значението си, отделят се като лексикални единици и цялото сложно название има значение, което може да се изведе от значението на отделните думи. Още повече че обикновено думата, която се среща само в сложното название, макар и неупотребима извън съчетанието, е твърде ясна по семантика. Значението ѝ може да се свърже или със значението на друга дума от същия корен, или със значението на съставните думи, ако думата (обикновено прилагателното) е сложна, каквато често бива при такива сложни названия.

И в областта на специалната терминология могат да се намерят подобни сложни термини, напр.: *диакритичен знак* (езикозн.); *молекулно тегло* (физ.); *агрегатно състояние* (физ.); *двудомно растение* (бот.); *вербална нота* (дипл.) и др. Думите *диакритичен, молекулно, агрегатно, вербална, двудомно* се употребяват почти само като съставен елемент на сложен термин. Някои думи в езика, от друга страна, се употребяват като съставен елемент на няколко сложни термини. Напр. думата *десетичен* е компонент на сложни термини в математиката: *десетична система, десетична точка, десетично число, десетична дроб;* думата *линеен* е част от термините: *линейна функция* (мат.); *линеен метър* (мат.); *линеен лист* (бот.); *линейна тактика* (воен.); *линеен кораб* (воен.).

При сложните термини обаче, тъй като значението на думите е строго специално, терминологично, думата, която няма свободна употреба, обикновено по-рядко се свързва с друга дума в езика.

Към първия дял сложни названия и термини отнасяме и такива случаи, при които отделните думи-компоненти не са употребени в основното си конкретно значение, а в развилото се от него вторично конкретно значение. Напр. думите *бял, черен* в сложните названия *Бяло море, Черно море, бял дроб, черен дроб, бяла раса* са употребени не в основното си значение 'който има цвят на сняг, мляко' (за бял) и 'който има цвят на сажди' (за черен), а във второто си значение — 'светъл' и 'тъмен'. В това второ значение думите *бял* и *черен* се употребяват свързани свободно и с други

думи, напр.: *бяло лице, черно лице; бели ръце, черни ръце; бели череши, черни череши; бяло грозде, черно грозде* и др. Следователно и в тези сложни названия отделните думи се схващат като отделни самостоятелни лексически единици. Значението на цялото съчетание се свързва с неговия лексикален състав.

Особеностите в лексико-семантичния характер на този вид сложни названия и термини ги доближават до свободните словосъчетания. Със свободните съчетания ги свързва именно това, че значението на цялото сложно название или термин представя сбор от значенията на съставните думи, че се извежда от лексическия състав на съчетанието, че думите в него изпъкват като самостоятелни лексически единици. Както бе посочено, самостоятелността на думите при този вид сложни названия и термини също до голяма степен се поддържа от живите връзки на компонентите с другите думи в езика, тъй като те, употребени в същото значение, влизат в свободни съчетания с други думи.

Сложните названия и термини от този дял са много близки и до такива сложни лексически единици като сложните думи, които представят съединение на две думи, при което значението на двете съставни части е съвсем ясно, напр.: *дребнозърнест, хлебороден, двусричен, многогодишен* и др. Изобщо сложните названия от този дял са близки до редица сложни думи, в които липсва идиоматичност.[1]

II. На второ място могат да бъдат поставени сложни названия и термини, в които една от думите не е употребена в основното си свободно значение. Обикновено една от думите или цялото съчетание има преносна или образна употреба, напр.: *благороден камък; адска машина; земна ябълка; гръден кош; млечни зъби; Стара планина; адски камък* и др. Особено ясно личи образната употреба при сложни названия като *плачуща върба; камилска птица; магарешка кашлица; кокоша слепота; кучешки зъби; заешка уста; слепи очи; сляпо черво* и др. Тези сложни названия са създадени във връзка с някакво наподобяване.

Този тип сложни названия в сравнение със сложните названия от първия дял са по-малко разпространени в езика. Освен това трябва да се отбележи, че в езика не са се създали по същия образец сложни термини. Строгата конкретност и определеност на термините не позволява свързването на последните с каквато и да било образност. От друга страна, образността свързва този вид сложни названия с фразеологичните единства.

При сложните термини се наблюдава обаче друго явление, което при сложните названия не съществува, именно — когато сложният термин разшири употребата си извън рамките на специалната област, в която се употребява като термин, той престава да изпълнява функцията на дума, с която се означава понятие от специална област,

---

[1] Вж. О. С. Ахманова, К вопросу об отличии сложных слов от фразеологических единиц, Труды Института языкознания, т. IV, АН СССР, Институт языкознания, Москва, 1954, стр. 50—73.

а добива вече характер на устойчиво съчетание — обикновено на фразеологично единство. Напр. терминът *център на тежестта* извън областта на физиката се употребява в значение 'най-важното, това, което е от най-голямо значение за нещо' и обикновено се употребява в израза *центърът на тежестта пада на... (поставя се на...)*. Терминът *точка на замръзване* в преносен смисъл означава, че 'нещо е престанало да се развива, да напредва'. Терминологичен произход имат и фразеологичните съчетания *подготвям почва, под различен ъгъл на гледане, димна завеса, на N-та степен* и др. Трябва обаче да се подчертае, че такива фразеологични единици, които водят началото си от термини, не са много в езика и нямат широка употреба. Те се отличават в стилно отношение с известна книжност. По начало сложните термини не разширяват употребата си от тясно специалната област, в която се употребяват.

Променянето на сложните термини в друг вид устойчиви съчетания е най-пряко свързано с особения характер на сложните термини. Те са винаги с конкретно, специално значение, което е лишено от всякаква образност и емоционалност, и, най-важното, те имат строго определена област на употреба — само в специалните области на науката, техниката, производството. Разшири ли употребата си сложният термин (това се отнася и за несъставните термини), естествено престава да изпълнява функцията на дума, с която се означава понятие от специална област. Съчетанието добива преносна или образна употреба. При сложните названия аналогично явление не се наблюдава. Цялото съчетание може да е получено по преносен или образен път, обаче не може да се употреби като устойчиво съчетание и да стане база за образуване на фразеологично единство, тъй като сложните названия не са ограничени по употреба.

III. В трети дял се обединяват сложни названия и термини — лексикализирани съчетания, компонентите на които не изпъкват като отделни лексически единици със самостоятелно значение. Значението на цялото съчетание е коренно различно от значението на съставните думи. Сложното название или термин означава понятие, което съвсем не може да се свърже с понятията, които отделните съставни думи означават. Такива сложни названия са напр.: *божа кравица* — 'червена буболечка с черни точици'; *попово прасе* — 'насекомо от рода на правокрилите, което живее под земята и се храни с коренчета на растения'; *бял мъж* — 'вид ястие от прясно сирене и брашно'; *морско свинче* — 'бозайник от рода на гризачите, без опашка'; *морска звезда* — 'вид морско животно от групата на бодлокожите'; *попова лъжичка* — 'ларва на жаба, която живее само във водата и диша с хриле'; също и названията *кукувича плюнка, волски език, змийско грозде, мечо грозде, змийско мляко, гръдна жаба* и др.

Сложните названия от този дял са повечето народни наименования на растения и животни. По характера на значението си те са близки до идиомите, тъй като значението на съставните думи е съвсем погълнато и коренно различно от значението на цялото съчетание. Сложните названия обаче, колкото и близки да са до идио-

мите, се различават от тях, тъй като означават конкретни понятия и са напълно лишени от експресивна окраска, каквато идиомите почти винаги имат. Този тип сложни названия са най-малко разпространените в книжовния език.

Могат да се посочат също така и някои сложни термини, значението на които е коренно различно от значението на техните компоненти. При сложните термини обаче трябва да се отбележи известно различие от сложните названия, разгледани в същия дял. Докато при сложните названия и двете думи са загубили лексикалната си самостоятелност и значенията им не се свързват със значението на цялото, при сложните термини само една от думите е загубила значението си. Значението на цялото е също коренно различно от свободното значение на тази дума. Такъв е например сложният термин *восъчна зрелост* — 'състояние на житните растения по времето, когато зърното е започнало да узрява, без да е узряло напълно'. Ясно е, че в този сложен термин именно думата *восъчен* е употребена в специално значение, коренно различно от свободните значения на думата, а думата *зрелост* е запазила значението си. Същото се наблюдава и в сложния термин *идеална част* (юрид.) — 'дял от общ, неделим имот'. Свободното значение на думата *идеален* е 'съвършен, образцов, възвишен', а в сложния юридически термин тя има съвсем друго значение, докато думата *част* си е запазила семантиката. В такива сложни термини обикновено съществителното запазва значението си.

От същия вид са и термините *симпатична нервна система* — 'дял от нервната система, който регулира дишането, храносмилането, кръвообръщението'; *бели стихове* (литер.) — 'стихове без рими'; *благороден газ; вагонен парк; коренна дума* и др.

Това са според нас трите основни типа сложни названия в българския език. Разделихме ги на три дяла според лексикалния им състав и особеностите в тяхното значение, а именно с оглед на това, дали съставните думи на сложното название или термин имат свободно значение, дали са с преносна, образна употреба, или значението на отделните думи е съвсем изменено и погълнато от значението на цялото съчетание.

Ще посочим също и някои характерни черти, които са общи за сложните названия и термини от всички дялове.

Обща характерна черта на всички сложни названия и термини е определеността, конкретността и общоприетостта на тяхното значение. Докато самостоятелните думи в много случаи разширяват и обогатяват семантичното си съдържание с нови конкретни, преносни употреби и значения, които се уточняват с помощта на контекста, в който са употребени, сложните названия и термини имат винаги значение конкретно и общоприето, което не се влияе от контекста. Освен това сложните названия и термини са почти винаги еднозначни. Следователно на тях може да се гледа като на еднозначни еквиваленти на думи. В това отношение те са близки до идиомите.

Строгата определеност и конкретност в значението на сложните названия и термини довежда до невъзможност за синонимна

замяна на отделните думи в тях. Те са с напълно утвърден лексикален състав. Всяка замяна, макар и на една от съставните думи, ги унищожава като сложно название, термин. Напр. вместо *вечерна гимназия* не може да се каже *нощна гимназия*, вм. *лошо гърло — проклето гърло* и т. н. Тази тяхна черта също ги доближава до идиомите.

Особената важност на сложните названия и термини и тяхната необходимост при означаване на понятия и предмети се доказва и от факта, че те нямат *или*, по-право, рядко имат синоними в езика. Самото предназначение на сложните названия и термини обяснява и липсата на синоними при тях. Те са създадени в езика вместо самостоятелни думи за означаване на едно понятие. Ако има друга дума със същото или близко значение, то тогава тяхното създаване е неоправдано. Щом в езика съществува една дума за означаване на едно понятие, не е нужно да се създаде за същото понятие и сложно название. Езикът не търпи излишен баласт. Случаите, когато има такъв синоним, са редки и обикновено едно от названията е чуждо или диалектно, народно. Напр.: *стафиди* (гр.) — *сухо грозде; зехтин* (араб.) — *дървено масло; патладжани* (тур.) — *сини домати; байнова булчица* (диал.) — *невестулка; костена жаба* (диал.) — *костенурка; лошо гърло* (нар.) — *дифтерит*, и др.

Сложните названия принадлежат към неутралния стилен пласт на езика. Те не са стилно оцветени, което също ги отличава от другите фразеологични единици, особено от идиомите и фразеологичните единства.

Синтактичният строеж на сложните названия и термини се характеризира с това, че те представят определяемо и определение. Така в сложните названия *Розова долина, майски бръмбар, морска звезда, момина сълза, гласни струни* думите *розова, майски, морска, гласни* са определения, а *долина, бръмбар, звезда, сълза, струни* са определяеми. Трябва обаче веднага да се добави, че формално това е така, но в обсега на изречението сложното название или термин изпълнява ролята на една част на изречението. Цялото съчетание, което представя сложно название или термин, може да има свое определение, като то от своя страна става определяемо. Напр.: *През месец май пътувах през прекрасната Розова долина. Момчето хвана един голям майски бръмбар.* Ясно е, че определението не може да се присъедини към всяка от съставните части на сложното название или термин, а само към цялото съчетание. Не може да се каже *Пътувах през Розовата прекрасна долина* или *Момчето хвана майски голям бръмбар.* В изречението се членува само определението, а съществителното остава нечленувано. Всичко това подчертава неразделната цялост на сложните названия и термини, които изпълняват в езика същата роля като самостоятелните думи за означаване на предмети и понятия.

Би могло да се отбележи също, че сложните названия и термини могат, макар и в редки случаи, да станат база за образуване на нови думи. Така например може да се предполага, че от сложното название *слепи очи* се е образувала думата *слепоочие;* от сложните термини *силен ток* и *слаб ток*—думите *силнотоков, слаботоков (силнотоков завод, слаботоков завод).* На словообразователната

роля на сложните названия и термини е обърнал внимание още А. А. Шахматов.[1]

Трябва да се подчертае, от друга страна, разликата между сложните названия и термини, която ни дава право да ги разделяме. А тя се състои преди всичко в това, че сложните названия означават понятие или предмет от обкръжаващата ни действителност, а сложните термини — понятие или предмет от специалните области на науката, техниката, производството и „се явяват като най-висш разред наименования".[2] Следователно те се различават преди всичко по областта, в която се употребяват. Докато сложните названия могат да се срещнат във всички области и стилове (особено тези от I и II дял), сложните термини са ограничени по употреба.

Сложните названия и термини не трябва да се смесват с другите видове устойчиви съчетания. Както се каза по-горе, те са особен вид устойчиви съчетания, които се създават в езика наред със самостоятелните думи. Те съчетават в себе си редица характерни черти, които ги сближават, а, от друга страна, ги и отделят както от самостоятелните думи, така и от свободните съчетания, а също и от устойчивите съчетания — фразеологични единици в български език. Те трябва да се разглеждат като специален дял от устойчивите съчетания в един език.

Не могат също да се посочат източници на сложни названия и термини в такъв смисъл, както при другите видове фразеологични единици. Сложните названия и термини се създават в езика наред със самостоятелните думи. Така напр. с развитието на науката и техниката се явява естествено нужда и от думи, названия на нови понятия. Тази нужда се задоволява преди всичко чрез създаване на нови думи. Но наред с това в езика се лексикализират и такива съчетания от думи, които също могат отчасти да запълнят тази нужда. Това са някои сложни названия и термини. Сложни названия или термини, както се посочи, могат да се явят също на мястото на чужда дума в един език. Както отбелязва Фелдман, „съставни термини се създават в езика непрекъснато. Новообразувания от този вид са много характерни за последните десетилетия."[3] Те представят лексикалното богатство на един език.

Класификацията на сложните названия и термини е направена въз основа на същия принцип, по който разделяме и другите устойчиви съчетания, а именно класификацията почива на семантичния принцип, като излизаме от отношението между значението на цялото съчетание към значението на думите компоненти. С оглед обаче на функцията и стилната принадлежност на последните ние ги обособяваме в специална група устойчиви съчетания, отделна от другите видове фразеологични единици. С това се подчертава нееднаквият характер по отношение на тяхната функция, стилистична особеност, начините на образуване от другите устойчиви съчетания.

[1] Вж. А. А. Шахматов, цит. съч., стр. 303.
[2] Вж. А. Н. Гвоздев, Очерки по стилистике русского языка, стр. 28.
[3] Вж. Н. И. Фельдман, цит. статия., стр. 74.

Трябва също да се подчертае, че при сложните названия и термини се открива същият път на развитие като при другите фразеологични единици — като се почне от клиширани изрази за поздрав, клетви и изрази за пожелания, които са най-ниската степен устойчиви съчетания, и се мине през фразеологичните съчетания, които представят реализация на несвободните значения на думите и фразеологичните единства, в основата на които има един образ, и накрая се стигне до най-обособените като семантично цяло идиоми. При сложните названия и термини пътищата на развой са сходни. Най-ниското стъпало на устойчивост съществува в първия дял сложни названия, които са най-многобройните в езика. Те по описателен път посочват едно понятие и са твърде близки до свободните съчетания. По-голяма семантична споеност откриваме във втория дял сложни названия, които са по-пряко свързани с образното или преносното значение на отделните думи или на съчетанието като цяло. От семантична гледна точка те са твърде близки до фразеологичните единства. Сложните названия и термини от третия дял се отличават с най-голяма семантична споеност, характерна и за идиомите. Всички сложни названия и термини обаче принадлежат към неутралната лексика в езика и имат в езиковата практика функция, равна на тази на самостоятелните думи, за означаване предмети и понятия.

*

В това изследване ние се спряхме на някои от основните видове устойчиви съчетания в български език — идиоми и сложни названия и термини. На първо място бяха разгледани идиомите — най-обособените в семантично отношение устойчиви съчетания. Нашата цел беше да определим техния обем и характер, основните пътища на развой и създаване, а също и главните им източници. На второ място бяха проследени устойчиви съчетания, сложни названия и термини. Те представят особен вид устойчиви съчетания, които в своето развитие и начини на образуване отразяват същите явления, каквито се наблюдават и при другите устойчиви съчетания — фразеологични единици. Затова бе използуван същият принцип при тяхната класификация.

Както сложните названия и термини, така и идиомите представят богатство на езика — едните се създават в езика наред със самостоятелните думи, а другите представят стилни синоними на думите в езика. С това последните оцветяват стилно речта, насищат я с експресивност и правят изказа по-емоционален и изразителен. Някои от идиомите обаче, както се каза, са характерни за просторечието, което обстоятелство ги прави нежелани в книжовната реч.

Изучаването на отделните фразеологични обрати, определянето на техните граници и обхват, както и на характерните им особености, допринася за ясното разграничаване на различните видове устойчиви съчетания, за правилното осветление изобщо на фразеологичния запас на езика. Чрез разграничаване и отделяне на едни фра-

зеологични единици и устойчиви съчетания от други, чрез изтъкване на общите им и специфични характерни черти ние допринасяме за по-правилното схващане на фразеологичния запас в езика, за неговия обем, за семантичната и граматичната специфика на устойчивите съчетания, за начините на тяхното създаване и основните пътища на развой, както и за различната им функция в езика. Те представят богатство на езика и в езиковедската литература трябва да бъдат теоретично осветлени.

МЕТОДИ ЗА ТЪЛКУВАНЕ НА ДУМИТЕ

от Симеон Бояджиев

I. Общи положения

Да се изтълкува една дума, ще рече със средствата на езика, към който принадлежи тази дума, да се разкрие нейното вътрешно съдържание, да се изрази нейното лексикално значение, да се посочи какво означава тази дума, какво се разбира или трябва да се разбира, когато тази дума се произнесе или напише, когато се употреби в езика. Тази необходимост произтича от самото предназначение на думите като отчетливо отделими по своята достатъчна оформеност единици — дадени, конкретни, индивидуализирани, основни елементи на езика, който е неразривно и органически свързан с труда, с бита, със социалните, политическите и духовно-културните прояви на човека и живее и се развива в конкретно-историческа среда. Чрез думите в езика човек регистрира и затвърдява резултатите от работата на своето мислене, успехите на своята познавателна дейност, а също така „изразява и своите чувства и воля“,[1] защото „без „човешки емоции“ никога не е имало, няма и не може да има човешко търсене на истината“.[2] Това, разбира се, не значи, че щом познаването на действителността се придружава винаги от емоционална оценка на това което се познава, интелектуалното трябва да се свежда към емоционалното в познанието и да се поставя между тях знак на равенство. Така именно езикът се явява средство, оръдие за общуване на хората един с друг, за обмяна на мисли, за постигане на взаимно разбиране. И само точното и правилно познаване на значението на думите прави от езика, от човешката реч „един извънредно сложен, богат, поддаващ се на безбройни модулации, нюансирания и пр. орган за изразяване на идеи, чувства и настроения от обществен и личен характер“.[3]

Обаче трябва веднага да се отбележи, че богатството на човешката реч не се състои само в обилието на думите, които я съ-

---

[1] Е. М. Галкина-Федорук, Об экспрессивности и эмоциональности в языке, Сборник статей по языкознанию проф. В. В. Виноградову, Москва, 1958, стр. 103.

[2] В. И. Ленин, Сочинения, т. XX, стр. 237; срв. В. А. Звегинцев, Семасиология, Москва, 1957, стр. 167.

[3] Т. Павлов, Избрани произведения, т. II, София, 1958, стр. 376.

ставят, и че в който и да е език смисловото съдържание на всички думи не се изчерпва само с наличието на едно единствено значение.[1] С течение на времето много думи са развили покрай основното си номинативно значение и други производни значения и се отличават с богата и сложна семантика вследствие на това, че езикът представя система, ограничена в сравнение с безкрайното разнообразие на реалната действителност. В тази смислова наситеност на думите се е отразил техният дълъг живот и тя се явява като резултат на тяхното историческо развитие, на разширението на тяхната употреба във връзка с развитието на културата, с измененията в обществения живот на народа, създател и носител на дадения език. Получава се така, че в една и съща дума се откриват две или няколко повече или по-малко различни лексикални значения, между които обаче се осъзнава по-живо или по-слабо смисловата връзка. Тези допълнителни или нови значения са закрепени за основното значение на думата и са свързани с него чрез различни контексти на нейната употреба. Освен това вътре в самите отделни значения при някои думи се долавят и по-подробни смислови деления, т. нар. отсенки на значението, които представят ограничена от някакви условия употреба на думата в дадено значение. Те се развиват въз основа на същите закономерности, както и отделните значения, но тяхната смислова зависимост от дадено значение на думата и връзката с него са по-ярко подчертани и се откриват полесно, отколкото зависимостта и връзката между отделните значения. Тази многозначност на някои думи може да се дължи както на преносна или образна, метафорична употреба като плод на елементарни асоциации на идеи (връзка по сходство, връзка по временна или пространствена близост, връзка по противоположност, по произход, по причинност и т. н.), така също и на разширяването на тази употреба в някои случаи или на нейното стесняване и специализиране в други случаи.[2] Тези процеси се наблюдават винаги в

[1] Има се пред вид значението на думата въобще, а не значението на думата, употребена в речта, защото, както отбелязва А. А. Потебня (Из записок по русской грамматике, Москва, 1958, стр. 15), „думата в речта всеки път съответствува на един акт на мисълта, а не на няколко, т. е. всеки път, когато се произнася или разбира, има не повече от едно значение". Контекстът винаги придава на думата точно определено значение. „Колкото и да е многозначна думата, когато е в текст, при говор, в диалог получава обикновено съвършено определено значение. Контекстът отстранява полисемията на думата" (Р. А. Будагов, Очерки по языкознанию, Москва, 1953, стр. 14).

[2] Например: сравняване на одушевения и неодушевения свят — което е характерно за индоевропейските езици, като *глава* на човек или животно и *глава* от роман, *крак* на човек или животно и *крак* на маса, стол, *опашка* на животно и *опашка* на самолет и т. н.; метафорично или метонимично сближение на одушевени и неодушевени предмети, като *зъб* на човек или животно и *зъб* на колело, *гребен* на петел и *гребен* на планина, *уста* на живо същество и *уста* на пещ и т. н.; сближение на животни с оръдия на производството или технически приспособления, като *петле* — умалително от петел, и *петле* — външен ударник на ловна пушка, и т. н., което може да се дължи на външно сходство или на сходство на функции, т. е. сравнение на обикновеното действие на животното с функциите на оръдието; свързвания по отношение на материала и изделия от него, като *желязо* — метал и *желязо* — ютия, или на действието и резултата от действието, като *шев* и т. н. (срв. А. Доза, История французского языка, Москва, 1956, стр. 195, 198—199; W. Wundt, Die Sprache, IV Aufl., II, стр. 266, 616—617, 626).

езика и се явяват като обща закономерност на неговото развитие, в която се проявява неговата национална своеобразност.

Освен това известно е, че много думи влизат в различни трайни съчетания с други думи и образуват заедно с тях т. нар. идиоми и фразеологични свързвания и съчетания, като собственото им лексическо значение в тези съчетания се променя, избледнява повече или по-малко, а в някои случаи дори се загубва напълно. Вече съчетанието като цялост става носител на обособено, индивидуално, свойствено само нему лексикално значение.

Следователно при тълкуването на една дума трябва да се има пред вид на първо място, дали тя е еднозначна, многозначна, или е съставна част на фразеологично съчетание.

Освен това, дали дадена дума е еднозначна или многозначна, при нейното тълкуване в един речник трябва да се държи сметка и за някои други фактори:

а) Какъв е нейният произход — дали принадлежи към лексикалния фонд на езика, или е заемка от друг по-близък или по-далечен език, защото както лексиката, така и фразеологията на литературния език се попълват не само за сметка на националните езикови запаси, но и по пътя на заимствуването.

б) Каква е нейната употреба — дали е общоупотребителна, или принадлежи към някой от стиловете на литературния език — най-висшата форма на общонародния език, резултат от словотворчеството на целия народ начело с неговите най-изтъкнати майстори на словото, — дали дадената дума е допустима в него, било че няма съответствие, било за да му придаде нужна оцветеност, или пък е със сравнително ограничена употреба като народна, разговорна, някакъв специален термин и пр.

в) Каква е по състав. Дали е:

Проста — т. е. дали думата се състои само от една коренна морфема или първична основа, напр. *син, червен, спор* и пр.

Производна — т. е. дали в състава на думата влизат освен коренната морфема и един или повече префиксални или суфиксални елементи, или и едните, и другите, напр. *син-овен, въз-червен, наспор-явам* и пр. Словообразователните елементи — префиксите и особено суфиксите — дават възможност за образуване на почти безкрайно количество нови думи и нови отсенки на думите, като с това обогатяват езика и отговарят на сериозните потребности на неговото развитие.[1] Такива думи обикновено съдържат в себе си значението на основната дума, модифицирано от значението или значенията на афиксите.[2] Тяхното значение се основава на едно или няколко значения на основната дума, от която произлизат. Обикновено, ако първичната дума е многозначна, при образуването на производната дума се вземат не всички значения, с които тя може да встъпи в живата реч, а най-често се наблюдава отделянето на едно от нейните значения (напр. *голина, голтак, дървар, преобли-*

[1] Срв. Л. А. Булаховский, Курс русского литературного языка, т. I, изд. V, 1952, стр. 128.

[2] Срв. А. Доза, пос. съч., стр. 194.

чам и пр.). Относително по-рядко се среща образуването на производни думи с няколко едновременно образувани значения, например когато еднозначният суфикс взаимодействува с няколко значения на първичната дума (напр. *водач, ковач, горделив* и пр.) или пък когато паралелните значения на многозначния суфикс взаимодействуват със съответно две или няколко значения на първичната дума (напр. *братство, гражданство* и пр.). В много по-редки случаи значението на новообразуваната производна дума може да се основава не само и не толкова на значението на думата, от която произлиза, колкото на значението на изходната коренна дума (напр. *птичарник, рибарник* и пр.), а също така може да бъде тясно свързано със значението на сложна дума, в чийто състав влиза думата, от която тя произлиза (напр. *пощенец* вм. *телеграфопощенец* и др.) или дори на компонентите на устойчиво словосъчетание (напр. *нашенец* и др.). Ето защо при тълкуването на производните думи трябва да се имат пред вид всичките им съставни елементи и да се дава еднотипно тълкуване на отделните групи производни думи с ясна морфологическа структура, която трябва да намери отражение в дефиницията.

г) Към каква част на речта принадлежи — дали е съществително или прилагателно име, местоимение, числително име, глагол, наречие, служебна дума и т. н., макар че „в живота на езика няма непроницаеми прегради и всяка дума може да премине от една категория в друга“[1] и че не всички категории са еднакво постоянни и определени. Трябва да се има пред вид, че от лексикална гледна точка причисляването на думите към някоя част на речта се явява също и особена тяхна семантична класификация, направена по най-общия и абстрактен елемент в състава на тяхното значение, тъй като в семантиката на думата могат да бъдат различени две части — особена, т. е. такава, която е свойствена на дадена отделна дума, и обща, т. е. такава, която е свойствена на даден разред или група думи и която се явява във всяка отделна дума като някаква „категориална обвивка“, в която е включена особената, индивидуалната част от нейната семантика.

Всички тези елементи следователно трябва да се имат пред вид, когато се тълкува дадена дума, за да се възприеме един или друг от начините на разкриването на нейното съдържание, които съобразно с характера на думата биват: описателен или аналитичен — чрез дефиниция, синонимичен и граматически или функционален.

II. Описателно тълкуване на думите

Основен метод за тълкуване на думите е описателната дефиниция, при която с помощта на други думи от същия език сбито и кратко в едно изречение се разкрива значението, смисловата характеристика на дадената дума. Обикновено значението се определя от съвкупността от предметите, които се назовават с тази дума, от наличието в думата на отличителните признаци, които отделят

[1] А. Доза, пос. съч., стр. 226.

една група или клас предмети от друга група или клас предмети и от връзката или отъждествяването на думата с понятието.[1]

Дефиницията трябва да бъде така съставена, че да може да замести подобно на синоним тълкуваната дума в едно изречение. Напр. *дочувам* — 'чувам отдалеч, от разстояние; долавям с ухото си. „*Дочувахме* викове на жерави" (Йовков)'. Ако заместим тълкуваната дума *(дочувахме)* с нейната дефиниция, ще получим: „*Чували отдалеч* (или *долавяхме със слуха си*) викове на жерави", което е равнозначно на *дочувахме* и може да го замести.

Думите, с които си служим, за да изтълкуваме дадена дума, трябва при това да бъдат по възможност общоизвестни, лесноразбираеми, а не диалектни, специални, редки или в преносна употреба и непременно да са изтълкувани на съответното си място по азбучен ред или в гнездо—в зависимост от характера на речника, като същевременно се спазва това да не става с думи, за чието тълкуване те самите са били вече използувани.

В зависимост от характера на тълкуваната дума, особено при съществителните имена, които означават конкретни предмети или явления, с дефиницията трябва да им се дава кратка характеристика. Напр. *лък* — 'първобитно оръжие във вид на гъвкава дъга, стегната с тетива, което служи за хвърляне на стрели'.

Ако тълкуваната дума е многозначна, то една от най-важните задачи при построяването на речниковата статия е правилното определяне и отделяне на отделните й значения, които трябва да бъдат съответно подредени. По принцип се върви от конкретното значение към абстрактното, от предметното към отвлеченото, от общоупотребителното към специалното, ограниченото по употреба, преносното. Всяко ново значение на думата е фактически „преносно значение", което може да бъде обяснено чрез прякото значение[2], защото в него може да се открие един от психичните по своята природа способи за преносност — метонимия, синекдоха и под., под който то може винаги да бъде подведено.[3] Напр.:

море — '1. Голямо пространство от горчиво-солена вода, която образува част от водната повърхност на земята и се свързва с океана обикновено чрез пролив. 2. Прен. Голям простор, необятна шир. „Това бяха едни низи само... зелено и безбрежно *море*, което се люлееше и вълнуваше на светли талази" (Йовков). 3. Прен. Голямо количество от нещо. „Наоколо е *море* от хора" (Т. Г. Влайков)'.

При това, за да бъде тази градация правилна и точна, трябва да се установят точните съотношения, връзки и зависимост между отделните значения и отсенки на значенията, за да личи кое от кое значение следва, кое е по-близко до основното, най-употребимото или най-разпространеното, най-широкото или общо (което обикновено се определя от „езиковото чувство" на съставителя), за да бъде поставено и най-близко до него. Напр.:

---

[1] Срв. Д. П. Горский, О роли языка в познании, Вопросы философии, 1953, № 2, стр. 78; В. А. Звегинцев, пос. съч., стр. 143 сл.

[2] Срв. А. А. Реформатский, Введение в языкознание, 1955, стр. 49.

[3] Срв. В. А. Звегинцев, пос. съч., стр. 221—222.

огнище — '1. Специално пригодено място в сграда, дето се кладе огън. „До един ъгъл имаше *огнище* и там горяха съчки" (Ст. Загорчинов). 2. Разш. Дом. „Ох, не за радост, не и за разтуха / при теб дойдох, о бащино *огнище*" (Ив. Вазов). 3. Прен. Книж. Център, изходна, начална точка, дето се поражда и дето започва да се разпространява нещо. „Работилницата на Любен Расков и на другарите му беше първото *огнище* на социализма в Преспа" (Д. Талев)'.

Когато една дума има няколко само конкретни (или само отвлечени) значения, тяхната градация се прави, като за критерий се взема по-честата употребителност на едно от значенията или, ако такъв критерий е неприложим, предимство се дава на по-старото значение. Напр.:

бой — '1. Нанасяне удари върху човек или животно. 2. Стълкновение между враждуващи страни (войски, военни части и др.)'; или *броня* '1. Метална ризница за предпазване тялото в бой с хладни оръжия. 2. Предпазна метална обвивка на танкове, военни коли, параходи и пр.'

Ако една дума е развила освен конкретни или общи и покрай тях или към тях и други преносни или производни значения, то в такъв случай на първо място се поставя най-общото значение, когато има такова, или пък значенията се подреждат по признака на тяхната общоупотребителност и разпространеност в езика. Производните пък от тях значения, които имат връзка с тях, се подреждат непосредствено след всяко едно от значенията, от което те произлизат, което се явява основно за тях. Това се отнася особено за онези категории думи, като някои местоимения, наречия, служебни думи и др., които с някои свои значения минават от една категория в друга, или за някои глаголи с двойна рекция и други думи, чиито значения представят сложни абстракции и са продукт на дълго историческо развитие. Напр.:

как — 'I. Наречие. 1. За начин ... 3. За степен ... 4. За причина ... II. Като съюз. 1. Въвежда допълнителни въпросителни изречения ... 2 ... III. Като частица. 1. При изразяване на учудване. 2 ... IV. Като междуметие ...'

и — 'съюз. I. За съединяване. 1. Свързва две еднакви части на изречението. 2. Свързва прости изречения в едно сложно съединително изречение. II. За присъединяване. 1. При добавяне на части на изречението или изречения, които определят, допълват, развиват, разширяват изказаната в изречението мисъл. 2. При въвеждане на изречение, което представя следствие или заключение от предходното изречение. III. За съпоставяне ...' и пр.

на — 'предл. ... IV. За означаване на място. 1. При посочване на място, пространство, дето, в пределите на което се извършва или става нещо. 2. При означаване на опората, основата на нещо. 3. При означаване на посока ... V. За означаване на време. 1. При означаване на времето, през което се извършва, става нещо ... 4. При означаване на дати', и пр.

горя — 'I. Непрех. 1. Обхванат съм от огън ... 2. Издавам пламък, горещина ... 5. Прен. Обзет съм от някакво силно чувство. II. Прех. 1. Унищожавам нещо чрез огън ... 5. Прен. Измъчвам, тревожа'.

език — 'I. Продълговат подвижен мускул в устата, орган на вкуса у животните, а у човека и на говора. //Прен. Подвижна част на механизъм или друг някакъв предмет. „*Език* на брава". „*Език* на камбана". 2. Способност на човека да говори. //Езикозн. Система от говорни звукове, от речникови и граматически средства, която е свързана с мисленето и служи като средство за взаимно разбиране между членовете на дадено общество. // Сбор от изразни средства в словесното творчество, които се явяват като разновидност на общонародната езикова система', и др.

Когато обаче думата в конкретното си значение е вече остаряла, рядка или почти на границата да излезе из употреба в езика, то развилото се от нея преносно значение може да предшествува

конкретното. В такъв случай при конкретното значение непременно трябва да се отбележи със съответна стилна бележка, че то е остаряло или че е станало рядко.

При тълкуването също така трябва строго да се спазва, щото думите, с които се тълкува, да бъдат от същата граматическа категория, както и тълкуваната дума — съществително име да се тълкува със съществително, глагол — с глагол и т. н. Изключение правят числителните имена, местоименията, служебните думи и междуметията. Обаче и при тях думите от една и съща граматическа категория се тълкуват еднотипно.

С описателна дефиниция се тълкуват всички общоупотребителни думи — по-голямата част от съществителните имена, глаголите, прилагателните имена и наречията. При тях могат също така да се посочват и някои широко разпространени техни синоними, а в някои случаи и антоними, но само като допълнение към описателното тълкуване.

III. Тълкуване със синоними

Във всеки език има синоними — думи, различни по звуков състав, но много близки или дори в някои случаи еднакви по значение. По своя характер те биват с м и с л о в и, т. е. такива, които изтъкват различни качества, и с т и л н и, т. е. такива, които, без да засягат същността на понятието, изразяват по-различно отношение към него обикновено поради принадлежността си към различни стилове на езика. В един тълковен речник се употребяват за разкриване значението на думите и едните, и другите синоними. Задължително е обаче да се употребяват стилни синоними за тълкуване на думи, включени в речника, но непринадлежащи към литературния език, в който имат точни съответствия. В такива случаи е напълно достатъчно да се отбележи стилната принадлежност на тълкуваната дума и да се посочи нейният литературен синоним.

Когато една дума се тълкува не със стилен, а със смислов синоним, то за по-точното определяне на нейното значение могат да се употребят не само един, а няколко стилни синонима.

Към тълкуване със синоними се прибягва обикновено в следните случаи:

1. При всички чужди думи, за които има точно съответствие в езика, независимо от какъв характер са те — общи думи или термини, стига съответният синоним да изчерпва напълно значението им. Напр.: *абсурд* — 'безсмислица', *ниво* — 'равнище', *вертикален* — 'отвесен', и пр.

Ако някоя чужда дума е многозначна и всичките й значения не се покриват от един синоним, то всяко отделно нейно значение се тълкува със съответния синоним, ако има такъв. Ония пък значения, за които няма съответен синоним, се тълкуват описателно. Напр.:

пиаца — '1. Площад. 2. Определено място на улица или площад, гдето застават превозни средства... 4. Пазар.'

2. Със синоними се тълкуват народни, диалектни, разговорни и други думи, които принадлежат към един или друг стил и за които има пълни съответствия в литературния език, на които те се явяват дублети. Напр.: *барам* — 'пипам', *он* — 'той', *ланита* — 'буза' и др.

3. Със синоними могат да се тълкуват и отделни значения на многозначни думи, когато съответното значение на тълкуваната дума е остаряло, стилно обагрено или се явява дублет на широко употребявана дума от литературния език. Напр.:

писмо —'1. Лист с написан на него текст... 2. Почерк'; *зло*' — 1. Всичко отрицателно, лошо в нравствено отношение... 3. Нещастие, несполука, беда' и пр.

4. Синоними, а понякога и антоними, както се спомена по-горе, се употребяват и като допълнителни елементи към дефиницията при описателното тълкуване на думите.

IV. Граматическо тълкуване

Да се изтълкува една дума граматически, ще рече да се разкрие нейното значение или значения, било като се определи само като част на речта, било като се посочат функциите ѝ в състава на изречението.

Този начин на тълкуване може да се приложи в речника обикновено:

1. При тълкуването на някои производни думи, които запазват лексикалното значение на основната дума, като напр. при някои отвлечени съществителни (на *-ост*), производни от прилагателни имена, производни от съществителни имена, някои умалителни имена, някои прилагателни имена, наречия, производни от прилагателни имена и др. Напр.:

боеспособност —'Отвл. същ. от боеспособен'; *булче*—'Умал. от булка'; *билкарски* — 'Прилаг. от билкар'; *весело* — 'Нареч. от весел' и др.

2. При тълкуването на служебните думи, чието лексическо значение, тясно свързано с граматическото им значение, се определя от службата, която те изпълняват в състава на изречението.

V. Тълкуване на думите според категорията на речта, към която принадлежат

Съществителни имена

Съществителни имена наричаме думите, с които се назовават всички съществуващи или мислими неща — предметите с видима външност или размери, които заемат някаква част от пространството, т. е. такива, които могат усетно да бъдат познати (напр. *къща, река, кон, стол* и т. н.), опредметени действия или състояния, т. е. такива, които не се вършат от определено лице и в определено време, а само се мислят като невещественни предмети (напр. *зов, мисъл, суета* и под.) или опредметени качества, т. е. такива качества, които не се сочат като отлика на отделно, усетно съществуващи предмети, а се мислят като невещественни предмети (напр. *щастие, величие, красота* и т. н.).

1. Прости съществителни имена. Това са такива съществителни имена, които са съставени само от корен или от корен и основна наставка, поради което могат да бъдат наречени още коренни или първични съществителни имена (напр. *вълк, век, град, стол, воля, коса, слава, чест, вино, око* и т. н.).

Коренни или първични съществителни имена, които следва да се тълкуват с описателна дефиниция, могат да бъдат общоупотребителни, да принадлежат към народния, разговорния или друг някой стил или да бъдат специални — идеологически понятия и термини от една или друга област на знанието и умението.

Съобразно с характера на тези съществителни имена различаваме на първо място такива, към тълкуването на които трябва да се постъпи поотделно за всяко от тях. Напр.: *маса, море, картина, земя, природа, душа, човек, син, сила* и пр.

Други съществителни имена с оглед на някои общи елементи, които носят, могат да бъдат разпределени в групи, към всяка от които могат да бъдат приложени общи схеми, по които да става тълкуването им. Такива групи думи, които засягат названия от един и същ семантичен кръг, са напр. названията на народи, на животни, на растения, на родствени връзки, на някои специални термини от науката и умението и др. Тези схеми, които се отнасят до отделни групи понятия, трябва да съдържат указания за общите и необходими да бъдат изтъкнати в дефиницията техни елементи. Така напр.:

Названия на народи. В дефиницията на имената, които означават народи или племена, трябва да се съдържат следните указания: 1. коя страна или страни населяват или са населявали; 2. за древните и историческите народи и племена—най-важните исторически събития, свързани с тях, и през коя епоха. Напр.:

арабин — 'Лице от група народи, които живеят в Югозападна Азия и Северна Африка'; *аварин* — 'Лице от изчезнал народ от тюркско потекло, нападал Балканския полуостров през VI в. пр. н. е.' и пр.

Названия на животни и птици. В дефиницията на наименованията на животни и птици трябва да се съдържат непременно следните указания: 1. дали животното (или птицата) е диво или домашно, дали е вредно или полезно; 2. към кое семейство или вид и пр. принадлежи (ако това семейство или вид имат като цялост важно стопанско значение); 3. отличителните му белези; 4. Научното му латинско наименование. Напр.:

кон — 'Едро тревопасно еднокопитно домашно животно, което се язди или впряга. Equus'; *крава* — 'Голямо тревопасно двукопитно домашно рогато животно, което дава мляко. Bos vacca'; *мишка* — 'Дребен вреден гризач с остра муцуна, малки черни очи и дълга гладка опашка. Mus domesticus'; *лисица* — 'Хищно бозайно животно с червеникава козина и дълга рунтава опашка. Vulpes'; *костенурка* — 'Вид влечуго с четири крака, което се движи бавно и чието тяло е в особена костена черупка. Testudo'; *орел* — 'Силна едра граблива птица с як и извит клюн и големи здрави нокти. Aquila'; *патица* — 'Водна домашна или дива птица с широк клюн и къси крака. Anas' и пр.

Названия на растения. В дефинициите на наименованията на растенията трябва да се съдържат следните необходими указания: 1. дали е дърво, храст или тревисто растение; 2. семей-

ството или видът, към които принадлежи (ако това семейство или вид имат като цялост важно стопанско значение); 3. характерните му отличителни белези; 4. научното му латинско наименование. Напр.:

бук — 'Широколистно дърво със светлосива гладка кора, Fagus'; *ела* — 'Вечнозелено иглолистно дърво с дълги изправени шишарки. Abies alba'; *круша* — 'Овощно дърво, което ражда сладки жълти или зеленикави плодове със заоблена конусовидна форма. Pirus communis'; *люляк* — 'Висок храст с големи кичести гроздовидни лилави или бели съцветия със силен аромат. Syringa vulgaris'; *пирей* — 'Плевел по нивите с остри осилести листа. Triticum repens'.

В дефиницията на названията на гъбите е необходимо да се посочи освен описанието на пънчето и шапчицата им също така дали е ядивна или отровна.

При тълкуването на наименованията на животни, птици и растения не е необходимо да се дават обширни описателни научни зоологически или ботанически определения, в които да се съдържат специални термини, повечето от които именно като тясно специални и не широко разпространени в общонародния език думи, не се включват в състава на тълкуваните думи. Не е необходимо също така при всички животни, птици или растения да се посочва към кое семейство или подсемейство, към кой клас или вид и пр. принадлежат, освен в онези случаи, когато, както вече се спомена, семейството или видът и пр. като цялост сами по себе си имат важно стопанско значение и са широко известни и употребявани в общонародния език.

Такива схеми за тълкуване могат да бъдат съставени, както се спомена и по-горе, за редица групи думи, които принадлежат към един семантичен кръг. По такъв начин дефинициите за тези думи добиват по-голяма стегнатост и прегледност.

Термини. Литературният език, особено в социалистическата епоха, се попълва значително с голям брой най-различни професионални, технически и научни термини, които се разпространяват широко в езика във връзка с развитието на производството, на техниката и на науката. Под термини се разбират отделни думи или словосъчетания, с които се означават точно предметите, явленията, свойствата, отношенията, процесите и т. н. от специалните области на производството, техниката, изкуството, обществените науки и пр. Термините се отличават от останалите думи в общия език със строгата специализираност на своите значения, с техните точно установени граници. Докато думите от общия език могат често пъти да бъдат многозначни, да имат освен конкретна и образна или преносна употреба, то термините са винаги само еднозначни. Дори една многозначна дума от общия език, ако почне да се употребява в някое от своите значения като термин, то в това си значение, обикновено свободно или номинативно, но специално терминологично, вече тя остава, в съответната област на науката или практиката, само еднозначна, като, разбира се, в общия език запазва и своите предишни значения. Този процес на терминологизация на общоупотребителните думи се заключава в това, че едно от значенията на многозначната дума се специализира, като неговите смислови граници, необходими за изра-

зяване на определено понятие, се очертават строго и ясно. Ето защо термините като думи, които означават само едно понятие, дават точните названия на определен конкретен предмет или явление от природата или обществото, имат голямо научно значение, тъй като отделният термин не само регистрира понятието, не само го уточнява, но го отделя от другите подобни или близки понятия. Самата наука, която създава съответните термини, които са ѝ необходими, скрепва в тях своите научни постижения и сама по-нататък се развива, улеснявана от точно установения смисъл на думите от своята терминология.

Въпросът, как да се разкрие значението на термините в един тълковен речник, а не специален, терминологичен или енциклопедичен, каква да бъде тяхната дефиниция, какви елементи да се съдържат в нея, е един от най-трудните въпроси.[1] Ето защо налага се, а такава е практиката навсякъде по света, където се съставят тълковни речници, при съставянето на речниковата статия за отделните думи-термини да се прибягва до съдействието на специалисти от отделните научни и други дисциплини. Ползата от такава съвместна работа между съставители на речници и специалисти, независимо под каква форма става тя, е безспорна. Обаче твърде чести са, така да се каже, конфликтите при оформяването на речниковата статия между специалиста в дадена област, от една страна, и лексикографа, от друга страна. Като оставим настрана въпроса, защо едни термини са включени, а други не са включени (за специалиста почти всички термини от неговата област са важни), разногласия изпъкват и при посочването на отделните елементи, които трябва да бъдат застъпени в дефиницията на даден термин. Наистина специалистът най-правилно може да посочи най-важните, характерни и отличителни белези на дадено понятие, изразено със съответния термин. Но явява се въпросът: всички ли от тези белези, посочени от специалиста като важни, фигурират като отделни самостоятелни думи в речника, всички ли те за обикновения, средния читател, не специалист, представят такава важност? Защото необходимо е постоянно да се имат пред вид възможностите на читателя да разбира и да усвоява правилно тълкуваните в речника термини.

Поради това на практика по-целесъобразно е дефиницията за даден термин да бъде съставена от лексикограф и след това дадена за „одобрение" или евентуално попълване и уточняване от страна на съответния специалист. По такъв начин на специалиста в известен смисъл се внушава да не се впуска в големи и често пъти не необходими подробности, както и да се придържа о лексиката, която е застъпена в самия речник. При това трябва да се има пред вид, че стилната бележка, която обикновено при-

[1] Направените критични бележки към първата пробна свезка на тълковния „Речник на съвременния български книжовен език" през 1952 г., както и най-честите бележки върху излезлите вече от печат свезки се отнасят предимно именно до тълкуването на някои термини. И тези бележки, разбира се, се правят най-често от страна на специалистите в съответните клонове на науката и умението. Това е напълно понятно и естествено, защото термините за тях са думи от обикновения им, ежедневния им език.

дружава термините, дава вече указания за съответната област от знанието и умението, в които тази дума се употребява.

Не трябва обаче да се изпуска из пред вид, че често пъти при много думи-термини, особено естественонаучни и някои технически, тясно терминологичното значение се развива и усложнява с обществено-политическо. По силата на това настъпва известна детерминологизация на тези думи. Те вече не се чувствуват като тясно специални термини и дефинициите за тях могат да бъдат подведени под раздела на тълкуването на общите обикновени думи от общонародния език. Напр.: *пила, лист, везни* и др., повечето от названията на домашните животни и птици и на някои диви зверове, голяма част от цветята, дърветата и т. н.

Такива думи-термини, които включват думи, общи за езика на всички, могат и да не бъдат придружени от стилна бележка — указание за тяхната принадлежност към един или други дял от науката и умението и да бъдат подведени под общите схеми за тълкуване, както например голяма част от названията на животни, растения, метали, някои лекарства, инструменти (оръдия на производството) и др., за които стана дума.

Особена група думи, макар и не много голяма по обем, но поради своя особен характер, поради наситеността си по отношение на съдържанието представят идеологическите понятия. За да се разкрие правилно и научно издържано тяхното съдържание, обикновената кратка речникова дефиниция често пъти е съвсем недостатъчна. Ето защо при тълкуването на такива думи е наложително речниковата статия да бъде разширена, да представя нещо като кратка научно популярна статия, която да носи до известна степен енциклопедически характер и да отразява не само най-съществените, а всички съществени белези на тълкуваното понятие.[1] Най-добре е за такива думи да се дават дефиниции, взети наготово от самите класици на марксизма-ленинизма, където се намерят такива, или най-малкото да бъдат илюстрирани с примери, почерпани от техните произведения.

2. Производни съществителни имена. Това са такива съществителни имена, които са получени от едно основно или първично съществително име с помощта на един или повече афикса. Напр.: *учи-тел, град-ин-ка, пре-глас, пре-у-строй-ство* и т. н.

По принцип дефиницията, с която се разкрива значението на производните съществителни имена, трябва да съдържа основната дума, от която се извежда според днешното езиково съзнание даденото съществително име, значението на специфициращия афикс, който може да изразява една или повече лексико-семантични категории (лице, предметност, абстрактно действие, качество) и, ако е необходимо, допълнителни пояснения, без да се прибягва до пряко описание на съответния предмет от действителността.[2]

---

[1] Срв. Е. М. Галкина-Федорук, Современный русский язык, Лексика, Москва, 1954, стр. 192—193.

[2] Срв. Г. О. Винокур, Заметки по русскому словообразованию, Изв. АН СССР, Отд. литературы и языка, т. V, вып. 4, Москва, 1946, стр. 317.

Производните съществителни имена могат да бъдат образувани от други съществителни имена, от прилагателни имена, от глаголи и пр.

И тук могат да се отделят някои групи съществителни имена, при които могат да се приложат еднообразни дефиниции за тълкуване. Така напр.:

1. Съществителни имена от ж. р., които са производни от съществителни имена от м. р. и означават някаква професия, занятие (напр. *лекарка, химичка, врачка, пророчица* и пр.) или жена, съпруга на лице от м. р. (напр. *министерша* и под.) или и едното, и другото (напр. *хлебарка, бакалка* и пр.).

В първия случай са възможни два типа дефиниции: 1. *химичка*—'жена химик' и 2. *химичка*—'жена, специалистка по химия', или *лекарка* — 'жена лекар' и *лекарка* — 'жена, специалистка с висше медицинско образование, която лекува болни'. За предпочитане е обаче вторият тип, който представя по-пълна дефиниция и прави излишно прибягването до думата от м. р., което представя своего рода препратка.

Във втория случай е достатъчна само дефиниция от типа: 'жена на . . .', напр. *министерша* — 'жена (или съпруга) на министър' и пр.

В третия случай е необходимо да се отделят две значения — едно за професията както при първия случай и второ — за семейната принадлежност, връзка както при втория случай, напр. *бакалка* — '1. жена, която продава бакалия на дребно, 2. жена на бакалин' и пр.

2. Съществителни имена от ж. р. (респ. от м. р.), названия на животни и птици, които са изтълкувани при съставните названия от м. р. (респ. ж. р.). Тук са допустими два типа дефиниции. В „Речник на съвременния български книжовен език" е възприет типът: 'женски (респ. мъжки) . . .' и названието на съответното животно. Напр.: *вълчица* — 'женски вълк', *лисугер* — 'мъжка лисица'. За предпочитане е обаче дефиницията да съдържа субстантивираното прилагателно име 'женската на . . .' (респ. 'мъжкото на . . .'). Напр. *вълчица* — 'женската на вълк', *лисугер* — 'мъжкото на лисица' и т. н.

3. Съществителните имена от ср. р., които означават рожба на животно или птица, се тълкуват посредством субстантивирано прилагателно 'малкото на . . .' Напр.: *вълче* — 'малкото на вълк (или вълчица)', *мече* — 'малкото на мечка' и т. н. Допускането на граматическо тълкуване в такива случаи, като напр. *вълче* — 'умал. от вълк' и под., е напълно погрешно.

4. Отглаголни съществителни имена, които изразяват действие или състояние по значението на глагола, който представя изходната основа на тяхното образуване. Тук са възможни два начина на тълкуване: 1. Чрез описателна дефиниция от типа: 'Действие (или състояние) по . . .' и съответния глагол. Напр. *работене* — 'Действие по гл. работя' или *лежане* — 'Състояние по гл. лежа' и т. н. 2. Чрез граматическо определение от типа: 'Отгл. същ. от . . .' и съответния глагол. Напр. *работене* — 'Отгл. същ. от работя' или

лежане — 'Отгл. същ. от лежа' и т. н. Граматическото тълкуване в случая, колкото и да е ясно за едно ръководство по граматика, все пак трябва да отстъпи пред описателното тълкуване в един тълковен речник.

Производни съществителни имена от прилагателни имена с отвлечен характер, които изразяват някакво качество или свойство. И тук в различните тълковни речници са възприети два начина на тълкуване: 1. Чрез описателна дефиниция по типа 'Качество (или свойство или качество и свойство) на...' и съответното прилагателно име. Напр.: *гъвкавост* — 'Качество на гъвкав', *бедност* — 'Състояние на беден', *веселост* — 'Качество или състояние на весел' и т. н. 2. Чрез граматическо определение по типа 'Отвл. същ. от...' Напр.: *гъвкавост* — 'Отвл. същ. от гъвкав', *бедност* - 'Отвл. същ. от беден', *веселост* — 'Отвл. същ. от весел' и т. н. За предпочитане и тук е първият начин на тълкуване, при което се избягва всяка препратка.

Производни съществителни имена с умалителни или ласкателни и други суфиксални елементи, когато се включват в речника, се тълкуват граматически по типа: 'Умал. (увелич., ласкат., и др) от...' Напр.: *булче* — 'Умал. от булка'. Ако обаче такива думи са изгубили значението на умалителност, ласкателност и пр., а понякога и смисловата връзка с думата, от която са произлезли, те се тълкуват самостоятелно. Напр.: *вечеринка* — 'Вечерна литературно-музикална и танцова забава'; *жабка* — 'Приспособление към различни предмети за прихващане на отделни части'; *кадънка* — 'Пъстра пойна птичка' и т. н.

3. Сложни съществителни имена. Това са такива съществителни имена, които представят съединението на две, в редки случаи на три или повече основни или първични имена, и като цялост имат вече свое отделно самостоятелно значение. Те могат да бъдат образувани от различни основи със или без помощта на съединителна гласна (*о, и* или др.): от основи на съществителни имена (напр.: *зъболекар, носорог* и пр.), от основи на съществително име и на глагол (напр.: *водопой, скотовъд, гроздобер* и др.), от основи на прилагателно име и на съществително име (напр.: *милосърдие, черноземи* пр.), от основи на числително име и на съществително име (напр.: *двоеточие, стонога* и пр.), от основи на местоимение и на съществително име (напр.: *самокритика, своеволие* и пр.), от основи на глагол (обикновено в повелителна форма) и на съществително име (напр.: *нехранимайко, развигор, стърчиопашка* и пр.), от основи на наречие и на съществително име (напр.: *междучасие, пешеходец* и пр.) и др.

В дефиницията, с която се тълкуват сложните съществителни имена, трябва да се включат поотделно думите, които ги съставят, като същевременно се изтъкне и отношението, в което тези думи се намират помежду си. Напр.: *зъботехник* — 'Лице, което прави изкуствени зъби, челюсти, коронки'; *скотовъд* — 'Лице, което се занимава с отглеждането и развъждането на добитък'; *черноземи* — 'Черна и плодородна почва'; *двоеточие* — 'Препинателен знак, който се бележи с две отвесно разположени точки'; *разви-*

гор — 'Топъл южен вятър, който развива, разлиства гората'; *междучасие* — 'Време за почивка между два учебни часа в учебно заведение' и т. н.

Прилагателни имена

1. Прости прилагателни имена. Само неголям брой прилагателни имена в български език са прости, коренни или първични по произход. Те служат обикновено за означаване на някое естествено, първично качество на предмета или явлението, което той притежава поради самата си природа.

Според значението си простите качествени прилагателни имена могат да бъдат разделени на следните по-важни групи: 1. Прилагателни имена, които означават някакъв цвят, напр. *бял, жълт, зелен, рус, сив, син, червен, черен* и пр. 2. Прилагателни имена, които означават пространствени отношения, напр.: *голям, дълбок, ляв, малък, плосък, прав, крив* и пр. 3. Прилагателни имена, които означават някакви качества или свойства на предметите, които качества или свойства се възприемат със сетивата, напр.: *кисел, лек, лют, мек, мокър, остър, рядък, ситен, сух* и пр. 4. Прилагателни имена, които означават някакви външни или телесни качества, напр.: *бос, глух, пълен, слаб, сляп, тлъст* и пр. 5. Прилагателни имена, които означават някакви вътрешни, душевни качества, напр. *горд, див, добър, жесток, жив, зъл, кротък, подъл, храбър* и пр.

Всички тези прости, първични качествени прилагателни имена, съобразно с тяхното значение, се тълкуват самостоятелно с описателна дефиниция.

Като обобщителни схеми за еднотипно тълкуване на някои от тях могат да бъдат посочени следните:

При първичните прости прилагателни имена, които означават някакъв цвят, за разкриването на тяхното значение се прави сравнение с цвета на предмети, които са общопознати и които притежават този цвят като свое постоянно и естествено качество. Напр.: *бял* — 'Който има цвят на сняг, мляко'; *зелен* — 'Който има цвят на свежа трева или на млади листа на дървета', и т. н.

По същия начин чрез сравнение се постъпва и при тълкуването на прилагателните имена, които означават такива качества, които се възприемат с органа на вкуса. Напр.: *горчив* – 'Който има вкус на пелин, хинин и под.'; *лют* — 'Който има остър, парлив вкус на пипер, лук и под.'; *кисел* — 'Който има вкус, подобен на лимон, оцет и под.', и т. н.

2. Производни прилагателни имена. Производните качествени прилагателни имена се тълкуват с описателна дефиниция посредством думата, от която произлизат. Напр.: *бурен* — 'В който бушува буря; движен, вълнуван от буря'; *горист* — 'Който е покрит, обрасъл с гори'; *кръгъл* — 'Който има форма на кръг,' и т. н.

Производните относителни прилагателни имена, които обикновено означават принадлежност (индивидуална или родова), произход или пък общо отношение и в много отношения са равнозначни на

предложно съчетание от две съществителни имена, обикновено се тълкуват описателно по следните типови дефиниции:

а) Производни относителни прилагателни имена, които означават принадлежност, обикновено се тълкуват по типа: 'Който принадлежи (който е) на...' Напр.:

животински — 'Който принадлежи на животно. „Животински крак"'; *слонов* — 'Който принадлежи на слон. „Слонова кожа"' и пр.

б) Производни относителни прилагателни имена, които означават произход, обикновено се тълкуват по типа: 'Който е (направен, произхожда, построен) от...' Напр.:

дочен — 'Който е направен от док'; *железен* — 'Който е от желязо'; *дървен* — 'Който е направен от дърво' и пр.

в) Производни относителни прилагателни имена, които означават общо отношение, обикновено се тълкуват по типа: 'Който се отнася до...', 'Който е присъщ (свойствен) на...', 'Който изразява...' и под. Напр.:

гарвански — 'Който се отнася до гарван'; *другарски* — 'Който се отнася до другар, който е присъщ на другар' и пр.

Със синоними обикновено се тълкуват ония производни прилагателни имена, които са дублети на други, по-употребявани в литературния език прилагателни имена. Напр.:

иглест — 'Игловиден'; *истерически* — 'Истеричен'; *етеричен* — 'Етерен' и пр.

Някои относителни прилагателни имена с общо значение на отношение могат, когато значението на основната дума, от която произлизат, не се изменя, да се тълкуват граматически. Напр.:

жътвен — 'Прил. от жътва'; *годежен* — 'Прил. от годеж' и пр.

3. Сложни прилагателни имена. Сложните прилагателни имена в български език могат да бъдат подразделени в следните два вида:

а) Сложни прилагателни имена, които са образувани чрез съединението посредством съединителна гласна на две основи, които означават равноценни понятия, а именно — от основи на две съществителни имена (напр. *работническо-селски* и др.), от основи на две прилагателни имена (напр. *телеграфо-пощенски* и др.), от основи на две прилагателни имена или от основи на количествено наречие и на прилагателно име, които означават отсенки на цветове или качества с допълнителна отсянка (напр. *синьозелен, тъмносин, бледорозов* и др.).

Тези прилагателни имена се тълкуват описателно, като в дефиницията им се съдържат и двата техни съставни елемента. Напр.:

синьозелен — 'Който има цвят, смесен между синьо и зелено'; *бледорозов* — 'Който има бледа, слаба, неярка отсянка на розов цвят'; *тъмносин* — 'Който има тъмна отсянка на син цвят'; *работническо-селски* — 'Който се отнася до работници и до селяни'; *телеграфопощенски* — 'Който се отнася до пощи и до телеграф' и т. н.

б) Сложни прилагателни имена, които се образуват чрез подчинението им една на друга на две основи, а именно от основи на две съществителни имена, при което от управляващото съ-

ществително се образува, произвежда относително прилагателно име (напр. *вагоноремонтен* и др.), от съществително име и прилагателно име в първата част (напр. *народнодемократически, селскостопански* и др.), от основа на съществително име и на сегашно действително причастие (напр. *металорежещ* и др.), от основа на съществително име и на глаголна основа, усложнена с наставка — (напр. *земекопен* и др.), от прилагателно име и подчинено на него съществително име в първата част (напр. *жизнерадостен* и др.), от местоимение и прилагателно име (напр. *всекидневен, самобитен* и др.), от числително име и относително прилагателно име (напр. *двутомен, триднев'н* и др.), от наречие и прилагателно име (напр. *малкоупотребителен, високообразован* и др.). Тук можем да отнесем също и сложните прилагателни имена, образувани от наречията „мало" или „много" и основа на съществително име в значение на притежание на неголямо или голямо количество от нещо (напр. *малоимотен, многодетен* и др.), и сложни прилагателни имена, образувани от наречието „полу" и качествено или относително прилагателно име (напр. *полуграмотен, полусънен* и др.).

Тези сложни прилагателни имена се тълкуват съобразно с характера си описателно, като в дефиницията им се отразява отношението на подчиненост между образуващите ги отделни елементи. Напр.: *вагоноремонтен* — 'Който се отнася до ремонт на вагони'; *народнодемократически* — 'Който се отнася до народна демокрация'; *металорежещ* — 'С който могат да се режат метали, метални изделия'; *земекопен* — 'Който служи за копаене на земя'; *жизнерадостен* — 'Който е изпълнен с радост, задоволство от живота'; *всекидневен* — 'Който става, извършва се всеки ден'; *двутомен* — 'Който е в два тома'; *малкоупотребителен* — 'Който се употребява малко, рядко'; *малоимотен* — който притежава малко имот'; *полусънен* — 'Който се намира в състояние близко до сън' и т. н.

Освен това при тълкуването на прилагателните имена въобще трябва да се имат пред вид също и онези случаи, когато едно относително прилагателно име минава в качествено прилагателно име, като тази семантична промяна, обикновено преносна, бъде отразена в речниковата статия, като се отдели за нея ново значение.

Числителни имена

Числителните имена са думи, които с помощта на числа, изразяващи количествени понятия, означават броя или числителния ред на предметите или явленията. Изразяваният чрез числителните имена количествен признак на предметите и явленията по начало е абстрактен. Той не съществува като техен отделен, осезаем и обективен белег, а само като отношение на предмета към другите еднородни предмети.

По значение числителните имена се делят на числителни бройни имена и на числителни редни имена, а по състав биват: а) п р о с т и — които се състоят само от една дума (от *един* до *десет, сто, хиляда, милион, милиард* и пр.), с л о ж н и — които се състоят от една

сложна дума, образувана от прости числителни имена (напр. *седемнадесет, четиридесет, деветдесет* и т. н.) и съставни — които се състоят от две или повече количествени имена (напр. *двадесет и пет, триста петдесет и седем* и т. н.).

Всички бройни числителни имена се тълкуват описателно по типа: *пет* — 'Число, количество и цифра 5' и т. н.

Всички бройни числителни имена се тълкуват описателно по типа: *двадесет* — 'Число и количество 20' и т. н.

Съставните бройни числителни имена, които са безкрайно много, не се включват за тълкуване в който и да било речник.

Всички числителни редни имена (с изключение на *първи* и *втори*) са производни от бройните числителни имена и могат да бъдат тълкувани по следните два начина:

а) Описателно с дефиниция по типа: 'Който е след (или пред)...' и следващото (или предшествуващото) числително редно име. Напр.: *пети* — 'Който е след четвърти' или 'Който е преди шести' и т. н. 'Числ. поредно от пет' и т. н.

б) Граматически по типа: 'Числително поредно от. . .' и съответно бройно числително име. Напр.: *пети* — 'Числ. поредно от пет' и т. н.

По същия начин се тълкуват и сложните поредни числителни имена, а съставните поредни числителни имена изобщо не се включват за тълкуване в който и да било речник.

Местоимения

Местоименията са думи, които, за да се избегне повторението на едни и същи думи в изречението, заместват съществителни имена, прилагателни имена и числителни имена и се употребяват вместо тях, без обаче да назовават предметите или техните признаци, а само като отпращат към тях или като намекват за тях било по-общо, било по-определено. Взети сами за себе си, местоименията са думи с твърде отвлечено и обобщено значение, което се конкретизира само в контекста, в който са употребени. Затова местоименията, употребени в значение на абстрактна отнесеност на предмета на речта към субекта на речта (напр. моето *аз*), вече престават да бъдат местоимения и се превръщат в съществителни имена.

Именно поради това че с едно кое да е местоимение обикновено могат да се означат най-различни предмети или признаци, техните лексикални значения са твърде широки, а тълкуването им в речника се прави, като се посочи само тяхната функция. Напр.:

аз — 'Служи на лицето, което говори, да означи себе си'; *който* — 'Въвежда подчинено определително изречение — при определяне на дума в главното изречение, която означава лице или предмет' и т. н.

В зависимост от употребата на някои местоимения и самостоятелно като съществителни имена, и като прилагателни имена, то тази разлика в тяхната употреба трябва да бъде отбелязана в речниковата статия, като за нея се отдели и ново значение със съответната граматическа бележка. Напр.:

кой — 'I. Като съществително. 1. В пряк въпрос, когато се пита за неизвестно лице или предмет... II. Като прилагателно...'

Глаголи

1. Първични глаголи. Всички първични глаголи в книжовния език, които сравнително не са многобройни, се тълкуват на общо основание — описателно, чрез кратка дефиниция. За основна форма на тълкуване при глаголите в български език се взема формата за 1 л. ед. ч. на сегашното време от деятелния залог, обикновено от несвършения вид на глагола, като тълкуването става пак с глагол от същия вид. Напр.: *казвам* — '1. Изразявам гласно мислите си...'. Когато обаче тълкуваният глагол няма или не се употребява в 1 л. ед. ч. или по право, когато се употребява само в 3 л. или безлично, то по-естествено е за заглавна форма в такъв случай да се дава именно тази по-употребителна форма на глагола, като при това и самото тълкуване да става с глагол, употребен в 3 л. Напр.: *валя* — '1. Пада дъжд или сняг и др 2. Прен. Трупа се в голямо количество'.

Когато някой глагол е едновременно и преходен, и непреходен, то тази негова преходност или непреходност следва да се отрази в тълкуването чрез отделянето ѝ в друго значение, но в същата речникова статия, тъй като между глаголи с предложно допълнение и същия глагол с безпредложно допълнение има и смислова разлика. Някои глаголи именно по силата на своето смислово значение се явяват като преходни или непреходни. Напр.:

горя — 'I. Непреход. 1. Обхванат съм от огън, подложен съм на действието на огън... II. Преход. 1. Унищожавам нещо чрез огън...'; *мириша* — '1. Непреход. Издавам някаква миризма, дъх. 2. Преход. Възприемам с обонянието си миризмата, дъха на нещо'.

Ако несвършеният или свършеният вид на тълкувания глагол имат значения, които не се съдържат в другия вид, респ. свършен или несвършен, обособяването на такива глаголи в отделни речникови статии като омоними не е необходимо. Новите или отделните други значения трябва да се дават в същата речникова статия като отделни значения със съответна бележка, че се отнасят само до несвършения или само до свършения вид на тълкувания глагол. Напр.:

обещавам несв. и *обещая* св. — '1... 2. Само несв. — давам, внушавам надежда за нещо'; *подвиквам* несв. и *подвикна* св. —' 1... 2. Само несв. — Викам от време на време'; *почивам* несв. и *почина* св. — '1... 4. Само св. — умирам' и т. н.

Когато в страдателния или във възвратно-средния залог на тълкувания глагол разликата в значенията е само граматическа, то тези форми е достатъчно да се отбележат в същата речникова статия, обикновено на края, без да се тълкуват. Ако обаче между тях има и семантична разлика, тогава тези форми могат да се тълкуват и самостоятелно като отделни думи в отделни самостоятелни речникови статии. Напр.:

изправям — '1...изправям се страд.', но и *изправям се* сред. '1. Заставам прав или се издигам, когато съм наведен, легнал...'; *крия* — '1... крия се страд.', но и *крия се* сред. — '1. Стоя или отивам на скрито място...'

2. Производни глаголи. Повечето глаголи са производни от други думи в езика, предимно от съществителни имена (напр. *звъня* от „звън“, *мисля* от „мисъл“, *викам* от „вик“, *ръкувам се* от „ръка“ и т. н.), от прилагателни имена (напр. *белея се* от „бял“, *бледнея* от „бледен“ и т. н.) или от други глаголи (напр. *пресмятам* от „смятам“, *запиша* от „пиша“ и пр.) и т. н. с помощта на наставки или с помощта на представки или с помощта на наставки и на представки едновременно (напр. *вик-ам, пре-пиша, на-дебел-ея* и пр.).

Службата на наставките при глаголите е повече словообразователна, не променя обикновено значението на основната дума и засяга предимно изменението на глаголното действие. Представките обаче, които се срещат в езика и като отделни самостоятелни служебни думи при имената, а именно като предлози (с изключение на представките *пре-, про-* и *раз-* и на *без-*, която се среща само в отименни глаголи), се свързват изключително само с други глаголи, като внасят нещо ново в лексикалното значение на новия глагол. Същевременно те променят несвършения вид на първоначалния глагол в свършен вид при новия производен глагол, от който чрез съответна наставка вторично може да се образува пак несвършен вид.

Но освен първоначалното си конкретно пространствено значение предлозите-представки са добили и различни нови, преносни и отвлечени значения, които също така те придават на производните с тях глаголи. Ето защо при префигираните глаголи, когато смисловата словообразователна роля на представката изпъква ярко, са възможни еднотипни дефиниции, при които в едната част на дефиницията се предава съответното значение на представката (напр. начинателност, изчерпване на действието и т. н.), а в другата част — само непрефигираният глагол или съответното негово значение. Напр.:

измесвам — 'Омесвам добре, напълно'; *надхвърлям* — 'Хвърлям по-високо или по-далеч от някого'; *позаслушвам се* 'Заслушвам се за малко' и т. н.

Наречия

Наречията са самостоятелни неизменяеми думи, които се образуват от различни части на речта — от съществителни имена (напр. *довечера, днес, лете, зиме* и др.), от прилагателни имена (най-богатата и най-продуктивната група (напр. *смело, хубаво, братски, бързо* и т. н.), от числителни имена (напр. *второ, първом, тройно, изведнъж* и др.), от глаголи (напр. *мълчешката, тичешком* и др.), от местоимения (напр. *къде, когато* и др.) — и означават качеството на признака или действието, посочват количествените отсенки на действието или означават различни обстоятелствени отношения на действието (напр. за време, за място, за начин, за причина, за цел и др.).

Наречията се тълкуват чрез описателна дефиниция, в която се посочва изразяваният от тях признак или обстоятелство на действието. Напр.:

вече — 'За означаване, че действието е извършено или е започнало да се извършва по-рано от определен момент...' или *гдето* '1. За определяне на мястото, на което се намира или се извършва нещо...' и т. н.

Производните от прилагателни имена наречия, които по форма са еднакви с формата за среден род на прилагателното име или завършват на *-ски* и са еднакви по форма с м. р. на прилагателното име, се тълкуват граматически по типа: *красиво* — 'Нареч. от красив', или *приятелски* — 'Нареч. от прил. приятелски' и т. н.

Когато значението на наречието не се отнася до всички значения на многозначното прилагателно, от което е производно, а само до едно или някои от тях, то в дефиницията се посочва до кое съответно значение на прилагателното име се отнася тълкуваното наречие, или пък се тълкува с отделна описателна дефиниция или със синоними. Напр.:

болно — 'Мъчно, тежко'; *божествено* — 'Прекрасно, съвършено', и т. н.

Служебни думи

Служебните думи — предлози, съюзи и частици — нямат самостоятелно лексикално значение, поради което не се употребяват в езика като самостоятелни елементи на изказване, отделно от други думи, а винаги в зависимост от думите, които придружават. За всяка служебна дума е характерно поради това наличието на едно или на няколко граматически значения при отсъствието на лексикално значение. Затова и служебната дума, сама за себе си взета, не може да бъде самостоятелен елемент на речта. По своето значение тя може да се яви само като свързващо звено между самостоятелните елементи на речта, или пък, ако се отнася само до един такъв самостоятелен елемент, да представя негова съставна част.

Едни от служебните думи — предлозите — служат за изразяване на зависими отношения между синтактически нееднородни думи, при които едната зависи от другата, управлява се от нея. При това предлозите не встъпват в качеството на самостоятелен член на изречението, а в качеството на съставна част, която е подчинена, явява се служебна част на такъв член.

Други служебни думи — съюзите — свързват отделни еднакви части на изречението или отделни прости изречения в състава на сложното изречение, които са синтактически еднородни.

Трети — частиците — служат обикновено за придаване на допълнителни отсенки в значението на отделните думи, словосъчетания и цели изречения.

Докато при другите думи лексикалното значение е център на тяхната смислова структура и пази вътрешното си единство независимо от разнообразието на граматическите видоизменения на думата, в служебните думи граматическото значение е вече не само елемент на лексикалното им значение, но и напълно съвпада с него, явява се негов еквивалент. Оттук и многообразието на изразяваните с тези думи граматически отношения между понятията, което пък разширява техния семантичен обем. Затова по своята многозначност служебните думи превъзхождат всички останали думи. Оттук се-

явява и необходимостта речниковите статии за тълкуването на тези думи да бъдат най-обширни и да представят сбити граматически изследвания.

Междуметия

Значенията, които се предават с междуметията — думи, които изпълняват в езика както експресивна, така също и комуникативна функция — са разнообразни до безконечност и имат множество отсенки. Все пак те могат да бъдат групирани в три по-общи категории: 1. междуметия, които служат за изразяване на чувства — възклицания (напр. *а, е, ех, ох* и пр.), 2. междуметия, които служат за изразяване на някакви волеви импулси (напр. *шт, пст* и пр.), 3. междуметия, които служат за предаване на някакво събитие, обстановка — звукоподражания (напр. *бау, мяу* и пр.).

Междуметията се тълкуват описателно, с дефиниция. Напр.:

ех — 'За изразяване на: а) Задоволство, възторг, възхищение. б) Съжаление, тъга...'; *пст* — '1. За пропъждане на котка или куче. 2. За въдворяване на тишина'; *мяу* — 'За означаване глас на котка'.

*

Както се вижда от направеното изложение, то представя опит да се изяснят основните методи за тълкуване на думите — описателен, синонимичен и граматически, функционален — и кой от тях следва да се приложи при тълкуването на различните категории думи. При някои от частите на речта особено е наблегнато на тяхното словообразуване с цел да се изтъкне и подчертае, че към тълкуването на която и да е дума не трябва да се пристъпва стихийно, непланомерно, от една страна, и, от друга страна, че при всеки отделен случай трябва да се търси общата схема, към която той може да бъде подведен. По такъв само начин един тълковен речник може да има определен профил и да съчетае правилно семантиката и граматиката.

Разбира се, направеното изложение нито изчерпва, нито може да изчерпи всички възможни случаи, които могат да се представят при работатата по тълкуването на отделните думи в един език, което представя задача само на една подробна инструкция за изработване на един или друг тип тълковен речник. Целта тук е да се очертаят основните пътища за разрешаване проблема за тълкуване на думите, които логически произтичат от практическата разработка на материала при съставянето на един тълковен речник, и по-специално на тълковния речник на съвременния български книжовен език.

ИЗРАБОТВАНЕ НА ДВУЕЗИЧНИ РЕЧНИЦИ

от Мария Филипова-Байрова

Двуезичните речници имат за задача да предадат значението на една дума от даден език в съответния друг чужд език. Тяхната цел е да подпомогнат усвояването на лексиката и граматиката на един език и да улеснят пълното разбиране на чуждестранната научна и художествена литература; с това те разширяват и познанията в различните области на науката и производството.

Съставянето на двуезични речници, наред с изработването на тълковни речници у нас, удовлетворява и живите обществени нужди на националното и културното строителство на нашата държава и съдействува за създаване на братски взаимовръзки с всички страни, а особено със страните с народна демокрация.

Днес в социалистическа България интересът към културата, техниката, литературата и изкуството на приятелските и други страни е много голям. Но за да може човек добре да се запознае с тях, трябва добре да владее и езика на тези страни.

Изучаването на чужди езици има същевременно и голямо общообразователно и възпитателно значение. Когато човек изучава един език, той съпоставя явленията на този език с родния, обогатява представата си за езика изобщо и за особените обществени явления. „Да овладееш напълно родния език, т. е. да оцениш цялото негово богатство, всичките негови изразителни средства, да схванеш всичките му възможности, може само като изучиш някой чужд език“—казва големият езиковед акад. Щерба. С помощта на двуезичните речници много по-лесно и по-бързо се изучава един чужд език, което пък от своя страна подпомага по-скорошното сближаване и сплотяване на трудещите се маси от всички страни по света.

Но „думите в един език не съответствуват на думите в друг език, а се намират помежду си в много сложни многозначни отношения.“[1] Така че първата задача на един лексикограф, съставител на двуезични речници, е да изучи щателно тези отношения, основавайки се върху принципа на диалектическия подход, който единствен подпомага разбирането на лексическите единици в различните

[1] Русско-французский словарь под ред. проф. Л. В. Щербы, Предисловие, 1939.

езици и чрез който правилно се схваща, че смисловите съответствия на тези единици не се явяват като нещо статично.

Опитът за съставяне на двуезични речници у нас датира още от епохата на Възраждането със създаването на първите гръцко-български речници-разговорници, които са плод на типичните условия, при които са живеели по-издигнатите български среди към края на XVIII и първата половина на XIX в.

Както знаем, по това време гръцката търговска буржоазия си създала силни търговски и културни позиции в турската империя. Поддържана от висшето гръцко духовенство и гръцката интелигенция, тя употребила всички усилия да установи своето господство и над изостаналия в стопанско и просветно отношение български народ. На много места те са открили гръцки училища, в които, за разлика от нашите килийни училища, са преподавали и светски науки. През този период формиращата се българска търговско-промишлена буржоазия все по-силно чувствувала пълната негодност на старите килийни училища. За задоволяване нуждите си от светско образование градската буржоазия се обърнала към гръцките училища. Освен това господството на гръцкия търговски капитал в Турция наложило гръцкия език като официален език в търговските отношения, а това също подтикнало търговците да научат гръцки.[1]

Нашата литература също дълги години е черпила вдъхновение от византийско-гръцката литература и в по-голямата си част представя преводи от нея. По това време са били съставени и първите гръцко-български разговорници и речници, които имали главно практическа цел — да улеснят изучаването на гръцкия език и да подпомогнат четенето на гръцки текстове.

Първи опит за гръцко-български речник намираме в един дамаскин от 1752 г., стр. 151—156 (Соф. нар. библ. 345/569), където думите са дадени безразборно, без да се спазва азбучният ред. На стр. 372—383 също намираме едно гръцко-българско речниче, което обаче не е продължение на първото. Тук вече думите са дадени по азбучен ред, но на края на всяка буква са вмъкнати по някои думи от други букви. Така напр. при буквата „П" срещаме думата *λαγὸς* 'заек', а при буквата „Т" думата *μάτι* 'око' и др. На края на това речниче авторът е отбелязал и годината на съставянето му, а именно 1753.

Тук ще трябва да се отбележи и речникът на *Μηχάλη Αδ. Χαδζή Δανιήλ, Λεξικὸν τετράγλωσσον*, в който заедно с гръцки, румънски, албански е даден и българският текст: *„Εἰσαγωγική, διδασκαλία περιέχουσα ιεξικὸν τετράγλωσσον τῶν τεσσάρων κοινῶν διαλεκτῶν ἤτα τῆς 'Απλῆς Ρωμαϊκῆς, τῆς ἔν Μοσχᾳ Βλαχικῆς, τῆς Βουλγαρικῆς, καί τῆς 'Αλβανικῆς."*

Този паметник е твърде интересен за историята на българския език, защото е една от първите печатни книги. Той представя гръцки текст, който е преведен успоредно, дума по дума, на цинцарски, български и албански, „за да се запознаят децата на мизиодаките с гръцкия език, като се упражнят по този начин с всяка дума." Из-

[1] Вж. подробно Д. Косев, Лекции по нова българска история, 1954, стр. 68.

даден е за първи път, както се предполага, в Москополис през 1760 или 1770 г., а после във Венеция през 1802 г.[1]

Друг тип речници по това време са разговорниците като: „Разговорникъ греко-болгарскій за оныя, кои-то желаятъ Греческій языкъ да се научатъ при кого-то и една кратка Болгарска Історія приложи се. Собранъ и сочиненъ отъ Хрістаки П. Дупничанина учителя въ Славено-Еллинско-то въ Свищовъ училище, кой-то сега перво на свѣтъ издава го". Въ Белградѣ 1835, малка 8⁰, стр. 99. В началото се дава гръцката азбука, а след това следват самите думи, предадени на гръцки и преведени на български. Първата част на речника обхваща съществителните, наредени не по азбучен ред, а по тематика, като почва от имената (божественни, діаволски стіхіи, воздушни явления, произхожденія огненни, ветренни, водни, небесни твари и пр.). Във втората част са дадени прилагателни и глаголи, вече подредени по азбучен ред, а в третата част се намират „лесни и благородни разговори". На края е дадена и една кратка българска история.

„Болгарскій разговорникъ за оныя, кои обычатъ да се навыкнуватъ да говоратъ гречески. Сочиненъ трудомъ К. Г. Фωтінова", Смирна, 1845 г., и много др.[2]

Ще отбележа още и Англо-българския речник на Морс от 1860 г. и Руско-българско-гръцкия речник на Фотинов (в ръкопис), който се състои от 856 стр., съдържащи думи от А—О. Той датира от 1855 г., тогава, когато е бил направен решителен поврат в българското просветно движение и когато укрепналата материално българска търговско-промишлена буржоазия се отвърнала от гръцката просвета и обърнала погледите си вече към руския език. Оттогава влиянието на руската печатна литература в България се засилило извънредно много.

Първи по рода си българо-гръцки речник бил създаден през 1849 г. от Захари Христодулов за ученичката му Райчу, в Хасково, съдържащ 137 листа. Текстът е написан в ръкопис, много ясно и четливо, в златни рамки и на две колони. Но словникът не е по азбучен ред. Първите няколко страници са превод на най-употребимите съществителни, понататък следват най-обикновени, прости изречения. От стр. 33 започва превод на евангелието от Матея пак на стълбици. На края са дадени и много философски мъдрости.

Неофит Рилски е приготвил също един българо-гръцки речник, от който са напечатани само първите две букви (в сп. Читалище, 1859—60), а останалата част е в ръкопис.

Опит за съставяне на двуезични речници е правил от 1865 г. нататък и нашият голям писател и публицист от епохата ва Възраждането П. Р. Славейков. Между запазения архив на ръкописите от неговото творчество намерих няколко тетрадки, където авторът

[1] Вж. подробно Р. А. Погорелов, Даниловият четириезичник, Сб.БАН, кн. XVII, 1925, стр. 1—48.

[2] Вж. подробно К. Мирчев, Гръцко-български речник и разговорник от 1876 г. из Южна Македония, Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет, т. XXXVIII, София, 1942, стр. 8.

е работил върху Гръцко-български, Сръбско-български и Турско-български речници. От всички тези речници са изработени само по няколко букви. В една от тетрадките в ръкопис е разпределена цялата гръцка азбука, а на корицата пише: „Гръцки речник". Има и други две тетрадки с буквите *А, В, Г, Д—Ѱ*, но много думи липсват помежду им. Вижда се, че всичко това е само опит за съставяне на такива речници.

Найден Геров е работил също върху двуезични речници — руско-български и българско-руски. Обаче те не са били завършени и издадени. Т. Панчев пише за тях следното: „Н. Геров е работил и готвил два други речника: българско-руски и руско-български. Той е оставил грамаден суров материал за тях, а от руско-българския е и печатал през 1856 лято началото до думата *браковщик.*"[1]

Но първи пълен двуезичен речник у нас е Френско-българският речник на Ив. Богоров от 1869 г. Три години по-късно (1871) излиза и Българско-френски речник пак от същия автор. Те са имали за цел да улеснят изучаването на френски език, така необходим за зараждащата се българска буржоазия във връзка с нейната търговия, тъй като „навсъде по света хората говорят френски".[2]

По-късно, през 1889 г., излиза и речникът на Дювернуа — Словарь болгарского языка, който може също да се приеме като преведен речник, тъй като българските думи са обяснени на руски, а през 1893 г. излиза и Руско-българският речник на Г. Кърджиев.

След това излизат много българо-чужди и чуждо-български речници (Руско-български от Гъбюв, Миндов, Тодоров, Чукалов и др.; Френско-български от Марков, Яранов, Фетваджиев, Мавров и др.; Немско-български от Миладинов, Футеков и др.; Англо-български от Стефанов, Русев, Чакалов и др.) и още много други, които аз не ще разглеждам тук поотделно, тъй като това е задача на друго проучване.

Ръководена от единственото си желание да бъда полезна със своята работа на тези, които се занимават с изработване на двуезични речници, които трябва днес да добият висока научна стойност, ще си позволя да отбележа по-важните недостатъци на някои от излезлите такива речници, без да имам за цел с това да омаловажавам труда на отделните автори.

Преди всичко в тези речници не е приложен никакъв принцип при подбора на думите, които съставят словника. Правилно е отбелязал още на времето Н. Геров в предисловието на своя тълковен речник: „Преди да излезе речникът от Дювернуа (1885—1889), имахме речниците от И. А. Богоров Френско-български (1869) и Българско-френски (1871). Но в тия речници речите, които Богоров дава за български, повечето от половината той е зел от руските речници или сам той ги е сковал, та и едните и другите нито се употребяват от българите, нито са известни тям, а пък от чисто българските речи, които

[1] Найден Геров, Рѣчникъ на блъгарскый языкъ, Послѣсловие, т. V, Пловдив, 1904, стр. 697.

[2] Ив. Богоров, Френско-български речник, Прѣдисловие, II изд. Виена, 1873 г.

се употребяват в народа, няма нито половината в тия речници."[1] И наистина в Българско-френския речник на Ив. Богоров изобилствуват много изковани думи като *бодлач, берет, баркукам, банкомер, биковарня, восакосвещар, жезлогадане, обожевач, скъпяса, незапалнен, неизгнивлив, съгледлив* и др.; чуждици като *антифон, антрепренеор, антресол, байка, дантист, гинекон* и др.; тясно специални морски термини като *банкет, барказ, велп, велс, брамсел, бугсир, баталер, фалрен, фелука* и др.; многобройни астрономически наименования като *ахарнар, арктурус, тукан* и др. Речникът изобилствува и с тясно специални термини из областта на физиката, геологията, агрономията, геометрията и др. като: *елминтология, деплоіада* (воен.), *деплоирувам* (воен.), *деполаризация* (физ.) и др. Богоров включва и много гръцки и турски заемки, влезли в речниковия състав на българския език през тая епоха. Тези недостатъци не се отнасят само до българско-френския речник на Богоров, но и до другите двуезични речници от това време, като руско-българските речници на П. Гъбюв, Г. Миндов, Д. Благоев и др., които пък изобилствуват с такива думи в преводната, българската част. Недостатъците в тези първи наши двуезични речници се дължат преди всичко на неоформилия се още книжовен български език веднага след Освобождението, а донякъде и на желанието на съставителите на речници да коват нови думи, с които да уточняват на български чуждото словесно богатство. Словникът на тези речници е мъртъв списък от думи, без никакви граматични форми, които толкова много улесняват правилното заучаване на един език. Така не е достатъчно за един французин да знае, че думата *човек* се превежда с 'homme' на френски или че прилагателното *беден* е 'pauvre', но той трябва също да знае, че мн. ч. на същ. *човек* е *човеци*, че ж. р. на прил. *беден* е *бедна*, ср. *бедно*, мн. *бедни*. Тези граматични форми трябва да бъдат дадени в словника на един българо-чужд речник, защото речникът е не само пособие, което подпомага изучаването на думите в един език, но той трябва едновременно да подпомага и правилното изучаване на тези думи, а това може да стане само ако граматичните форми заемат широко място сред думите на един двуезичен речник.

Голяма част и от по-новите българо-чужди речници са съставени по отношение на подбора на лексиката също некритично по други стари наши речници, излезли може би преди повече от 50 години. В много от тях подборът на думите е направен от речника на Н. Геров, където са дадени предимно думи от народния език. При подреждане на словника няма никакъв критерий. Те гъмжат от значителен брой остарели думи, които могат да имат място само в един исторически речник. Тези думи, в повечето случаи, са дадени безразборно, без всякаква мярка. Даже и някои чуждо-български речници, излезли през последните години, представят пак конгломерат от чуждици и тясно специални термини, сред които са просто удавени литературните думи от езика, от който се превежда. Така например в излезлия преди три години

[1] Найден Геров, Рѣчникъ на блъгарскый языкъ, Прѣдисловие, т. I, Пловдив, 1895, стр. III—IV.

Немско-български речник от д-р Б. Шанов, Ж. Драгнева и др. чуждиците са толкова много, че „човек би помислил, че това е поправо една енциклопедия или речник на чужди думи, отколкото преводен немско-български речник."[1]

Преводът на значенията на думите в повечето от тези речници е нахвърлен безразборно и след това пак така безразборно следва и преводът на някои фразеологични словосъчетания, които в повечето случаи са дадени или буквално, или описателно.

В двата излезли тома от Френско-българския речник на Фетваджиев значенията и нюансите в значенията на френските думи са добре схванати от автора и в повечето случаи добре предадени на български, с богата синонимика. Но все пак Фетваджиев е допуснал доста груби грешки. Така например голям недостатък на речника е, че илюстративният материал не е даден към всяко значение, а след изреждане на всички значения и нюанси на една дума. Отделните преводи на значенията на думите не са ясно разграничени. Най-често Фетваджиев изрежда всички значения на думите, като ги отделя било със запетая, било с точка и запетая. Така напр. думата *amollir* е преведена по следния начин: 'размеквам, умеквам (тук имаме един преходен и един непреходен глагол, които са разделени само със запетая; също и гл. *омеквам* се пише с *о,* а не с *у,* както го е дал Фетваджиев); смекчавам; разслабвам; изнежвам, трогвам'. След това следва илюстративният материал. А Богоров напр. смесва значенията на думите със словосъчетанията, като всяко фразеологично словосъчетание той дава като отделно значение (вж. гл. aller и др.).

В последното издание на Българско-руския речник от проф. С. Б. Бернщейн има допуснати грешки при превода на думите. Така например *лешник* е 'лесной орех', а не 'орех'; трето значение на *прихвана* не е 'заразить', а 'заразиться'; *безделник* е 'бездельник, лентяй', но не и 'ротозей' (което е на български 'зяпльо'); *заключвам* е 'запирать на ключ', но не и 'заключать (в тюрьму)'. От гл. *извлача* само третото значение е правилно; първите две се отнасят към гл. *извличам; изпит* е само 'экзамен', но не и 'проба, опыт' и др. В речника се срещат и някои неправилни изрази или такива, които не съществуват или са много редки в български език, като *избозавам из пръстите си* вместо *изсмуквам из пръстите си; работата е в шишето* вместо *работата му е в шише* (рядко); *щастлива памет* в значение на 'хорошая память' у нас не съществува; *последна спица в колата* у нас е 'пето колело' и др.

В Гръцко-българския речник на Ал. Пиронков от 1934 г. се срещат много грешки, което показва, че авторът сигурно не е владеел добре новогръцки език. Така напр. *γραφικὸς* не е 'писан, писмен, пъстър', а е: 1. канцеларски; *γραφικὰ ἔξοδα* 'канцеларски разходи'; 2. изобразителен; 3. *прен.* живописен; *βαγίζω* не е 'пищя, врещя', а е 'наклонявам се; увисвам'; *βαρυθυμιά* не е 'недовол-

[1] Ж. Николова-Гълъбова и К. Гълъбов, — Д-р Б. Шанов, д-р Ж. Драгнева и др., Немско-български речник, сп. Български език, 1954, кн. 4, стр. 385—390.

ство, тръпки', а е 'потиснатост, унинне; угнетеност'; *γῆρας* не е 'старица', а е 'старост'; *γραμμάτιον* не е 'билет', а е 'полица; бон'; *ἐκστομίζω* не е 'провъзгласявам, откривам', а е 'произнасям, изказвам, изричам' и др. В речника се срещат и много куриозни преводи като *φάλαινα*; 'пъстърва', а то е 'кит'. Авторът превежда думата *κοινοκτήμων*, която не съществува в новогръцки език, с 'комунист' (в новогръцки език съществува думата *κοινοκτημοσύνη*, която значи 'общност на имущества', а *комунист* на новогръцки е '*κομμουνιστής*' (от международната лексика).

Много от излезлите до днес двуезични речници имат и друг недостатък. В тях думите, вместо да се превеждат, се дават описателно. Даже в Турско-българския речник, издание на БАН от 1951 г., на много места думите са дадени описателно. Така *gevrekçi* 'който приготвя или продава гевреци, гевречия' ще се даде само с 'гевречия'; *salamura* 'солена вода за зеленчуци, сирене и под., саламура' — само със 'саламура'; *savsamak* 'отнасям се небрежно към, пренебрегвам' — само с 'пренебрегвам'; *semerci* 'който изработва или продава самари, самарджия' — само със 'самарджия' и др.

Ще трябва да се отбележи тук, че неопитността на повечето от авторите на излезлите у нас двуезични речници се дължи най-вече на това, че лексикологията и лексикографията са били дълги години съвсем изоставени. И днес още много въпроси от лексикографски и лексиколожки характер не са разрешени.

Тълковният речник на един език, както и двуезичният речник, изискват същата съсредоточеност, същия метод на задълбочена работа, както и всяко друго творческо дело. Не е лексикограф оня съставител на речник, който само механически подрежда и превежда думите, без да долавя тяхното единство. „Разработката на теорията на лескикографията очевидно изостава от практиката" — казва съветският лексикограф Н. И. Фелдман...— „Но все пак без теоретична база не може да се пристъпи към тази работа... Разработката на въпросите на двуезичната лексикография е задача с първостепенна важност."[1] Затова пък съставителите на речници трябва добре да бъдат запознати с общите въпроси на лексикографията. Те трябва добре да знаят какво е конкретно и преносно значение на думите, какво е синоним, какво е омоним, какво е фразеология, видовете стилистични пластове в един език и пр. Ето защо лексикографът трябва да има преди всичко филологическо образование, тъй като всеки специалист в дадена област може да постигне винаги по-големи постижения в своята практика, когато има и добра теоретическа подготовка.

В двуезичните речници има много въпроси, които са свързани с лексикографията на тълковните речници. И едните, и другите определят значението на думите в един език, само че тълковният речник извършва това със средствата на същия език, а двуезичният със средствата на друг език. „Ако в едноезичния тълковен речник разграничаването на значенията е трудна работа, толкова

[1] Н. И. Фельдман, Об анализе смысловой структуры слова в двуязычных словарях, Лексикографический сборник, I, Москва, 1957, стр. 9.

по-трудна е тя при двуезичния речник, където за лексикографа съществува опасност да подмени, като критерий на разграничаване на значенията, единството на понятието, обозначено посредством оригиналната дума, със степента на общността на значенията на приведените преводи."[1]

Двуезичните речници трябва да служат не само като практически справочници при даден текст, но и като пособие за изучаване на даден език. В това отношение принципите за разработване на думите в тълковните и двуезичните речници трябва също да съвпадат. Но, разбира се, всеки един от тях има и своята специфика. Двуезичната лексикография има свои проблеми, общи за двуезичните речници въобще, като напр. въпросът за характера на двуезичните речници, въпросът за начина на превеждане на думите, на фразеологичните словосъчетания и пр.

Класификация на двуезичните речници

Предназначението на един двуезичен речник може да бъде различно. С оглед на това имаме и различни двуезични речници. В лексикографската практика се различават обикновено три типа речници: „голям, представляващ съвременния литературен език в широка историческа перспектива; среден, с подробна разработка... на съвременния литературен език, и накрая, кратък, популярен тип, който се стреми към активната нормализация на съвременната литературна реч."[2] Двуезичните речници могат да бъдат още, според *предназначението си, общи или специални* (*като политически*, военни, физически, технически, медицински, зоологически и др.). Такова едно разделяне на различните типове речници е все пак твърде условно. Особено е условно делението на „голям", „среден" и „малък" при двуезичните специални речници, главно техническите. И все пак, в общи черти, тази класификация може да бъде приета.

Големите (пълни) речници правят достъпни по-важните източници на всяка чужда литература, т. е. книги, периодически печат и др. Те служат и като необходимо пособие при задълбочено усвояване на един или друг чужд език. Освен това те имат и научно-теоретично значение. Както знаем, общо лингвистиката не разполага още с подробна научна литература върху лексическите системи на разните езици. Няма даже разработени методи за такъв вид работа. Така че създаването на пълни и подробни двуезични речници, с теоретически добре обоснована разработка в тях на речниковите статии, може да способствува за изучаването на тези системи, а също може да се използува събраният и обработен материал за съпоставяне на два езика.[3] Пълните двуезични речници

[1] Н. И. Фельдман, Об анализе смысловой структуры слова в двуязычных словарях, стр. 13—14.

[2] С. И. Ожегов, О трех типах толковых словарей русского языка, ВЯ, 1952, № 2, стр. 91—92, срв. също стр. 94—95, и Л. В. Копецкий, Двуязычный словарь славянских языков, ВЯ, 1958, № 3, стр. 77.

[3] Вж. Л. В. Копецкий, цит. съч., стр. 76.

могат да служат и за база при създаване на друг тип по-малки речници. Ето защо големите двуезични речници трябва да обхващат по-голяма част от лексиката на даден език. Думите в тях трябва да бъдат много подробно разработени, с богат илюстративен материал и богата фразеология. В Института за български език се работят в последно време именно такива общи големи речници (руско-български, българско-руски, френско-български, немско-български, англо-български), които ще могат да отговарят на нуждите на обществото при усъвършенствуване на даден език, при четене на художествена литература, при подготвяне на специални кадри в тази област и пр.

Средните или наръчните речници са тези, които обхващат около 25—50 хиляди думи и които добиват също голямо значение, като подпомагат напълно изучаването на един чужд език. Това са речниците, които най-много се работят у нас, затова ще се спра подробно на тях по-нататък.

Кратките или малките речници са тези, които обхващат лексиката предимно на основния речников фонд и нейните по-употребителни производни. Те имат изключително практическа цел, като подпомагат изучаването на даден език, особено начеващите. Обемът им е около 15 хиляди думи. Такива речници напоследък са излезли от печат доста много у нас (руско-български, френско-български, немско-български, англо-български, българско-турски и др.).

От специалните речници ще спомена и фразеологичните двуезични речници, които са много ценни, особено ако се работят в историческа перспектива.

Диференциалните двуезични речници пък са тези, които съдържат нееднакви по форма и значение думи между два еднородни езика. Те не са много удобни за използуване, особено от лица, които не владеят добре чуждия език.

Ще се спра накратко и върху речника-минимум, т. е. речник, чийто словник се състои от около 2600 думи и е съобразен с програмата на училищата. Той е предназначен специално за средношколците, на които трябва да се обезпечи умението да четат и разбират стилистически не сложни текстове от научно-популярната, художествената и обществено-политическата литература. Усвояването на речника-минимум може да даде възможност на учащите се да овладеят основите на устната и писмена реч на даден език в обема на изискваната програма в училищата. Той се явява също и като пособие за учителите и ръководство за авторите на учебници по чуждите езици.

Проблемата за подбора на словника на такъв речник е била поставена още през XVII- в. от Коменски, който е подбрал 8000 думи, необходими, по негово мнение, за усвояване на латинския език. После се е оказало, че броят на тези думи е бил голям. Дълги години след това и други педагози са се занимавали с този въпрос. В Съветския съюз първи речник-минимум се явява през 1947 г. от научните сътрудници на Института по методично обучение, под редакцията на Рахманов, с обем 4000 думи. Оттогава до

днес методите за изработване на речника-минимум са се усъвършенствували и вече той излиза в Съветския съюз с около 2600 думи.[1] Такива речници у нас още не се работят, макар да са много ценни. Те са заменени с малките речничета на края на всяко пособие за чужд език.

Лексически състав (словник) на двуезичните речници

Поради голямото богатство на речниковия състав най-труден въпрос при съставяне на едни речник, безразлично тълковен или преводен, голям или малък, е проблемата за лексическия материал, който трябва да влезе в даден речник. Въпросът, който си задава още в самото начало всеки съставител на речник, е кои думи точно трябва да влезнат в един двуезичен речник и има ли въобще думи, които не трябва да бъдат включени даже в един голям двуезичен речник.

Преди всичко, за да бъде един двуезичен речник наистина пълен, той трябва да обхване, както споменах по-горе, по възможност цялата лексика на даден език. „Но когато един език няма въобще такъв речник или пък този, който има, е съвсем остарял, а речникът е нужен бързо, за предпочитане е да се изработят отделни наръчни двуезични речници, които придобиват също голямо значение и подпомагат при изучаване на чужд език".[2] Обемът на словника им може да бъде между 25 и 50 хиляди думи. Но какъв трябва да бъде словникът на двуезичните речници? „Техният словник зависи от лицето, за което речникът е предназначен; едно е, ако то иска да чете книги върху техниката, друго, ако то иска да чете стихове, и съвсем различно е, ако то е просто любител, и така нататък до безкрайност... Той трябва да обедини всички основни думи, без значението на които не може да се правят бързи успехи в свободно четене на текстове на даден чужд език, и да ги представи като елементи на известна единна система."[3]

При съставяне на един двуезичен речник, бил той голям или малък, трябва преди всичко да се скъса със старата практика по съставянето на речници, която имаше за цел да нахвърля разни думи безразборно и да вмъква в словника много остарели, никому ненужни днес.

Много трудна задача е все пак да се определи точно лексическият фонд, който трябва да се помести в един двуезичен речник, тъй като, както споменах в началото, много речници са построени не на основание на подбора на думите, а от материалите на някои други речници, които съдържат много думи-баласт, прехвърлящи се от един речник в друг. Затова при съставяне на словника най-

---

[1] Вж. подробно Л. С. Андреевская-Левенстерн и О. М. Карлович, Словарь-минимум по французскому языку для средней школы, Москва, 1957, Предисловие.

[2] Н. И. Фельдман, О специфике небольших двуязычных словарей, ВЯ, 1952, № 2, стр. 62.

[3] Акад. Л. В. Щерба, Опыт общей теории лексикографии, Известия Академии наук СССР, Москва, 1940, № 3, стр. 100.

добре е да се направи една картотека, подобна на тази, която имаме за Речника на съвременния български език в Института за български език, от която картотека ще може да се подберат най необходимите думи за даден речник. Но тъй като засега това е невъзможно, добре е да се вземе най-добрият последен тълковен речник на даден език и от него да се направи подборът.

Тук ще се спра специално върху подбора на думите при един българо-чужд речник от среден тип, който най-много се работи днес у нас. Преди всичко той трябва да бъде построен на научната основа на марксистко-ленинското езикознание и да съдействува за разпространението и укрепването на българския литературен език. Налага се словникът на един българо-чужд речник да отразява живия процес на съвременния български литературен език и актуалния състав на неговата лексика. Има думи, които не бива да влизат даже в един голям по размер двуезичен речник. Това са на първо място „думите-еднодневки, които възникват обикновено в разговорната или публицистична реч за означаване на случайни, несъществени явления на бита. Те могат да бъдат твърде активни в течение на кратко време, но тъй като представят обикновено название на случаен признак, понятен само от обстановката на дадено време, те бързо слизат от сцената."[1] Такива са: *бубикопф* (вид прическа), *танкове* (вид дамски обуща), *чарлестон* (вид панталон с много широки крачоли), *кариока, намико, хоремаг, отецпаисиевец, трайчокостовист* и др. Тези думи могат да влязат в един специален речник с историко-битови коментарии, но не и в един двуезичен речник.

На второ място това са типичните наши тарикатски, жаргонни думи като: *бачкам, буам, гадже, дранголник, кркам, плямпам, натрясквам се, фъскам* и др. Те не трябва в никакъв случай да влязат в словника на един двуезичен речник. „Създадени от известна социална група, те не обслужват народните маси и по своята същност се явяват даже като езикова поквара, като социално зло."[2] Те също могат да бъдат обект на специално лексикологично изследване, защото, както казва Ожегов, „те са интересен материал за изучаване закономерностите в развитието на речниковия състав".[3] Но това ще трябва да стане в специални речници с историко-битови коментарии.

Необходимо е също да бъдат ограничени диалектизмите и простонародните елементи, които са лишени от експресивна ценност в състава на литературната реч или които вече нямат обществено-историческо значение. Така например не се оправдава включването в словника на българско-френския речник на Мавров думи като *даскалетина, джвакам, пейледисвам, пещник, поряз, скутник* и др. или пък в българско-руския речник на Бернщейн

---

[1] С. И. Ожегов, О трех типах толковых словарей современного русского языка, стр. 98.

[2] Вж. Ст. Стойков, На борба за чист роден език, Отеч. фронт, 1953, бр. 2778.

[3] С. И. Ожегов, цит. съч., стр. 99.

диалектизми като *блювам, бубрек, бумбар, брацета, главистица, водник* и др.

От народно-битовата лексика могат да влязат ония думи, които означават характерни черти на националния бит на разните народи. Така напр. в един българо-чужд речник трябва да влязат думи като: *хоро, ръченица, седянка, белянка, сукман, копа, лазарка, коледар* и др. Такива думи са необходими за словника на един двуезичен речник, защото те нямат други еквиваленти в литературния ни език и защото те означават специфични предмети, присъщи на отделна териториална област, и се употребяват в произведенията на нашите класици.

От архаизмите трябва да се включат в речника тези думи, които са стилистически оправдани в съвременния език и са загубили архаистичния си характер, като *унние, битие, витая* и др. Също ще се дадат и такива архаизми, които характеризират българския бит и култура през различните исторически епохи или пък които са свързани с турската държавна система, като *беглик, бегликция, драгоманин, контош, постали, салтамарка* и др. В речника ще се включат и думи със значение на явления и предмети, които са играли голяма роля в развитието на духовната и материална култура на човека. Такива са *боляр, владичина, парици, димнина* и др. Ще се дадат и думи, които означават явления, предмети и понятия от античния свят и световната история, като напр. *амазонка, вестpalка, вакханка, рицар, сюзерен, трубадур* и др.

От чуждестранната лексика ще се включат предимно думи от най-употребимата международна лексика, като *радио, телефон, телевизия, атом, авария, акробат, акварел* и др. Но не трябва да се дават излишни чужди думи от западноевропейски произход, като: *антресол, дантист, антрепреньор* и др., които така много изобилствуват в българско-френския речник на Богоров, Мавров и др. Тяхното място е в един речник на чуждите думи, а не в един двуезичен речник.

Има много турцизми и гърцизми, които и до днес се употребяват не само в говоримия, но и в литературния ни език. Такива са *юрган, дюшек, кофа, джезве, торба, камшик, леген, липсвам, харесвам, фенер* и др. Такива думи ще влязат, разбира се, в словника на един двуезичен речник, понеже са вече напълно влезли в речниковия състав на съвременния български език. Но има турцизми, които са отдавна излезли от употреба, като *гилинджик, ескиджия, азмак, баер, базикерет, манифет, медрек, мерхаба* и др. Такива думи не трябва да се включват в двуезичните речници, освен ако речникът е предназначен за четене на по-стара българска литература, както е случаят с българско-руския речник на проф. Бернщейн.

Русизмите, които са в изобилие в съвременния български книжовен език и броят на които от Девети септември насам расте непрекъснато, трябва също да заемат своето място в словника на един двуезичен речник. Но в последно време в нашия език се вмъкват съвсем без нужда някои русизми, като *успеваемост* (вместо успех, напредък), *военен госпитал* (вместо хубавата българска дума

болница), *оборудване* (вместо съоръжение, снабдяване с вид оръдие), *начислявам* (вместо изчислявам), *планово задание* (вместо задача), *сводка* (вместо справка) и мн. др. Такива думи нямат място в един българо-чужд речник.

От лексиката, свързана с религиозния култ и църковния бит, ще се включи само тази, която е широко употребявана в класическите произведения на българската художествена литература, като *икона, причастие, нафора, амвон, молебен, молитва, богородица, благословия* и др.

Сложно-съкратените думи като *софжилфонд, винпром, детмаг, наркоон, учтехпром, завуч* и др., които се създадоха у нас под влияние на руски език, където те са доста разпространени, също така нямат място в един двуезичен речник, тъй като тяхното значение съвпада със значението на думите, които ги създават. Те могат да влязат в отделна глава, на края на речника. Там ще се сложат и географски и собствени имена.

Словникът на един двуезичен речник изобщо трябва да се ориентира към съвременния речников състав. Преди всичко необходимо е той да съдържа всичко онова, което влиза в практиката на устната и писмената реч в наши дни с нормативен характер, както и всичко онова, което отразява новите социални явления и въплъщава прогресивните тенденции на литературния език.

Ако един наръчен двуезичен речник се явява като първи в даден език (както е случайт с новогръцко-българския речник, който излезе от печат през 1957 г. в БАН), той трябва да има пред вид особено практическата нужда на трудещите се, свързана с чуждия език, а това значи, на първо място, че той трябва да обезпечи възможността да се четат и превеждат текстове с широко общественополитическо съдържание и отчасти общата периодическа преса. Следователно в такъв речник ще бъде представена живата лексика с всички тези особености, които са се появили в нея в течение на последните години. Така във връзка с бурното развитие на техниката, индустрията, както и във връзка с настъпилите промени в битовите условия, материалната култура, общественото устройство, просветата и др. след Девети септември 1944 г., речниковият състав на езика ни се е попълнил със значително количество нови думи и изрази, възникнали именно във връзка с новото социалистическо производство, новата социалистическа култура, техника, просвета. Много думи са си променили смисъла, а други са се обогатили с нови смислови значения. И ако именно този нов лексически материал бъде даден в речника, то неговият състав ще отразява чертите, характерни за определен исторически момент. А това е важно за практическото предназначение на един двуезичен речник, който така ще представлява по-голям интерес за тези, които искат да се ползуват от него. Но и тук се явява въпросът, какъв трябва да бъде критерият при подбора на хилядите термини, които се срещат в учебниците, предназначени за общообразователните училища.

От гледище на пълното отражение на лексиката, характерна за определен исторически момент, следва, че двуезичните речници от 25—50 хиляди думи не могат да служат дълги години. Това е ра-

бота на един голям, солиден речник. В случай на преиздаване на такъв (среден), той трябва непременно да се преработи, като се попълва и съкращава непрекъснато. Ако пък в момента на преиздаването на един такъв речник има вече друг, по-голям и по-пълен, тогава и предназначението на по-краткия речник може да се определи по-ярко, като се ограничи и спецификата на неговия състав. Както казах вече по-горе, непрекъснатият растеж на промишлеността и селското стопанство, търговията и транспорта, техниката и науката изисква от езика попълване на речника с нови думи и изрази, необходими за техните нужди. И езикът, отразявайки непосредствено тези нужди, попълва своя речник с нови думи. Така щото всеки език има характерна за даден исторически момент лексика. Мъчно можем да четем съвременни чужди текстове, ако чуждо-българският речник не включва новата лексика на чуждия език с възможната пълнота.

Трябва да се отбележи, че е необходимо новата българска лексика да бъде включена в българо-чуждите речници, а новата чужда — в чуждо-българските. В словника на последните може да влезе и новата българска лексика, особено тия думи, които са влезли вече и в съответния чужд език. Така напр. думите *агитатор, екскаватор, агитка, активист, груповщина, звеновод, комбайн, комбайнер, колхоз, кулак, ленинизъм, ленинец, себестойност* и др. трябва да влязат както в един руско-български речник, така и в един българо-руски. Тези думи ще влязат и в един българо-английски, българо-френски, българо-немски, българо-гръцки и други българо-чужди речници. Те могат да влязат и в един англо-български, френско-български, гръцко български, немско-български речник, ако съществуват вече съответни термини в тези езици. Но по-късно, когато социализмът победи във всички страни, тогава вече ще бъде необходимо всички тези думи да се включат в словника на тези речници, тъй като тези нови термини ще се наложат в речниковия състав на горните чужди езици.

Подборът на словника на един двуезичен речник зависи от практическото предназначение на един такъв речник. Ако например речникът е предназначен главно за работа над пресата, над текстове с обществено-политическо съдържание, той е длъжен да обхване цялата обществено-политическа лексика, както новата, така и старата (но не и остарялата нейна част), също и икономическата лексика (без тясно специалните термини). Но, разбира се, тези речници, особено наръчните, които се явяват за пръв път в някой език, не трябва да се ограничават и да се превръщат в терминологически или в тясно специални, но пък несъмнено е, че те не могат и не са в състояние поради размера си, като не намаляват практическата ценност, да бъдат непременно общи.[1] Наръчните двуезични речници трябва да имат свой определен профил. Само придаването на един определен профил може да служи като ръководещ указател при съставяне на словника на един двуезичен речник и

[1] Н. И. Фельдман, О специфике небольших двуязычных словарей, стр. 65—66

само тогава може да се обезпечи и практическата, и научната ценност на тоя тип речник. Разбира се, един речник с профил, предназначен за работа над определени области от пресата, в който са включени елементи, характерни за езика ни в последното десетилетие, не ще бъде пригоден за четене на художествена литература. За тая цел ще трябва да се създадат големи, пълни речници, наред с наръчните.

Една от най-сложните задачи при определяне на лексиката на двуезичните речници се явява въпросът за мястото и границите на специалната терминология. През последните петнадесет години езикът на пресата ни изобилствува с множество нови научни, технически и други специални названия и термини. Какъв трябва да бъде критерият при подбора на хилядите термини, които се срещат в учебниците, предназначени за общообразователните училища, какво трябва да се вземе от научните и техническите термини, употребявани в научно-популярната литература и периодичния печат, и какво трябва да остане за специалните терминологични речници? Налага се термините да бъдат включени не въз основа на тяхната важност в дадена област на науката или техниката, а от гледище на тяхната обществена роля като средство за общуване в дадена научна и техническа сфера.[1] Като се оставят настрана тясно специалните термини, в двуезичните речници, в зависимост от обема им (голям или наръчен), трябва да влязат съответен брой термини, включени в общоупотребителния речников състав на съвременния български език. При това трябва да се включи не всеки термин от всеки школски учебник или от всяка научно-популярна брошура или вестникарска статия, а само често срещаните и означаващи основни понятия за даден отрасъл от науката или техниката термини.[2] Така напр. много термини от областта на техниката, производството, строителството, химията, медицината и пр. като *агрегат, банциг, железобетон, валц, жетварка, ярмомелка, радий, уран, неон, кислород, ангина, сулфамид, скарлатина, малария* ще се включат в най-общия тип речници, но не като специална терминология, а като обикновени думи от общия език. Следователно думи като *крушка, щепсел, щекер, жица* и др. не трябва да стоят само в един специален електротехнически речник, но също и в един общ двуезичен речник.

И така при съставянето на словника на един двуезичен речник самият подбор на думите, които обезпечават пълнотата на речника, се изисква от профила на лексиката на речника. В процеса на работата този подбор се конкретизира и уточнява въз основа на принципи. Общ принцип може да се постави в основата на словника на речниците от разни езици, но конкретен словник се съставя за всеки език поотделно. За чуждо-български речници са нужни, разбира се, специалисти по чуждия език. А що се отнася до списъка на думите, които трябва да се включат в българо-чуждите речници,

[1] Вж. С. И. Ожегов, О трех типах толковых словарей русского языка, стр. 100.

[2] Т. Г. Брянцева и Р. М. Цейтлин, Инструкция для составления „Словаря современного русского литературного языка" (в трех томах), ВЯ, 1954, № 3, стр. 113—114.

в Института за български език е изготвен един общ списък на думи за подобни речници, който, разбира се, ще трябва систематически да се попълва.

Ще се спра накратко и върху въпроса за мястото, което трябва да заемат някои производни думи в един двуезичен речник. В някои тълковни речници, особено руски, словникът е съкратен за сметка на правилното образуване на производните. Така напр. в Тълковния речник на Ушаков са изключени наречията, които се образуват от съответните прилагателни. Същото се отнася до голяма степен и до Български тълковен речник на Андрейчин и др. В речника на Ожегов пък няколко категории от производните думи, като относителните прилагателни, възвратният залог на глаголите, не влизат като самостоятелни статии в словника на речника, а се дават само към основните думи без обяснения. Това обстоятелство прави очевидна разликата между един тълковен и един двуезичен речник, защото в двуезичните речници могат да се правят съкращения на производните думи само в този случай, когато правилното образуване на производните в един език съответствува също така на правилния еднообразен способ на тяхното образуване в другия, което не всякога е така. Относителните прилагателни на френски, гръцки могат да се изразят, както ще видим по-нататък, с различни форми и за израз на едно отношение може да съществува не една форма. Следователно относителните прилагателни не могат да бъдат изключени от един българо-френски или българо-гръцки речник. На японски език няма възвратен залог. Направлението на действието към себе си се изразява лексически, и то много образно.[1] Така че и възвратният залог не може да бъде изключен от един българо-японски или руско-японски речник. Същото може да се каже и за много други производни категории на думи.

И така в един двуезичен речник изключването на каквито и да е категории производни в чуждия език не може да се проведе недиференцирано. Това е възможно само в тълковния речник на даден език. Тук следователно има голямо различие между словника на един двуезичен и тълковен речник.

Това са в общи линии най-съществените въпроси, които се отнасят до словника на един двуезичен речник.

Превод на думите

Полисемията на думите е явление общоизвестно. „Всяка дума е така многозначна, така диалектична и така способна да изрази в контекста все по-нови и по-нови смислови оттенъци, щото нужно е човек да притежава голямо изкуство, за да може правилно и точно да изрази своите мисли“ — убедително е писал в предисловието на своя руско-френски речник акад. Л. В. Щерба. Тази многозначност на думите особено ярко изпъква при сравнение на разните езици, които „благодарение на различните исторически условия на тяхното развитие не съвпадат никога напълно един с друг“.[2]

[1] Вж. Н. И. Фелдьман, О специфике небольших двуязычных словарей, стр. 66.

[2] Русско-французский словарь под ред. Л. В. Щербы, Москва, 1939, Предисловие.

Да се преведе от един език на друг, значи да се изрази точно и пълно със средствата на един език това, което вече е изразено със средствата на друг, в неразривно единство със съдържанието и формата. На различните значения на многозначните думи от оригинала съответствуват разни думи в езика на превода, в една или друга степен точно предадени от тях. Главна трудност, която трябва да преодолеят съставителите на двуезични речници, е подборът на най-правилния и точен превод за всяка дума, която съществува в речника. Те трябва да изнамерят нейния еквивалент в другия език за всички принадлежащи нему на дадена почва оттенъци, във всички възможни контексти. Така гръцката дума *κάνω* има следните значения в български език: 1. правя, извършвам; изпълнявам; 2. творя, създавам; 3. раждам (за дърво); 4. причинявам (мъка), създавам (неприятност); 5. струвам, костувам; 6. считам, смятам; 7. преструвам се; 8. прекарвам; 9. заставям, накарвам; 10. ставам; 11. правя усилия, мъча се. Френският глагол *aller* има следните значения в български език: 1. отивам, ходя; 2. водя; 3. *прен.* а) вървя, напредвам; б) работя, действувам, 4. издигам се, достигам, 5. бия (за пулс); 6. стои добре, прилича (за дреха); 7. подхожда ми; 8. ставам, влизам (за ключ на брава и под.) и пр.

Трябва да се отбележи, че в повечето френско-български речници преводът на една дума не е даден във всичките си употребими значения и това е голям недостатък. В това отношение френско-българският речник на Фетваджиев е пълен и в по-голямата си част преводът на думите е точен. Само че в речника си авторът е дал и много остарели и редки значения.

Като правило обемът на значенията на думите в един език не съвпада със значенията на думите на друг език. Тези думи могат да стоят в различни взаимоотношения. Така думата *перо* е многозначна в български, руски, френски, немски (бълг. *перо,* рус. *перо,* фр. *plume,* нем. *Feder.*). Значенията ѝ са: 1. перо (на птица); 2. перо (за писане). На гръцки и английски всяко от тези значения се изразява с други думи: гр. *πτερόν* (перо на птица) и *πένα* (перо за писане); англ. *feather* и *pen*. Френската дума *maître* означава и 'учител', и 'господар', и 'господин', и 'майстор'.

И така, една и съща дума в оригинал, която притежава различни значения, употребени в различни контексти, у различни автори, изисква и в превода за всеки отделен случай различни покрития. (Трябва да се отбележи многозначността на думите в английски език, която произлиза от рязко изразения аналитичен характер на тоя език).

Често на една дума от чужд език съответствуват само едно или няколко значения в български език. На фр. прил. *beau* могат да съответствуват следните български прилагателни: хубав, красив; des beaux yeux 'хубави очи'; une belle femme 'красива жена'; 2. славен, благороден; une belle victoire 'славна победа'; un beau nom 'благородно име'; 3. добър, здрав; une belle santé 'добро здраве'; une belle réputation 'добро име'; 4. значителен, голям и пр. От друга страна, на думата *добър* могат да съответствуват следните френски прилагателни: bon, convenable, brave и пр.

Следователно думата в един език може да има по-широко или по-тясно значение от думата на друг език. Прилагателното *лек*, рус. *лёгкий* има по-широко значение, отколкото гр. *ἐλαφρός* или фр. *leger*. Смисловият обем на гр. прил. *μεγάλος*, фр. *grand* или нем. *gross* е по-голям от обема на нашето прил. *голям*.

У нас имаме повече думи за посочване на съществуващите роднински връзки, отколкото във Франция, Гърция, Германия, Италия, където те се предават в повечето случаи само с една дума. Така фр. дума *beau-père*, гр. *πεθερός*, нем. *Schwiegervater*, ит. *suocero* е 'свекър' и 'тъст'; фр. *belle-mère*, гр. *πεθερά*, нем. *Schwiegermutter*, ит. *suocera* е 'свекърва' и 'тъща'; фр. *beau-frère*, нем. *Schwiegersohn* е 'доведеник, завареник'; зет; фр. *beau-frère*, нем *Schwager* е на бълг. 'зет, девер, шурей, баджанак'; фр. *belle-fille*, нем. *Schwiegertochter* е у нас 'доведеница, завареница, снаха'; фр. *belle-soeur*, нем. *Schwägerin* е 'зълва, етърва, балдъза, шурейка, калина, снаха'; фр. oncle, нем. Onkel, гр. *θεῖος*, ит. zio е 'чичо, вуйчо, калеко, свако, стрико'; фр. tante, нем. Tante, гр. *θεῖα*, ит. zia е 'леля, стринка, тетка' и др.

Понякога, макар и рядко, обемът на значението на една дума в български език може да съвпадне с обема на значението на дума от друг чужд език. Така фр. дума feuille, гр. *φύλλον*, бълг. *лист* означават и 'лист' (на дърво) и 'лист' (на тетрадка).

Между руски и български език има извънредно голяма речникова близост, т. е. съществуват много думи, напълно еднакви по звуков състав и значение. Това, разбира се, не бива да дава основание да се предаде българското значение на всяка руска дума, която съвпада с българската по звуков гласеж. Тук ще трябва съставителят на руско-български или българо-руски речник да проявява голяма бдителност и да предава точното значение на всяка руска или българска дума, независимо от примамващата звукова близост в някои думи. Така напр. *гора* не е 'гора', а е 'планина'; *банка* не е 'банка', а е 'кутия, буркан'; *брать* не е 'брат', а е 'вземам, заемам, завземам, поемам, хващам; грабвам'; *гноить* не е 'гноя', а 'гния'; *гроб* не е 'гроб', а е 'ковчег'; *сирень* не е 'сирене', а е 'люляк', и пр.[1]

Опасно е също превеждането на думи, които живеят едновременно в няколко езика — думи от международната, интернационалната лексика. Опасността се заключава в това, че външното сходство на тези думи в разните езици и съзнанието за тяхната етимологическа връзка може да доведе малко квалифицирания или небрежния лексикограф в заблуждение за действителния характер на смисловите отношения на тези думи. При това тези отношения често не се явяват като отношения напълно тъждествени и в ред случаи изключват употребата на дадени думи в качество на еквиваленти при превода от един език на друг. Необходимо е внимателно да се анализират значенията на интернационалната лексика и щателно да се обмислят възможностите за техния превод във всеки конкретен случай, съответстващ на интернационалните думи на другите

[1] Вж. К. Панчев, Диференциален фразеологичен руско-български речник, София, 1955 г.

езици, като не се съблазняваме от тяхното външно сходство. Естествено е, че значенията на интернационалните думи, чието употребление е ограничено в рамките на специалната терминология, като правило съвпадат (доколкото изразяващото тяхно понятие носи интернационален характер). Такива са англ. дума *sport,* бълг. *спорт,* рус. *спорт,* фр. *sport,* нем. *Sport,* гр. σπορτ; или пък рус. дума *совет,* бълг. *съвет,* фр. *soviet,* нем. *Sowjet,* англ. *soviet,* гр. σοβιέτ и др. Но гръцката дума *ἀγορανόμος* не е 'агроном', а 'служебно лице в Гърция, което контролира покупко-продажбите на пазара и нормира цените'; *ἀγορονομία* е преди всичко 'служба за надзиране на полските имоти' и много рядко 'агрономия'. Следователно и *ἀγορονὸμος* е 'областен надзирател на полски имоти' и рядко 'агроном'. (На новогр. *агрономство* е *'γεωπονία'*, а *агроном 'γεωπόνος'*).

При сравнение на граматическите форми се среща често несъвпадение с граматическия род на интернационалните думи. Така гр. дума *τὸ θέατρον* е от ср. р., но бълг. *театър* е от м. р.; фр. *le théâtre* е от м. р., нем. *das Theater* е от ср. р.; фр. дума *front,* бълг. *фронт* е от м. р., но нем. *die Front* е от ж. р. и пр. Ето защо подобни думи от интернационален характер трябва на всяка цена да се включват в словника на двуезичните речници, въпреки че те се превеждат по един и същ начин.

При съпоставяне на морфологичния състав на думи от родния и чужд език, които имат пълно семантично сходство, често се установява несъвпадение на отделни морфеми, главно на суфикси и окончания. В отделни случаи може да се установи отделна закономерност, както напр. лат. суф. *-tio(n)* се предава на бълг. и рус. с *-ция: фр. nation* 'нация', *révolution* 'революция', *corporation* 'корпорация', *assimilation* 'асимилация' и др. Лат. суф. *-atus* се предава на бълг. със съкр. суф. *-ам: laureatus* 'лауреат', *advocatus* 'адвокат', *agregatus* 'агрегат' и др. Френ. суф. *-if (-ive)* се разширява на бълг. и става *-ивен: actif* 'активен', *negatif* 'негативен'; фр. суф. *-al* става *-ален: national* 'национален', *musical* 'музикален' и др.

Понякога мъчно може да се намери съответна дума на оригиналната. Това се случва главно тогава, когато оригиналните думи означават битови или специфично национални местни понятия, които нямат еквиваленти в бита, а следователно и в езика на другите страни. Така напр. нашите думи *хоро, ръченица* или гръцката *καλαματιανός,* които означават 'видове народни танци', ще се предадат в един българо-чужд речник с транслитерация или описателно. Гр. дума *ἀντεροβγάλτης* няма съответен превод на български и ще трябва да се предаде пак описателно: 'човек, който убива жестоко някого като разпорва корема му и изважда червата'. Оттам се е развило и преносното значение 'душевадник', и едно друго, съвсем ново значение— 'таратайка' (за кола); *'αγωνοθέτης* е 'уредник на спортно състезание'; *'ἀγχιστεῦς* 'роднина по сватовство'. Фр. дума *ambidextre* също няма съответна в бълг. език и ще се преведе описателно: 'който си служи еднакво и с двете ръце'.

Възможността да се предадат такива думи в чуждия език се свежда до три основни принципа:

1. Чрез транслитерация — непосредствено използуване на дадена дума, която означава нещо реално, битово, или на нейния корен с написани букви на своя език.

2. Друга възможност е създаване на нови думи или словосъчетания за означаване на съответния предмет въз основа на елементите и на морфологичните отношения, вече реално съществуващи в езика.

3. Трети способ е да се използуват думи, които означават нещо близко (макар и не тъждествено) по функция на чуждоезичната реалност. Това е приблизителният превод, който често се свежда до описание.

Така напр. чрез транслитерация ще се предадат всички думи от руски език, дошли у нас, пък и в някои други демократични страни, след Девети септември 1944 г., които означават най-важни понятия в новия обществено-политически живот. Думите *колхоз, колхозник, агитка, звеновод, отличник, комбайн, комбайнер, ленинизъм, трудоден* и др. отдавна вече са се вкоренили в новата езикова почва на демократичните народи и нямат нужда от пояснение. Транслитерация е необходима особено тогава, когато се спазва лексическата краткост на дадено значение, която съответствува на привичката в оригиналния език; също и за да се подчертае специфичността на назоваваний предмет или понятие, ако няма точното съответствие в езика, на който се превежда речникът. Но когато транслитерираната дума се вмъква за първи път в един двуезичен речник, тя ще трябва на всяка цена да се обясни в скоби.

Също думи, които изразяват непосредствено връзката със специфичните факти от живота на една страна, не могат да бъдат предадени в реалното им понятие с думи, взети от живота на другите народи. Така руската дума *стахановец* е свързана с името на съветския гражданин Алексей Стаханов, рудокопач-забойчик в Донбас, който започнал през 1935 г. борба за високи показатели на социалистическия труд, и означава 'работник в социалистическата епоха, който при социалистическото съревнование достига най-висока производителност на труда, най-добре използува техниката и надхвърля производствените планове чрез преодоляване на старите технически норми и възможности'.

Същото може да се каже и за думите *мамаевци*, от собственото име Мамай, *антониваповци* или *маркототевци* и др.

Има и много научни термини, които означават в определен език абстрактни, философски, политически, естетически и др. понятия и нямат съответствия в друг език. В един двуезичен речник тези думи ще трябва да се преведат по пътя на словотворчеството, а най-вече по пътя на приблизителния превод или описателно. Така напр. българското и руското отвлечено съществително *закономерност* ще се преведе на немски със съответната дума 'Gesetzmäßigkeit', но на френски е възможно само частично съответствие 'conformité à la loi' или 'conformité aux lois naturelles', в зависимост вече от конкретния текст. *Идейност* се предава на немски с приблизително сложната дума 'Ideengehalt' (идейно съдържание) или 'Ideenreichtum' (идейно богатство). *Партийност* на гръцки се предава с

еквивалента *'κομματικότητα'*, но на френски с приблизителния превод 'appartenance politique' или 'esprit de parti'; *агитка* (в значение на 'кратък текст с агитационно съдържание') на гръцки, както и на френски се предава със съчетанията: гр. *'προπαγανδιστικό φυλλάδιο'*, фр. 'feuille (pièce) d'agitation'.

Но липсата на точни и постоянни лексически съответствия на някои термини всъщност не означава, че те не ще могат да се преведат и в бъдеще. Историята на всеки език ни сочи постоянните изменения в живота на обществото с развитието на производството, културата, науката. Така напр. реалните, специфичните думи в един език са действително непреводими, но само дотогава, докато не са завоювали място в другия език. Когато преди Девети септември е трябвало да се преведе руската дума *колхоз,* която е била малко позната у нас и в другите страни на света, трябвало е да се предаде само описателно — 'колективно стопанство' или на фр. 'ferme collective', както се е превеждало и доскоро. Но днес вече спокойно приемаме транслитерацията на тази дума направо от руски и всеки вече знае нейното значение. Тя е приета също и в прогресивните среди на капиталистическите страни. Ние често срещаме днес в прогресивните френски или гръцки вестници и книги думата le kolkhoz, гр. *ὁ κολχόζ*, нем. der Kolchos и пр.

В речниковия състав на френския език в течение на дълги години живеят многобройни думи-интернационализми, всевъзможни финансови, юридически и др. социални термини, често от френски произход, които са проникнали и в езика на другите народи на света. След Великата октомврийска революция много от тези думи, които се употребяват и в руски език, откриват нови страници в своята семантическа история: новата епоха им придава нов смисъл, ново обществено-политическо съдържание. Така съществителното *collectif* ('колектив') и днес още се намира в страниците на повечето френски речници само като специален граматически или финансов термин, въпреки че тази дума от дълго време е проникнала във Франция и с новото си значение, което тя е получила в съветска епоха на местна почва, а именно: 'група хора, обединени в обща работа, обща дейност, обща цел' — *collectif de professeurs, collectif d'ouvriers, collectif d'écrivains* и пр. „Готовите думи в езика — казва проф. Андрейчин — не остават като застинала лава от предишните епохи на езиковото творчество, а живеят непрестанно с живота на народа и се обогатяват постепенно с ново съдържание (без да загубват старото, когато то не е станало по една или друга причина излишно) и обслужват непрекъснато процеса на общуване между хората, като дават неизчерпаеми възможности за все по-богато, живо и конкретно отразяване на действителността."[1]

Така интернационалната дума *бригада,* фр. *brigade,* нем. *Brigade* освен като военен термин 'войсково поделение от два полка' се е обогатила в руски, а оттам и в български език с едно ново значение, възникнало във връзка с новите обществено-икономически

[1] Л. Андрейчин, К. Попов, М. Иванов, Съвременен български език, ч. I, учебник за I курс на учителските институти, София, 1955, стр. 30.

и производствени отношения в СССР: 'колектив от хора, които изпълняват определена трудова задача'. Латинската дума *laureatus*, която в миналото е означавала 'увенчан с лавров венец', днес е 'звание, което се дава на хора, проявили се в областта на науката, литературата и другите изкуства, а също и на изобретатели и рационализатори в производството'. Най-новото значение на думата *спутник* (спътник) — 'изкуствено тяло, което се изхвърля с помощта на ракета и обикаля около дадено небесно тяло'—е вече включено в лексиката на много езици. На англ. даже е образуван и глагол *to sputnik* 'пускам спътник'.

Ако в даден език няма дума, която да съответствува точно на думата на друг език, възможността да се предаде описателно новото понятие е толкова по-широка, колкото по-богат е въобще езикът. Ето защо извънредно трудно е превеждането от езиците на напредналите народи с богата лексика и фразеология, на езиците на народите, където сферата на производствената дейност на човека е още доста ограничена. И така, заедно с развитието и обогатяването на речника се увеличава и възможността за превод. Ние знаем как някои чужди думи, които са представлявали първоначално трудност при превода, впоследствие се оказват преводими и им се намира определено съответствие. Напр. в Източна Германия вече е възприета по-голямата част от новата руска терминология, свързана с новия социалистически начин на живот, докато в Западна Германия не е още така.

Но за разлика от научните и обществено-политически термини, чиито възможности за превод могат да се разширят с течение на времето, думите, които означават най-вече обикновени предмети и които имат само непълно речниково съответствие в другия език, обикновено не намират нови средства за предаване. Така гръцките думи *χέρι* и *βραχίονας*, фр. *main* и *bras*, нем. *Hand* и *Arm*, англ. *hand* и *arm*, които означават различните части на едни и същи крайници на човешкото тяло, на български и руски ще се преведат без диференциация с една и съща дума (бълг. 'ръка', рус. 'рука'). Аналогично съотношение имаме при гръцките думи *πόδι* и *κνήμη*, фр. *pied* и *jambe*, нем. *Fuß* и *Bein*, англ. *foot* и *leg* от една страна и бълг. *крак*, рус. *нога* от друга. Или съотношението на бълг. думи *глава* и *теме* от една страна и гр. *κεφάλι*, фр. *tête*, нем. *Kopf*, англ. *head* от друга; бълг. и рус. думи *труд* и *работа* от една страна и нем. *Arbeit*, фр. *travail* от друга. При съставяне на двуезичен речник всеки лексикограф е длъжен да обърне голямо внимание и на този род думи, като търси най-подходящи еквиваленти, и там, където няма, да прибегне към описание. Според мене неправилно е преведена френската дума *bras* в повечето френско-български речници (на Яранов, на Фетваджиев и др.) с българската дума 'мишница'. Във френско-българския речник на Фетваджиев четем следното обяснение на тази дума: 'мишница, мишница на кон (частта от предните крака между коляното и рамото'. Трябва да се преведе с нашата дума 'ръка', като в скоби се обясни, че се касае за частта, която се простира от рамото до китката (или по-специално до лакътя), както правилно е дала превода проф. К. А. Ганшина в своя Французско-русский словарь от 1946 г.: *bras* 'рука (от плеча до кисти)'.

Ще се спра накратко и върху умалителните и увеличителните форми на съществителните. Българският език, а особено руският и италианският повече от всички други езици се ползуват от много умалителни и увеличителни като: бълг. *къща — къщле, къщичка, къщурка, къщище,* или рус. *дом, домик, домишко, домишечко, домище, домина,* докато във френски език напр. освен с *maisonnette* ние сме длъжни в повечето случаи да предадем тези оттенъци аналитично: *une petite maison, une toute petite maison, une maison enorme* и т. н. Вярно е, че и френският език се ползува също със суфикси, за да изрази умалителни, увеличителни, ласкателни, пренебрежителни значения и оттенъци (*sonnette, clochette, gouttelette* и др.), обаче в руски и в български почти всички съществителни могат да придобият такива значения и оттенъци с помощта на суфикси, докато във френски език това е много по-рядко. В двуезичните речници ще трябва по възможност да се преведат точно различните оттенъци на тези умалителни и увеличителни, които са отбелязани в речника.

Срещат се също много трудности при превеждане на прилагателните имена в един двуезичен речник. Тук също имаме различни значения, които трябва правилно и точно да се преведат. Да вземем. прил. *bon* във френски език. Основният превод на български е 'добър'. Но освен това съществуват още много други значения, които ще трябва на всяка цена да се отбележат в речника, като 'благ, хубав, силен, значителен, точен' и пр. Прил. *грозен* има следните значения в гръцки език: *'ἄσχημος, ἀπειλητικός, τρομερός, φοβερός'*, а във френски: 'laid, hideux, méchant, mauvais' и пр.

Българските и руските прилагателни могат да се употребяват като качествени и като относителни, докато в някои езици, като френския, новогръцкия и др., които се ползуват в словообразуването си от суфикси доста по-малко, отколкото българския, а особено руския език, са бедни откъм относителни прилагателни и тяхната замяна в повечето случаи става с предложна конструкция, която превежда съответно българското или руското прилагателно. Така напр. *дядов* ще се преведе на гръцки с предложната конструкция: *'τοῦ παπού'*, *дядовата къща — 'το σπίτι τοῦ παπού'*, а на френски с конструкцията 'du grand-père' *'дядовата къща* — 'la maison du grand-père'; *чаен* ще се преведе на гръцки *'τοῦ τσαϊοῦ'*, а на френски 'à thé' (*чаен сервиз,* рус. *чайный сервиз,* на фр. е 'service à thé', а на гр. *'σερβίτσιο τοῦ τσαϊοῦ'*). В някои българо-френски речници прилагателните *златен, сребърен* са преведени с френските прилагателни 'doré, argenté'. Това е неправилно, защото *doré* не е 'златен', а 'позлатен', както и *argenté* не е 'сребърен', а 'посребрен'. Тези прилагателни следователно трябва да се преведат на френски с предложната конструкция 'd'or, en or' или 'en argent'; *златна мина* ще се преведе 'une mine d'or', а не 'une mine dorée'; *златна монета* — 'une pièce d'or'; *дървен* ще се преведе 'de (en) bois'; *каменен* 'de (en) pierre'; *каучуков* — 'de (en) caoutchouc'; *конски* — 'de cheval'; *захарен* — 'à (de) sucre' и пр.

В много случаи и прилагателните нямат еквиваленти в съответния друг чужд език, на който трябва да бъдат преведени. Така

руското прилагателно *курительный* ще се преведе на български само описателно — 'който е за пушене'; *курительная комната* — 'стая за пушене, пушалня'; гръцкото прилагателно *ἀγρονομικός* ще се преведе 'който се отнася до службата по надзираване на полските имоти', *ἀποχειροβίωτος*—'който се препитава, който живее от физически труд' и пр.

Мъчно се превеждат също много сложни прилагателни, които в повечето случаи трябва да се предават описателно. Така *общочовешки* ще се преведе на френски — 'propre à tous les hommes, généralement humain'; *общопризнат* 'généralement reconnu (admis)'; *общообразователен* 'd'enseignement général'; *тъмнозелен* 'vert foncé', *широкогръд* 'à large poitrine'; *широколист* 'à larges feuilles'; *двуместен* 'à deux places'; *двусмислен* 'à double sens (équivoque)'; *бездомен* 'sans foyer, sans logis'; *безжалостен* 'sans pitié' и др.

Много често прилагателните се включват във фразеологични словосъчетания. Тогава те могат да загубят съвсем значението си и цялото съчетание се превежда като едно понятие. Така руското прилагателно в ж. р. *ночная* в съчетание *ночная сорочка,* фр. *chemise de nuit,* не се превежда на български 'нощна риза', а 'нощница', гр. *'νυχτικά'*. Също гръцкото прилагателно *ἀγοραῖον* в съчетание *ἀγοραῖον αὐτοκίνητο(ν)* не е пазарски автомобил, а е 'такси'; *τυπογραφικά δοκίματα* е 'коректури'; *se faire beau* е 'докарвам се, контя се' и пр.

Категорията „вид" на глагола, така широко развита в български, руски и останалите славянски езици, не съществува в повечето романски езици, също и в новогръцки. Така несв. и св. глаголи *падам* и *падна* ще се преведат в един българо-френски речник с 'tomber', а в един българо-гръцки с *'πέφτω'; слизам* и *слезна* с 'descendre' (фр.) и *'κατεβένω'* (гр.); *влизам* и *влезна* с 'entrer' (фр.) и *'μπένω'* (гр.). В английски език глаголите не изразяват различие между еднократността и многократността на действието. *To smoke a cigarette* в зависимост от контекста може да означава 'пуша цигара' и 'изпушвам цигара'; *to go* 'ходя' и 'изхождам'; *to sing* 'пея' и 'изпявам'.

Има глаголи във всички индоевропейски езици, които са едновременно преходни и непреходни, активни и възвратни. Така например френският глагол *baisser* като прех. означава 'свалям', а като непрех. 'навеждам се'; *balancer* като прех. е 'люлея', а като непрех. 'колебая се'; *balbutier* като непрех. 'заеквам', а като прех. 'измънквам' (нещо); *balloter* като прех. 'клатя', а като непрех. 'клатя се'; англ. глаг. *to stand* означава 'стоя' и 'слагам някого да седне'; *to wasch* 'мия' и 'мия се' и пр.

Във френски, гръцки, английски, немски и други езици няма безлични възвратни форми, както е в български и руски. *Спи ми се* ще се преведе на френски 'j'ai envie de dormir' или 'j'ai sommeil', а на гръцки *'θέλω νά κοιμηθῶ, νυστάζω'*, нем. 'ich bin schläfrig'; *не ми се вярва,* рус. *мне не верится,* ще се преведе на фр. 'je ne peux pas croire', нем. 'ich kann es nicht glauben', а на гр. *'δέν πιστεύω'*. Тези безлични глаголи в повечето случаи ще трябва да се дадат в преводните речници с лични форми в действителен залог. *Иска ми се да уча,* рус. *мне хочется учиться,* ще се преведе на фр. 'j'ai envie d'étudier' или 'je voudrai étudier', нем. 'ich möchte studieren', гр. *'θέλω*

νά σπουδάζω'; *изплаших се* на фр. ще се преведе 'j'ai eu peur', а не 'je me suis effrayé', както някои превеждат; *разведох се* 'j'ai fait mon divorce, j'ai divorcé', а не 'je me suis divorcé'; *подписвам се* е 'je signe', а не 'je me signe' (възвр. гл. *se signer* означава 'кръстя се').

Още по-труден е преводът на глаголи с представки. Българските и руските глаголи много по-широко от френските се ползуват от представки, които уточняват и конкретизират действието. Глаголът *дочаквам*, рус. *дождаться*, ще се преведе на гръцки и френски описателно: гр. '*περιμένω μέχρις ὅτου*', фр. 'attendre jusqu'un certain moment'; *допитвам се*, рус. *советоваться*, на гр. е '*προσπαθῶ νά μάθω*', фр. 'demander l'avis, demander conseil, consulter'; *заговарям*, рус. *заговорить*, на фр. е 'se mettre à parler'; *доживявам*, рус. *доживать* е на гр. '*φτανο στό τέλος τῆς ζωῆς μου*, а фр. 'vivre jusqu'à, atteindre l'âge de', *запявам*, рус. *запевать*, на гр. ще се преведе '*ἀρχίζω νά τραγουδῶ*', а фр. 'se mettre (commencer) à chanter' и др.

Трябва да се отбележи, че повечето от авторите на досега излезлите българо-чужди речници не са отразили навсякъде разликата в превода между префигираните и основни глаголи. Много често глаголите с представки се превеждат с основните или пък се препращат към основните глаголи. Така *заехтя* не е 'ехтя', както проф. Мавров е дал в своя българо-френски речник, а е 'почна да ехтя'; *довиждам* не е на фр. просто 'voir clair' (виждам ясно): този глагол се употребява само с отрицанието *не* и значи 'не виждам всичко, не забелязвам'.[1]

Във френски език има също глаголи с представки *(remettre, revenir, réjouir, encadrer, rabattre, reprendre* и др.), но те са по-малко, и най-важното, те никога не служат за изразяване на вида на глагола, както е при българските или при руските глаголи с представки. За отбелязване е пък, че новогръцкият език си служи с много представки и все пак повечето от българските глаголи с представки нямат съответен превод на гръцки и обратно.

В български и новогръцки език не съществува и инфинитивна (неопределителна) форма на глаголите. Тази форма в двуезичните речници се предава със сег. вр. на глагола, първо лице, ед. ч.: фр. *tomber* е на бълг. 'падам', гр. '*πέφτω*'; фр. *jouer* на бълг. ще се преведе 'играя', а на гр. '*πέζω*'; фр. *chanter* на бълг. е 'пея', а на гр. '*τραγουδῶ*' и др. Но в контекст тя се превежда с частицата да и сег. вр. на глагола: *je sais chanter* 'зная да пея'.

Съществува също несъответствие между българските и чуждите служебни думи (предлози, съюзи, наречия, частици и др.). Няма нито един предлог в български език, който да бъде заменен във всички случаи с един предлог в чуждия език. В зависимост от контекста той ще бъде преведен с различни предлози на руски, френски, немски, гръцки и др. В зависимост от контекста предлогът *на* ще се преведе на френски с предлозите 'à, en, sur, pour, contre, pendant'. Гръцкият предлог *ἀπό* ще се преведе на български с: 'от, по, през, за, на' и др. При съставяне на статията на някой

[1] Вж. дефин. на тази дума в Речник на съвременния български книжовен език, издание на БАН, т. I, София, 1955, стр. 259.

предлог в един двуезичен речник ще трябва най-щателно да се потърси в какъв контекст се употребява даденият предлог, как се превежда той при превод в самата статия, като за всеки случай се даде и илюстративен материал, който ще изясни функцията на един предлог в даден език. Така предлогът *по* ще има следния превод в руски: 'по, в, через, на' и без превод с родителен падеж. От своя страна руският предлог *по* има следните значения в български: 'по, след, в (във), с (със), до, из, на, от, върху, при, според, за, през, поради'. Ние видяхме също по-горе, че в някои езици, като френски, английски, гръцки и др., се използува конструкция на предлог със съществително, с глагол и други части на речта за превод на българското или руското прилагателно (*златен* 'en or'; *сребърен* 'en argent'; *братски* 'du frère' и др.).

Необходимо е всеки добър лексикограф, съставител на двуезични речници, да притежава една картотека, където ще може да отбелязва всеки срещнат нов начин на превод на един предлог, заедно с контекста, за да може при съставяне на двуезичния речник да има налице събрания материал, който ще му помогне да представи в превод по възможност всичките значения на един предлог, подкрепен обязателно с илюстративен материал.

Съществуват несъответствия и при превода на съюзите. Така руският съюз *и* ще се преведе на български освен с 'и' още и с: 'именно, тъкмо, точно; а; дори; макар че, макар и; и наистина, и действително'. А българският съюз *и* ще се преведе на френски по следния начин: 'et, aussi, encore, même, si même'. Френският пък *et* ще се преведе на български с 'и, а, ами' и т. н.

Примерите могат да се увеличат, но и тези, които съм дала, са достатъчни, за да докажат, че думите от един език се намират в твърде сложни и разнообразни отношения с думите от друг език. Това обстоятелство прави наистина съставянето на двуезичните речници работа много трудна, нещо, което до скоро не се признаваше не само от широките среди, но и от някои специалисти езиковеди.

Преди всичко добрият лексикограф, съставител на двуезичен речник, трябва добре да познава и двата езика, за да може да схване всички значения и нюанси на думите и да намери точни еквиваленти в езика, на който се превежда. Не трябва да се допускат непълноти при превода на думите. Освен това, необходимо е да се даде и богата синонимика. „Богатството на синонимите в еквивалентите несъмнено повишава преводаческата ценност на двуезичните речници, но само при условие на щателна тяхна диференциация."[1] Там, където не е ясен преводът, ще се подкрепи с илюстративен материал. За разлика от тълковните речници думите в един двуезичен речник трябва да се превеждат, но не и да се тълкуват. До описание ще се прибягва само тогава, когато думата няма еквивалент в езика, на който се превежда.

[1] Л. В. Копецкий, Двуязычный словарь славянских языков, стр. 86.

Фразеологични словосъчетания

Непосредствено с въпросите за словника и превода на думите в един двуезичен речник изниква и въпросът за фразеологията. Научна класификация на фразеологичните единици в руски език е направил големият руски езиковед В. В. Виноградов.[1] Той различава в съвременния руски език главно три вида фразеологични словосъчетания: фразеологични сраствания, фразеологични единства и фразеологични словосъчетания.

Като разгледаме подробно класификацията на фразеологичните словосъчетания в съвременния руски език, задаваме си въпроса, дали това разпределение е специфично само за руски език, или то може да се приложи и за други езици. По-горе З. Генадиева и С. Спасова нашироко разглеждат този въпрос в своята работа „Фразеологични единици в български език" и много правилно приемат същата класификация и у нас.

С изследването, което Е. М. Хаскина е направила в своята студия „Классификация фразеологических единиц в русско-английском словаре",[2] тя доказва, че тази класификация на фразеологичните словосъчетания може да се приложи и към английския език. Аз ще допълня, че такава класификация може да се приеме и за фразеологията на френския, немския, италианския, гръцкия и за други индоевропейски езици

Така напр. нека погледнем какви фразеологични групи във френски, италиански, гръцки и немски език могат да се отнесат към фразеологичните съчетания. Фразеологични единици като гръцки *ἄμαχος πληθυσμός* ('мирно население'), *τ'ὅριξε στά χωτιά, στό πιοτό* ('удари го на комар, на пиене'), *κάνω ὅρκο* ('давам клетва'); френски *faire la guerre* ('водя война'), *remporter une victoire* ('нанасям победа'), *saisir une occasion* ('използувам случая') и др.; италиански *rovescio d'acqua* ('пороен дъжд'), *guerra intestina* ('вътрешна война'), *entrare in trattative* ('влизам в преговори') и др.; немски *Gründe angeben* ('давам основание'), *Angst bekommen* ('хваща ме страх') и др., ще отнесем според направената класификация от акад. Виноградов за фразеологичните единици в съвременния руски език към фразеологичните съчетания. Те се отнасят към фразеологичните съчетания дотолкова, доколкото значенията, които съставляват техните думи, се обособяват, но остават несвободни. Докато фразеологичните сраствания представляват синтактична фразеологична единица, фразеологичните съчетания са аналитична фразеологична единица. В тях думите, които ги съставят, не са така тясно споени. Те не загубват своето самостоятелно значение, а значението на цялото до голяма степен е свързано със значението на съставните части. В тях са запазени съвременните граматични отношения. Синтактичните им връзки съответствуват на нормите на съвременния

[1] В. В. Виноградов, Об основных типах фразеологических единиц в русском языке, А. А. Шахматов 1864—1920, Сборник статей и материалов. Под редакцией академика С. П. Обнорского, АН СССР, Москва—Ленинград, 1947, стр. 339—364.

[2] Е. М. Хаскина, Классификация фразеологических единиц в русско-английском фразеологическом словаре, Иностранные языки в школе, 1951, № 2, стр. 30—40.

синтаксис, но се възпроизвеждат по традиция наготово.[1] При един двуезичен речник, следователно, важно място трябва да получат фразеологичните съчетания, които представляват голям интерес при изучаване на чужд език. Тези, които подлежат напълно да бъдат включени в един българо-чужд речник, са, от една страна, устойчивите атрибутивни съчетания, в които компонентите са съществително и прилагателно, свързани атрибутивно (като *мирно население, открит враг, бурни дни* и др.) и от друга — предикативни свързвания на глагол със съществително, които представляват перифрази на глагола или заместват отсъстващите в даден език глаголи (като *водя война, вдигам бунт, будя възторг, вземам решения, вдъхвам доверие* и др. Този вид фразеологични единици, които съществуват във всички езици, понякога са трудни за разбиране в чужд език, но те са особено трудни и за превод, тъй като, бидейки специфични за даден език само, те не се поддават на свободен превод на компонентите и не винаги могат да се заменят със синоними и свободно да се преведат. Гръцкият израз *κάνει κρύο*, фр. *il fait froid* (букв. 'прави студено') на български се превежда 'студено е'. Френските галицизми: *j'ai peur* (букв. 'имам страх'), *j'ai soif* (букв. 'имам жажда'), *prenare un bain* (букв. 'взимам баня'), *garder le lit* (букв. 'пазя леглото') и др. на български ще се превеждат съответно: 'страх ме е, жаден съм, къпя се, болен съм'. Гръцкото съчетание: *λαμβάνω γνώσιν* (букв. 'взимам познанство') ще се преведе на български 'научавам се, осведомявам се'; *λαμβάνω τήν τιμήν* (букв. 'вземам честта') с 'имам честта' и др.

Двуезичният речник може да изисква включването на фразеологични съчетания като необходимост, която се явява вследствие несъвпадението на значенията при съпоставяне на два езика. Така напр. в един гръцко-български речник трябва да се дадат ред съчетания на глаголи със съществителни само затова, че на български съответствува само една дума. Така гръцкото съчетание *κλούβιασε τό μαλό του* значи 'изкуфял'; *δίνω ἄδεια* 'позволявам'; *λέγω ἕνα τραγούδι* 'пея'; *γίνομαι καλά* 'оздравявам'; *λαμβάνω μέρος* 'участвувам'. На френски *faire l'agréable* ще се преведе 'любезнича'; *faire peur* 'плаша'; *faire la mine* 'цупя се, муся се'; *faire de l'agitation* 'възбуждам, разбунтувам, размирявам' и пр.

На второ място наред с фразеологичните съчетания в гръцки, френски, италиански, немски и др. езици съществуват фразеологични групи от следния тип: гръцки — *βάζω χέρι* 'слагам ръка' (на нещо), *εἶναι γιά τά σίδερα* 'луд е', *κάνω τό μάτι* 'намигам', *τούβγαλα τό λάδι* 'извадих му душата', *κατέβασαν τ'αὐτιά του* 'носът му клюмна' и др.; френски — *mon sang s'est glacé dans mes veines* 'кръвта ми замръзна във вените', *chercher noise à qqn* 'търся да се скарам с някого', *tomber sous la patte de qqn* 'попадам в лапите на някого', *suivre le chemin battu* 'вървя по отъпкан път' и др.; италиански — *tirare per fili* 'водя (го) за носа', *star fra due acque* 'колебая се' и

[1] Срв. Е. М. Хаскина, Классификация фразеологических единиц в русско-английском фразеологическом словаре, стр. 33.

др.; немски — *er ist ganz Ohr*, 'цял се е превърнал в слух', *er säuft wie ein Loch*' налива се като тулум' и др.

В тази група думите са подчинени на единството на общото значение. Те не загубват напълно значението си, но значението на цялото се извежда от значението на неговите компоненти. Фразеологичните единици от този тип могат да бъдат омонимични със свободните синтактически съчетания, но поставянето на синоними в тях е невъзможно без нарушение на образния смисъл на единствата. Характерната, типична особеност на фразеологичните единства, която ги обособява като отделна категория фразеологични единици, е именно тази, че те всички създават известна образност в езика, че те са продукт на образното мислене.[1] Всички тези особености, които ни разкриват горните групи, говорят за това, че в случая се касае за фразеологични единства в гръцки, френски, италиански и немски език. Такъв род фразеологични единици трябва също широко да влезнат в един двуезичен речник.

В един двуезичен речник ще трябва да намерят място и най-употребимите и най-типичните поговорки, пословици и крилати изрази на даден език. Те спадат към фразеологичните единства, тъй като и те са свързани с преносната употреба на думите и имат преносно значение. Те обикновено отразяват по образен път концентриран житейски опит, житейска мъдрост. Възприети от околната среда, те се превръщат в клиширани изрази, които, употребени в подходящ случай и с мярка, придават на езика особена изразност, а обикновено и образност.[2] Такива са: *да спи зло под камък; всеки с дерпа си; капка по капка вир става; не се яде всичко, що хвърчи; един бие тъпана, друг обира парсата; жив е той, жив е; на живот или смърт* и др.; немски: *den Sack schlägt man, den Esel meint man* 'тебе думам, дъще, сещай се, снахо'; *für jede Birne ist ein Stiel gewachsen* 'всяка круша си има опашка'; *warte Esel bis die Haare grau werden* 'трай, коньо, за зелена трева' и др.; френски: *l'arbre ne tombe pas au premier coup* 'не сполучиш ли веднаж, опитай се пак'; *quand l'arbre est tombé, chacun court aux branches* 'когато се убие мечката, всеки й одира кожата' и др.

Друг важен дял от фразеологичните единства, на които трябва да се обърне внимание при съставяне на двуезични речници, са тези, които имат служебен характер в речта, т. е. които изпълняват роля на предлози, съюзи или наречия. Както знаем, служебните думи са категория думи, които се срещат най-много във всеки текст и във всички езици. Ето защо фразеологичните единици, изпълняващи такава роля и често употребими, трябва да стоят на първо място пред всички останали устойчиви съчетания. В словника на един българо-чужд речник, бил той голям или малък, трябва да се включат изрази като: *без малко, във връзка с, сега засега, благодарение на, с оглед (на), с помощта*

[1] Срв. по-горе З. Генадиева, Към въпроса за фразеологичните словосъчетания в български език, стр. 147.

[2] Срв. по-горе З. Генадиева, цит. съч., стр. 151

на, тъй като, между прочем, между другото и др. Или пък в словника на един френско-български речник — изрази като: *pendant que, pourvu que, en vue de, jusqu' à ce que, en présence de, au service* и др.

Накрая да проследим фразеологичните словосъчетания от типа: гръцки — *κάθομαι σ'ἀγκάθια* 'стоя на тръне', *ἔφαγε τήν παπάρα* 'изяде попарата' (скараха му се), *δὲν τρώει ἄχυρα* 'не пасе трева', *ἔχασε τά νερά του* 'изгуби и ума, и дума', *τοῦ διάβασε τὸν ἐξάψαλμο* 'чете му конско евангелие' и др.; френски — *renvoyer aux calenaes grecques* 'слагам под миндера', *tirer à quatre épingle* 'излязъл като из кутия', *bâtir sur le devant* 'пускам шкембе' и др.; италиански — *far un buco nell'acqua* 'правя дупка в морето', *pagare ai mala moneta* 'неблагодарен съм', *trauvarsi al verde* 'оставам на сухо'; немски — *das fünfte Rat am Wagen sein* 'пето колело съм', *einem Koran nehmen* 'чета му конско евангелие' и др.

Такива фразеологични групи вече представят едно лексическо цяло, чието значение не зависи от значението на съответните в него думи. Така напр. значението на идиома *чета му конско евангелие* 'карам се много на някого' не произлиза нито от „конско", нито от „чета", нито от „евангелие". Наистина, с помощта на етимологически анализ ние можем да открием образа, който лежи в основата на такива фразеологични групи, но най-често в съзнанието на човека метафоричната връзка напълно е изгубена и те представляват една лексическа цялост, в която съставните части стават само морфологически компоненти на сложни лексически единици.[1]

От всичко това може да се заключи, че тези групи фразеологични единици принадлежат към групата фразеологични сраствания (идиоми). Такива фразеологични единици трябва също да се включат нашироко в един двуезичен речник.

В един двуезичен речник ще трябва да намерят място и сложните названия и термини като *момина сълза, сярна киселина, попово прасе, водно конче, парна машина, единно училище* и др., тъй като и те също изразяват едно понятие. При наръчните двуезични речници подборът на съставните термини и названия трябва да се определи от общия профил на речника. Но същевременно във всеки двуезичен речник този подбор в голяма степен зависи и от езика, на който се превежда. В един българо-чужд речник сложните названия и термини трябва да бъдат представени доста нашироко, тъй като техният превод в повечето случаи представя затруднения. Той не може да става по пътя на свободния превод на компонентите. В един българо-чужд речник трябва да се дадат не само тия названия и термини, чиито компоненти са лишени от своето пряко значение, като *попово прасе, момина сълза* и др., но и такива, в които всеки от компонентите запазва своя пълен смисъл, доколкото те се превеждат по-особено, с една дума или с помощта на други компоненти, напр. *шевна машина* на гр. е *'ραπτομηχανή'*, фр. machine à coudre'; *пишеща машина* на гр. е *'γραφομηχανή'*; *бор машина* *'τρυπάνι'* и др.

---

[1] Срв. Е. М. Хаскина, Классификаця фразеологических единиц в русско-английском фразеологическом словаре, стр. 32.

В чуждо-българските речници, предназначени предимно за българи, сложните названия и термини могат да се включат в по-малко количество, отколкото в българо-чуждите. В тях може да се включат тези названия и термини, чието значение произлиза от значението на компонентите. Когато компонентите запазват своето значение, сложните названия и термини в повечето случаи са понятни, даже ако един от компонентите изисква по-особен превод. Така напр., ако гр. прил. *κατώτερος* е 'по-долен, по-нисък', а *ἀξιωματικός* е 'офицер', то не е трудно да се отгатне, че *κατώτερος ἀξιωματικός* е 'младши офицер'; или пък ако *καταδιωκτικός* значи 'който гони, който преследва', а *ἀεροπλάνο* е 'аероплан', следователно *καταδιωκτικό ἀεροπλάνο* е 'изтребител'. Но понятия, които не се превеждат с думите от съответните названия и термини, следва да се включат в чуждо-българския речник. Така гр. прил. *κίτρινος* е 'жълт', *πυρετός* е 'температура', но *κίτρινος πυρετός* е 'тропическа малария'. Ако чуждо-българският речник е съставен и за лица, които не знаят български език, то количеството на сложните названия и термини, които трябва да бъдат включени в речника, силно се увеличава, тъй като той е длъжен да даде по възможност готови български преводи. Така в гръцко-българския речник, който сега излезе от печат, ние сме дали повече сложни названия и термини от този род, тъй като той ще служи не само на българи, но и на гърци, които искат да научат български език. Така в него са дадени при думата *ἀεροπλάνον* всички сложни названия и термини на тая дума: *ἀεροπάνον βομβαρδιστικόν* 'бомбардировач', *ἀεροπλάνον καταδιωκτικόν* 'изтребител', *ἀεροπλάνον ἐπιβατικόν* 'пътнически самолет' и др. Следователно включването в един двуезичен речник на тези названия и термини, които са трудни за превод на български или за разбиране от чужденци, е много дело при съставяне на един такъв речник.

Когато се има пред вид огромното значение на фразеологичните единици във всички езици, става ясно, че те трябва да бъдат широко застъпени в един двуезичен речник, бил той голям или малък. Погрешно е да се мисли, че при един кратък двуезичен речник не трябва да се дава никаква фразеология (както е в гръцко-българския речник на А. Пиронков). Речник с по-малко количество думи се явява кратък по размера на словника, но това не значи, че е допустимо да се ограничи до минимум разработката на думите или свързаният с тях фразеологичен материал. Това може да направи от речника само един мъртъв списък на думи, непригоден за свободно използуване, който не обезпечава напълно разбирането и превода на текстове или разговори. От тази гледна точка трябва да се установи пълно съответствие между количеството на думи в словника и размера на речника изцяло.

След като се занимах накратко с мястото, което трябва да заемат в един двуезичен речник фразеологичните словосъчетания, остава да се обясни начинът, по който ще трябва те да се превеждат. Оригиналните текстове на художествената и обществено-политическа литература съдържат понякога идиоматични изрази, чийто правилен превод затруднява и най-добрите преводачи. Отделни думи, които

се намират в състава на такива изрази като *през куп за грош; ни в клин, ни в ръкав; лапнах въдицата; свиря първа цигулка* и др., са, както видяхме по-горе, непреводими, ако се отделят от общия смисъл на словосъчетанието. Непреводими са също и френските фразеологични единици, ако те се разчленят, като *accorder les flûtes, l'âne flotte l'âne, faire faux bond, s'en aller en eau de boudin* и пр. Ако се преведе напр. изразът *croquer le marmot* буквално, ще се получи 'изяждам малкото дете', а то е 'чакам дълго пред вратата'; или пък изразът *faire faux bond,* ще се получи 'правя лош скок', а то е 'изменям на някого, не удържам на думата си'; гръцката пословица *χειλιὰ γεμάτη αὐτιὰ δέν ἔχει* ще се преведе буквално 'пълен стомах уши няма', а у нас тя съответствува на 'ситият на гладния не вярва'.

Добрият и опитен лексикограф, съставител на двуезични речници, е длъжен да познава фразеологията на двата езика, да се ползува от многобройните сборници на идиоматични изрази, да обогатява своята картотека с нови фразеологични словосъчетания, които се срещат в изобилие както във вестниците, така и в художествената литература, за да може при съставяне на някой двуезичен речник да предаде по възможност най-правилно и точно фразеологията на един език в съответния друг език.

Нека се запитаме дали съответствуват определен тип фразеологични единици в български език на същия тип фразеологични единици в другите езици. На фразеологичното сравнение в български език *между чук и наковалня* отговаря рус. 'между молотом и наковальней', фр. 'entre l'enclume et le marteau', нем. 'zwischen Hammer und Amboss', гр. *ἀνάμεσα σφυρί κι'ἀμόνι.* Но на гр. идиом *διαβολομαζώματα, ἀνεμοσκορπίσματα* отговаря бълг. съчетание 'както събрано, така разпиляно'; на фразеолог. сравнение *αὐτὸς λύνει καὶ δένει*—фразеолог. единство 'той коли, той беси'; на идиома *βάζω τό νερό στ'αὐλάκι*—свободното съчетание 'поставям работата на прав път, в движение'. На фр. идиом *être dans de mauvais draps* — бълг. единство 'работата му е спукана' и пр.

Както виждаме, с малки изключения, фразеологичните сравнения в бълг. език не отговарят на същите фразеологични сравнения в другите езици. Те се превеждат или със съответни сравнения, идиоми (което е рядко), или с фразеологични единства и фразеологични съчетания, а понякога и описателно.

Нека съпоставим сега фразеологичните единства в езиците. Може да се намерят не малко примери, където в основата на фразеологичните единства в два или повече езика лежат близки, родствени образи. Така на фразелог. единство *в мътна вода риба лови* съответствуват рус. 'в мутной воде рыбу ловит', фр. 'pêcher en eau troublé', гр. *'ψαρεύει στά θολά νερά',* нем. 'im Trüben fischen'; на бълг. *кови желязото, докато е горещо* съответствуват рус. 'куй железо, пока горячо', фр. 'il faut battre le fer pendant qu'il est chaud', нем. 'Man muss das Eisen schmieden so lange es heiß ist' и пр. Често фразеологичните единства в един език се превеждат с фразеологичните съчетания в друг език или пък описателно: гр. *δέν τά βάζει πέρα* се превежда с 'не може да се справя с нещата'; *παίρνω δρόμο* с 'офейквам'; рус. *плакали мои денежки* с 'отидоха ми паричките' и

др. И така на фразеологичните единства на един език могат да съответствуват фразеологичните единства на друг език.

А за третия тип фразеологични единици — *съчетанията*, се забелязва в повечето случаи пълно съответствие в български, руски, гръцки, френски, немски и др. езици: *борба за мир*, рус. 'борьба за мир', фр. 'la lutte pour la paix', нем. 'Kampf für den Frieden'; *гледам си кефа*, гр. *'βλέπω τό κέφι μου'*, фр. 'je n'en prends qu' à mon aise'; гр. *κατά την γνώμη μου* 'по мое мнение' и много други.

От горните примери могат да се направят следните заключения:

1. Фразеологичните сраствания (идиомите) в един език рядко имат точни еквиваленти в други езици.

2. Фразеологичните единства в един език могат да имат точни еквиваленти в други езици.

3. Фразеологичните съчетания в един език в повечето случаи имат еквиваленти в другите езици.

Следователно преводът на фразеологичните обрати в един двуезичен речник се осъществява по три основни начина:

1. Чрез подбор на съответни еквиваленти на езика, на който се превежда. Така напр. в някои случаи общият смисъл на фразеологичните единици се изразява в другия език с помощта също на съответни елементи: *утъпкан път*, рус. 'торный путь', фр. 'chemin battu', или пък *на добър час*, рус. 'добрый час', гр. *'ώρα καλή'*; *'излизам на сцената*, рус. 'выходить на сцену', фр. 'sortir en scène', гр. *'ἀνέρχομαι εἰς τήν σκηνήν'* и др. Еквивалентният превод се използува особено при изрази от международен характер или при тези, които на времето са били преведени дословно (калки) от други езици и са придобили у нас право на гражданственост.

2. По аналогия, т. е. предаване на вътрешния смисъл на образните изрази, като самият образ се замени с друг. Това е тъй наречният *функционален превод*. Правилно е фразеологичните единици в един език да не се превеждат буквално, а да се търсят съответни единици в даден език, които да съвпадат напълно с тях както по смисъл, така и по стил. Това се отнася особено до идиомите. Напр. на фр. идиом *bonnet blanc ou blanc bonnet* съответствува бълг. 'не по врат, а по шия'; на гр. погов. *φασούλι μέ φασούλι, γεμίζει ὁ σακούλι* бълг. 'капка по капка вир става'; на бълг. идиом *не по врат, а по шия* съответствува руският 'что в лоб, что по лбу' и т. н.

3. Последен начин на превеждане е предаването на фразеологичните единици описателно, и то само там, където няма съответен превод в другия език. Редно е, както видяхме по-горе, фразеологичните словосъчетания на един език да се превеждат само със съответните фразеологични словосъчетания в другите езици. Но както има много думи, които нямат еквиваленти в чуждите езици, така съществуват и много фразеологични словосъчетания, които са специфични само за даден език и не могат да се преведат на чуждите езици. Тогава трябва да се прибегне към описателното обяснение. Напр. гръцките фразеологични словосъчетания (идиоми) *βάλε νερό στό κρασί σου* 'говори по-спокойно, понижи тона' (букв. 'сложи вода във виното си'), *τραβάω τόγ διαβολό μου* 'голямо тегло тегля'

(букв. 'тегля дявола си'); *πέρα βρέχει* 'вали надалеч' (за човек, който не внимава, или не разбира нещо) и др., които нямат съответни преводи на български, нито пък могат буквално да се преведат, се предават описателно.

При съставяне на двуезичен речник трябва не само да се обяснят фразеологичните словосъчетания, т. е. да се разкрие техният смисъл, да се посочат еквивалентните изрази, които съществуват в родния език, и да се запознаем с приетите преводи на идиомите, но също трябва да се обърне голямо внимание и на тяхната многозначност, ако има такава. Многозначността е присъща не само на думите, а също и на фразеологичните единици. Така напр. гр. фразеологично единство *τό βάζω στά πόδια* има две значения: а) 'плюя си на петите'; б) 'не се предавам, не отстъпвам'; *βάζω ἐμπρός*: а) 'пускам в действие'; б) 'карам се на някого'; *βάζω χέρι*: а) 'слагам ръка'; б) 'подпомагам'; *κόπηκαν τά ἤποτά μου*: а) 'краката ми се подкосиха'; б) 'пукна ми се жлъчката'; *τους ἔβαλα φωτιά*: а) 'запалих им чергата'; б) 'раздразних ги'; *γινήκαμε ἄνω κάτω*: а) 'сдърпахме се'; б) 'объркахме се' и др.

Горните примери доказват с положителност многозначността на фразеологичните единици — нещо, на което не се е отделяло голямо внимание в досега излезлите двуезични речници. Следователно явлението на полисемията е присъщо не само на лексиката на един език, но и на фразеологичните словосъчетания.

Структура

Всеки речник, бил той тълковен или двуезичен, трябва и в техническо отношение да отговаря на всичките постижения на съвременната лексикография. Важна задача за разрешаване е избирането на най-добрите методи на постъпване при подреждане на изработените материали. Последните трябва да имат точни и прецизни показания, за да могат да бъдат използувани с голяма лесnота.

При съставяне на двуезични речници думите трябва да бъдат разположени по строго определен азбучен ред. Построяването на думите по гнездовата система трябва да се избягва, поради неудобство при използуване на речника от лица, които не владеят добре чуждия език.

Заглавната дума трябва да се пише с проста начална буква, а не с главна. Въобще при двуезичните речници трябва да се избягват главните букви, освен при собствените и съкратени имена, които трябва да се дават в отделна глава, на края на речника, подредени пак по азбучен ред.

Омонимите, които се определят като думи, тъждествени по звук и форма, но различни по значение, ще се дават в отделни статии, обозначени с арабски цифри, напр. *ангина*[1] мед. ('възпаление на сливиците') и *ангина*[2] ('гъсто тъкан памучен плат'); *бавя*[1] ('забавям, протакам') и *бавя*[2] ('занимавам, гледам дете') и пр.

Трябва да се отличава омонимността на думите и простата полисемия на една и съща дума. Така *бас*[1] ('нисък мъжки глас') и *бас*[2] ('обзалагане, облог') са омоними, защото са две различни думи,

а *ябълка* (дърво) и *ябълка* (плод) не са омоними, защото те са две значения на една и съща дума. Трябва да се отбележи, че почти винаги омонимите от един език се превеждат с различни еквиваленти в другия език. Така *град*[1] ще се преведе на руски 'город', фр. 'ville', гр. '$\pi\acute{o}\lambda\eta$', нем. 'Stadt'; а *град*[2] ще се преведе на руски 'град', фр. 'grêle', гр. '$\chi\alpha\lambda\acute{\alpha}\zeta\iota$', нем. 'Hagel' и пр.

Двуезичните речници са длъжни да обезпечат правилната употреба на думите от основния език, следователно те трябва да съдържат пълна лексическа и граматическа характеристика на тези думи. Когато човек говори някакъв чужд език, често се обръща към речника на този език, за да се увери дали правилно е употребил дадено съществително, прилагателно или пък правилно е спрегнал даден глагол и пр. Следователно, разгръщайки речника, той трябва да намери при съответната дума граматични или добавъчни форми на тази дума. Така например, ако някое лице, което слабо владее български език, се натъкне при превод на такива думи като *боец, борец, добър* и пр., които трябва да даде в мн. ч., то мъчно би ги дало, ако тези грам. форми не са поставени към заглавната дума на съответното съществително или прилагателно. Също, ако към съответната дума не се отбелязва родът на съществителното, мъчно може един французин напр. да знае, че думата „книга" е от ж. р. в български език, когато същата дума е от м. р. във френски (le livre) и пр. Един българин пък, който владее слабо руски или гръцки език, ако при четене на някой текст се натъкне на думи като гр. *ἔδειρα* (аорист, действителен залог от *δέρνω*), *ἔδωσα* (аорист, действителен залог от *δίνω*), или пък рус. *шёл, шла, шли,* форми от минало време на глагола *идти,* мъчно би превел правилно формите на тези глаголи, ако те не са дадени към съответния глагол, или пък в отделна статия с препращане към основните глаголи. От голямо значение е да се изработи един типов словник за даден език, който ще служи за база при съставяне на двуезични речници. В този словник граматичните бележки трябва да се слагат след всяка дума, за да се отбелязва родът на съществителното, видът на глагола и характерът на думите от останалите части на речта. Отбелязването на допълнителни грам. форми и грам. бележки в един двуезичен речник улеснява преди всичко и правилното изучаване на един език. Така напр. при словника на един българо-чужд речник съществителните имена ще трябва да се дават в ед. ч., като след тях се постави означението на рода (м., ж., ср.), а при всички едносрични имена от м. р. ще трябва за улеснение да се дават и формите за пълния и непълния член на думата и мн. ч.; също така и формите за двойствено число и за звателен падеж (най-вече при имена на одушевени предмети, ако тези форми се употребяват често: *брате, како, свате, жено, мъжо* и др. Формите за пълен и непълен член при имена от м. р. ще се дават само в следните случаи:

(а) При едносрични думи, за да се посочи ударението, което често може да мине на втората сричка, напр. *град, градът, градà* и пр.

(б) При имена от м. р., които окончават на *-а* или *-я,* напр. *владика, -та, геврекчия, -та* и др.

в) При дейни имена с окончание на *-тел* и *-ар*, при които съгласната в членната форма се омекотява, напр. *възпитател, -ят, -я; издател, -ят, -я, спасител, -ят, -я*, и др.

г) При съществителни имена с окончание на *-ей, -ай, -ой*, напр. *славей, -еят, -ея* и др.

Само форми за мн. ч. трябва да се отбелязват в следните случаи:

а) При имена, които имат в основата си гласните *е* и *ъ*, ако тези гласни при образуване на някои форми се изпускат или претърпяват промяна (*е* в *й*, *я* в *е*), напр. *боец*, мн. *бойци; телец*, мн. *телци; щурец*, мн. *щурци* и др.

б) При съществителни с окончание на *г, к, х*, напр. *човек*, мн. *-ци* и др.

в) При имена от м. р. с окончания на *-а, -ьо, -е*, които образуват мн. ч. с *-овци, -евци*, напр. *вуйчо, -то*, мн. *-овци* и др.

г) При имена от м. р., които имат граматическа форма, характерна за имена от ср. р., като *аташе, -то*, мн. *-та* и др.

д) При имена от ж. р. на *-ия* и *-ея*, напр. *алея*, мн. *-еи; бургия*, мн. *-ии* и др.

А когато имената от ж. р. окончават на съгласна, трябва да се означава членната форма и формата за мн. ч. и за звателен падеж, ако има такава, напр. *радост, -та*, мн. *-и;* младост, *-та* и пр.

При съществителни от ср. р. винаги се дава формата за мн. ч., напр. *село*, мн. *села; жито*, мн. *жита* и др.

Прилагателните имена трябва да се дават в м. р., като се отбелязва и нечленуваната форма за ж. и ср. р. с грам. указание *прил.* Напр. *красив, -а, -о, прил.*; *добър, -бра, бро, прил.*

Формите за мн. ч. ще се пишат само при фонетични промени в думата, напр. *верен, вярна, вярно*, мн. *верни; голям*, мн. *големи* и пр.

Неизменяемите прилагателни трябва да се дадат с бележка *неизм. прил.* Напр. *бамбашка, неизм. прил.* (и превод).

Дефективните прилагателни ще се дадат тъй, както се срещат: *гледна, прил., ж.* в съчет. *гледна точка* (и превод).

Субстантивираните форми на прилагателните ще се дадат в статията като ново значение с бележка *като същ.* Напр. *болен, -лна, -лно*, мн. *лни, прил.* 1... 2. *Като същ. болният, болната, болното* — (превод).

Глаголите в словника на един българо-чужд речник трябва да се дадат в 1-во л. ед. ч. сег. вр. При езици, които имат инфинитивна форма на глагола, последният ще се даде в инфинитивната си форма. За улеснение на чужденците, които си служат с един българо-чужд речник, при сег. вр. на глаголите ще трябва да се даде и 2-ро л., а при глаголите, чийто корен завършва на *к, г, х*, ще се даде и промяната на тия съгласни пред меки гласни. Напр. *пека, -чеш, сека, -чеш.* При глаголи от първо и второ спрежение (на *е* и *и*) е необходимо да се дадат и формите за мин. св. вр. само с окончанията, ако няма промяна в основата. Но при промяна на гласната в основата или на ударението ще се даде цялата форма. Напр. *бележа, -иш*, мин. св. *белязах* и пр. Различните видове на глагола ще трябва да се дадат по азбучен ред, всеки вид на своето място. Речниковата статия ще трябва да се преведе при несвършения вид

на глагола, както това става при тълковните речници, като след точка и запетая се приведат формите и граматичните бележки за свършения вид на глагола. Свършеният вид на глаголите ще се даде на съответното азбучно място само като отделна заглавна дума, която се препраща към основния глагол от несв. вид. Напр. *взема* вж. взимам; *падна* вж. падам и др. Но когато езикът, на който се превежда, притежава свършен и несвършен вид на глагола (както е с руски език), тогава двата вида на глагола ще се дадат в отделни статии и ще се разработят самостоятелно.

Възвратният, средният или страдателният залог на глагола, ако има същите значения като действителния, ще се даде на края на статията на несв. вид на глагола, но ако има нови значения, които липсват при действителния глагол, особено ако преводът им е различен от действителния залог, той обязателно ще трябва да се даде в отделна статия.

Безличните или третоличните глаголи ще трябва да се изработят под заглавна дума в 3-то л. ед. ч. сег. вр., за да бъдат по-лесно асимилирани от лицата, които не владеят добре български език (напр. *боли, гърми, трещи, вали* и пр.). При тълковен речник на даден език може да се сложат тези глаголи под формата на първо лице ед. ч. сег. вр., като се има пред вид, че тълковните речници служат особено на лица, които владеят добре съответния език, докато при двуезичните речници не е така. Даже когато безличните форми на даден глагол се употребяват с местоим. *ме, ми* или *ми се,* той трябва да се постави в отделна статия в 3 л. ед. ч., напр. *догневява ме, домилява ми* и пр.

От голямо значение е при един двуезичен речник да се отбелязва и преходността или непреходността на даден глагол.

Местоименията трябва да се дадат под отделна заглавна дума за единствено и множествено число, като всяка от падежните форми на местоименията, ако имат такива, се представи също като заглавна дума и се преведе отделно. Напр. в един българо-руски речник местоим. *аз* ще се преведе с 'я', а *мене,* на съответното място по азбучен ред, с отделен превод 'меня'.

На служебните думи на един език (наречия, предлози, съюзи, частици, междуметия) ще се обърне голямо внимание. Те ще трябва да се дадат под отделна заглавна дума. Разработката им ще бъде подробна, като към всяко значение се даде и илюстративен материал.

Обикновено при двуезичните речници бележка за произхода на думите не се дава, тъй като това е работа на един тълковен, енциклопедичен, а най-вече на един речник на чуждите думи. За сметка на това пък в двуезичните речници ще трябва широко да заемат място стилистичните бележки, особено тези, които откриват емоционалната окраска на думата. Това е необходимо за правилното изучаване на един език. При по-специалните названия и термини също ще се сложи стилистична бележка. Разбира се, тук не трябва да отиваме до крайности. При думи, които са съвсем приети в обиходната реч, като *радио, щепсел, антена* или пък *куче, котка, мишка* и пр., не трябва да се слага стилистична бележка.

Фразеологичните словосъчетания, особено идиоматичните изрази, ще трябва да се слагат на края на статията след знака □. По същия начин ще се постъпи и с пословиците и поговорките, ако съответните им части не са свързани със значението на думите или когато преводът е функционален. Голямо улеснение е за тези, които се ползуват от речника, фразеологичните словосъчетания да се подреждат по азбучен ред, както е в речника на съвременния български език — издание на БАН.

Думата като комплекс от определени лексически и граматически значения трябва да бъде разкрита в речника с цялата си възможна пълнота. В един двуезичен речник разделянето на смисъла и значението на думите става според основния език, т. е. езика, който трябва да бъде преведен. Но това разделяне не е винаги идентично с отделянето на значенията в един тълковен речник, тъй като значенията на думите в един език не съвпадат напълно със значенията на думите в друг език. Ето защо съставителят на двуезичен речник ще трябва ясно да отдели значенията и нюансите на една дума, като правилно подреди и илюстративния материал към всяко значение. При думи с няколко значения, които се превеждат, всяко от тях ще се отдели с арабска цифра. Отсенките ще трябва да се отделят с точка и запетая, а синонимите със запетая.

Безспорно е, че редът на значенията, органически съответстващ на историческото развитие на думата, дава по-ясна картина за нейната смислова структура. От друга страна пък несъмнено е, че от практически съображения на първо място трябва да се даде най-актуалното и широкоупотребително значение. Следователно значението, което се явява като най-актуално, най-съвременно, ще се сложи на първо място, а остарелите, диалектни и архаични значения ще се сложат по-назад.

Независимо от това, дали се подреждат значенията на думите исторически или практически, преносните значения ще трябва да се дадат непосредствено след всяко пряко значение, на което съответстват. Образната употреба, която не се счита като отделно значение, не бива да се отделя от конкретното значение. Тя може само да се отбележи с илюстративен материал.

Основните думи, в повечето случаи, трябва да бъдат илюстрирани с примери. Подборът на илюстративния материал и вмъкването му в различните статии е много сложна задача. Примерите трябва да бъдат съвсем кратки, в повечето случаи съчетания. Те трябва на всяка цена да се дадат към съответното значение на думата. Голяма грешка е да се изредят значенията на една дума и след това на края на статията да се даде илюстративният материал заедно с фразеологичните словосъчетания. Повечето от по-старите двуезични речници притежават този голям недостатък.

Трябва да се отбележи за жалост, че и в последното издание на Българско-руския речник от С. Чукалов (от 1957 г.) много от статиите на думи от основния речников фонд не са оформени технически добре. Значенията не са правилно разграничени, илюстративният материал е смесен на края на статията с фразеологичните словосъчетания и пр. (вж. статиите: *бия, влизам, водя, запалвам, изнасям, истина, искам* и много други).

Накрая трябва да отбележа, че идиоматичните изрази ще трябва да се превеждат, за по-голямо улеснение, под двете им съставни части. Така „през куп за грош“ ще се преведе и при „куп“, и при „грош“.

Препратки от една дума към друга ще се правят с бележката вж. (виж) или срв. (сравни) — първата, когато за една непреведена дума се посочва друга със същото значение, която е преведена и по-употребима, а втората, когато се посочва друга подобна дума със същото значение и употреба, както първата.

Всички думи от словника на един двуезичен речник ще трябва да се дадат с ударение, за да се улесни правилното им заучаване. При малки или наръчни речници, които излизат за първи път у нас, добре е да се сложи ударение и на преводната част на речника, а също и да се определи родът на думите, с които се превежда. Така речникът ще има по-голяма научна и практическа стойност и ще бъде по-удобен за ползуване.

*

От всичко изнесено по-горе могат да се направят следните изводи:

1. Речникът на един език, а също и двуезичният речник изискват същата съсредоточеност, същия метод на задълбочена работа, както и всяко творческо дело.

2. При съставяне на един двуезичен речник на първо място трябва да се определи „словникът“, т. е. думите, които трябва да влязат в един такъв речник.

а) Преди всичко необходимо е да се скъса със старата практика при съставяне на двуезични речници, която имаше за цел да се нахвърлят разни думи безразборно, взети от други по-стари речници, и да се вмъкнат в словника много други остарели, никому ненужни днес думи.

б) Големите общи речници трябва да обхванат по възможност цялата употребителна лексика на един език, а наръчните трябва да имат определен профил. За двуезични речници, които излизат за първи път на какъвто и да е език, профилът се определя от неговото предназначение.

в) Словникът трябва да съдържа онова, което влиза в практиката на устната и писмената реч в наши дни и което има нормативен характер, както и всичко онова, което отразява новите социални явления и въплъщава прогресивните тенденции на литературния език. В един двуезичен речник трябва да влязат всички нови думи, които отразяват характерните черти на определен исторически момент. Това е нужно за практическите цели на един двуезичен речник и може да служи като ръководен указател при съставяне на словника на един такъв речник. Само тогава може да се обезпечи и практическата, и научната му ценност.

г) В двуезичните речници могат да се правят съкращения на производните думи само в този случай, когато правилното образуване на производните в един език съответствува също така на правилния еднообразен способ на тяхното образуване в другия език.

3. При съставяне на един двуезичен речник е необходимо съставителят да подбере за всяка дума, която съществува в речника, най-правилен и точен превод. Той трябва да намери нейния еквивалент в другия език (ако има такъв) за всички принадлежащи нему на дадена почва оттенъци, във всички възможни контексти. Необходимо е съставителят на един двуезичен речник добре да познава и двата езика, за да може да схване всички значения и нюанси на думата и да намери по възможност по-точен еквивалент в езика, на който се превежда. Не трябва да се допускат непълноти в превода на думите. Освен това необходимо е да се даде и по-богата синонимика, която повишава преводаческата ценност на двуезичните речници. А там, където преводът не е ясен, ще се даде и илюстративен материал. За разлика от тълковните речници, думите в един двуезичен речник ще се превеждат, но няма да се обясняват. До описание ще се прибягва само тогава, когато думата няма еквивалент в езика, на който се превежда.

4. При съставяне на словника на един двуезичен речник трябва да се обърне внимание и на фразеологията, която представлява извънредно голямо значение за тези, които учат или усъвършенстват един чужд език. Погрешно е да се мисли, че при един кратък двуезичен речник не трябва да се дава никаква фразеология. Речник с по-малко количество думи се явява кратък по размера на словника, но това не значи, че е допустимо да се ограничи до минимум разработката на думите или свързаният с тях фразеологичен материал. Трябва да се установи пълно съответствие между количеството на думи в словника и размера на речника изцяло.

Фразеологичните единици не трябва да се превеждат буквално, а функционално, т. е. да се търсят съответни единици в даден език, които да съвпадат напълно с тях както по смисъл, така и по стил. Там, където няма съответен превод в другия език, фразеологичните единици ще се превеждат описателно. Но буквалният превод на фразеологичните единици е безсмислен. Всеки, който владее малко чужд език, може да преведе буквално дадено фразеологично словосъчетание от този език. Така че буквалният превод не трябва да се дава даже в скоби. При фразеологичните сравнения (идиомите) наред с функционалния превод би могло да се даде, за по-голяма яснота, и описателният превод.

Настоящата работа далеч не обхваща всички въпроси от теорията и практиката на изработване на българо-чужди и чуждо-български речници. Занимахме се по-специално с класификацията на двуезичните речници, с техния словник, с многозначността на думите, с начина на превеждане главно на съществителните, на прилагателните, на глаголите, местоименията и отчасти на служебните думи. Занимахме се също доста подробно с фразеологичните единици и със структурата на един двуезичен речник — въпроси много важни при съставяне на такива речници. Но има още много да се каже по тези въпроси. Един труд от 50—60 стр. не може да разкрие на лексикографа всички трудности, които възникват в процеса на работата с двуезичните речници. Той може да посочи само най-важните принципи, по които трябва да се ръководи лексикографът при съставяне на такива речници.

УМАЛИТЕЛНИТЕ ИМЕНА В КНИЖОВНИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

от Милка Димитрова

Умалителните имена са част от речниковия състав на езика. Те се образуват от свързването на умалителни суфикси със съществителни и прилагателни имена (с основи на такива имена). Умалителните имена не посочват промяна в съдържанието на думата, а показват изменение в големината, обема на предмета. Първоначалното, обикновено значение на умалителното е било само да изтъкне малкия вид на обекта, тъй като най-напред човек опознава конкретни предмети, които могат да бъдат големи или малки по форма. Впоследствие умалителното започва да изразява и чувство, предизвикано от вида на малкия предмет. Така значението на умалителното се разширява, като с умалителните форми се обогатява изразността на езика. В по-ранен етап от развитието на езика всички имена, в това число и умалителните, са означавали повече конкретни предмети. По-късно вече, с появата на отвлечените понятия, умаляването се пренася и върху тях. Но докато при предметите умалителността показва намаление на вида, напр. *прозорче, масичка* и др., при абстрактните понятия умалителността посочва намаление на силата, на степента, в която те се възприемат, напр. *надеждица, радостчица* и др. Умалителните имена в процеса на своето развитие претърпяват редица промени в значението си. В известни случаи някои от тях отслабват или пък напълно загубват умалителното си значение и стават самостоятелни, основни думи за дадено понятие. Тази особеност на умалителните имена поставя един основен въпрос, а именно, дали те трябва да се схващат като форми от дадено основно име или пък като самостоятелни думи, които означават ново понятие.

Акад. В. В. Виноградов в труда си „Русский язык", в дяла за съществителните имена, като разглежда умалителните имена, привежда мнения на редица езиковеди по въпроса за характера на тези имена. Така според К. Аксаков и А. Шахматов умалителните имена не са самостоятелни думи, а са форми на основната дума, от която произлизат. Акад. Соболевски пък счита, че умалителните и уголемителните имена не са производни форми, тъй като разликата между умалителните и основните думи не е синтактическа, нито морфологическа, а лексикална.[1] Като изтъква посочените мнения, акад. Ви-

[1] Срв. В. В. Виноградов, Русский язык, Москва, 1947, стр. 112, 113

ноградов застава на следното становище: „Итак, уменьшительно-ласкательные суффиксы — суффиксы не словообразующие, а формообразующие. При их посредстве выражаются самые разнообразные оттенки экспрессии: сочувствие, ирония, пренебрежение, злоба, пестрая и противоречивая гамма эмоций и оценок“[1]. По-нататък той отбелязва възможността за промяна на умалително-емоционалните форми в самостоятелни думи. Според акад. Виноградов това свидетелствува, „что формы субъективной оценки имен существительных занимают промежуточное, переходное положение между формами слова и разными словами“.[2]

В двете последни руски граматики — Грамматика русского языка, т. I, Фонетика и морфология, изд. АН СССР, 1952 г., под редакцията на акад. В. Виноградов, чл.-кор. Е. Истрина и С. Бархударов, и Современный русский язык, Морфология, изд. Московского университета, 1952 г., под редакцията на акад. В. Виноградов, дялът „Словообразуване на съществителните имена“ е написан от акад. Виноградов. Там са посочени „способи за образуване на думи със значение на умалителност, ласкателност, увеличителност и т. н. посредством суфикси, които внасят емоционална окраска“. Тъй като тази глава е включена именно в раздела за словообразуването, може да смятаме, че умалителните имена се схващат от автора като самостоятелни думи. Трябва обаче да отбележим, че за това може да съдим само по заглавието, тъй като теоретически въпросът не е разгледан подробно. Посочват се само умалителни суфикси за имена от мъжки, женски и среден род, като при всеки един се споменава каква е неговата семантика, ударение и се изброяват по няколко умалителни.[3] В „Современный русский язык“ въпросът за ударението не е засегнат.[4] В първата глава на „Современный русский язык“ — „Введение в морфологию“, написана от проф. Кузнецов, при „Грамматические категории и грамматические формы“ е дадено следното обяснение за това, какво се разбира под формообразуване и какво под словообразуване: „Под формами словообразования понимаются формы, служащие для образования новых слов от одного корня, под формами же словоизменения — формы, выражающие различные отношения одного и того же слова. Так, например, уменьшительная форма (существительных, прилагательных — все равно) о б ы ч н о (разр. м. — М. Д.) считается формой словообразования“.[5] След това авторът се спира изобщо на въпроса за определяне на границите между форми на словоизменение и такива на словообразуване. Той изтъква, че по въпроса има разногласие между лингвистите. Така например формата за множествено число при прилагателните е форма за изменение на думата, обаче при формата за множествено число на съществителните възниква спор. Едни езиковеди смятат, че и тя е форма за изменение, а други намират, че именно

[1] Срв. В. В. В и н о г р а д о в, Русский язык, Москва, 1947, стр. 113.
[2] Пак там, стр. 114.
[3] Грамматика русского языка, т. I, Фонетика и морфология, Москва, 1952, стр. 211, 266—273.
[4] Современный русский язык, Морфология, Москва, 1952, стр. 122—124.
[5] Пак там, стр. 31.

като изразява множественост, макар за същите предмети, тази форма изтъква реално нещо по-друго, отколкото единствено число, и не е зависима от останалите форми в изречението, следователно тя е словообразуваща. Такива разногласия съществуват и по въпроса за видовете на един и същ глагол.[1]

За да може да се определи към коя категория думи спадат умалителните имена — дали те са форми на основната дума или са самостоятелни думи, трябва да се посочат някои техни типични черти, които ще помогнат да се разреши този въпрос. Умалителното име означава същото понятие като основната дума, изменено само по външен вид, или пък изразява известно субективно отношение. Фактът, че от всяка основна дума може да се образува съответна умалителна, показва, че умалителните са производни форми на основната дума. Обикновено при умалителните имена много ясно се чувствува връзката между умалителното и името, от което е произведено то. От друга страна, умалителните суфикси не изразяват синтактически отношения, както някои глаголни окончания и падежните окончания на съществителните и прилагателните имена в руски език и в някои други езици, поради което могат да не се считат за формообразуващи. В български език имена, които се свързват с определени умалителни суфикси *(-е, -че,-ле)*, променят рода си от мъжки и женски в среден. По този начин те минават в друга граматична категория и могат да се схващат като нови думи. Малка част от умалителните имена загубват умалителното си значение и стават основни думи. В други случаи дадени умалителни се затвърдяват като основни думи в езика по друг път — загубват умалителното си значение, като започват да означават ново понятие, коренно различно от това, което изразява основната дума, от която произхождат. Последното явление не е много разпространено в нашия език, но има тенденция да се разшири. Същото се забелязва и в руски език. Дементиев в статията си „Уменьшительные слова в русском языке“ посочва някои интересни факти в това отношение. Така в речника на Ушаков от около 300 умалителни имена със суфикс *-ок (-ек), -ка, -ко* приблизително 200 са се лексикализирали в отделни значения, а около 100 са само умалителни от съответната основна дума.[2]

От казаното дотук се вижда, че умалителните имена не могат да се причислят категорично нито към напълно самостоятелните думи, нито към тези, създадени по формообразуващ начин. Поради това умалителните имена могат да се схващат като средна, междинна категория между самостоятелните думи и тези, които са само форми на дадена основна дума.

Умалителните имена са характерни предимно за разговорно-битовата реч и оттам за литературата, която отразява разговорно-битовата реч. Колкото по-отдалечен е по съдържание езикът от разговорно-битовата реч, толкова по-рядко се употребяват в него

[1] Современный русский язык, Морфология, Москва, 1952, стр. 32.

[2] Срв. А. Дементьев, Уменьшительные слова в русском языке, Русский язык в школе, 1953, кн. 5, стр. 8.

умалителни имена.[1] Значението на умалителните имена, както изтъкнахме в началото, е умалително и емоционално. То се определя до голяма степен от лексическото значение на основната, неумалителната дума, от която е произведено умалителното. Когато обикновеното, основното име означава конкретно понятие с определен обем, големина, за което може да се каже, че е голямо или малко, то умалителността обикновенно е реална, физическа. Когато обаче конкретното понятие е от такъв характер, че предизвиква известни чувства, то и съответното умалително има предимно емоционално значение. Умалителни от имена, които не са свързани с определен обем и големина, а които въздействуват на нашето зрение, осезание, напр. светлина, топлина, показват по-слаба степен на това, което е изразено в неумалителната дума, често пъти придружена с известна емоционалност, значението на която се определя от субективното отношение на говорителя. Умалителни от абстрактни понятия също така не може да изразят обикновена умалителност. При тях също така умалителността е или емоционална, или изразява по-слаба степен на лексическото значение на основната дума. При умалителни, при които в лексическото значение на основната дума се чувствува нещо възвишено, сериозно, умалителността е обикновено ирониична и цели подценяване, омаловажаване на значението, вложено в неумалителната дума.[2] В случая ироничната емоционалност е стилна особеност на говорителя за израз на насмешливост, неодобрение, презрение, възмущение и т. н.

Умалителната дума за дадено понятие съществува дотогава, докато се чувствува връзката с неумалителната, т. е. връзката между основното и производното име. Когато умалителното значение на дадена дума започва да отслабва, то и връзката между умалителната и неумалителната дума започва да се губи. Това става в следните случаи: 1. Когато неумалителната дума в езика изчезва и умалителната приема нейните функции, т. е. става основна дума за понятието. В такъв случай, докато в езика все още съществува неумалителната дума, а умалителната се е изравнила по значение с неумалителната, то двете думи съществуват само като две различни по форма, но еднакви по значение думи. С течение на времето едната от тях, а именно по-старата, неумалителната дума, отпада от езика и на нейно място остава умалителната, която става основна дума за даденото понятие. Този процес, разбира се, е много бавен, продължителен и може да се установи само по исторически път. Така напр. думи като *слънце, овца* в общославянския език са били умалителни имена от съответни **слъно, *овь,* а днес те са основни думи за съответните понятия.[3] 2. Умалителното значение се загубва и тогава, когато умалителната дума се лексикализира и се отдалечава по значение от неумалителната. Тук се забелязват случаи на по-слабо или на пълно откъсване на умалителната от основната дума. В известни случаи връзката между умалителната и

[1] Срв. А. Дементьев, Уменьшительные слова в русском языке, Русский язык в школе, 1953, кн. 5, стр. 5.

[2] Срв. А. Дементьев, цит. ст., стр. 6, 7.

[3] Срв. Fr. Miklosich, Lexikon palaeoslovenico-graeco-latinum, 1862—1865.

неумалителната дума ясно се долавя, тъй като само отделни значения на умалителното се лексикализират като основни думи, напр. *книжка* в значение на *спестовна книжка*. Пълно загубване на умалителното значение имаме тогава, когато умалителната форма разширява своето значение и го прехвърля върху друго понятие, съвършено различно от това на неумалителната дума. Тук разширението на умалителното значение става обикновено въз основа на външно сходство или общи функции между двете понятия. Общото между двете понятия е само формата на думата, значенията са коренно различни. От казаното се вижда, че колкото по-ясно се чувствува умалителността, толкова по-силна е връзката между умалителната и неумалителната дума.

*

В български език умалителните имена са много разпространени. Голям брой основни думи се свързват с различни умалителни суфикси и образуват умалителни имена. Тези умалителни имат редица особености, по-важни от които са следните. Една от най-типичните черти на умалителните имена в българския език е, че при образуване на умалителните съществителни с определени суфикси настъпва промяна на рода — от мъжки и женски в среден: *човек — човече, кон — конче, мишка — мишле, жаба — жабче* и др. Друга основна черта на умалителните имена в български език е, че за засилване и подчертаване на умалителното значение се съединяват два суфикса: *брат — братче — братченце, книга — книжка — книжчица* и др. Вторият умалителен суфикс подчертава, усилва умалителното значение. Тези особености са отбелязани в граматиката на Л. Андрейчин.[1] В някои случаи съединените умалителни суфикси впоследствие се схващат като отделен умалителен суфикс, например *градинка — градинчица*, радост — *радостчица*, връв — *връвчица*.

Новобългарски език има следните умалителни суфикси за образуване на умалителни съществителни имена: *-ка, -ица, -ичка, -чица, -ец, -е, -че, -ле, -це, -ице, -енце*. Тези умалителни суфикси се присъединяват към имена от трите родови категории: мъжки, женски и среден род, и образуват съответни умалителни. Едни от умалителните суфикси се присъединяват изключително към имена от мъжки род *(-ец)*, други изключително към имена от женски род *(-ка, -ица, -ичка, -чица)*. Трети — към имена само от среден род *(-це, -ице, -енце)*. Някои умалителни суфикси пък се присъединяват към имена от двата рода, мъжки и женски. Такива са: *-е, -че, -ле*. При съединяването на отделните умалителни суфикси с трите родови категории суфиксите проявяват различна продуктивност. Голяма част от умалителните наставки се съединяват, както споменахме по-горе, при което вторият суфикс подчертава умалителното значение. При това сливане на умалителните суфикси в известни случаи, поради фонетични промени, настъпили при съединението на двата суфикса, се създава представа за друг умалителен суфикс. Послед-

[1] Срв. Л. Андрейчин, Основна българска граматика, София, 1944, стр. 109.

ният, схванат вече като самостоятелен суфикс, се отделя и се присъединява към обикновени, неумалителни думи. Такъв е например случаят с умалителния суфикс *-чица*. Умалителните суфикси в български език сочат както физическа умалителност, така и емоционално отношение, но едни от тях, както ще видим по-нататък, изразяват повече емоционалност, независимо от големината на обекта, други разкриват предимно физическа умалителност.

За образуване на умалителни прилагателни имена в български език броят на умалителните суфикси е значително по-малък. Основна умалителна наставка при тях е суфиксът *-ичък, -ичка, -ичко*. По-слабо разпространени умалителни наставки, особено в книжовния български език, са *-ка, -ко* и *-шък, -шка, -шко*. В някои от съвременните български граматики (Калканджиев, Попов) е застъпено мнението, че суфиксите *-кав, -оват, -чав* са също умалителни наставки (*червеникав, сивкав, глуповат, болничав* и др.). Обаче в други, като граматиките на А. Т.-Балан, Ст. Младенов, Л. Андрейчин, тези суфикси не са разгледани като умалителни. Последното становище се поддържа и в предлаганата тук работа, тъй като суфиксите *-кав, -оват, -чав* не сочат ясно и определено, но в по-малка степен застъпено качество, а разкриват неопределена и неясна представа за качеството на предмета.

Съществителните собствени имена образуват умалителни форми със суфиксите за умалителни нарицателни имена, като при имена за мъжки род се явяват и суфиксите *-ьо, -ко, -чо*, които не са характерни за съществителните нарицателни имена.

У нас е писано сравнително малко за умалителните имена. В първите граматики на новобългарски език се споменава съвършено бегло за тях. Така в своята граматика, издадена в 1835 г., Неофит Рилски изброява при отделните склонения на съществителните и прилагателните по няколко умалителни, които влизат в съответното склонение. Други граматици в епохата около Освобождението — преди и след него — се спират на умалителните имена при категоризирането на имената по вид: с ъ б и р а т е л н и, у м а л и т е л н и и у в е л и ч и т е л н и. В отдела на умалителните са изброени имена с различни суфикси без система и ред. По този начин са разгледани умалителните в граматиките на Ив. Богоров, Добри Войников, Йоаким Груев, Т. Икономов, Т. Панаретов, Т. Коджов. По-подробно са разгледани умалителните имена в съвременните български граматики: Ст. Калканджиев, „Българска граматика“, Пловдив, 1938 г., Никола Костов, „Българска граматика“, София, 1939 г., Ст. Младенов и Ст. П. Василев, „Граматика на българския език“, София, 1939 г., А. Т.-Балан „Нова българска граматика“, София, 1940 г., Димитър Попов, „Българска граматика“, София, 1941 г., Любомир Андрейчин, „Основна българска граматика“, София, 1944 г. В граматиката на Калканджиев, в дяла „Имена“ при „Производство и значение на съществителните имена“ авторът изброява и „наставки за образуване умалителни и гальовни имена“, с няколко примера към всяка от тях.[1] По този начин са отбелязани умалителните и

[1] Срв. П. К а л к а н д ж и е в, Българска граматика, Пловдив, 1938, стр. 239.

в граматиката на Н. Костов. В дяла за съществителни имена при „Съществителни с наставки" са изброени умалителните наставки, със съответни примери към всяка една от тях.[1] Не всички умалителни наставки са споменати в граматиката на Ст. Младенов и Ст. П. Василев. Изброени са *-ица, -инка, -це, -ле, -че, -енце*.[2] Повече място е отделено на умалителните имена в граматиката на А. Т.-Балан. В дяла „Имена", когато говори за „Производство на имена", авторът разглежда и умалителни съществителни (нарицателни и собствени), като в началото на главата определя накратко и съвсем общо какво сочат умалителните имена, след което разглежда отделните умалителни наставки за съществителни нарицателни и собствени имена, с по няколко съответни примера.[3] Съвсем бегло са засегнати умалителните в граматиката на Дим. Попов. В дяла „Видословие", като говори за „Предметно име", авторът споменава, че умалителните имена се образуват от обикновеното съществително име с наставка и посочва умалителните суфикси с по един-два примера за всеки суфикс.[4] Всички тези автори не се занимават със семантиката на умалителните имена. Пръв проф. Л. Андрейчин разглежда умалителните имена в семантично отношение. Като групира умалителните суфикси по родови категории за мъжки, женски и среден род, той отбелязва, че в български език има умалителни суфикси, чието основно значение е предимно гальовно, а не умалително. Доста подробно се спира на умалителните и съкратени форми за съществителни собствени имена. Разглежда как се образуват последните. Изтъква, че в литературния български език са разпространени умалително-гальовни и съкратени форми за умалителни собствени имена, създадени по чужд образец (западноевропейски и руски).[5]

Специално изследване върху умалителните имена в български език е това на Велика Наумова.[6] В първата част на своята работа Велика Наумова разглежда произхода на умалителните и увеличителните суфикси и към какви имена се прибавят те. Във втората част на изследването тя се спира на употребата на умалителните имена в български език: в какво значение се срещат, израз на какви емоционални отношения са те. Авторката проследява значението на умалителните, най-вече в народните говори. В редки случаи дава примери от книжовния български език по онова време.

Предлаганата тук работа има за цел да разгледа умалителните имена в книжовния български език в граматично и семантично отношение, а именно да установи към какви категории основни

---

[1] Срв. Н. Костов, Нова българска граматика, София, 1939, стр. 73.

[2] Срв. Ст. Младенов и Ст. П. Василев, Граматика на български език, София, 1939, стр. 192, 197, 200, 248.

[3] Срв. А. Т.-Балан, Нова българска граматика, София, 1940, стр. 127—131.

[4] Срв. Д. Попов, Българска граматика, София, 1941, стр. 109.

[5] Срв. Л. Андрейчин, Основна българска граматика, София, 1944, стр. 109—113.

[6] Срв. В. Наумова, Умалителните и увеличителни суфикси в новобългарския език и Употреба на умалителните и увеличителни имена в българския език. Известия на семинара по славянска филология, кн. I, София, 1905, стр. 217—230 и 231—250.

имена се присъединяват умалителните суфикси; какви промени стават във формата на думата; какво е отношението между умалителната и неумалителната дума в акцентно отношение; каква е продуктивността на отделните умалителни суфикси към трите родови категории. По отношение на семантиката работата цели да установи в какво значение и с каква отсянка се срещат обикновено умалителните имена; да определи евентуална промяна в семантиката им и да отбележи отслабване или изгубване на умалителното значение при някои от тях. Наред с това се търси и при кои случаи се явява отслабване или изчезване на умалителното значение. С оглед на поставените цели отделните суфикси са разгледани според това, към какви граматични категории се присъединяват: умалителни суфикси за имена от мъжки род, умалителни суфикси за имена от женски род и умалителни суфикси за имена от среден род. В началото при всеки суфикс последният се разглежда първо в граматично, после в семантично отношение. При разглеждането на семантиката, при всеки умалителен суфикс умалителните имена се класифицират по групи, съдържащи имена, които умаляват близки, еднородни предмети и понятия. По този начин по-ясно се вижда, от една страна, връзката между умалителното и лексическото значение на неумалителната дума, а, от друга страна, се разкрива типичното умалително значение на дадена група предмети и понятия. По-голяма част от използуваните материали в работата са събрани от речниковите архиви на Института за български език. Използуваните при работата произведения са посочени в библиографията, дадена накрая. Тъй като целта на изследването е да проследи умалителните имена в книжовния български език, при подбора на илюстративния материал са използувани най-вече примери, които отразяват книжовния език, както и такива от архива на ежедневния печат, където е отразен говоримият език. В известни случаи са взети примери и от писатели, чийто език не е книжовен, но посочените умалителни от тези автори са влезли в книжовния език и са добили широка употреба. Примерите, характерни за разговорната реч на интелигенцията, са предимно от писатели, но в редица случаи се посочват такива, взети непосредствено от разговорната реч.

Умалителни суфикси за имена от мъжки род

Суфикс *-ец*

Умалителният суфикс *-ец* проявява сравнително голяма продуктивност за образуване на умалителни имена. Присъединява се изключително към основи на съществителни от мъжки род: *брат, хляб, град, сняг, дъжд, хлад, прах, нос, лист, глас, цвят, мед, лук, човек, народ, вятър, имот, живот, огън, облак, тютюн, зехтин, пипер, занаят, доход, капитал, банкет* и др. Прибавен към тях, умалителният суфикс *-ец* образува умалителни имена без промяна на крайната съгласна: *брат — братец, хляб — хлебец, град — градец, дъжд — дъждец, хлад — хладец, глас — гласец, нос — носец, лист — листец, цвят — цветец, мед — медец, народ —*

народец, имот — имотец и др. Изключение правят тези, които завършват на задноезични съгласни: *к, г, х*. Последните пред *-ец* се заменят съответно с *ч, ж, ш*: *лук — лучец, сняг — снежец, прах — прашец* и др. Особеност на умалителните имена на *-ец* е, че нямат множествено число. Изключение правят само някои от тях, за които ще говорим по-нататък. Голяма част от основните имена от мъжки род, които образуват умалителни с наставка *-ец*, образуват умалителни и с наставка *-че* (вж. по-долу). Освен като първичен умалителен, суфиксът *-ец* се среща и като вторичен умалителен суфикс, т. е. преумалява умалителни имена със суфикс *-че*: *връхче — върхчец, крайче — крайчец, купче — купчец, минзухарче — минзухарчец* и др., обаче тези преумалени, вторични умалителни са редки, нетипични за литературния български език, поради което няма да бъдат разгледани в тази работа.

Ударение. Ударението при умалителни със суфикс *-ец* в едни случаи е неподвижно, в други се мени. Така при основни имена, които прехвърлят ударението си върху члена: *град — градът, сняг — снегът, дъжд — дъждът* и др., съответните умалителни на *-ец* прехвърлят ударението върху умалителния суфикс: *град — градец, сняг — снежец, дъжд — дъждец* и др. При основни имена, които при членуване не променят мястото на ударението, напр. *брат — братът, лук — лукът, хляб — хлябът, народ — народът, човек — човекът* и др., съответните умалителни запазват ударението на същата сричка: *брат — братец, лук — лучец, хляб — хлебец, народ — народец, човек — човечец* и др.

Семантика. Едни от изброените по-горе умалителни са производни от названия на лица или части на човешкото тяло *(братец, човечец, народец, носец, гласец)*. Други са умалителни от названия на атмосферни явления *(ветрец, дъждец, хладец, снежец, облачец)*, трети — от названия на храни *(лучец, хлебец, пиперец, зехтинец)*. Част от умалителните са производни от имена на части на растения — *листец, цветец*. Умалителни като *доходец, животец, занаятец, имотец, градец, капиталец* са производни от имена на понятия, тясно свързани с човека.

Първата група умалителни са производни от конкретни понятия, при които може да се говори за големина, обем, но прави впечатление, че умалителността тук е изключително емоционална, като значението ѝ се определя както от отношението на лицето към обекта, та а и от лексическото значение на съответната неумалителна дума. Така умалителното *човечец* изразява най-различно емоционално отношение: симпатия, снизхождение, пренебрежение, ирония:

Моят водач е *човечец* кротък, добър и приказлив (Вазов, В недрата на Родопите, 62). Един *човечец*, като не се досеща, че краката му се виждат, събува си калеврата, изважда една оранжева бюлетина и гласува (Йовков, Приключенията на Гороломов, 270). Глупец тържествен, ядовит дърдорник, / водител воден, важен непотребник, / ей-на какъв *човечец* е министър (Ст. Мих., Избр. твор., 88).

При *братец* значението на умалителното до голяма степен зависи от лексикалното значение на основното име, което показва

близък, скъп човек на говорителя, откъдето и емоционалността е изключително нежно-гальовна:

Без сестра Чавдар, без *братец*, / ни нийде някой роднина (Ботев, Съч., 32).

Умалителното *народец*, както и *градец* имат предимно умалително-емоционално значение, различно в зависимост от отношението на лицето към обекта. И в случаи, когато са със значение на физическа умалителност, последната винаги е придружена с ясно емоционално отношение:

Неволно сред тези места се мярна прашен италиански *градец* (Г. Стаматов Раз., I, 64). Аз се спознах случайно с поета преди две години, в дивния баварски *градец* Нюрнберг (П. П. Слав., На острова на блажените, 181). А аз гния гърди над моята бездушна специалност. . . и глупея между тоя див *народец* (Вазов, Златната планина, 5). Разбира се, че тия последните са и съставяли истинското хунско или угорско племе, което е обитавало в страните покрай Волга и Дон, от дето са излезли настоящите угри и дето по-после срещаме буртасите или мордвата и други още фински *народци* (Ботев, Д. Иловайски, За славянското произхождение на дунавските българи, 28).

Интересна е тук формата за множествено число на *народец*, която не се среща в съвременния книжовен български език.

Умалителни от имена, свързани с човека и неговата физика, са *гласец* и *носец*. И двете имена изразяват ясно подчертано емоционално отношение:

Тогава той дохождаше в умиление, като слушаше пискливия *гласец* на рожбата си (Вазов, Чич., 13). Амин, — отговори бае Тодор на влезлия в олтаря свещеник и кротко зачете канона със своя тихичък и медоречив *гласец* (Ел. Пел., Летен ден, 62). Той отпусна ръката си, обърна се към другарите си и проговори с един мек, прочувствен и благ *гласец*, далеч от ораторския патос: — Знаете ли какво, господа, хайде някой път да си опечем една тиква! (Ел. Пел., Летен ден, 204). Той позна Маргарита. . . с шал преметнат над главата й, оставяйки само част от лицето й, дето се усмихват лъскави очи и изящен *носец* (Вазов, Утро в Банки, 192).

Друга група умалителни, тясно свързани с всекидневния живот на човека, са названия на храни — *хлебец, медец, лучец, пиперец, зехтинец* и др. При тези умалителни умалителността е емоционална:

След толкова гладни дни сухият *хлебец* ни изглежда като невиждан разкош (Л. Ст., Хол., 18). А хаджи Генчо. . . с лъжицата в ръка ходи около котлето и кряска на баба Хаджийка: „Притури малко *лучец*. . . И червен *пиперец* би трябвало още малко" (Л. Кар., Българи от старо време, 21—22). И от сока на лалето, на зюмбюла, на трендафила и на крема пчелата прави своя мед, своя сладостен и вселечебен *медец* (Ст. Мих., Изт. лег., 23).

Умалителните *листец, цветец* от имена на части на растения изразяват също така предимно гальовна емоционалност. Тези умалителни се срещат често в книжовния български език и са обикнати особено в поезията не само заради стиха, но и за подсилен израз на емоционалност:

Дървеса безмълвно са привели / широко клонища и сенки разпрострели, / . . . / . . . — но ни *листец*, ни тъмна вейка трепне / за отзив на привет (П. П. Слав., Кърв. пес., 117). Тъй както свива модрия седянко / *цветец*, когато слънцето залезе, / тъй и сърцето Ралици се сви, / прибрало спомен скъп за ясни дни (П. П. Слав., Еп. пес., 98).

Умалителните имена — названия на атмосферни явления, също са предимно с емоционално значение:

Горският прохладен *ветрец* люшкаше нежно листата (Вазов, Съч., XXII, 81—82). Вали, вали, вали — напоя хубаво майката земя, па духна тих *ветрец*, очисти небето (Ел. Пел., Летен ден, 149). Из отворения му прозорец лъхна осве-

жителен *хладец* от вън (Вазов, Съч., XXVI, 31). Хубав *дъждец*! Утре като пекне слънце, след два-три деня земи си жетвата готова (Йовков, Вечери в Антимовския хан, 184). Студено беше, но вятърът бе престанал и мек *снежец* сипеше (Вазов, Пъстър свят, 194). От цъфналите салкъми като *снежец* се рони цвят (Йовков, Приключенията на Гороломов, 215).

Тези умалителни, дори и когато сочат физическа умалителност, изразяват и емоционално-нежно отношение. Изключение прави умалителното *облачец*, което обикновено се явява повече в първоначално умалително значение, за подсилване:

А небето? . . . Нито косъм *облачец* няма (Вазов, Драски и шарки, IX, 116). Цели три месеца по ясното небе се не мярна ни сянка от *облачец* (Ел. Пел., Летен ден, 73).

За това понятие с умалително-емоционално значение е разпространено в литературния език повече умалителното с наставка *-е*: *облаче* (вж. стр. 276).

Умалителни като *животец, имотец, занаятец, капиталец, доходец*, при които лексическото значение на съответните основни думи посочва нещо ценно, скъпо (живот) или жизнено необходимо за човека (занаят, доход), изразяват подчертано емоционално отношение с различно значение, зависимо от отношението на говорителя към обекта:

Добре, че остави *имотец* — държава, стокица, та го гледат син му и снаха му (Вазов, Видено и чуто, 98). Пари, пари, пари! — думат нашите букурещки народни безиргяни и слухтят де кой ще да умре, за да му лапнат *имотеца* (Ботев, Съч., 55). На млади години Тонката скита из Русия като градинар, ходи в Австрия, губи се..., докато най-после се прибра, с малко *капиталец*, в родния си град (Чуд., Избр. произв., 232). С тез маскенбалски веселби / изхабих се, изтощих / с тез угощения, игри / *животеца* си съкратих (Ст. Мих., Novissima verba, 34). Тъй лесен ли е тоя *занаятец* — / да драскаш постоянно черни знаци / на бяла книга — да издаваш вестник (Ст. Мих., Избр. твор., 79—80).

От названията на отвлечени понятия не е безинтересно да отбележим и друго умалително, израз на емоционално отношение, а именно *свѣтец*, от съответното име *свят*. То се среща у писател, който отразява по-стара епоха от развитието на езика ни, а именно у Каравелов:

Ти трябва да си избереш другари сам, рекъл Цончо, защото всекиму из нас се иска да си походи и да повиди *свѣтец* (Л. Кар., Тука му е краят, 14).

Лексикализиране на някои умалителни имена като основни думи. При прегледа на умалителни имена със суфикс *-ец* срещаме умалителни по форма, но с лексикализирано значение. Такова е например умалителното *прашец*. Това име е производно от основна дума *прах*, но то е разширило умалителното си значение, като започва да означава и друго понятие — плоден прах на цветята. В това значение умалителната форма е вече отделна лексема, с ново съдържание и става основна дума за даденото понятие, при което загубва напълно умалителното си значение.

Умалителни имена, които имат форма за множествено число. На края, при разглеждането на умалителни имена с наставка *-ец*, трябва да отбележим следния особен случай, характерен за известна група умалителни имена с този суфикс, които образуват умалителни форми за множествено число по един особен

начин. Такива форми за множествено число са *цветовце, листовце, градовце, греховце, редовце* и др. Всички тези умалителни са производни от едносрични съществителни от мъжки род, които образуват множествено число с окончание *-ове: цвят — цветове, лист — листове, град — градове, грях — грехове, ред — редове* и др., затова и множествената форма на умалителните им е образувана по особен начин, а именно от окончанието *-ове* за множествено число и умалителния суфикс *-це,* при което се получава умалителната наставка за множествено число *-овце.* Умалителната наставка *-овце* изразява силно подчертана емоционалност:

Когато Май разпери / зелени вейки с росни *цветовце,* / целува той, честитото сърце, / без да го мисъл някаква смущава (П. П. Славейков, Немски поети, 53). Летата бърже се изнизват / и, като сухи *листовце*/ изхвръкват наш'те дни щастливи (Ст. Михов, Novissima verba, 46). От дясно пък беше омайната панорама на синьото езеро, обточено с низ селца и *градовце* (Вазов, Съч., XXV, 141). И как да не се променя! Годините много май станаха, пък и *греховце* — колкото щеш (Ст. Загорчинов, Ден последен, 101). Не стига само да прочиташ, —/и слепий знае да чете: / учи се думи да откриваш / между самите *редовце.* (Ст. Михов, Novissima verba, 9).

От семантичния преглед на умалителни с наставка *-ец* се вижда, че те изразяват предимно емоционално отношение. Известна част умалителни със суфикс *-ец* са производни от названия на конкретни понятия, при които може да се говори за физическа големина или по-слаба степен на значението, вложено в неумалителната дума, поради което и съответните умалителни биха могли да изразят обикновено умалително значение *(братец, човечец, цветец, гласец).* Прави впечатление обаче, че тези умалителни изразяват предимно емоционално отношение без подчертаване на физическата умалителност. Същите основни думи образуват умалителни с друг суфикс за посочване на умалителното значение, а именно със суфикс *-че.* Умалителни от названия на атмосферни явления изразяват същевременно и предимно емоционално отношение. Интересно е, че съответните основни думи (*хлад, дъжд, сняг, вятър* и др.) не образуват умалителни с друг умалителен суфикс. Същото важи и за имена като *капитал, имот, доход* и др. И техните умалителни изразяват предимно емоционално отношение и се срещат само в тази умалителна форма. При умалителни на *-ец* не се забелязва отслабване на умалителното значение, а само лексикализиране на някои умалителни форми в основни имена *(прашец).* Това се дължи на факта, че умалителни със суфикс *-ец* изразяват най-често емоционално отношение, а емоционалният елемент не само не отслабва, а напротив, усилва, подчертава умалителното значение.

Суфикс *-е*

Наставката *-е* за умалителни от мъжки род се прибавя само към основни имена, завършващи на *-к: човек, крак, камък, пламък* и др. Пред меката гласна *-е* задноезичната съгласна *-к* се палатализира и минава в *-ч,* при което се образуват съответни умалителни: *човече, краче, камъче, пламъче* и др., като става промяна на рода от мъжки в среден. Тъй като тези умалителни завършват със сричка *-че,* то по-късно тази сричка се схваща като

отделен умалителен суфикс и служи за образуване на умалителни имена при мъжки и женски род. По начало тук спадат и умалителни от основни имена на *-ец* (от стб.-ьць), като *старец, звънец, прозорец* и др., при които също така става промяна на *ц* в *ч* пред меката гласна *е*. Тук обаче, вероятно поради това, че суфиксът ясно се отделя от завършена, обособена основа (*стар-че, звън-че, прозор-че* и др.), на пръв поглед би могло да се допусне, че в случая изпада суфикс *-ец* и умалителният суфикс *-че* се прибавя към основата. Според мен, днес, в нашето съзнание, такива умалителни се схващат като образувани със суфикс *-че,* който замества суфикс *-ец,* поради което ще бъдат разгледани при суфикс *-че.* За суфикс *-че* ще говорим по-подробно в следващата глава. Както казахме по-горе, суфикс *-е* се прибавя към основни имена от мъжки род на *-к.* Така към основни имена от мъжки род като *човек, крак, камък, облак, пламък, поток, вестник, сандък, език, калпак, мустак, чирак, войник, моряк, чиновник* и др., като се прибави наставка *-е,* се образуват съответни умалителни: *човече, краче, камъче, облаче, пламъче, поточе, вестниче, сандъче, езиче, калпаче, мустаче, чираче, войниче, моряче, чиновниче* и др. Умалителни със суфикс *-е* най-често се преумаляват с умалителната наставка *-енце: човече — човеченце, краче — краченце* и др.

Ударение. При умалителни с наставка *-е* ударението е неподвижно — запазва се на същото място, както в основната дума: *човѐк — човѐче, кàмък — кàмъче, òблак — òблаче, плàмък — плàмъче, потòк — потòче, вѐстник — вѐстниче, сандък — сандъче, езѝк — езѝче, калпàк — калпàче, мустàк — мустàче, чирàк — чирàче, войнѝк — войнѝче, морѝк — морѝче, чинòвник — чинòвниче* и др. Изключение *крàк — крачѐ.*

Семантика. Умалителни от имена на неодушевени предмети, свързани с всекидневния бит, като *калпаче, сандъче,* имат най-често реално умалително значение:

Малко *калпаче* като гаванка покриваше само върха на главата му (Йовков, Чифликът край границата, 170). Дигам си очите: един широкоплещ, черноок, чернокос и даже чернокож господин . . . с черно, накривено *калпаче* (Ал. Конст., Бай Ганьо, 11). Конете бяха натоварени с малки зелени *сандъчета* (Йовков, Разк. I, 139).

Умалителни от названия на лица, части от човешкото тяло и от названия на предмети от околната природа обикновено съдържат емоционален елемент, но с подчертана реална умалителност.

Когато веднаж бях на Уол стрийт, от една банка излезе едно дребно *човече* без шапка, с плешива глава, щавено лице и миши очи (Гьон. Бел., Какво видях в Америка, 311). Внезапно иззад масата се повдигна едно мъничко, хило *човече,* с детинско, но старо и сбръчкано лице (Ел. Пел., Летен ден, 18). Доближи се *човече* късо и набито, с очила и с лиса лъскава глава (Л. Ст., Хол., 63). Отгоре на дървата седи малка помагачка — синеоко сестриче. Кръв, тъмночервена ивица кръв е засъхнала по *крачето* му (Хр. Смирн., Съч., III, 232). Той беше хубавец. Белолик, черноок, румен, с изящни *мустачета* (Вазов, Видено и чуто, 168). То (детенцето) изплези няколко пъти *езиче,* нашупи устата си, взе да млящи и изплака (Ел. Пел., Летен ден, 187).

В редица случаи умалителното е наситено изключително с емоционалност, както е в следния случай:

Видиш ли, че тоя хапльо е страшно подло *човече*? (Вазов, Съч. XXII, 80).

Умалително-емоционално е значението и при имена като *облаче, камъче, поточе* и др.:

Само няколко *облачета*, със златорумени краища към запад, се усмихваха още на слънцето от своята ефирна височина (Вазов, Съч., XXII, 88). И пак се върна дивни май / ... / червени *облачета* рой / летят чевръсти в небесата (П. П. Славейков, Немски поети, 48). Кристални *поточета* бягаха из моравите и измежду кичестите дъбови горици (Вазов, Съч., XXIII, 136).

Умалителни, образувани от имена, чието лексическо съдържание обикновено не се свързва с представа за физическа големина, изразяват емоционалност, съдържанието на която се определя както от лексическото значение на основната дума, така и от отношението на автора към обекта. Такива умалителни са напр. *войниче, чиновниче, чираче, вестниче* и др.:

Около тях се въртят млади *войничета* в широки мундири (Ел. Пелин, Летен ден, 182). Например, ако искаш да подействуваш върз някое *чиновниче*, кажи му само, че ще изработиш повишението му (Вазов, Повести и разкази, т. VI, 187). Гете в баладата си „Zauberlehrling" хубаво е характеризирал положението на *чиракетата* в поезията (П. П. Славейков, Бълг. лит., VI, кн. 1, 203). Какво ми трябва да знам, кой идиотин що му е скимнало да пише в идиотското си *вестниче!* (Вазов, Драски и шарки, IX, 113). И сега за общо учудване се казва, че едно плащано от Гьобелсовите фондове провинциално шведско *вестниче* имало достъп до най-дълбоките „тайници" на англо-съветската дипломация (В. Коларов, Против хитлеризма и неговите български слуги, 173).

Значението на умалителни със суфикс *-е* е най-често умалително-емоционално с подчертана физическа умалителност. Само при умалителни, чиито основни имена не включват представа за физическа големина, умалителността е емоционална (*чиновниче, войниче* и др.).

Суфикс *-че*

Умалителният суфикс *-че* е най-продуктивният суфикс за образуване на умалителни имена от основи на съществителни от мъжки род. Този суфикс е произлязъл от разширението на умалителния суфикс *е-* със съгласна *ч*, която се среща в основата на умалителни форми като *човече, камъче, прозорче, звънче* (вж. по-горе). При съединението на този суфикс със съществителни имена от мъжки род става промяна на рода от мъжки в среден. Суфикс *-че* се свързва с различни основи от мъжки род: имена със суфикс *-ец* (вж. стр. 275) (*старец, прозорец, търговец, софиянец, панагюрец* и др.), имена на *-ин* (*бакалин, гостенин, българин, турчин, гражданин, селянин* и др.), имена на *-тел* и *-ар* (*писател, учител, овчар, бръснар* и др.), както и имена, които завършват на различна съгласна (*зъб, гълъб, разказ, косъм, водопад, корем, килим, нож, стрък, балкон, клон, дюкян, магазин, закон, гребен, въглен, куп, килер, милион, офицер, двор, бор, фенер, клас, чучур, извор, кът, пръст, брат, цвят, стих, въпрос, къс, кош* и др.). Когато суфикс *-че* се прибавя към имена с неударен суфикс *-ин*, суфиксът *-ин* изпада и умалителният суфикс се прибавя направо към основата на думата: *българин — българче, гостенин — гостенче, бакалин — бакалче, гражданин — гражданче* и др. Към едносрични и многосрични имена, свършващи на съгласна, както и към имена със суфикс *-тел* и *-ар*, суфикс *-че* се прибавя направо към основната дума: *гълъб — гълъбче, брат —*

братче, нож — ножче, килим — килимче, водопад — водопадче, зъб — зъбче, къс — късче, въпрос — въпросче, корем — коремче, разказ — разказче, извор — изворче, бор — борче, учител — учителче, писател — писателче, овчар — овчарче и др. Известна част от имената от мъжки род, които образуват умалителни със суфикс *-че*, образуват умалителни и с наставка *-ец*. Това са основни, едносрични и двусрични имена от мъжки род с различна съгласна на основата (*брат — братец, вятър — ветрец, град — градец* и др.). Тези форми се употребяват за израз на подчертано емоционално отношение, което отбелязахме вече при умалителни със суфикс *-ец* (вж. стр. 270). Умалителни с наставка *-че* се преумаляват с умалителния суфикс *-енце* (*зъб — зъбче — зъбченце, гълъб — гълъбче — гълъбченце* и др.).

Ударение. Умалителни с наставка *-че* запазват ударението си както в основната дума: *стáрец — стáрче, търгóвец — търгóвче, грáжданин — грáжданче, бълга́рин — бълга́рче, зъ́б — зъ́бче, нóж — нóжче, въпрóс — въпрóсче, слáвей — слáвейче, писáтел — писáтелче, бръснáр — бръснáрче, пúсар — пúсарче, водопáд — водопáдче, рáзказ — рáзказче, стúх — стúхче, брáт — брáтче, къс — къ́сче, бор — бóрче, úзвор — úзворче, кът — къ́тче, дюкя́н — дюкя́нче, дгъ́н — дгъ́нче, пръст — пръ́стче, клóн — клóнче* и др. Изключение прави умалителното *град — градчè, глас — гласчè* и др.

Семантика. Умалителни със суфикс *-че* са производни от названия на най-разнородни понятия. Едни от тях умаляват имена на лица: *братче, другарче, приятелче, старче*. Други умаляват имена на части от човешкото тяло: *пръстче, зъбче, коремче* и др., трети са умалителни от имена на понятия, тясно свързани с всекидневния живот: *градче, магазинче, прозорче, балконче, килерче, столче, късче, кътче* и др. Част от умалителните са производни от названия на лица с определена социална среда или от названия за народностна и местна принадлежност: *гражданче, селянче, българче, софиянче, панагюрче, свищовче* и др. Група умалителни са производни от имена на растения или части от тях: *борче, клонче, цветче, листче, стръкче* и др. Други имена умаляват названия на животни и птици: *конче, гълъбче, славейче* и др. Имена като *кладенче, изворче, ручейче, водопадче, хълмче* и други умаляват названия на предмети от заобикалящата ни природа.

Умалителни от названия на лица и части на човешкото тяло имат най-често умалително-емоционално значение, с ясно подчертана първична умалителност:

Зададе се черноок... юнак, отби се от строя, целуна на майка си ръката, сестричето и *братчето* си по челото (Вазов, Повести и разкази, VI, 125). Майка му живееше в София, с него и *братчето* му, сега в трети клас на гимназията (Вазов, Съч., XXVI, 31—32). То беше тогава едно белобрадо, мило, тумбесто *старче* (П. П. Слав., На Острова на блажените, 256). На Нонин се стори, че и това детско *гласче* потъна нейде из тая непроходима кал (Ел. Пел., Летен ден, 137). Тя цвъртеше като птичка, показвайки два реда бели *зъбчета* (Вазов, Съч., XXVI, 36).

Умалителни от названия на животни също така са с умалително-емоционално значение. Такива са например *конче, славейче, гълъбче, зайче* и др.

Скоро ли ще слънчице да пекне /.../ пак да чуя *славейче* в горица (Вазов, Лир., III, 44). Рано в света неделя отец Игнатий се метна на своето пъргаво врано *конче* (Ел. Пел., Щъркови гнезда, 82).

Някои от изброените по-горе умалителни, употребени в преносно значение, изразяват само емоционално, нежно-гальовно отношение:

О, мамке! *гълъбчето* ми ... — вайкаше отчаяно тя, като се вгледваше в лицето на детето (Вазов, Пъстър свят, 15).

В известни случаи обаче това гальовно обръщение е привидно, формално, като съдържанието е израз на лека ирония, присмех:

Добре бе, *гълъбчета*, но вие сте вече изписани и отчислени от наряд (Л. Ст., Холера, 122). Съжалявам, *гълъбче*, че лошо си ме разбрал (Ал. Конст., Бай Ганьо, 68).

Умалителни като *изворче, кладенче, чучурче, водопадче* и др. имат същото умалително значение: емоционално-нежно отношение, но с подчертана физическа умалителност:

Прозрачните струи на *кладенчето* чучуркат приятно и весело (Вазов, Съч., XXII, 43). При голото и безводно село Горна баня, в едно стръмно долче шуртеше *изворче* (Вазов, Драски и шарки, IX, 191). Дебрянски отиде при извора, но го завари пресъхнал. *Чучурчето* не съществуваше (Вазов, Пъстър свят, 32). Какво е това? Пенести планински поточета и кристални ручейки, които се спущат във вид на многобройни *водопадчета*, едно въз друго наслагани (Вазов, Великата Рилска пустиня, 11).

Подчертана физическа умалителност сочат имена на растения и части от тях, като *стръкче, цветче, клонче* и др.:

Аз носех прегърнат до гърдите си големия сноп иглика. Тя почна да пада на *стръкчета* от треперещите ми ръце (Ел. Пел., Щъркови гнезда, 126). Из един такъв път, поръбен отстрани с червена слети-коса и със сини *цветчета*. . . иде един човек (Йовков, Чифликът край границата, 317). Над куностаса имаше втъкната осветена босилкова китка и върбово *клонче* от цветната неделя (Вазов, Съч., XXII, 30).

Умалителното *клонче* в някои случаи се явява в затвърдена умалителна форма в израза „маслинено *клонче*" — символ на мира.

Група умалителни, тясно свързани с ежедневния бит, като *градче, дюкянче, дворче, балконче, килерче, коридорче, прозорче, столче, звънче, късче, кътче, ножче, въпросче, стихче, разказче, листче* са названия на неодушевени предмети и понятия. Всички те сочат обикновена умалителност:

Отпред имаше градина със засъхнали цветя по лавиците и с няколко акации, под които, на сянка, бяха наредени кръгли масички и ниски плетени *столчета* Йовков, Чифликът край границата, 11). Само едно малко, тясно, защитено с железни пръчки *прозорче*, светеше още (Вазов, Немили-недраги, 3). Пътници постоянно минуваха в *коридорчето* с куфари и вещи (Вазов, Съч., XXVI, 26). Весело *звънче* кротко и равномерно дрънкаше и пееше като шурче надалече из свежия въздух (Ел. Пел., Щъркови гнезда, 43). От сега виждам веселите летни къщи и вилици, които до някога. . . ще оживят това спокойно и пресно *кътче* в балкана (Вазов, Пътни бележки, 35). След обед стигнахме в едно чисто *градче*, което се намираше на около петдесет километра от Ню Йорк (Гьон. Бел., Какво видях в Америка, 221). Гледаме малкото, но спретнато и добре наредено *дюкянче* (в. Работническо дело, 1950). От онези купища ръкописи, плод на тридесетгодишен денонощен труд, не се отърва ни едно *листче* (Ст. Мих., Изт. лег., 13). Бяха издадени и хвърчащи *листчета* с подходящи текстове и лозунги (в. Отечествен фронт, 1950). Трябва да се съберат статистики, да се изучат отделни въпроси, свързани с отделни *въпросчета* (Ел. Пел., Аз, ти, той, 112).

Някои от тези имена могат да изразят и изключително емоционално отношение, обаче при употреба в преносен смисъл, като стилна особеност на автора за израз на неговото иронично, презрително отношение:

За *кътче* на трапезата държавна / стреми се сит и гладен, мъдри, прости (В а з о в, Лир., III, 137). Едно хумористическо *листче* на драго сърце прие и печата грубите му нападения на списанието и на редакторите му (В а з о в, Пъстър свят, 145).

Умалителни имена, производни от названия на лица, означаващи народностна и местна принадлежност или социална среда, обикновено се срещат в първично умалително значение:

При полусрутените зидове на една запустяла мелница пред мене се изпречиха една циганка и едно *циганче* (С т. М и х., Изт. лег., 81). Седна консулът в файтона, намести при себе си малкото *селянче* (А л. К о н с т., Съч., I, 283). Кой е убитият?— попита той тихо.—Стоян Ихчиев... *панагюрчето* (П. В е ж., Вт. рота, 132). Кой е тоз авторът на поемата? — Владимир Бръчков, *свищовче* (В а з о в, Хъшове, 28).

Имена, които означават професия, служба, са от такъв характер, че не съдържат в лексическото си значение представа за големина, обем. Поради това и съответните умалителни не могат да имат първична умалителност, а са израз на емоционалност, различна — според отношението на автора към обекта:

Пленница е, бреговчанка. . . Сега е под покровителството на негова милост. . , същият, който я пленил, — и докторът посочи едно младо, русо *офицерче* (В а з о в Нова земя, Съч., XXIV, 142). Илийчо Кондаков. . . ще получи от държавата и от спестяванията на хиляди други чиновници: нещастни разсилни, *писарчета*. . . дребната сума 166,200 лв. (В а з о в, Драски и шарки, IX, 41). Повече от всичко друго го дразнеше голямата, суетливо шумна компания на подпоручик Личев от млади, добре сресани *офицерчета* (П. В е ж., Вт. рота, 203). Написах статия, горчива и смела . . Напечатаха я в един седмичен лист. Че като ме юрнаха. . . срещу мене се нахвърляха писатели, *писателчета*, разни известни и неизвестни авторитети (Е л. П е л., Аз, ти, той, 151—152).

Отслабване на умалителното значение в някои случаи. При разглеждането на умалителни със суфикс *-че* прави впечатление, че някои от тях до голяма степен са загубили умалителното си значение. Такива са например *момче, врабче* и др. Така умалителното *момче* е умалително от съответно име *момък,* което в съвременния книжовен език сравнително по-рядко се употребява. Вместо него се явява умалителното *момче,* не в значение на по-голямо дете, юноша, а в значение на младеж. По този начин представата за умалителност изчезва. При *врабче* също не се чувствува ясно умалителност, понеже умалителната форма се употребява в повечето случаи вместо обикновената *врабец.* Умалителната форма почти е изместила обикновената и при употребата на умалителното не се чувствува ясно значението му:

Цветът се ронеше от едно клонче, на което играеха две *врабчета* (В а з о в, Съч., XXIII, 106). Сити *врабчета* се боричкаха в клоните на бора (Е л. П е л., Гераците, 11).

Тук изместването на обикновената форма от умалителната се дължи вероятно на това, че понятието означава малка птичка и това налага предпочитане на умалителната форма пред обикновената, което от своя страна води до отслабване на умалителността. За подсилването ѝ се образува преумалителната форма *врабченце* (вж.

стр. 308), при която не се чувствува пресилена умалителност, а обикновено, първично умалително по форма и значение.

Лексикализиране на някои умалителни като самостоятелни думи. Между умалителните със суфикс *-че* се срещат и умалителни, които са разширили значението си и означават други понятия, различни от неумалителното. Такова е например умалителното *венче* в значение *венче на цвете*. В случая умалителната форма е основна дума за даденото понятие, която няма нищо общо със значението на неумалителната дума, от която е произлязла.

Умалителни само по форма. Група умалителни са названия на малки деца и предмети. Едни от тях имат съответна основна форма: *левче (лев), грошче (грош),* обаче основната и умалителната форма означава едно и също понятие, т. е. еднакъв по големина предмет, затова и двете сочат едно и също съдържание. В такъв случай умалителната форма е разновидност на обикновената. Други, като *кърмаче, пеленаче,* нямат съответна обикновена форма. При тях самото понятие разкрива значението на думата: *пеленаче*— дете в пелени, *кърмаче* — дете, което се кърми. В случая в съдържанието на понятието се включва ясно и неговата големина. Думата съществува само в тази форма, която е умалителна, но без съответна основна дума. Като по-ново умалително по форма, което сочи физическа умалителност, но няма съответна обикновена дума, е например *септемврийче* — дете, член на организацията „Септемврийче". Накрая трябва да спомена и умалителни, които не само че нямат съответна обикновена форма, но и не сочат в съдържанието си подчертана физическа умалителност, а само по форма са умалителни. Такива са например *кокиче, глухарче, разковниче, димитровче, гергьовче* (видове цветя) и *попче* (вид риба).

Промяна в семантиката на някои умалителни имена. Някои умалителни с наставка *-че* са променили значението си, и то от няколко години насам. Такова е умалителното *другарче.* След 9. IX. 1944 г., поради широката употреба на думата *другар* в обръщения, съответното умалително от това понятие се среща много често в разговорната реч в звателна форма, като израз на привидна интимност, подобно на *братле, приятелче,* а често пъти и при укорителна забележка.

Прави впечатление, че по-голям брой от посочените умалителни със суфикс *-че* са с умалително-емоционално значение, с подчертано първично умалително значение. Малък е броят на имена с изключително емоционално значение. Това са умалителни, производни от названия, означаващи професия, служба. Оттук може да се направи изводът, че умалителни със суфикс *-че* имат предимно умалително-емоционално значение, с ясно изразена първоначална умалителност. Между умалителните с наставка *-че* се забелязват такива с отслабена умалителност *(момче, врабче),* лексикализирани умалителни *(венче),* умалителни само по форма *(кърмаче, левче, гергьовче* и др.).

Суфикс *-ле*

Умалителната наставка *-ле* е слабо разпространена в книжовния български език. Произлязла е от разширението на умалителния суфикс *-е* със съгласна *-л*, която се е съдържала в изходната основа на умалителни като *петле, козле* (срв. *петел, козел*) и др. От такива умалителни имена суфикс *-ле* се отделя като самостоятелен умалителен суфикс и се присъединява към основни имена от мъжки и женски род, при което става промяна на рода от мъжки и женски в среден. Наставката *-ле* се присъединява обикновено към едносрични съществителни от мъжки род, които свършват на различна съгласна: *брат — братле, нос — носле, врат — вратле, град — градле* и др. Основни имена, които образуват умалителни с този суфикс, се свързват и с други умалителни суфикси — *-че, -ец: братче, братец, носец, градче, градец* и др. Умалителни с наставка *-ле* се преумаляват с умалителния суфикс *-енце: братле — братленце, носле — носленце* и др.

Ударение. Ударението при умалителни с наставка *-ле* пада винаги върху умалителния суфикс: *брат — братлѐ, нос — нослѐ, град — градлѐ, врат — вратлѐ* и др.

Семантика. Изброените по-горе умалителни изразяват обикновено умалително-емоционално отношение. Емоционалността в повечето случаи е пренебрежителна, насмешлива. Така умалителното *братле* се среща най-често като обръщение, израз на привидна интимност, без да се чувствуват определно подбудите за нея:

Ще товарим към четири часа. . . — Защо към четири? — Тогава ще дойдат варелите. . . Но ти, *братле*, не се ядосвай — тъкмо ще поскитаме из града (П. Вежс., Вт. рота, 91). Хиляди извинения, ваше превъзходителство. Генерал-майор от придворните войски, така ли? . . . — Глупости, *братле*. Аз не съм официално лице (в. Отечествен фронт, 1950).

Умалителни като *носле, градле* изразяват първично умалително значение, в известни случаи придружено и с емоционално-пренебрежителен, насмешлив елемент:

Лицето на детето бледнееше бързо. . . Дори *нослето* му изтъня и се заостри (Г. Караславов, Снаха, 41). — Емоционален елемент се чувствува в последното умалително в изрази като „чипичко *носле*", „вирнато *носле*". — И гледаш на тази харта пътя през Ниагара. Че то няма път! . . . Тук-там за хатър написано с микроскопически букви по някое *градле* (Ал. Конст., До Чикаго и назад, 56).

II

Умалителни суфикси за имена от женски род

Суфикс *-ка*

Умалителният суфикс *-ка* е много продуктивен и широко разпространен в български език. Той се прибавя към основи на имена от женски род, завършващи на *-а, -ина, -ица, -ия*. При това свързване на суфикс *-ка* с основи на съществителни от женски род в някои случаи крайната съгласна на основата се променя, а в други остава непроменена. Когато суфикс *-ка* се прибавя към основни имена, завършващи на *-а*, обикновено не става промяна на крайната съ-

гласна: *поляна — полянка, ливада — ливадка, риба — рибка, гъба — гъбка, лопата — лопатка, цигара — цигарка, гуша — гушка, буза — бузка, минута — минутка* и др. Обаче, когато към основни имена на *-а*, в чийто суфикс има задноезични съгласни *к, г, х*, се прибавя наставката *-ка*, последните съответно минават в *ч, ж, ш: библиотека — библиотечка, пътека — пътечка, тояга — тояжка, дреха — дрешка* и др. Подобно явление с промяна на крайната съгласна имаме и при съединяването на суфикс *-ка* с основни имена на *-ца* или *-ица*, при което се образуват умалителни имена със суфикс *-чка* или *-ичка*, получен от съединението на двата суфикса *-ца* + *-ка* и *-ица* + *-ка* и прегласа на *ц* в *ч: буца — бучка, възглавница — възглавничка, кошница — кошничка, улица — уличка, лъжица — лъжичка, работилница — работилничка* и др. Умалителните форми на *-ичка* обаче не трябва да се смесват с образуваните посредством същия суфикс *-ичка* преумалени имена, получени от умалителни имена на *-ица* и умалителния суфикс *-ка: женица — женичка, главица — главичка* и др.

От основни имена от женски род, които завършват на *-ина* и умалителната наставка *-ка* се образуват умалителни със суфикс *-инка: градина — градинка, месечина — месечинка, светлина — светлинка, височина — височинка, картина — картинка* и др.

При съединяването на основни имена на *-ия* с умалителния суфикс *-ка*, крайното *я* се редуцира в *j*, което остава към основата, като по този начин се образуват умалителни с разширен суфикс *-ийка: търговия — търговийка, ракия — ракийка, статия — статийка, история — историйка* и др.

Голяма част от умалителни със суфикс *-ка* се преумаляват с умалителната наставка *-ица*, като при съединението на суфикс *-ка* и *-ица к* се палатализира в *ч* и се образува суфикс *-чица: ливадка — ливадчица, рибка — рибчица, градинка — градинчица, кутийка — кутийчица* и др. Не се преумаляват само умалителни имена с наставка *-ичка*.

Умалителният суфикс *-ка* от своя страна преумалява умалителни имена от женски род със суфикс *-ица: къщица — къщичка, горица — горичка* и др. Тези умалителни ще бъдат разгледани в една от следващите глави.

Ударение. За забелязване е, че ударението е неподвижно, т. е. редовно запазва мястото, което има в основната дума. Ако в основната дума ударението пада на някоя от първите срички, при умалителното име остава на същото място: *бу̀за — бу̀зка, гу̀ша — гу̀шка, пътѐка — пътѐчка, дрѐха — дрѐшка, истòрия — истòрийка, у̀лица — у̀личка, възглàвница — възглàвничка, книжàрница — книжàрничка* и др. Когато в основната дума ударението пада на суфикса, в умалителната дума се запазва на умалителния суфикс: *— търговѝя — търговѝйка, ракѝя — ракѝйка, лъжѝца — лъжѝчка, тепсѝя — тепсѝйка, кесѝя — кесѝйка, панѝца — панѝчка, чинѝя — чинѝйка* и др. При умалителни на *-инка*, образувани от имена на *-ина*, в зависимост от това, дали при основната дума ударението пада на последната или на предпоследната сричка на суфикса, имаме две групи имена: едни с уда-

рение на гласна *и (-ѝна)* и други с ударение на гласна *а (-инà)*. Ударение на гласна *и* имат имена като *градѝна — градѝнка, долѝна — долѝнка, месечѝна — месечѝнка, маслѝна — маслѝнка, сланѝна — сланѝнка, картѝна — картѝнка, годѝна — годѝнка* и др. Имена с ударена гласна *а* са напр. *височинà — височинкà, светлинà — светлинкà, котловинà — котловинкà, хладинà — хладинкà, топлинà — топлинкà, новинà — новинкà* и др. Изключение от това правило правят умалителните *женка* и *душка*, при които има промяна на ударението от основната дума: *женà — жѐнка, душà — дȕшка.*

Семантика. Когато разглеждаме умалителни имена със суфикс *-ка* в семантично отношение се вижда, че те сочат преди всичко физическа умалителност. Умалителни с наставка *-ка* умаляват названия на предмети от околната природа. Такива са: *полянка, ливадка, моравка, пътечка, котловинка, височинка, долинка, долчинка, градинка, падинка* и други от съответни основни имена: *поляна, ливада, морава, пътека, котловина, височина, долина, долчина, градина, падина* и др. Тези умалителни са производни от имена на конкретни предмети, при които може да се говори за определена големина и затова съответните умалителни обикновено имат умалително-емоционално значение с ясно подчертана физическа умалителност:

Промъквам се между къпините и поемам по тясната *пътечка* (Л. Ст., Хол., 123). В резултат на извършената досега строителна работа са построени много волейболни игрища, *пътечки* за покриване нормите от комплекса ГТО (в. Работническо дело, 1950). По малките цветисти *полянки* зайци, отдадени на влечението на сърцата си, не чуваха чуждите стъпки (Ел. Пел., Под манастирската лоза, 54). На тия тераси се зеленееха сенчести дървеса, лозя, миришеха из лехичките хубави цветя, красяха ги *моравки* с мраморни кладенчета (Вазов, Светослав Тертер, 36). Снегът проредя по баирите, а вполето само тук-там в някоя *долчинка* още лъщяха бели петна (Кр. Григоров, Новодомци, 16). Към осем часа от далечната горичка внезапно изскочиха три немски танка и се насочиха бързо към *височинката* (П. Веж., Вт. рота, 134). Какво разкошно селце, какви величествени околности: от една страна гигантският пролом на пъстрите скали, по средата зелена *долинка*, разцепена с лъкатушната река (Ал. Конст., Съч., I, 104). Къщичките бяха вече готови, дори пред всяка от тях имаше по една малка *градинка* от посята трева (Гьон. Бел., Какво видях в Америка, 151).

У автори от по-стара епоха, творчеството на които е по-тясно свързано с народния патриархален бит, умалителни като *градинка* съдържат и силно подчертан емоционален елемент:

Момиченцата шетат по къщите си, садят цветиче в *градинките* си и пеят своите песенчици (Л. Кар., Българи от старо време, 73). Мили ми, аго, ливади, свидна ми мала *градинка*! (П. Р. Слав., сп. Читалище, III, 1873, кн. 10, 938).

Във всички почти горецитирани примери, наред с първоначалното умалително значение се чувствува ясно и емоционално-гальовно отношение, обаче при всички случаи физическата умалителност е ясно подчертана.

Друга семантична група умалителни са производни от названия на животни и растения: *рибка, катеричка, гъбка* и др.

При езерото те се спряха *няколко* време и гледаха *рибките* (Вазов, Нора, 55). Някои от тях (болярките) милваха на скута си опитомени *катерички* или бели пухкави зайчета (Ст. Загорчинов, Ден последен, 110). Пред нас на едно малко по-оголено място се бялват някакви топчета... — *Гъбки, гъбки!...* — И бързо се навеждам над тях. Колко са хубавки! (Т. Г. Вл., Преживяното, I, 206).

И при тези случаи значението е умалително, често пъти придружено и с ясно изразено емоционално-гальовно отношение.

Голяма част от умалителните с наставка *-ка* умаляват имена на неодушевени предмети и отвлечени понятия, повече или по-малко свързани с всекидневния ни бит. Такива са напр. *библиотечка, цигарка, тояжка, лопатка, дрешка, ризка, възглавничка, поличка, паничка, лъжичка, чинийка, тепсийка, кутийка, картинка, бакалничка, воденичка, уличка, книжарничка, работилничка, кошничка, кесийка, ракийка, статийка, брошурка, търговийка, историйка, минутка, годинка, новинка, светлинка* и др., от съответни обикновени имена *библиотека, цигара, тояга, лопата, дреха, риза, възглавница, полица, паница, лъжица, чиния, тепсия, кутия, картина, бакалница, воденица, улица, книжарница, работилница, кошница, кесия, ракия, статия, брошура, търговия, история, минута, година, новина, светлина* и др. Повечето от посочените умалителни са образувани от имена на конкретни понятия, предмети, при които се включва представа за обем и големина, поради което съответните умалителни съдържат реално умалително значение:

И вътре не беше много по-различно: ... таблен креват с месингови топки и плетена кувертюра... и може би само една малка дървена *библиотечка* повече, отколкото из еснафските къщи в родната му страна (П. Вежс., Вт. рота, 72). Във всички полски будки на тракторните бригади има *библиотечки*, където има нови вестници (в. Работническо дело, 1949). Той един се мяркаше из улицата и тупаше с *тояжката* си по калдъръма (Вазов, Съч., XXIII, 191). По нейните (на елхата) тъмнозелени клони... висяха във вид на фарфорови чашки или цветни кандилца многобройни *кошнички* с конфетки (Вазов, Утро в Банки, 35). Аз държа в ръка една издялана като *лопатка* тресчица (Т. Г. Вл., Преживяното, I, 154). Чистият бял чаршаф бе дигнат, *възглавничките* съблечени от белите си облекла (Вазов, Съч., XXVI, 136). На едната *поличка* стоеха наредени всичките му лекарства (Вазов, Съч., XXII, 35). На здраве... — и Гинка зема с *лъжичка* сладко (Вазов, Пъстър свят, 140). Измитите кичести овошки по градините бяха светнали от пресната и техните зелени усмивки веселяха кривите *улички* на селото (Ел. Пел., Земя, 107). Той имаше малка *работилничка*, в която поправяше велосипеди, примуси (Йовков, Приключенията на Гороломов, 207). И извади емфията си *кутийка* и смръкна емфие (Вазов, Чичовци, 26). Тя надроби попара на детето си в една *паничка*. Той имаше малка *книжарничка* в покрайнините на града. Момичето сипа сладко в *чинийките* и почерпи гостите. Баницата в *тепсийката* беше малко припечена.

Умалителни от имена на дрехи най-често покрай обикновеното умалително значение изразяват и емоционално отношение — пренасяне на чувството от лицето към предмета или пък подценяване, снизхождение към нещо незначително, грозно по вид, изтъркано, окъсано:

Децата изпищяха от ухапването на лютия студ и тоз час изскокнаха навън, обвити почти в парцали, а малките само по *ризки* (Вазов, Повести и разкази, VII, 118). Майката го извади (детенцето) от водата, позави го с някакви *дрешки* и го остави върху разхвърляния креват (Гьон. Бел., Какво видях в Америка, 185). През избелялата му *дрешка* се показваше лакътят (Хр. Смирн., Съч., III, 197).

Малка част умалителни със суфикс *-ка* са производни от названия на конкретни понятия, тясно свързани с човека. Такива са основни имена на части от човешкото тяло *(гуша, буза)*, названия на храни, питиета и други подобни *(малина, ягода, череша, маслина, блажнина, ракия, цигара)*. Всички умалителни от тези имена изразяват най-често емоционално отношение: нежно-гальовно или

предпочитание към нещо хубаво, вкусно, или чувство на приятност, удоволствие:

Погледът на тия очи озарява с чудна благост... това лице, това хубаво носленце, тия мънички, алени уста, тая мъничка брадичка, под която се крие бяла *гушка* гургувичина (Ел. Пел., Пижо и Пендо, 90). Загалиха, замилуваха, зацелуваха по надутите *бузки*, по гойните меки ръчици детето (Вазов, Утро в Банки, 41). Иване бре,... качи се на черешата и набери ми малко *черешки*! (Л. Кар., Маминото детенце, 14). Тук-там, в страни, закъснели *ягодки* и редки малини привличат по един-двама от компанията (Хр. Смирн., Съч., III, 148). През пости в тиганя тя ще сипе и зехтинец, ще опържи някой път и *маслинки* (Т. Г. Вл., Преживяното, I, 66). И тютюн има, български, нали? Браво! Я чакайте да завъртя една *цигарка* (Ал. Конст., Бай Ганьо, 27). Те се залисаха с други приказки и не сетиха кога се свърши *ракийката* (Т. Г. Вл., Дядовата Славчова унука, I, 122).

Някои умалителни с наставка *-ка* изразяват изключително емоционално отношение, както например умалителното *вдовичка*. Това умалително е производно от основна дума, чието лексическо значение не позволява да се говори за физическа големина, поради което и производното умалително не може да изрази обикновена умалителност, а само емоционалност, най-често лека ирония, подигравателно отношение от страна на автора:

Той бе описал с крайна подробност... душата и тялото на всички жени... най-много на *вдовичките* (Ел. Пел., Под манастирската лоза, 67). Сред пъстър рой моми сполучва той да зърне / *вдовичка* младичка — с натъпкана торба (К. Христов, Избр. стих., 163).

И при умалителни като *статийка, поезийка, историйка, търговийка*, характерът на умалителното значение се определя от лексическото значение на основната дума. В основните имена на тези умалителни, а именно — *статия, поезия, история, търговия*, се чувствува в зависимост от характера на всяка една от тях значение на сериозност, значителност, поради което умалителните от тях придават снижаващо, насмешливо значение на понятието, омаловажават неговото съдържание:

Едно хумористично листче на драго сърце прие и печата грубите му нападения на списанието и на редакторите му... Той ставаше изведнъж критически авторитет и знаменитост, и то само с няколко *статийки*! (Вазов, Пъстър свят, 145). Обичаше жените и си имаше *историйки* (Ел. Пел., Летен ден, 20). Сега какво правиш? — *Търговийка* (Г. Стаматов, Разк., I, 104).

Посочените умалителни са стилна особеност на автора. Чрез тях той изразява своето иронично отношение.

Умалителни от имена на отвлечени понятия, които не посочват определен обем и големина, но са свързани с представа за време (минута, година) или въздействуват на зрението, осезанието ни (светлина, хладина), означават приблизителност, по-слаба степен на значението на понятието или емоционално отношение:

Извинете, ще ви оставя само за една *минутка*, каза госпожата (Ал. Конст., Бай Ганьо, 44). Господин докторе, една *минутка* желая да ви видя! (Вазов, Съч., XXV, 103). Само далеч блещукат слаби *светлинки* — може би села или складове (Л. Ст., Хол., 13). Каква *хладинка*... Хубаво е тук у вас — каза Захария (Йовков, Ако можеха да говорят, 103). Приятна и успокоителна му беше и ласката от *хладинката* на ветреца, който подухваше насреща им (Ем. Коралов, Дъщерята на партизанина, 79). Искаше им се да полегнат някъде на сушинка, да подремнат малко с лице към небето и слънцето да облива с приятна *топлинка* лицата и голите шии (П. Веж., Вт. рота, 86).

От изброените умалителни *годинка* се среща най-често с различно емоционално значение, в зависимост от отношението на лицето към обекта:

Нектарът в чашата изпийте го докрай, / вкусете радостта на вашите *годинки* (Вазов, Лир., III, 70). В стаята влезе момченце на около четири *годинки* (Т. Г. Вл., Съч., II, 46). Ще стане то... И не е далеч. Още две *годинки* (Т. Г. Вл., Съч., II, 109). Той бе очаквал с такова нетърпение да си дойде Симо... да подемат имота му, че му бяха отежнели *годинките*, а то какво излезе... (Кр. Григоров, Новодомци, 12).

Към категорията умалителни със суфикс *-ка* спадат и такива умалителни имена, в които се забелязва отслабване на умалителността, други — при които се загубва умалителността в дадено значение, умалителни, които имат само умалителна форма, и такива, които променят изцяло семантиката си.

Отслабване на умалителното значение на някои умалителни имена. Начало на отслабване на умалителността се забелязва при умалителни като *лястовичка, теменужка, пеперудка*. При някои от тях, на места, все още се чувствува ясно умалителното значение:

А щом пролет настане, ще дойдат /малки *ластовички* в наш'те места (Вазов, Преводи, 81). Чевръстокрили / со весел чуролик и *лястовички* мили /... се вият (П. П. Слав., На Острова на блажените, 143).

Обаче в други случаи умалителността е затъмнена:

Над прозорена под стряхата сънливо пропищяват в гнездата си *лястовичките* (Ел. Пел., Земя, 106). Подобни примери на затъмнена умалителност се явяват и при умалителните *теменужка* и *пеперудка*: Аз най-голяма съм, че най съм красна / отвърна *теменужката* напета (Вазов, Лир., III, 153). Окото без насита лети от цвят на цвят.../ и, като чучулига, ту в небесата сини /потъва.../ ту, като *пеперудка*, тук долу си играй (Вазов, Лир., II, 15).

Такъв е бил случаят например с умалителното *птичка*, но при това умалително процесът на загубване на умалителността е вече завършен напълно и днес *птичка* се схваща като успоредна, основна дума на птица, образувана с друг суфикс:

Техните строги, мълчаливи фигури... стърчаха денонощно наоколо с такава вярност и бдителност, че *птичка* не можеше да мине незабелязано (Ел. Пел., Щъркови гнезда, 153—154). *Птичките* са забягнали далеч из хладните усои и не им се чуе гласът (Ел. Пел., Летен ден, 160). Тъй са и децата — пораснат, станат големи и... хвръкнат като *птички* (Йовков, Женско сърце, 201). Ни една *птичка* по дърветата ѝ [на градината], ни една шумка по клоните им (Вазов, Драски и шарки, 164).

Във всички цитирани примери не се чувствува умалителност, била тя обикновена, или емоционална. Навсякъде при тези случаи умалителното *птичка* би могло да се замести със съответната основна дума *птица*, при което няма да се почувствува някаква промяна в значението.

Загубване на умалителността в дадено значение на някои умалителни имена. Някои умалителни, като *книжка, баничка, фанелка* и други, загубват умалителността си в някои свои значения. При такива умалителни се чувствува ясно връзката между умалителната и основната дума. Обаче в определено значение тази умалителна форма се явява основна дума за дадено понятие. Така *книжка* в значение: *чекова книжка, спе-*

стовна книжка, пенсионна книжка е основна дума за даденото понятие. Същото е и при умалителните *баничка* и *фанелка*. *Баничка* в значение на малки триъгълни или четириъгълни парчета баница се употребява само в тази умалителна форма:

В близко време ще бъдат пуснати в продажба и *банички* (в. Отечествен фронт, 1950). Купих си за закуска *банички*.

Умалителното *фанелка* означава долна фанела, без ръкави, за разлика от фанела с дълги ръкави (памучна или вълнена). При такива умалителни, както казахме вече, връзката между умалителната и неумалителната дума се чувствува, защото основното понятие е същото, но видоизменено по форма.

Лексикализиране на някои умалителни имена като основни думи. Други умалителни имена разширяват значението си и стават основни думи за дадено понятие, което е коренно различно от това на неумалителната дума. Така напр. *чашка* в значение *чашка на цвете*, където умалителната форма означава съвсем друго понятие, няма никакво умалително значение. Тук имаме разширение на значението на умалителната дума, получено въз основа на външно сходство между двата предмета. Умалителността е запазена само във формата, а значението се е специализирало и става отделна лексема, основно име за даденото понятие. Подобен е случаят и с *електрическа крушка* и с *трапчинка* (на буза), които са производни умалителни по форма от име на предмет, с който по съдържание са коренно различни, но имат известно външно сходство с него: *трапчинка* — малка трапчина, дупчица, и *електрическа крушка* — подобна по форма на плода круша. И тези умалителни са такива само по форма, понеже са основни думи за даденото понятие.

Промяна в семантиката на умалителни имена. Освен отслабване или изчезване на умалителното значение, при умалителни със суфикс-*ка* се явяват и случаи, където отделни умалителни имена променят коренно семантиката си и съвършено загубват първоначалното си умалително значение. Такива са например умалителните *мамка* и *женка*. Така, в по-ранен етап от развитието на езика ни, тези умалителни са били израз на емоционално-гальовно отношение:

Искаш ли, русолика *женко*, / о светлост на очите ми, / от всички зверове, събрани /на купища около тебе/ хорà да гледаш и игри? (Ст. Мих., Поема за злото, 19). О-ле-леле, *мам-мам-ко*, убих се, говорил чорбаджийският син и лицето му било червено като божур (Л. Кар., Маминото детенце, 15).

Тези умалителни са производни от имена, чието лексическо значение не се свързва с представа за физическа големина. Умалителността при тях е израз на емоционално отношение. За посочените по-горе случаи тази емоционалност е израз на обич, нежност, привързаност. Днес тези умалителни форми не се срещат в това значение в литературния български език, а само в народния говор, и то в пейоративно, вулгарно значение, както е в случая:

Не бил съдия, а?... Той с нас подиграва ли се? — И закона щял да извърта пък... — Виж я ти тая *женка* гражданска! (Йовков, Приключенията на Гороломов, 69).

Тук ясно личи, че умалителността е само израз на вулгарно, хулно отношение, независимо от пола на лицето, с което се свързва. Същото важи и за умалителното *мамка*.

Друго умалително с емоционално-гальовна отсянка, при което няма промяна в семантиката, но което днес почти не се среща в литературния български език, е умалителното *душка*. То се явява рядко, и то само в звателната си форма:

Дойди, добър е бог, о *душке* / . . . / Нему живота си дължим (Ст. Мих., Поема на злото, 23).

В съвременния български книжовен език са се наложили другите умалителни форми за това понятие, а именно *душица* и *душичка*, със същото значение.

Умалителни имена само в множествено число. Като особени случаи, разновидност на умалителната форма при умалителни със суфикс *-ка*, ще отнесем и една малка група имена от мъжки род, които образуват умалителна форма само в множествено число. Такива са умалителни като *зъбки, мустачки, панталонки* и др. от съответни основни имена: *зъб — зъби, мустак — мустаци, панталон — панталони* и др. Умалителният суфикс *-ка* в мн. ч. *-ки* се прибавя към множествената форма на тези имена и образува горните умалителни. Първото от тях се явява предимно с емоционално значение, което обикновено не изключва и първоначалната умалителност:

Като божур цъфтят лица, и през засмяни / уста, ред *зъбки* се кат' маргарит лъщят (П. П. Слав., Кърв. пес., 89).

Умалителните *мустачки* и *панталонки* сочат предимно физическа умалителност:

Войниците се разтичаха и след малко доведоха ротния фелдфебел — младичък, съвсем рус подофицер с жълти *мустачки* (П. Веж., Вт. рота, 172). Детето беше облечено в бяла блузка и тъмносини *панталонки*.

По-голямата част от основните имена, които образуват умалителни с наставка *-ка*, не образуват други умалителни форми, характерни за книжовния български език. Някои имена, като *ливада, градина*, образуват умалителни и с наставка *-че: ливàдче, градѝнче*, но тези имена не са разпространени в книжовния български език. Същото важи и за имена на *-ица* и *-ия*, които образуват умалителни с наставка *-е* и *-че: възглавница — възглавничѐ, лъжица — лъжичѐ, тепсия — тепсичѐ, чиния — чиничѐ* и др. Тези умалителни са диалектни, характерни форми за западните говори и не са включени в настоящата работа. Отделни имена, като *буза, риза, ракия*, образуват умалителни и с други суфикси — *-ичка* и *-ийца: бузичка, ризичка, ракийца*. Тези имена са по-близки, обикнати от народа, и затова, навярно, за тях са създадени по-голям брой умалителни форми — израз на емоционално-гальовна отсянка.

Голяма част от умалителните със суфикс *-ка* умаляват названия на неодушевени предмети: от околната природа (*полянка, височинка, ливадка* и др.), предмети, свързани по-малко или повече с всекидневния бит (*лъжичка, възглавничка, тепсийка* и др). По-малка част се отнасят до растения и животни (*малинка, маслинка, катеричка* и др.). Всички тези умалителни са производни от кон-

кретни понятия и при тях може да се говори за физическа умалителност. Но в зависимост от лексическото значение на основната дума умалителното получава различно значение. Така умалителни от названия на околната природа показват най-често физическа умалителност, но почти винаги придружена с емоционално-гальовно отношение, тъй като най-често природата буди у нас чувства на възторг, възхищение. Умалителни от названия на предмети, свързани с домашния бит, жилищната обстановка, най-често сочат само реално умалително значение. Обаче умалителни, производни от названия на храни, питиета, при които възниква представа за нещо хубаво, приятно, вкусно, изразяват винаги емоционално-гальовно отношение, независимо от това, че предметите са конкретни и могат да включат и обикновеното умалително значение. Думи, които имат в лексическото си значение представа за сериозност, важност, образуват умалителни с емоционално ироничен оттенък (*статийка, поезийка* и др.). Малък брой умалителни са производни от имена на абстрактни понятия. Поради характера си те сочат по-слаба степен на основното понятие или изразяват различно емоционално отношение, свързано до голяма степен с лексическото значение на основната дума. От всичко казано дотук за значението на умалителни с наставка *-ка* може да се отбележи, че тая наставка показва най-често физическа умалителност. От разгледаните случаи на отслабена умалителност при някои имена от женски род със суфикс *-ка* се вижда, че тези имена са названия на неодушевени предмети или на животни и растения. Загубването на умалителността тук се явява при затвърдили се вече умалителни форми с първично умалително значение. Всички разгледани умалителни, които клонят към загубване на умалителното значение или в известни, определени случаи са го изгубили вече, са названия на предмети, които са с по-малки размери от съответния обикновен предмет *(книжка, фанелка, баничка)* или по начало са малки по вид *(лястовичка, птичка, пеперудка, теменужка)*. В резултат на предпочитаната, честа употреба на тези умалителни в един строго определен смисъл, постепенно те почват да заменят съответните обикновени форми и по този начин губят умалителното си значение. Всички изброени по-горе случаи от отслабване на умалителното значение, изгубване на умалителността в известни значения, лексикализирането на някои умалителни като имена на други понятия, коренно различни от това на основната дума, както и промяната на семантиката в отделни случаи, ясно говорят, че в речниковия състав на езика съществува непрекъснато движение. В случая изгубилите умалителното си значение думи изместват съответните основни думи, като последните, с течение на времето, изчезват от езика. От новите основни думи възникват нови умалителни форми, които обогатяват речниковия състав на езика. Лексикализирането на известни умалителни в нови думи, съвършено различни по значение от основната дума, от която са производни, както и промяната в семантиката на отделни умалителни, също така допринася за обогатяването и изменението на речниковия състав на езика.

Суфикс *-ица*

Умалителният суфиск *-ица*, наред с умалителния суфикс *-ка*, е много продуктивен при умалителни имена от женски род. Прибавя се към основни имена от женски род на *-а* и *-я*, при което не става промяна на крайната съгласна: *вода — водица, жена — женица, глава — главица, къща — къщица, трева — тревица, гора — горица, звезда — звездица, пчела — пчелица, сестра — сестрица, душа — душица, дума — думица, черта — чертица, земя — земица, педя — педица, парà — парйца, искра — искрица, дарба — дарбица, надежда — надеждица* и др. При съединението на суфикс *-ица* с имена от женски род, които завършват на съгласна, също не става промяна в основата: *свещ — свещица, част — частица* и др. Когато обаче суфикс *-ица* се присъединява към имена от женски род, които завършват на *-ка, -ца, -ха*, крайните съгласни се палатализират съответно в *ч, щ* и се образуват умалителни имена на *-чица* и *-щица*. Такива имена са например *майка — майчица, ръка — ръчица, капка — капчица, река — речица, сянка — сенчица, мравка — мравчица, кокошка — кокошчица, чушка — чушчица, дупка — дупчица, дъска — дъсчица, пръчка — пръчица, бележка — бележчица, сметка — сметчица, овца — овчица, муха — мушица, троха — трошица* и др. К то изключение умалителният суфикс *-ица* се присъединява и към основно име на *-ия* и образува умалително с разширен суфикс *-йица: ракия—ракийца.*

Умалителни имена с наставка *-ка* се преумаляват с умалителния суфикс *-ица*, при което от съединението на двата суфикса се получава също така суфикс *-чица: градинка — градинчица, пеперудка — пеперудчица* и др. Поради това, че образуваните умалителни на *-чица* са твърде много, то този суфикс по-късно се схваща като самостоятелен умалителен суфикс и започва да се прибавя към думи от женски род, които завършват на съгласна: *кръв — кръвчица, връв — връвчица, песен — песенчица* и др. (вж. стр. 300—301).

Умалителни имена със суфикс *-ица* се преумаляват с умалителния суфикс *-ка*, при което се получават умалителни със суфикс *-ичка: женица — женичка, горица — горичка* и др. (вж. стр. 295—300).

Ударение. И умалителните имена със суфикс *-ица*, подобно на тези с наставка *-ка*, по отношение на ударението се делят на две групи — с ударен и неударен умалителен суфикс. И тук ударението е неподвижно, запазва се, както в основната дума. При основни имена с ударение на първите срички ударението и в умалителните имена се запазва на същото място: *мàйка — мàйчица, кàпка — кàпчица, сѐнка — сѐнчица, мрàвка — мрàвчица, дȕпка — дȕпчица, прѐчка — прѐчица, белѐжка — белѐжчица, смѐтка — смѐтчица* и др. Когато в основната дума ударението пада върху суфикса, то и в умалителната дума остава на умалителния суфикс: *сестрà — сестрйца, главà — главйца, женà — женйца, устà — устйца, косà — косйца, брадà — брадйца, горà — горйца, тревà — тревйца, звездà — звездйца, пчелà — пчелйца, чорбà —*

чорбѝца, чертà — чертѝца, парà — парѝца, земѧ — земѝца, рекà — речѝца, ръкà — ръчѝца, дъскà — дъсчѝца и др. Отклонение се забелязва при умалителни имена от едносрични имена от женски род, завършващи на съгласна. При тях ударението се премества на суфикса: *свещ — свещѝца, част — частѝца* и др.

Семантика. Умалителните имена с наставка *-ица* умаляват названия на лица или предмети и отвлечени понятия, свързани с човека и неговия бит. Едни от тях са производни от имена на лица или части от човешкото тяло: *женица, сестрица, майчица, косица, главица, устица, ръчица, брадица* и др., от съответни неумалителни думи: *жена, сестра, майка, коса, глава, уста, ръка, брада* и др. Такива умалителни изразяват винаги емоционално отношение, израз на обич, симпатия към обекта:

Ох, мила *сестрице!* — викаше Цонка с възторг в очите (Вазов, Съч., XXVI, 48). Мома либе да прегърне / майка син, *сестрица* брат (Вазов, Лир., XXVIII, 23). Само майка ми знаеше желанието ми и се радваше — горката и кротка *женица*, бог да ѝ дари вечен мир на душата! (Ст. Загорчинов, Ден последен, 223). Зад тях слаба *женица* отчаяно чупеше пръсти и плачеше (Харалан Русев, По стръмнините, 8). В стаята влезе момченце на окол четири годинки ... с руса къдрава *косица* (Т. Г. Влайков, Съч., II, 46). Тия звънливи и ясни гласчета, тия мънички розови *устица* ... решаваха съдбата ѝ (Вазов, Съч., XXII, 67—68). Черна или руса къдра *главица*, дълга като коприна коса ... ето каква е копривщенската жена (Л. Кар., Българи от старо време, 27). Ами децата, децата горкичките. Те *майчица* никога не могат да си намерят (Ел. Пел., Щъркови гнезда, 16). Блазе на тая *майчица*, която е това момче родила (Л. Кар., Войвода, 131). Олеле, *майчице*, отидоха паричките ми! (Л. Кар., Маминото детенце, 38).

В последния случай умалителното е зов за помощ, израз на отчаяние при нещастие. Различна е емоционалността и при *ръчица*:

Тотка, която вървеше замислена, с мушната в пазвата *ръчица*, се стресна от вика на баба си (Ел. Пел., Щъркови гнезда, 166). Па с простени *ръчици* то [детето] закрета смешно с неукрепналите и разкрачени нозе (Вазов, Утро в Банки, 44). Пък и сега да ми падне в *ръчиците*, още сега ще му видя сметката! (Йовков, Женско сърце, 169). Чакай, жено врачанска, падна ли в *ръчиците* ми? — казвам си (Вазов, Двубой, 41).

Изключение от гореизброените умалителни прави *брадица*, което означава малка, обикновено рядка брада:

Той беше около шейсетгодишен човек... със слабо прошарена още рядка *брадица* и мустаци (Вазов, Съч., XXVI, 67). Мустаките му бяха пак засукани, а *брадицата* му пак неизбръсната (Ал. Константинов, Бай Ганьо, 19).

Група умалителни, производни от имена на предмети от заобикалящата ни природа или близки на човека, са такива като *водица, горица, звездица, тревица, къщица, речица*, които също така изразяват подчертано емоционално отношение: израз на удоволствие, приятност, възторг или съжаление, снизхождение:

Хаджи Генчо обича студена *водица* (Л. Кар., Българи от старо време, 9). Вода, *водица* — простена болният като из гроб (Ел. Пел., Щъркови гнезда, 141). Срещните хълмове се покриха със зелена *тревица* (Вазов, Повести и разкази, VII, 96). Чиррр! — замахна старецът с гегата и завърна овцете към лешниковата *горица*, където първите зелени стръкчета бяха вече наболи покрай храстите като младоци (А. Каралийчев, Строители на републиката, 105). Беше вече тъмно ..., но целият мрак като че беше събрал над земята, защото небето, по което горяха безброй *звездици*, беше по-светло (Йовков, Разк., III, 79). В небесата една след друга затрепкаха светли *звездици* (Ел. Пел., Летен ден, 80). Малки дървени *къщици* ... — тук-там пониквaха из пожарището (Вазов, Съч., XXV, 7). *Къщиците* се гушат, прихлупени и жалки (Хр. Смирн., Съч., III, 131). Едно време аз често съм стоял под

неговата [на явора] сянка, там на хълма над малката *речица* (П. П. Славейков, Немски поети, 7).

Умалителни от названия на храни и питиета, като *чорбица, кокошчица, ракийца,* най-често са наситени с емоционалност — израз на удоволствие, приятност:

Аз я правих *чорбицата,* много е хубава (Йовков, Вечери в Антимовския хан, 183). Ще има и *кокошчица,* и свинско (Т. Г. Влайков, Съч., III, 25). Една вечер, след като беше сръбнал *ракийцата* си, дядо Ганчо се отби в църковния двор (Г. Караславов, Селски истории, 24—25). Бива си я *ракийцата.*

Умалителни като *бележчица, пръчица, дъсчица, дупчица,* които са производни от имена, чието лексическо значение се свързва най-често с представа за големина, означават обикновено физическа умалителност:

Лицето му ... беше покрито с малки *дупчици* от шарка (Йовков, Женско сърце, 200). На тия *дъсчици* е написано точно какви агротехнически мероприятия са извършени (в. Работническо дело, 1950). Един ученик стоеше до картата и държеше издялана бяла *пръчица,* която му служеше за показалка (Йовков, Приключенията на Гороломов, 130).

Техните основни думи не образуват умалителни с друг умалителен суфикс, поради което те, и в случаи, когато изразяват емоционално отношение, се срещат само в тази умалителна форма.

При имена като *троха, част, капка, искра,* които означават нещо малко по вид, съответните умалителни подчертават умалителността:

Една хилядна *частица* само от това, което беше й казала, можеше да направи самата нея честита (Йовков, Старопланински легенди, 63). Вие стоите пред мене..., защото ви призовах; утре една моя *думица* може да ви провали в дън-земя (Ст. Мих. Изт. лег., 24). Защо не се обаждаш? Една *думица* макар (Ел. Пел., Щъркови гнезда, 110). Във огнище не блещука / нито *искрица* огън (Вазов, Лир., I, 9); Неутолима жажда гори устата му, — капка, поне *капчица* вода да има (Йовков, Песента на колелетата, 101). По тревите и билките трептяха още *капчици* от росата (Вазов, В недрата на Родопите, 83).

Умалителни като *искрица, капчица,* когато се срещат като производни от преносното значение на думата, означават, че дадено нещо се явява в съвсем слаба степен:

Само по едно чудо би могъл да се отърве от ноктите на властта. Но само тази *искрица* от надежда остаяше — и то беше надежда (Вазов, Съч., XXII, 146). В това все пак има някаква *капчица* от чувство за чест.

При тези умалителни в някои случаи до такава степен се намалява големината на понятието, че се стига до пълно отричане на това, за което се говори:

Нито *думица* не съм казал. От сутринта не съм сложил *трошица* в устата си. У този човек няма *капчица* съвест.

Умалителни като *сумица, парица, службица,* които са производни от основни имена, чието лексическо значение показва нещо ценно, скъпо, жизнено необходимо за човека, изразяват емоционалност, която подчертава, подсилва лексическото значение на основната дума:

Една *службица* би го избавила. Но служба не дават (Вазов, Пъстър свят, 91). Мястото остана във ваше владение... Ние го препродадохме — сега скоро — и изгубихме една доста голяма *сумица* в тая продажба (Ст. Мих., От развала към провала, 138—139). В малко време скътахме някоя и друга *парица* (Вазов, Драски и шарки, IX, 45). Колко съм искал да намеря ей-тъй-е пари. Де късмет, де! Дано е *парици* (Йовков, Женско сърце, 160).

Умалителни, производни от основни имена на абстрактни понятия, изразяват предимно емоционално отношение, значението на което се определя до голяма степен от лексическото значение на основната дума, както и от субективното отношение на лицето към обекта. Такива умалителни са напр. *надеждица* и *душица:*

Някои се полуизправят и гледат безпомощно, с желание да прочетат в очите на фелдшера някаква *надеждица* за себе си (Л. Ст., Хол., 65). Но човек и в най-безнадеждните минути пак търси и намира сянка от *надеждица* в нещо (Вазов, Съч., XXVI, 90).

Емоционалността при *душица* изразява най-различно отношение към обекта: обич, симпатия, състрадание или пък възмущение, презрение, ненавист:

Нямаше вече какво да го влече и задържа там освен старите му спомени . . и малките му внучета, които той обичаше да милва и които имаха бели хвъркати *душици* (Ел. Пел., Гераците, 26). Ах. Николи е такова православно и развратно преподобие, което е ритнало множество невинни *душици* в турските темници (Ботев, Съч., 301). Веригаров е една дребна *душица* и всичкият му идеал е да печели ефекти чрез шутовски остроти и плоски каламбури (Вазов, Съч., XXIV, 63). Конференции и пак конференции! . . . Горещи пориви на ледени сърца . . . велики намерения на малки *душици* (Хр. Смирн., Съч., III, 176, 177).

Често, типично за разговорния език се явява умалителното *душица* в затвърдени изрази като „яка му *душица*", „изяде ми *душицата*", „ще ми извади *душицата*".

Остарели умалителни форми. При прегледа на умалителни със суфикс *-ица* се отделят група умалителни, образувани от имена от женски род на *-а,* които в съвременния литературен български език не се срещат, въпреки че не са отслабили умалителното си значение. Те се чувствуват като остарели умалителни форми или най-малкото се схващат като диалектизми. Такива са напр. умалителните: *устници, бузица, песница, буквица, лампица, чашица, лулица, стълбица, вратица, ризица, книжица, кърпица, роклица, стаица, годиница* и др. В по-ранен стадий от развитието на литературния ни език те са били характерни, живи форми. Ще посочим някои примери:

Слънцето не може да пробуди нито едно зрънце в заспалата земя, не може да роди нито една *песница* (Вазов, Пъстър свят, 4). Газева *лампица* свети в бедната хижа (Вазов, Разк., етюди, 15). В тясното дворче, пред *стълбиците* шумяха смесени гласове (Вазов, Съч., XXII, 137). Другия, къса *лулица* засмукал / гледа из нея как пушек се вий (П. П. Слав., Немски поети, 67). Черни очи, вити вежди, бели лица, хримизни *бузици*, алени *устници* (Л. Кар., Маминото детенце, 3). *Книжици* си купуваме/ и четеме ги (Л. Кар., Стих., 99). А мама твърде често му даваше ту *ризица*, ту *кърпица* (Л. Кар., Войвода, 150). Фуражката на кондуктора се мярна пред прозорчето на вагона, *вратицата* чатна и влакът тръгна с глух тропот (Вазов, Повести и разкази, VII, 153). Разкрачи щипците, сложи върху тях рибата и рече да я вмъкне в пещта, но *вратицата* тесни, закачи се рибата, подхлъзна се и цап! в огъня (Ал. Конст., Бай Ганьо, 63). *Стаицата*, малка и бедно постлана . . ., служеше за гостна (Вазов, Драски и шарки, 90). Той спи още, дядо . . . — каза му гавазинът . . . и го въведе в *стаицата* на портиерина (Ал. Конст., Съч., I, 287). В хаджи Генчовата *стаица* нямало така също ни картини, ни други каквито и да е украшения (Л. Кар., Българи от старо време, 83). Марковият Асен вдигаше пръчка с една червена *кърпица:* това беше знамето (Вазов, Съч., XXIII, 84). Като се убеди окончателно в простотията на немците, бай Ганьо сложи нерешително *кърпицата* с мускалите пред входа на стаичката си (Ал. Конст., Бай Ганьо, 13). Това беше една гологлава, русокоса девойка . . . със сини очи и синкава *роклица* (Вазов, Казаларската царица, Съч., XXVI, 48). На издадена плоча бе закрепена тонка сняг, а под нея във винената ни *чашица* падаха капчици водица от снега

(Вазов, Великата Рилска пустиня, 82). Тежко и горчиво ми е на сърцето, когато припомня своите млади и зелени *годинищи* (Л. Кар., Войвода, 129).

Във всички цитирани случаи умалителните форми не са характерни за днешния литературен език, особено последните няколко имена *(роклица, чашица, годинищи)*. Почти всички по-горе посочени умалителни форми се срещат в народните говори. В литературния български език се явяват с умалителния суфикс *-ичка* — преумалена форма (получена от умалителни имена на *-ица* и умалителния суфикс *-ка*): *устнички, бузичка, стълбичка, вратичка, ризичка, кърпичка, рокличка, песничка, стаичка* и др. Тези имена ще бъдат разгледани при суфикс *-ичка*.

Промяна в семантиката на някои умалителни имена. Някои умалителни на *-ица* показват промяна в семантиката си. Такива са напр. *верица, кожица, мамица*, които се срещат предимно във вулгарно, хулно значение. Умалителното *мамица* се среща и като израз на силно душевно вълнение — радост, мъка, но такива случаи са по-редки и се чувствуват до известна степен остарели:

Ах, *мамице*, дали няма да умра от радост! (Вазов, Съч., XXIII, 64).

Умалителни имена само в множествено число. Характерно за умалителния суфикс *-ица* е, че той се присъединява и само към множествената форма на някои имена, като *деца, хора, очи*, и образува съответни умалителни: *дечица, хорица, очици*. Тези умалителни се срещат само като израз на емоционално отношение.

А пред мен скемлè — на него / палаво девойче—свят: / модри две звезди *очици* / устни — росен розов цвят (П. П. Слав., Немски поети, 54). Илийца приближи детето до светлината... *Очиците*, силно потънали навътре, се поотвориха (Вазов, Пъстър свят, 9). От небето хиляди звездици, като ангелски *очици*, устремиха взор надолу (Ел. Пел., Летен ден, 38). Две *дечица* имаше като ангелчета (Т. Г. Влайков, Дядовата Славчова унука, 6). Да ми гледаш *дечицата*, да позаякнат барем при майка (Ел. Пел., Щъркови гнезда, 93).

По-разнообразна е емоционалността при *хорица*. Основно значение за това умалително е емоционално-снизходително отношение: израз на симпатия, съжаление или израз на пренебрежение:

Душевно скромни *хорица*, килийните учители, са залягали да научат учениците си криво-ляво само да четат и пишат (П. П. Слав., Бълг. лит., VI, кн. 1, 63). Тоя човек е опасен, ще изгори и невинни *хорица* (Вазов, Съч., XXII, 129). Напразно се радваха *хорицата*. Може би ще има някои подобрения, но това ще бъде временно (Йовков, Жетварят, 152). Друг път на една невяста от Ючбунар ... той предписа, вместо нужното лекарство, съвсем друго ... Ами нещастният Калудов? Ами евреинът Нахим? Те спят сега на Орландовци и той знае от що... И други, и други ... Истина, всичките тия бяха бедни и незначителни *хорица*... Но тия спомени ядосваха доктора (Вазов, Драски и шарки, IX, 78).

Голяма част от думите, които образуват умалителни с наставка *-ица*, не образуват първични умалителни с друг суфикс, освен някои от тях, като *жена, сестра, ръка, глава*, които образуват умалителни със суфикс *-че, -е, -енце (женче, сестриче, ръче, ръченце, главе, главенце)*. Това са умалителни от названия на близки на човека неща, които будят обикновено емоционално-нежно отношение, поради което то се изразява с по-голям брой умалителни форми. Обаче тези умалителни форми не са разпространени в съвременния кни-

жовен български език и не ще бъдат разгледани тук. Умалителни със суфикс *-ица* се преумаляват със суфикс *-ка*, като една група имена, а именно умалителни, образувани от имена на *-а*, образуват съответни преумалени форми на *-ичка: жена — женица — женичка, трева — тревица — тревичка* и др., а друга група умалителни от имена на *-ка* образуват съответни преумалени форми на *-чичка: капка — капчица — капчичка, пръчка — пръчица — пръчичка* и др. Интересно е, че първата група преумалени форми са широко разпространени в книжовния български език, докато втората група преумалени имена са редки, нехарактерни за книжовния български език. Изключение прави думата *ръчичка*.

Умалителни с наставка *-ица* умаляват названия на най-различни понятия: имена на лица *(женица, сестрица, майчица)*, имена на предмети от заобикалящата ни природа (*тревица, горица, звездица* и др.), имена на храни (*чорбица, кокошчица* и др.). Малък брой умалителни са производни от имена на абстрактни понятия (*надеждица, душица, дарбица* и др.). Голяма част от изброените по-горе имена са производни от имена на конкретни понятия, поради което се явява представа за физическа големина. Обаче характерно в случая е, че умалителни със суфикс *-ица* изразяват предимно емоционално отношение, без да се чувствува първично умалително значение. Малък е броят на имената, които означават само физическа умалителност. Това са умалителни като *капчица, дъсчица, бележчица*, които не само че определят умалителното си значение главно от лексическото значение на основната дума, но и техните основни думи не образуват умалителни с друг суфикс, поради което значението им, било емоционално, било първично, се изразява само с тази умалителна наставка. Интересно е да се отбележи, че при умалителни с наставка *-ица* не се забелязва загубване на умалителното значение. Напротив, тези умалителни изразяват предимно емоционално отношение, което не позволява отслабване или изчезване на умалителността. Друг характерен факт за суфикс *-ица* е, че в съвременния литературен език са отпаднали редица умалителни имена, като *стаица, ризица, роклица* и др., като се срещат в съответната преумалена форма: *стаичка, ризичка, рокличка* и др.

Суфикс *-ичка*

Умалителният суфикс *-ичка* е образуван от преумаляването на умалителни имена от женски род на *-ица* с умалителния суфикс за имена от женски род на *-ка*. Този суфикс е широко разпространен в литературния български език, тъй като голяма част умалителни имена на *-ица*, а именно тези, образувани от основни имена на *-а*, се преумаляват с наставка *ка*. При съединението на двата суфикса *ц* в *-ица* се променя в *ч* и се получава преумаленият суфикс *-ичка*. Така от умалителни като *горица, звездица, главица, ръчица, душица, сестрица* и др. и умалителния суфикс *-ка* се образуват съответни преумалени форми *горичка, звездичка, главичка, ръчичка, душичка, сестричка* и др.

Ударение. По отношение на ударението преумалените форми на *-ичка* са еднакви с умалителни на *-ица*. Едни от тях запазват ударението си на първите срички, както в основната дума и производната от нея на *-ица*: *дȕма — дȕмица—дȕмичка, къ̀ща — къ̀щица — къ̀щичка, сȕма — сȕмица — сȕмичка* и др. При основни имена с ударена крайна гласна и съответните умалителни са с ударение на умалителния суфикс: *главà — главȉца — главȉчка, горà, — горȉца — горȉчка, звездà — звездȉца — звездȉчка, душà — душȉца — душȉчка, брадà — брадȉца — брадȉчка, тревà — тревȉца — тревȉчка, сестрà — сестрȉца — сестрȉчка, женà — женȉца — женȉчка* и др. Изключение правят едносрични имена от женски род, които свършват на съгласна: *част — частȉца — частȉчка, свещ — свещȉца — свещȉчка* и др.

Семантика. Група умалителни са от названия на лица: *женичка, сестричка, мамичка*. Всички те са преумалени от съответни умалителни на *-ица: женица, сестрица, мамица*. Интересно обаче е, че в известни случаи преумалителната форма не се явява като израз на подсилена умалителност, нито в значение на съответното умалително със суфикс *-ица*. Така, докато умалителното *женица* изразява емоционално отношение към измъчена, съсипана на вид или симпатична, добра жена изобщо, то умалителното *женичка* обикновено изразява нежно-гальовно отношение към жена:

Женичката му, и другата, която после разбрах, че била нейната майка, живеят в София и сега бяха му дошли на гости (Вазов, Драски и шарки, 17). И аз ще бъда истинска твоя *женичка?* (Вазов, Иван Александър, 169). Вие се жените млади и хубави *женички* имате (Ел. Пел., Летен ден, 44).

Това умалително сочи и физическа умалителност, но обикновено в такъв случай се придружава от прилагателно, например: „Тя е малка, слаба *женичка*". Умалителното *сестричка* е с умалително-гальовна отсянка, но с подчертана физическа умалителност:

На отвода често си и играех аз — най-напред с малката си *сестричка*, после... с други деца от махалата (Т. Г. Вл., Преживяното, I, 3). При интимно обръщение това умалително изразява подсилено емоционално отношение, израз на голяма близост, интимност: Ах, Тихо, ах, сестро, само да видиш колко орли! Ах, не е на добро! — Я се остави! — Тихо, *сестричко*, не се сърди (Йовков, Старопланински легенди, 175).

Умалителното *мамичка* най-често изразява емоционално-гальовно отношение, нежно обръщение към майка:

Колко съм щастлива!... Дай да те целуна, *мамичко*! (Йовков, Милионерът, 117). Сбогом, София!... *Мамичко*, дай да те целуна (Г. Стаматов, Разк., I, 97).

Преумалени форми от части на човешкото тяло, образувани от съответни умалителни на *-ица*, изразяват обикновено умалително-емоционално отношение. Такива умалителни са например: *главичка, страничка, ръчичка, бузичка, устнички, брадичка* и др., които най-често се отнасят до малки деца, поради което умалителността е емоционално-гальовна, но с подчертана реална умалителност, за разлика от съответните умалителни на *-ица*, които изразяват изключително емоционално-гальовно отношение, независимо от големината на обекта:

Тя вдигна увитата си в стара жълтеникава кърпа *главичка* и погледна баба си (Ел. Пел., Щъркови гнезда, 166). Тъкмо сега бяха влезли децата на Джурката

и Токата ги помилва по русите *главички* (Йовков, Приключенията на Гороломов, 112). Ха, тук ръка паднала, там мъничко краченце, / или *главичка* руса на някое детенце (Вазов, Лир., I, 59). Жадуваш само да твориш... / *Главичка* детска да погалиш... (Вес. Георгиев, Партизански песни, 35). Той с любопитство следеше боричкането на ситите, с розови *бузички* деца (Вазов, Съч., XXII, 12). Усмихна ми се... Простря и двете си *ръчички*... Мънички *ръчички* (Йовков, Обикновен човек, 168). Софчето наду малките си *устнички* (Т. Г. Влайков, Съч., II, 192). Пред погледа възкръсват, минуват като живи,/... ту братя и сестрици, ...ту русокъдра дружка... и две очи засмени / и две *странички* нежни — божурчета червени (П. К. Яворов, Ант., 18).

Последните умалителни—*устнички* и *страничка*, се явяват само в тази умалителна форма. Като умалителни със суфикс *-ица* те не се срещат в литературния български език. Група умалителни са вторични умалителни от названия на предмети от околната природа: *тревичка, горичка, звездичка, водичка, рекичка* и др. При някои от тях не се чувствува подсилено умалително или емоционално значение, а по-скоро семантиката е по-различна, отколкото при същите имена със суфикс *-ица:*

Една *тревичка* се люлее висока като топола (Л. Ст., Хол., 38). Когато стигнаха малката елхова *горичка*, те се отправиха през нея по тесен коларски път (Ел. Пел., Църкови гнезда, 164). Близо до селото... се вижда ново и бяло здание посред малка *горичка* от акации (Йовков, Разк., I, 100). По него [небето] една до друга трептят *звездички* мило и хубаво (Ел. Пел., Църкови гнезда, 40). Небето е обсипано със звезди... — Ами оная там е-е... Тя е квачката. А малките *звездички* около нея са пиленцата ѝ (Т. Г. Вл., Преживяното, I, 199).

От цитираните примери се вижда, че тези умалителни изразяват предимно физическа умалителност, която обикновено не изключва и емоционален елемент, обаче съответните умалителни на *-ица*, които разгледахме в миналата глава, изразяват изключително емоционално отношение. Това ясно личи например при умалителното *водичка*, което също така има умалително-емоционално значение, обаче за израз на по-силна емоционалност се предпочита обикновено умалителното *водица:* „бистра *водица*", „студена *водица*" и др., а *водичка* най-често има първично умалително значение: „Сипи ми малко *водичка*". Умалителни като *баричка, локвичка, вадичка* са предимно с първично умалително значение:

Лек мраз смразяваше *локвичките* вода (Кр. Григоров, Новодомци, 31). Аз стоя един миг озадачен, докато от мокрите ми дрехи тече по пода вода на малки *вадички* (Л. Ст., Хол., 42). Тя [реката] е многоводна сега. Прибрала е всичките рилски поточета, *барички*, ручейки (Вазов, Великата рилска пустиня, 7).

Тези няколко умалителни са преумалени форми от умалителни *локвица, барица, вадица*, които обаче не са характерни за книжовния говор. В последния се срещат повече преумалените форми, без да се чувствува по-силна, по-подчертана умалителност, тъй като те се явяват само в тази форма.

Умалителни като *сумичка, паричка, службичка* и др. се явяват като разновидност на съответните умалителни *сумица, парица, службица* и др. И те изразяват предимно емоционално отношение:

Принципът на нашия патриотизъм са *паричките*, *паричките* и пак *паричките* (Ботев, Съч., 294). Сръчният бронеизтребител имаше сръчна ръка, и в своята професья... както сам се хвалеше, печелел добри *парички* (П. Веж., Вт. рота, 80). О, заповядайте, заповядайте, вика радостно печатарят, който вижда да се върти пред него една доста тлъстичка *сумичка* (Хр. Смирн., Съч., III, 11).

И при умалителни като *трохичка, частичка, чертичка, думичка* в семантично отношение не се забелязва разлика в сравнение със съответните непреумалени имена: *трохица, частица, чертица, думица:*

Хаджи Злати, като си доде от Божи гроб, донесе ей таково парченце от него, от честния кръст, малко, колкото една *трохичка* (Й. Йовков, Вечери в Антимовския хан, 200). Майко! Малката *думичка* литна като бяла птица към нежното небе (П. Вежинов, Вт. рота, 23). Наистина, *частичка* от своята самостоятелност българският народ все още е запазил, държейки непокътната своята армия (В. Коларов, Против хитлеризма и неговите български слуги, 41).

Преумалени форми на *-ичка,* образувани от имена на абстрактни понятия на *-ица,* като *дарбица, надеждица* и др., почти не се срещат в литературния български език. Изключение прави умалителното *душичка,* което е широко разпространено, тъй като най-често се явява като израз на емоционално отношение към лица. И тук, както и при първичната умалителна форма *душица,* емоционалното отношение е различно, в зависимост от отношението на говорителя към обекта. В случая умалителното *душичка* се явява като разновидност на умалителното *душица:*

В Хаинбоаз има и завист. Но тази завист няма нищо общо с онова скверно чувство, тъй присъщо на дребните индивидуалистически *душички* (Г. Караславов, Проходът на младежта, 60). Виж, преподавателят по ръчна работа Татьо Татев е съвсем друго нещо. Кадифе, памук, *душичка* човек, знаете. Весел, засмян, учтив и нито отсъствия пише, нито забележки прави (Чуд., Избр. произв., 201).

Преумалени имена, чиито съответни умалителни не са характерни за книжовния български език. Една сравнително голяма група умалителни, преумалени форми от съответни умалителни на *-ица,* са широко разпространени в книжовния български език. Това са названия на понятия и неодушевени предмети, близки, свързани с всекидневния бит на човека. Такива са: *вратичка, стълбичка, стаичка, лампичка, масичка, къщичка, торбичка, таблички, вазичка, чантичка, рокличка, ризичка, песничка* и др., от съответни умалителни *вратица, стълбица, стаица, лампица, масица, къщица, торбица, таблица, вазица, чантица, роклица, ризица, песница* и др. Въпреки че тези умалителни са преумалени от съответни умалителни със суфикс *-ица,* при тях не се чувствува по-голяма умалителност, тъй като, както споменахме в предния дял, тези умалителни на *-ица* не са характерни за литературния български език и преумалените форми се чувствуват като първични умалителни по форма. Изключение прави умалителното *къщица,* което е разпространено в книжовния език не по-малко от преумалената форма. Изброените по-горе умалителни със суфикс *-ичка* сочат предимно физическа умалителност:

Македонски последва бабата и в тясната подземна *стълбичка* (Вазов, Немили-недраги, 69). След туй отиде и седна по-навътре, срещу една малка кръгла *масичка* (Йовков, Приключенията на Гороломов, 31). Автомобилите профучаваха един след друг. Между тях изпъкваха такситата, които... имат на покрива си по три разноцветни *лампички* (Гьон. Бел., Какво видях в Америка, 194). Подир няколко дни Иван се настани у тях. Отредиха му *стаичка* (Г. Стаматов, Разк., I, 86). В колата са намерени пистолет, карабина... бризентна *торбичка,* пълна с патрони (в. Работническо дело, 1950). Взех си сбогом от селяните и учителя, и тръгнах, придружен от Младена, който ми взе *чантичката* с провизията (Вазов, Пътни бележки, 20). Той бе седнал пред кръглата маса... върху която в порцела-

нова *вазичка* бе натопена пъстра китка от игличина (Т. Г. Влайков, Съч., II, 199). Като да влезе в купето, видя над вратата му *таблички* с надпис: зает (Вазов, Съч., XXVI, 35). Пак задреме, и ето чедото му, Христо, по *ризичка* (Ал. Конст., Съч., I, 286). По брега бяха пръснати бедни *къщички*, между които измършавели жени простираха опушено пране (Гьон. Бел., Какво видих в Америка, 343).

Съществителното *къща* се явява и под друга умалителна форма, а именно със суфикс *-урка: къщурка*. Това умалително изразява подчертано емоционално отношение:

Беше се смрачило, когато стигнахме пред никаква схлупена *къщурка* (А. Каралийчев, Строители на републиката, 89). В бедната *къщурка* на кърпача те завариха двете му дъщери (Ив. Хаджимарчев, Овчарчето Калитко, 290).

Преумалени форми само в множествено число. Преумалени умалителни форми със суфикс *-ичка*, в неговата множествена форма, образуват и имена като *гащички, очички* и други, от съответни обикновени имена *гащи, очи*. Умалителните форми на *-ица* от тези имена *гащици, очици* или не са характерни за книжовния език, както е случаят с първото от тях, или пък са с различна семантика от тази на преумалената форма (вж. стр. 294). И двете умалителни се явяват обикновено в значение на физическа умалителност, първото от тях — гащи на малко дете, второто — малки очи:

Ето го и доктора, пухкав, налян, с малки *очички* и пенсне (Л. Ст., Хол., 91). Златан погледна с нямо очудване побойника. Беше гологлав и нискочел, с бръсната глава и малки зли *очички* (П. Веж. Вт. рота, 85).

У Вазов намираме умалителното *гащици* в значение на панталони, обаче то не може да се вземе като типичен, характерен пример за съвременния книжовен език, а е по-скоро стил на автора за подчертаване на известно емоционално отношение:

Алексей божий човек наричаше едно старо човече, с окърпени *гащици* (Вазов, Повести и разкази, VI, 161).

Отслабване на умалителното значение на някои умалителни имена. Някои умалителни със суфикс *-ичка* са отслабили умалителността си и са на път да я изгубят. Така умалителното *бабичка*, в значение на стара жена, е умалително само по форма, явява се като разновидност на обикновената форма *баба*:

Видяхме стара жена — работничка. Директорката на завода обяснява коя е тая *бабичка* (в. Работническо дело, 1950). Площадът се задръсти от народ: старци в кожуси, *бабички* в елеци (в. Работническо дело, 1950).

Същото умалително обаче в значение на бащина или майчина майка е запазило умалителността си:

Бабо, не ме оставяй — изпищя Тотка. Баабо, *бабичко* моя, не ме оставяй! (Ел. Пел., Щъркови гнезда, 171).

Изгубване на умалителността на някои умалителни имена. Между умалителните със суфикс *-ичка* се забелязват някои умалителни, които са изгубили умалителността си в определена употреба. Такива са напр. *кърпичка, картичка, количка, тиквичка* и др. Тези имена в определени случаи се явяват винаги в тази умалителна форма и стават като обикновени форми за съответното понятие. Така умалителното *картичка* — пощенска и визитна картичка, *кърпичка* — дамска носна кърпа, *количка* —

за бебе, за пръст, за амбулантна търговия, както и *тиквичка* — малка тиква за готвене, имат съответна обикновена форма: *носна кърпа (мъжка), карта* (лична карта, трамвайна карта и др.), *кола* (каруца, талига) и други, обаче точно в тези случаи, които посочихме по-горе, се явяват само под тази умалителна форма и се схващат вече като основни думи.

Умалителни само по форма. При умалителни със суфикс *-ичка* се срещат и умалителни само по форма, без да имат съответна обикновена дума. Такива са напр. *луничка* — малко тъмно петно по тялото на човека, *звездички — звездички* на книга, *звездички* за супа. Те са образувани от съответни обикновени форми, названия на понятия, с които имат известно външно сходство.

Ако сравним умалителния суфикс *-ица* със суфикс *-ичка,* ще видим, че последният е предимно умалителен, по-слабо емоционален в сравнение с *-ица.* Друго, което прави впечатление, е, че умалителните със суфикс *-ичка,* въпреки че са преумалени форми от умалителни имена на *-ица,* не изразяват по-силна, по-подчертана емоционалност в сравнение с умалителни имена от женски род на *-ица.* По-скоро преумалените имена са семантично по-различни от непреумалените, т. е. тези със суфикс *-ичка* имат предимно първично умалително значение, докато умалителните със суфикс *-ица* изразяват най-често емоционалност. Действително в редица случаи суфиксът *-ичка* изразява и емоционално отношение, но почти винаги наред с физическа умалителност (*горичка, тревичка, главичка, ръчичка, косичка* и др.), докато при съответните умалителни на *-ица* не се чувствува първоначалното умалително значение. Само в някои случаи умалителни на *-ичка* се покриват по значение със съответни умалителни на *-ица* (*душичка, частичка, думичка, чертичка* и др.). В трети случаи, които са малко на брой, умалителността е изключително емоционална, както при суфикс *-ица,* но различна в семантично отношение *(женичка, мамичка),* в сравнение с непреумалените форми *(женица, мамица).* Понеже умалителният суфикс *-ичка* е умалително-емоционален, както и умалителният суфикс *-ка,* то и при него се забелязват умалителни със загубване на умалителността в някои значения. Това са такива думи, които сочат физическа умалителност. При тях не се чувствува емоционално отношение и те точно в това значение се явяват винаги в посочената умалителна форма (*картичка, кърпичка* и др.).

Суфикс *-чица*

Друг умалителен суфикс за имена от женски род е суфиксът *-чица.* Получил се е от съединението на умалителния суфикс *-ица,* прибавен към имена от женски род, които завършват на *-ка: капка — капчица, мравка — мравчица,* както и към умалителни имена, образувани с наставка *-ка: градинка — градинчица, бузка — бузчица* и др. Понеже този суфикс се явява при образуването на умалени и преумалени имена, то започва да се схваща като самостоятелен умалителен суфикс и се прибавя към основни имена от женски род, завършващи на съгласна: *кост — костчица, песен — песенчица, връв — връвчица, мас — масчица, сол — солчица,*

кръв — кръвчица, скръб — скръбчица и др. Основни имена, които образуват умалителни със суфикс *-чица,* не се свързват с други умалителни суфикси. Изключение прави съществителното *кост,* което се явява и под умалителна форма *кòстица,* и под *кòстичка.* Умалителни със суфикс *-чица* се преумаляват с умалителния суфикс *-ка* за имена от женски род и образуват умалителни като *кръвчичка, връвчичка* и други, но тези умалителни са по-редки, не типични за литературния български език и не ще бъдат разгледани тук.

Ударение. В акцентно отношение се забелязва, че умалителният суфикс *-чица* редовно притегля ударението върху себе си: *кост — костчѝца, връв — връвчѝца, пѐсен — песенчѝца, кръв — кръвчѝца, мас — масчѝца, сол — солчѝца, рàдост — радостчѝца, скръб — скръбчѝца, хýбост — хубостчѝца* и др.

Семантика. Умалителни като *масчица, солчица,* които са, названия на храни, изразяват подчертано емоционално отношение:

Овцете намаляват млякото. Като хората искат манджата да им е позапържена с *масчица* или масълце (в. Работническо дело, 1950). Ще сложиш в яденето повечко *солчица,* тогава става по-вкусно.

При умалителни като *кръвчица,* в зависимост от значението на основната дума, се определя значението на умалителното. Така, когато става дума за конкретно значение на тази дума, съответното умалително почти не се употребява за посочване на физическа умалителност. В такива случаи обикновено името се свързва със съответното определение, напр. „тънка струйка кръв", „малко кръв" и др. Умалителното *кръвчица* се употребява по-често с емоционално значение:

Аз искам да видя *кръвчица.* Песента на куршумите е за мене по-сладка от музиката на Бетховена (Вазов, Пъстър свят, 171).

С емоционално значение е *кръвчица* и в изрази като „изпи ми *кръвчицата*" и др. Те са характерни, затвърдени изрази в обиходната реч и с тях се изразява или желание, жажда за мъст, или понасяне на морален или материален гнет.

Умалителни, производни от имена на абстрактни понятия, като *хубостчица, скръбчица, радостчѝца* и други, изразяват най-често емоционално отношение, различно по характер, в зависимост от отношението на говорителя, тъй като лексическото значение на съответните основни имена *песен, хубост, скръб, радост* и др. се свързва с известни чувства:

Господ не я надарил с *хубостчица:* дундеста, като каче, едното око черно, другото сиво (Вазов, Службогонци, 17). Тя с радост, размесена с горчива *скръбчица,* се научи за Милкината годявка (Вазов, Съч., XXVII, 70).

Дори и когато умалителността обикновено изразява по-слаба степен на значението, вложено в неумалителната дума, все пак емоционалното отношение се чувствува ясно:

Само децата... малко постоплят охладнялото сърце на невяста Панчовица — в него тогава просветва *радостчица* (Т. Г. Вл., Съч., II, 145). Една *радостчица* само му оставаше и му облажаваше тъмния живот: съзнанието, че България е свободна (Вазов, Видено и чуто, 100).

Суфикс *-е*

Наставката *-е* за умалителни имена от женски род не е характерна за книжовния български език. Тя се прибавя към основи на имена от женски род и образува умалителни имена, които са характерни за западните български говори. Така, присъединен суфикс *-е* към основи на имена като *торба, глава, къща, възглавница, рокля* и др., образува умалителни имена като *торбѐ, главѐ, къщѐ, възглавничѐ, роклѐ* и др., при което става промяна на рода от женски в среден. Но тъй като тези умалителни не са характерни за книжовния български език, няма да бъдат разгледани тук.

Суфикс *-че*

Умалителният суфикс *-че* е сравнително по-слабо продуктивен при основни имена от женски род. Присъединява се към имена от женски род на *-а: сестра, жена, риба, жаба* и др., на *-ка: девойка, булка, комшийка, българка, циганка,* както и към имена от женски род на *-иня: слугиня, гъркиня, рускиня, шопкиня* и др. При присъединяването на суфикс *-че* към имена на *-а* и *-ка* суфиксите на имената изпадат и суфикс *-че* се прибавя към основата, като образува съответни умалителни с промяна на рода от женски в среден: *жена—женче, девойка — девойче, жаба — жабче, риба — рибче, булка — булче* и др. Изключение правят *сестра — сестриче, мома — момиче,* при които суфикс *-че* се разширява в *-иче.* При основни имена от женски род на *-иня* изпада крайната гласна на суфикса и се образуват съответни умалителни, също с промяна на рода от женски в среден: *гъркиня — гъркинче, рускиня — рускинче, шопкиня — шопкинче* и др. По-голяма част от имената от женски род, които образуват умалителни със суфикс *-че,* образуват умалителни и с други умалителни суфикси, напр. *-ка, -ица, -ичка,* които са характерни за литературния български език. Такива са основни имена на *-а* и *-иня: жаба — жабка, риба — рибка, сестра — сестрица—сестричка, слугиня — слугинка, шопкиня — шопкинка, рускиня — рускинка* и др. Последните умалителни форми, образувани от имена на *-иня,* обаче са слабо разпространени в литературния български език. Тези имена се срещат по-често със суфикс *-че,* докато при основни имена на *-а* обикновено по-употребими са умалителни с наставка *-ка, -ица, -ичка.* Част от умалителни със суфикс *-че,* от основи на съществителни имена от женски род, се преумаляват с умалителния суфикс *-енце: жабче — жабченце, рибче — рибченце, сестриче — сестриченце* и др. Тези умалителни форми обаче не са типични за книжовния български език и не са включени в тази работа.

Ударение. Ударението при умалителни със суфикс *-че* се запазва, както е в основната дума. В случаи, когато ударението в неумалената дума е на основата, то и в умалителната дума е на същото място: *жа̀ба — жа̀бче, рѝба — рѝбче, девдо̀йка — девдо̀йче, бу̀лка — бу̀лче, комшѝйка — комшѝйче, бъ̀лгарка — бъ̀лгарче* и др. При основни имена с ударение на суфикса умалителните получават ударение също на умалителния суфикс: *женà — женчѐ, сестрà — сестрѝче, момà — момѝче, свинѝ — свинчѐ* и др.

Семантика. Изброените по-горе имена умаляват предимно названия на лица — роднински, близки или такива, които означават местна или народностна принадлежност: *сестриче, булче, комшийче, шопкинче, гъркинче, българче, рускинче* и др. Всички тези умалителни имат най-често първоначално умалително значение.

Зададе се черноок ... юнак, отби се от строя, целуна на майка си ръката, *сестричето* и братчето си по челото (Вазов, Повести и разкази, VI, 125). Влезе момиче *шопкинче*, с чорлава коса (Вазов, Съч., XXVII, 9). Той ще се сгодява за една аристократическа фамилия ... Момичето ... половина *българче*, половина *гъркинче* (Вазов, Повести и разкази, VIII, 103).

Изключение прави умалителното *булче*, чието лексическо значение на основната дума не включва представа за физическа големина, поради което и съответното умалително, в зависимост от съдържанието на понятието, изразява винаги нежно-гальовно отношение:

Хубаво *булче*, челеби! Да ти е живо! (Вазов, Руска, 31). Да, а *булче* му се падна /на чест, не *булче* — злато (П. П. Славейков, Еп. пес., 155). Сгоди се Гочо за каменяченка, дигна сватба ... Хубаво си е *булчето* (Чуд., Избр. произв., 88).

Малка част умалителни от посочените по-горе са умалителни от названия на животни: *жабче, рибче, свинче*. Те също изразяват обикновено физическа умалителност. Последното от тях обаче, употребено в преносен смисъл, изразява неприязнено, презрително отношение, свързано с представата за нещо нечисто:

Ще го държа това *свинче* баре вода да ми носи, докат си намеря по-свястна слугиня (Вазов, Драски и шарки, IX, 12).

При умалителни имена със суфикс *-че*, образувани от имена от женски род, се забелязват някои с отслабено умалително значение. Такива са напр. *девойче, момиче* от съответни основни имена *девойка, мома*. В съвременния литературен български език те означават най-често неомъжена млада жена, особено второто от тях. За малко момиче обикновено се употребява съответната преумалена форма *момиченце, девойченце*, която засилва отслабеното умалително значение, без да се чувствува като вторична умалителна форма.

Суфикс *-ле*

Наставка *-ле* се среща рядко в литературния български език за умаляване на имена от женски род. Присъединява се към основи на думи като *мишка, книга* и други и образува съответни умалителни *мишле, книжле* и др. При това съединяване на умалителния суфикс *-ле* с основата става промяна на рода от женски в среден. Имена от женски род, които образуват умалителни със суфикс *-ле*, образуват умалителни и с друг суфикс, напр. *-ка, -ица* (*книга — книжка, мишка — мишчица* и др.). Умалителни с наставка *-ле* се преумаляват със суфикс *-енце: мишле — мишленце, книжле — книжленце* и др., но те са по-редки форми в книжовния български език и не са засегнати тук.

Ударение. Ударението при умалителни със суфикс *-ле* пада винаги на умалителния суфикс: *кнѝга — книжлѐ, мѝшка — мишлѐ*.

Семантика. Значението на умалителните на *-ле* е умалително-емоционално, в зависимост от лексическото значение на основната дума. Така умалителното *мишле* се среща предимно в реално умалително значение. *Книжле* обикновено изразява емоционално-пренебрежително отношение към книга, незначителна по своя вид и съдържание:

Наистина, с тия думи аз съм искал да обърна внимание, но не върху себе си, а върху *гламавщината* на литературното списание Български преглед, което печата рецензии за всевъзможни диви *книжлета* (П. П. Славейков, Бълг. лит., VI, кн. 2, 299).

Това умалително се явява и с първоначално умалително значение, но в народните говори. В книжовния български език за посочване на реално умалително значение е характерна формата *книжка*.

Умалителни суфикси за имена от среден род

Суфикс *-це*

Наставката *-це* умалява имена само от среден род, които окончават на *-о* и *-е*. Прибавя се към първоначални имена като *листо, месо, чело, мляко, село, огледало, колело, перо, писмо, петно, брашно, масло* и др. Суфиксът *-це* се прибавя направо към основата на съществителното име: *листо — листце, месо — месце, чело — челце, мляко — млекце, село — селце, огледало — огледалце* и др. Обаче при имена като *писмо, петно, брашно, масло* и др., в които има някоя от съгласните *р, л, м, н, в*, при прибавянето на умалителния суфикс, за да се избегне натрупването на съгласни, между отбелязаната и предходната съгласна се вмъква *ъ: писмо — писъмце, петно — петънце, брашно — брашънце, масло — масълце, ребро — ребърце* и др. Когато умалителната наставка *-це* се присъединява към имена от среден род, които завършват на *-ие*, наставката се разширява на *-ийце: търпение — търпенийце, списание — списанийце, угощение — угощенийце* и др.

Умалителната наставка *-це* се явява и под разширена форма *-ице*, по аналогия на умалителни имена за женски род със суфикс *-ица*. Прибавя се към имена от среден род на *-о* и *-е*, като при имена, чиято крайна съгласна е *ц* или *к*, последната пред меката гласна *и* се палатализира в *ч: място — местице, слънце — слънчице, сърце — сърчице, яйце — яйчице, мляко — млечице* и др.

Основни имена, които образуват умалителни със суфикс *-це*, обикновено не образуват умалителни с друг суфикс. Изключение правят някои имена, като *месо, място, сърце*, които имат умалителни и с наставка *-енце: месо — месенце, място — местенце, сърце — сърченце* и др.

Ударение. По отношение на ударението може да се отбележи, че умалителни със суфикс *-це* прехвърлят ударението си върху умалителната наставка, независимо от това на коя сричка е то в основната дума: *чѐлò — челцѐ, месò — месцѐ, листò — листцѐ, крилò — крилцѐ, дървò — дръвцѐ, брашнò — брашънцѐ, колелò — колелцѐ, перò — перцѐ, писмò — писъмцѐ, петнò —*

петънцѐ, мля̀ко — млекцѐ, масло̀ — масълцѐ, село̀ — селцѐ и др. Изключение: *огледа̀ло — огледа̀лце*. Разширената форма на суфикс *-це, — -ице* също притегля ударението си върху умалителния суфикс: *сърцѐ — сърчицѐ, яйцѐ — яйчицѐ, мля̀ко — млечицѐ, лицѐ — личицѐ, мя̀сто — местицѐ* и др. Изключение: *слънце — слънчице*. При умалителни с разширен суфикс *-ийце* ударението се запазва, както е в основната дума: *търпѐние — търпѐнийце, списа̀ние — списа̀нийце, предприя́тие — предприя́тийце* и др.

Семантика. От семантично гледище умалителните със суфикс *-це* имат най-често емоционално-умалително значение, с ясно подчертано емоционално отношение. Суфикс *-це* умалява названия на най-разнородни понятия. Едни са названия на храни и питиета (*масълце, брашънцѐ, млекце, винце, месце* и др.), други са названия на растения или части от тях (*дръвце, листце* и др.), трети — имена на части от човешко или животинско тяло (*крилце, челце* и др.). Изключително емоционално-гальовно отношение изразяват умалителни от имена на храни и питиета:

Няма да го правиш на яхния ... ами ще го поприпържиш тъй с малко *масълце* (Йовков, Жетварят, 159). Понапълни ни се и къщата. И от *брашънце* се намира, и от блажнинка (в. Работническо дело, 1950). Не съм гладен, ама ако почерпите, пийвам едно *винце* (Йовков, Вечери в Антимовския хан, 73).

Умалителни от названия на части на човешко или животинско тяло, както и от названия на растения, изразяват предимно емоционално-гальовно отношение, което обаче не изключва и първоначално умалително значение:

Агата погледна малкото *личице*. Очите бяха затворени, но мъничките устица зашаваха, като че бозаят (Йовков, Женско сърце, 29). Птиче е ..., ама и то разбира, и то *сърчице* си има (Кр. Григоров, Новодомци, 11). И пукна се песнопойното *сърчице* на добрата чучулига. Отпуснаха се пъргавите й *крилца*, струйка кръв обагри човчицата й (Ел. Пел., Черни рози, 48). Из въздуха хвърчаха мушички, и *крилцата* им блещяха срещу слънцето като златни (Ел. Пел., Щъркови гнезда, 48). Целуни по *челцето* моя син Саша (Вазов, Нова земя, Съч., XXIV, 47). Но очите на Люцкана са в цветето. Разкошна бяла хризантема с нежни и чисти като сняг *листца* (Йовков, Песента на колелетата, 82).

Умалителното *дръвце* се среща по-често в умалителна множествена форма, в значение на дърва за гориво. То означава и младо посадено дърво, обаче по-характерна е употребата му в значение на дърва за горене:

Бе, то тук имало *дръвца* малко, я дай ... да накладем огнец (Вазов, Хъшове, 68). Студовете и ветровете, които не оставят да вирее никакво *дръвце* по тия негостолюбиви пустини, са милостиви само към тия невинни теменужки (Вазов, Пътни бележки, 58).

Умалителни от названия на понятия, тясно свързани с човека, като *селце, огледалце, писъмце*, се срещат обикновено в значение на физическа умалителност, като в някои случаи не се изключва и емоционално отношение:

Често той изважда от джеба си валчесто *огледалце* ..., оглежда се в него (Йовков, Разк., I, 10). Не оставяйте нито едно кътче от нашата Родина, нито едно *селце* без народно читалище (Г. Димитров, До Отечественофронтовска България, 69). А там, в бедните балкански *селца*, припечени на южното слънце, като ленивi волски чарди скачат децата им (Л. Ст., Хол., 91).

Умалителни като *писъмце, приключенийце, предприятийце, местице, списанийце* се срещат със значение на физическа умалителност, но често пъти говорителят си служи с умалителната форма като със стилно средство, за да заинтригува. Зад незначителното, малкото на пръв поглед, той разкрива нещо интересно, важно, от голямо значение или пък изразява иронично отношение към нещо незначително, нищожно по своята същност:

Бъдете тъй добри да дадете място във вестника си на следното ми открито *писъмце* (П. П. Славейков, Бълг. лит., VI, кн. 2, 357). Съдено ми било впечатленията на този ден да приключа с още едно *приключенийце*, героят на което беше пак нашият Бай Ганьо (Ал. Константинов, Бай Ганьо, 9). Търговийка, *предприятийца*, процеси мам в съдилищата, — не може (Ал. Константинов, Бай Ганьо, 48). Смея да вярвам, че и за мене ще се намери *местице* на държавната трапеза (Ст. Михайловски, От развала към провала, 33). При всяко наше срещане, той има поне една новинка, защото той кете всичките *списанийца* (Вазов, Драски и шарки, IX, 112).

При имена като *слънце*, чието лексическо значение обикновено не се свързва с големината на понятието, умалителността е винаги емоционално-гальовна:

А ето *слънчице* огряло — / тъжовно гледа върволица / от стари, млади и дечица (П. Яворов, сп. Мисъл, X, 584). За щастие ненадейно *слънчице* пробуди облаците, и пекна топло над измръзналата природа (Вазов, Съч., XXII, 156). Във на широкия разграден двор печеше мило майско *слънчице* (Ел. Пелин, Щъркови гнезда, 111).

Суфикс *-енце*

Суфикс *-енце* е продуктивен умалителен суфикс за образуване на умалителни при имената от среден род. Той се явява в днешния български език като първичен и вторичен умалителен суфикс. Получил се е от присъединяването на умалителния суфикс *-це* към имена от среден род, които завършват в множествено число на *-ена: семена (семенце), имена (именце)* и др. Впоследствие се схваща като самостоятелен умалителен суфикс. Като първичен умалителен суфикс *-енце* се присъединява към съществителни имена от среден род на *-о* и *-е*. Такива са напр. *дете, пате, прасе, пиле, теле, цвете, време, сърце, парче, перде, шише, кюше, антре, кафе, мезе, място, листо, палто, коляно* и др. При това свързване на суфикс *-енце* с основното име не настъпва промяна в крайната съгласна, с изключение, когато имената завършват на *-це*, при което *ц* пред меката гласна *е* се омекчава в *ч: сърце — сърченце*. Прибавен към такива имена, умалителният суфикс *-енце* образува съответни умалителни: *детенце, патенце, прасенце, пиленце, теленце, кученце, цветенце, временце, сърченце, парченце, перденце, шишенце, кюшенце, антренце, кафенце, мезенце, местенце, листенце, палтенце, коленце* и др.

Умалителният суфикс *-енце* е и преумалителен суфикс при умалителни имена с наставка *-е, -че, -ле*. Така от умалителни като *човече, краче, момче, момиче, сестриче, девойче, врабче, клонче, братле* и др. се образуват преумалени форми с наставка *-енце: човеченце, краченце, момченце, момиченце, сестриченце, девойченце, врабченце, клончепце, братленце* и др.

Ударение. Ако се разгледат умалителните имена със суфикс *-енце* по отношение на ударението, ще се види, че се забелязват две групи. При първични умалителни на *-енце* едни от умалителните, на които основните думи са с ударение на суфикса, имат ударение върху първата сричка на умалителния суфикс: *детѐ — детѐнце, телѐ — телѐнце, прасѐ — прасѐнце, сърцѐ — сърчѐнце, парчѐ — парчѐнце, шишѐ — шишѐнце, кюшѐ — кюшѐнце, антрѐ — антрѐнце, кафѐ — кафѐнце, мезѐ — мезѐнце, листѝ — листѐнце, палтѝ — палтѐнце* и др. Изключение: *мя́сто — местѐнце.* Друга група умалителни запазват ударението на същата сричка, както е в умалената дума. По този начин се явяват две групи: едни — с ударение върху основата: *човѐче — човѐченце, момѝче — момѝченце, девѝйче — девѝйченце, клѝнче — клѝнченце,* и други с ударение върху преумаления суфикс: *крачѐ — крачѐнце, момчѐ — момчѐнце, врабчѐ — врабчѐнце, братлѐ — братлѐнце* и др.

Семантика. Част от умалителните с наставка *-енце* умаляват имена на лица и животни и части от тях: *детенце, момченце, момиченце, патенце, кученце, прасенце, сърченце, колѐнце* и др. Други са умалителни от имена на неодушевени предмети и неща, тясно свързани с човека: храни, облекло, части от къща и покъщнина *(кюфтенце, кафенце, мезенце, палтенце, перденце, шишенце, антренце, парченце, местенце, кюшенце* и др.). Трети са умалителни от названия на растения (*цветенце, листенце* и др.).

Умалителните, названия на живи същества, са производни от имена, които по начало означават малки хора и животни. При такива имена суфикс *-енце* има емоционално-гальовна отсянка:

Ние я заварихме [негърката], когато къпеше черничкото си *детенце* в една изтърбушена цинкова ваничка (Гьон. Бел., Какво видях в Америка, 185). Не плачи, миличко. Остани у дома два-три деня. Само два-три деня да ми бъдеш *детенце* (Ел. Пел., Щъркови гнезда, 170).

Умалителните, названия на животни, употребени в конкретно значение, обикновено включват и първично умалително значение, обаче когато някои от тях се срещат в преносно значение, умалителността винаги изразява само емоционално отношение, което може да бъде различно, в зависимост от отношението на говорителя към обекта. Така например израз на нежно-гальовно отношение съдържат умалителни като *пиленце, котенце,* докато *теленце, кученце,* употребени в преносен смисъл, изразяват подчертано иронично отношение:

Их, Боже, не мога от работа да дойда, да повидя децата — *пиленцата* ми (Ел. Пел., Щъркови гнезда, 16).

Умалителните *теленце, кученце* се срещат обикновено в изрази като: „Той е цяло *теленце,* нищо не разбира", или при проява на злоба, заяждане от страна на обекта: „Какво се заяждаш като *кученце*", „Ах ти, *кученце* такова..."

Умалителни от названия на близки хора, на части на човешкото тяло, на храни изразяват подчертано емоционално-гальовно отношение, израз на обич или пренасяне на чувство от лицето към обекта, както и удоволствие, приятно вкусово усещане:

Дай да те целуна, мамичко!... И тебе, *татенце*! (Йовков, Милионерът, 117). Виж, *татенце*, ябълки, колко червени! (Хр. Смирн., Съч., II, 18). Обядът се беше свършил и балдъза му помагаше на сестра си да сварят *кафенцето* (Вазов, Невинни разкази, 5). Малко подир това дойде и едно момиче..., донесе *мезенце* (Вазов, В недрата на Родопите, 8). Купих малко месо. За довечера ще изпържа *кюфтенца*.

С емоционалност са наситени и умалителни от имена на растения, но при тях обикновено се включва и първоначално умалително значение:

Минувам край тревясали трапове и могилки, напъстрени от диви планински *цветенца* (Вазов, Пътни бележки, 100). Като минуваше край зида на една градина, един дъжд от бели *листенца* като маргарит посипа главата му (Вазов, Съч., XXIII, 106).

Умалителни, производни от имена на неща, тясно свързани с живота на човека, изразяват както умалително, така и емоционално значение в зависимост от лексическото значение на основната дума и от отношението на говорителя към обекта:

През малко *антренце* влязоха в широка ниска стая с опадала мазилка на тавана (Ем. Коралов, Дъщерята на партизанина, 157). Господин управителят... отряза едно *парченце* от тиквата и любезно го предложи на своя архивар (Ел. Пел., Летен ден, 200). В ъгъла е поставен креват с бяла покривка... до прозореца стенна закачалка с бяло *перденце* (в. Работническо дело, 1950). На чисто измитите двойни прозорци пъстреят малки *перденца* (в. Отечествен фронт, 1950). Тук бе Гаврил с тамбурицата, с вечно наметнатото на плещи *палтенце* (Ел. Пел., Земя, 113). *Шишенцето*, доста големичко, беше пълно с ракия (Йовков, Чифликът край границата, 73).

При последното умалително, както и при случая с „*чашка* ракия", винаги се чувствува емоционално отношение, като емоционалността се пренася от питието към съда, в който е налято то. Умалителното *местенце* в обикновено значение има първична умалителност, обаче, употребено в преносно значение — добра, доходна служба, обикновено в израз „топло *местенце*" — има емоционално-иронично значение.

Умалителният суфикс *-енце*, както казахме по-горе, служи и за вторично умаление на имена с умалителна наставка *-е, -че, -ле*: *човече — човеченце, краче — краченце, врабче — врабченце, момиче — момиченце, момче — момченце, братле — братленце* и др. Всички умалителни със суфикс *-е, -че, -ле* могат да се преумаляват, но известна част от тях се чувствуват пресилени умалителни и обикновено не са характерни за книжовния български език, а се употребяват само в някои случаи за подсилване на умалителността. В някои от изброените по-горе умалителни имена обаче не се чувствува силна умалителност, въпреки че са преумалени по форма. В този случай суфиксът *-енце* е бил прибавен към съответните умалителни, понеже умалителността им е започнала да отслабва и вторичният умалителен суфикс идва да я засили. Това се отнася най-вече за умалителни, които са названия на малки по вид неща, при които първичната умалителна форма често пъти се чувствува като обикновена, както например *врабче, момиче, момче* и др. В такъв случай умалителните форми със суфикс *-енце* се чувствуват като обикновени умалителни форми:

Втурна се в стаята пъргаво десетгодишно *момченце* (В а з о в, Драски и шарки, IX, 50). Стоян хвана нежно *момиченцето* за ръка (Ел. П е л., Щъркови гнезда, 170). Елате, деца, ще ви дам по едно *врабченце* (Е л. П е л., Под манастирската лоза, 94).

При вторичните умалителни, като *човеченце, краченце, братленце,* въпреки че първичната умалителна форма е ясна, т. е. не е отслабила своето значение, не се чувствува пресилена умалителност и умалителният суфикс *-енце* се схваща като отделен, самостоятелен суфикс, разновидност на умалителния *-е, -че, -ле.* Почувствителна е семантичната разлика при употребата на умалителната и преумалената форма. При преумалената се чувствува повече емоционално отношение. Така например умалителното *човеченце* се среща повече с емоционално-иронична отсянка:

Другите са такива подли *човеченца,* които изведнаж може човек да ги характеризира (Б о т е в, Съч., 300). У нас има *човеченца* — човеци няма (С т. М и х., От развала към провала, 115).

Умалителното *братленце* пък се явява в звателна форма, обикновено за израз на пренебрежение, снизхождение, с каквото значение днес обикновено се среща и звателната форма от умалителното *другарче* (вж. стр. 280).

Много по-силно емоционално отношение се чувствува при преумалените форми от имена, които са запазили ясно умалителното си значение, като *славейче — славейченце, клонче — клонченце* и др. Такива преумалени форми са по-редки за съвременния български език. Обаче у писатели от по-стара епоха срещаме тези преумалени форми:

Клонченца зеленки, / ябълки червенки / хубавички са! (П. Р. С л а в., Дребни стихотворения за децата в отделенията, 8). Балканът е пак хубавец: /шума зеленее,/ а пиленце *славейченце* /сладка песен пее/ (Л. К а р., Стих., 82). Може тоя капасъзин и съвсем да се разсърди и тогава „прощавай старо *винченце*", мислил Хаджи Генчо... А неговото старо вино е добро вино, чудесно вино (Л. К а р., Българи от старо време, 54).

Цитираните по-горе примери са израз на силно емоционално отношение, особено последният от тях, който днес изглежда съвсем пресилен, неестествен за езика.

Характерно за умалителни със суфикс *-енце* е, че те обикновено сочат едновременно и физическа умалителност, и емоционално отношение, като в повечето случаи преобладава емоционалният елемент. Като преумалителен, суфиксът *-енце* обикновено засилва отслабнала умалителност (*врабченце, момченце* и др.) или пък посочва по-различна семантика от тази в съответната умалителна форма *(човеченце).* Преумалени форми от имена с ясно подчертана умалителност са по-редки за книжовния език *(славейченце, клонченце).* Днес такива форми се срещат най-често в детската литература.

Умалителни прилагателни имена

Характерна наставка за умалителни прилагателни имена в литературния български език е умалителната наставка *-ичък.* Суфиксът *-ичък* се присъединява само към качествени прилагателни имена и им придава умалително-емоционална отсянка. При по-голяма част

от прилагателните, които образуват умалителни имена, умалителният суфикс се присъединява направо към основното прилагателно: *мил — миличък, нов — новичък, хубав — хубавичък, богат — богатичък* и др. Обаче някои категории прилагателни, а именно, които окончават на *-ък*, изпускат суфикс *-ък* пред умалителния суфикс: *сладък — сладичък, гладък — гладичък, нисък — нисичък* и др. Също така по-голяма част от качествените прилагателни, а именно такива, образувани с непостоянна гласна в суфикса *-ен*, изпускат *е* пред умалителния суфикс: *беден — бедничък, дребен — дребничък, свободен — свободничък, пълен — пълничък* и др. При имена, образувани с първоначален суфикс *-ен*, гласната *е* се запазва в умалителната дума: *студен — студеничък, зелен — зеленичък, червен — червеничък* и др. Прилагателни на *-ок* образуват умалителни на *-очък: висок — височък, широк — широчък, дълбок — дълбочък* и др.

Други умалителни наставки за прилагателни качествени имена са наставките *-ка* и *-ко* за женски и среден род. Окончанието *-ки* за мъжки род е почти изчезнало и не се среща в съвременния книжовен език. Суфиксът се прибавя направо към основното име: *хубав — хубавка, хубавко, весел — веселка, веселко* и др.

Някои прилагателни имена образуват умалителни и с наставка *-шък, -шка, -шко*, която също така се прибавя към основното име: *дебел — дебелшък, голям — голямшък* и др. Този умалителен суфикс е по-характерен за обиходната реч.

Ударение. Ударението при умалителните прилагателни се запазва на същата сричка, както в основната дума: *мил — мѝличък, тънък — тъ̀ничък, нов — нòвичък, бѐден — бѐдничък, глу̀пав — глу̀павичък, висо̀к — висо̀чък, ху̀бав — ху̀бавичък, прост — про̀стичък, глу̀пав — глу̀павичък, слаб — сла̀бичък, нѝсък — нѝсичък, млад — мла̀дичък, то̀пъл — то̀пличък, сла̀дък — сла̀дичък, дебѐл — дебѐличък, студѐн — студѐничък, въ̀зрастен — въ̀зрастничък, чѝст — чѝстичък, голя̀м — голѐмичък, дрѐбен — дрѐбничък, сѝлен — сѝлничък, свит — свѝтичък, отво̀рен — отво̀реничък, ограничѐн — ограничѐничък, гла̀дък — гла̀дичък, стар — ста̀ричък, сух — су̀хичък, бос — бо̀сичък, широ̀к — широ̀чък, дълбо̀к — дълбо̀чък* и др. Изключение правят имена като *добър, един*, където крайната гласна в основата, която е ударена, изпада и ударението остава върху умалителния суфикс: *добъ̀р — добрѝчък, едѝн — еднѝчък* и др. И при умалителни с наставка *-ка, -ко* и *-шък, -шка, -шко* ударението е неподвижно: *ху̀бав — ху̀бавка, вѐсел — вѐселка, голя̀м — голя̀мшък.*

Семантика. Умалителността при прилагателните, както и при съществителните имена бива физическа или емоционална. Първата от тях сочи притежание на известно качество в по-малка степен: *нисичък*, т. е. не много нисък, *пълничък* — не много пълен, и т. н. Емоционалната умалителност пък, в зависимост от отношението на говорителя към обекта, бива различна, нежно-гальовна или иронично-презрителна.

При прилагателни имена, които сочат количество или размерите на даден предмет, в повечето случаи съответните умалителни имат

първоначално умалително значение. Така напр. от прилагателни като *нисък, равен, тънък, висок, дебел, стар, дребен, сух, хладен* съответните умалителни *нисичък, равничък, тъничък, височък, дебеличък, старичък, дребничък, сухичък, хладничък* и други сочат предимно обикновено умалително значение:

На двора се задаваха една *старичка* жена, една калугерица и една мома (Вазов, Повести и разкази, VIII, 90). Дядо Матей, *нисичък* старик..., свали вилата от рамо и почна да трие очите си (Ел. Пел., Гераците, 32). Жената и децата да седнат отзад, а слугинята при тебе на капрата. Тя е малко *дебеличка*, ама ще се посместиш малко (Чуд., Избр. произв., 235). Той беше *дребничък, сухичък* момък (Вазов, Съч., XXII, 90). Тая единствено *по-широчка* планинска долинка по целия път на линията София—Мездра е много изгубила от прежната си дива хубост (Вазов, Пътни бележки, 37). Духаше *хладничък* вятър, но слънцето често поглеждаше иззад белите облаци и припичаше (Йовков, Женско сърце, 21). Той се тръшна на едно *по-равничко* място между два повалени бора (Вазов, Съч., XXIV, 19).

Друга група умалителни пък изразяват предимно емоционално отношение. Такива умалителни са напр. *бедничък, глупавичък, простичък, младичък, хубавичък, босичък, новичък* и др. Така умалителни като *слабичък, босичък* и други обикновено са израз на симпатия, съчувствие, съжаление:

Слабичък, тесногръд и бледен..., на пръв поглед той изглеждаше доста глупав и несръчен (Йовков, Вечери в Антимовския хан, 43). Едно селянче момиче ни донесе кафето в стаята. *Босичко*, русокосо, със *сухичко* лице (Вазов, Мусала, 116).

Умалителни като *глупавичък, простичък* изразяват предимно снизхождение, известно омаловажаване на тези качества:

Той беше дребен човечец, с *глупавичко* лице (Вазов, Съч., XXV, 20). Като гледаше неговата непохватна тежка фигура ..., грубото му *простичко* лице ... идваше му да се разкиска (П. Вежс., Вт. рота, 83).

С по-подчертано емоционално отношение, и то най-често емоционално-гальовно, което се съдържа в значението на неумалителната дума, се явяват умалителни като *миличък, хубавичък, младичък, чистичък* и др.:

Четири селца, *хубавички* и кичести... се редят по права линия в тая зелена долина (Вазов, В недрата на Родопите, 17). Тя и по-рано си беше *хубавичка*, а откак се ожени, още повече се разхубави и разцъфтя (Т. Г. Вл., Съч., I, 207). Нямаше вече какво да го влече и задържа там, освен старите му спомени... и *малките* му внучета... Какво ли ги чака *миличките*? — мислеше с тъга той и ги гледаше мило и дълго (Ел. Пел., Гераците, 26). Теленцето беше *чистичко*, розово (Йовков, Ако можеха да говорят, 210). Да е жена-а-а — жена е!... *Младичка* трябва да е! (Ел. Пел., Щъркови гнезда, 86).

Когато умалителното прилагателно се явява в съчетание с наречието *доста*, то сочи качество в по-голяма степен от обикновеното:

Тая модност хармонира и с нравите на тукашното дамско общество, доста *разпасаничка* (Вазов, Съч., XXIV, 42). Един депутат, доста *ограниченичък*... каза (Вазов, В недрата на Родопите, 89—90).

Умалителни прилагателни само по форма. При прилагателни като *сам, един* не се чувствува умалително значение в умалителната им форма. Така умалителното *едничък* означава *единствен*:

Фалке е *едничкият* модерен лирик, който съединява старото с новото (П. П. Слав., Немски поети, 122). Хаджи Вълко правеше чешма в двора си, *едничкото* нещо, което още липсваше на славата му (Йовков, Старопланински легенди, 62).

Умалителните *самичък* и *мъничък* пък означават подсилване на известно качество или състояние. *Мъничък* обикновено се свързва с умалително съществително:

А любителят на поезията... няма ни да погледне дори всичко, що е писал поетът, ще земе само *мъничката* книжка Избрани стихотворения (П. П. Славейков, Немски поети, 98). Внезапно иззад масата се повдигна едно *мъничко*, хило човече (Ел. Пелтеков, Летен ден, 18). Дребничък..., с черни *мънички* очички, той току сновеше ту насам, ту нататък (Йовков, Приключенията на Гороломов, 59). Случайно погледът му се спря върху един старец, седнал *самичък* настрана (Йовков, Жетварят, 19). Вечер той седеше *самичък* в къщата и при светлината на огъня правеше нескончаеми сметки с голям дюлгерски молив (Ел. Пелтеков, Гераците, 68—69).

По-силен израз за подсилване на известно качество или състояние имат прилагателните *самичък, целичък, новичък,* когато са с разширена наставка *-ин,* свързани със съответната обикновена форма *сам, цял, нов.* Такива са изразите: *сам-саминичък, цял-целинички, нов-новинички* и др.:

Галчев тръгва *сам-саминичък* към селяните (Йовков, Чифликът край границата, 302). Ах, сиромаха! — говори Никола — в очите му я виждам, Неша. *Цяла-целиничка* Неша е в очите му! (Йовков, Разк., I, 58). Дадох й една рокля. Съвсем запазена, *нова-новиничка.*

Умалителни прилагателни със суфикс *-ка, -ко* обикновено изразяват емоционално отношение и са по-характерни за разговорната реч:

Детето изглеждаше оправено. Не беше много пълно..., ала инак беше живо и *веселко* (Т. Г. Влайков, Съч., II, 69). Та сега ти, булка Лиловице, пак си остана *саминка* (Вазов, Съч., XXIII, 112). Селянката се обърна към *по-голямкото* [дете] от тях (Вазов, Повести и разкази, VII, 106).

Умалителни прилагателни с наставка *-шък,* като *голямшък, дебелшък,* обикновено изразяват физическа умалителност:

Беше боса... Стори му се сега някак *по-голямшка* (Т. Г. Влайков, Съч., I, 188). Не ще ли бъдете любезни да ми пратите едни панталони, *по-дебелшки* (Вазов, Пъстър свят, 56).

Тези умалителни са по-характерни за обиходната реч.

Прилагателните, за разлика от съществителните, образуват умалителни с много по-малко умалителни суфикси. Основният умалителен суфикс за прилагателни е *-ичък,* който сочи физическа умалителност и изразява емоционално отношение, предимно емоционално-гальовно. Този умалителен суфикс е най-характерният и най-често срещаният за умалителни прилагателни имена. Характерно е, че известни умалителни прилагателни със суфикс *-ичък* изразяват подсилване, подчертаване на някакво състояние или качество (*сам-саминичък, нов-новиничък* и др.).

Прилагателни с умалителен суфикс *-ка, -ко* за женски и среден род са по-редки в литературния език.

Суфиксът *-шък* също не образува умалителни с всяко качествено прилагателно и се явява, подобно на суфикса *-ка, -ко,* предимно в разговорната реч.

Умалителните прилагателни в книжовния български език са сравнително по-слабо разпространени. В случаи, когато прилагателното е употребено самостоятелно, емоционалната отсянка не е разнообразна. Прави впечатление, че обикновено умалителното прилагателно се свързва с основни съществителни имена и, обратно, умалителното съществително се свързва често с обикновено по форма прилагателно, което говори, че в литературния български език се избягва натрупване на умалителни форми.

Умалителни собствени имена

Прегледът на умалителните имена в литературния български език би бил непълен, ако не се спрем на умалителните собствени имена.

Характерни умалителни суфикси за собствени имена от мъжки род са: *-ко, -чо, -ьо*, прибавени към основата, напр. *Владко, Кольо*, или към обикновената форма на собственото име, напр. *Иванчо, Ангелчо, Маринчо* и др. Умалителните собствени имена изразяват емоционално-гальовно отношение. Те не се свързват пряко с големината на обекта, т. е. не означават физическа умалителност, а са израз на емоционално отношение или предпочитане на съкратена пред обикновена форма за по-голямо удобство. Израз на по-силно емоционално-гальовно отношение имат умалителните имена, получени от съкратени основи *(Кольо, Косьо)*, с прибавен към тях умалителен суфикс за съществителни имена от среден род *-енце*, при което става промяна на рода от мъжки в среден. Тези по-емоционални форми са най-чести за имена на малки деца:

Параскевке, отнеси *Коленцето* оттатък... — заповяда Никифоров (В а з о в, Утро в Банки, 42).

Подсилена емоционалност изразяват и умалителните суфикси *-ко* и *-чо*, когато се свързват със съкратени основи: *Ванчо, Гошко, Любчо, Данчо* и др.

Характерните умалителни суфикси за собствени женски имена са същите, с които се образуват умалителни от женски род при съществителни нарицателни имена, а именно *-ка, -ица, -ичка, -е, -че*. Тези суфикси се прибавят към обикновените или съкратени собствени форми.

Умалителни със суфикс *-ка* са *Анка, Марийка, Стефанка* и др. от съответни *Ана, Мария, Стефана*. Обаче при тези умалителни почти не се чувствува умалителност, въпреки че обикновената форма съществува и не е изместена от умалителната. Такива собствени имена са напр. *Радка, Милка, Йорданка, Пенка, Стоянка* и др. от съответни *Рада, Мила, Йордана, Пена, Стояна*.

И при умалителни собствени със суфикс *-ица* някои са изгубили умалителното си значение, напр. *Милица, Марица* от първоначални *Мила, Мария*.

За израз на емоционалност се употребяват умалителни със суфикс *-е, -че, -ичка*, напр. *Анче, Марче, Маре, Милче, Райничка, Аничка, Магдичка* и др. Емоционалността се чувствува по-силно, когато се прибавят тези суфикси към съкратени собствени имена: *Доре, Дорче, Сийче, Ленче, Данче* и др.

Прави впечатление обаче, че в съвременния книжовен език са по-редки съкратените и умалително-гальовни български форми за собствени имена. Последните се заимствуват от чужди езици — руски или западноевропейски.[1] Чести и несвойствени за български език са имена на *-и: Веси, Вили, Кети, Мими, Мери, Боби, Пепи* и др. от съответни *Василка, Величка, Параскева, Мария, Борис,*

[1] Срв. Л. А н д р е й ч и н, Основна българска граматика, София, 1944, стр. 113.

Петър. Напоследък по-широко разпространени в книжовния български език са собствени съкратени имена за женски род на *-я*, по руски образец, напр. *Таня, Вася, Ваня* от съответни *Стоянка, Василка, Иванка.*

В заключение можем да кажем следното за умалителните собствени имена. При последните не може да се определи ясно умалителното значение, тъй като при тях субективният елемент играе много по-голяма роля, отколкото при съществителни нарицателни имена. Тук емоционалното съдържание не е така тясно свързано с умалителния суфикс, както при съществителните нарицателни имена. Това личи особено при съкратените собствени имена (*Борьо, Кольо, Мара, Катя* и др.), където често пъти се предпочита съкратената пред обикновената форма, като по-удобна.

Преумалени форми за собствени имена не са характерни за литературния български език, освен в известни случаи за подчертано емоционално-гальовно отношение, и то най-често към малки деца: *Доренце, Лиленце, Коленце* и др.

Умалителните собствени имена изразяват умалително-гальовно отношение. Те обикновено не са израз на ирония, презрение. В случаи, когато изразяват такова отношение, то личи повече от интонацията, от контекста, отколкото от умалителната форма.

При съществителните нарицателни имена умалителното име може да се отнася до всеки един от множество еднородни предмети и това ни дава възможност да правим известни изводи за характера на дадена категория умалителни, образувани със съответен умалителен суфикс. По-друго е положението при умалителни собствени имена. Тук умалителното се свързва с едно определено лице и затова в случая не може да се говори по-обобщено за семантичния характер на даден умалителен суфикс за собствени имена.

Обобщение

От направения преглед на умалителните имена в книжовния български език се вижда, че най-голям е броят на умалителните суфикси при съществителните имена от женски род. На второ място са умалителните наставки, които се присъединяват към имена от мъжки род и след това тия за образуване на среден род. Погледнато формално обаче, най-голям е броят на умалителните наставки за среден род, тъй като редица умалителни суфикси при свързването си с основни имена от мъжки и женски род променят рода на съществителното от мъжки и женски в среден. Това явление се среща и при двата рода, но при умалителни от женски род е по-слабо разпространено, докато при умалителните от мъжки род в повечето случаи имаме промяна на рода. Изключение прави само умалителният суфикс за имена от мъжки род *-ец*, който запазва рода си.

Когато разглеждаме продуктивността на всеки умалителен суфикс при отделните родови категории имена, виждаме, че най-продуктивни суфикси за образуване на умалителни имена от женски род са суфиксите *-ка, -ица, -ичка.* По-малка продуктивност проявяват

умалителните суфикси *-чица -че, -ле,* особено последният от тях. В литературния български език умалителният суфикс *-е* не се свързва с основи от женски род. При имена от мъжки род най-голяма продуктивност проявяват суфиксите *-че,* после *-ец,* след което следват *-е* и *-ле.* Суфикси, които се свързват изключително с имена от среден род, са *-це,* който се явява и в разширена форма *-ище,* и суфикс *-енце,* който се явява и като вторичен умалителен суфикс на умалителните суфикси *-е, -че, -ле.* От казаното дотук за продуктивността на умалителните суфикси може да се види, че най-продуктивни са суфиксите *-ка, -ица, -ичка, -че, -ец, -це, -енце.* По-малко разпространени са суфиксите *-чица* за женски род и *-е* за мъжки род. Най-слабо разпространен в книжовния български език е суфиксът *-ле* както при имена от мъжки, така и при имена от женски род.

Малък е броят на умалителните наставки за прилагателни имена. Най-характерна за литературния български език е наставката *-ичък.* Умалителните наставки *-ка, -ко* и *-шък, -шка, -шко* са по-слабо разпространени и са характерни предимно за обиходната реч.

Умалителните собствени имена образуват умалителни форми със същите наставки, както умалителните нарицателни имена, с изключение на тези за мъжки род, чийто брой е по-голям *(-ьо, -ко, -чо).*

Ударението на по-голяма част от умалителните имена, с единични изключения при всеки отделен суфикс, се запазва, както е в основната дума. Неподвижно е ударението при умалителни със суфикс *-ка, -ица, -ичка, -енце, -че* за умалителни от основи на мъжки и женски род и *-е* за мъжки род. При суфикс *-ец* ударението е двояко. При умалителни, образувани от еднозрични имена с подвижно ударение, то се прехвърля върху умалителния суфикс. При такива, образувани от двузрични имена, то е неподвижно. Ударението при умалителни със суфикс *-ле, -чица, -це* редовно преминава на умалителния суфикс. Изключение правят умалителни със суфикс *-че* при имена на *-ие,* при които ударението се запазва както в основната дума. При прилагателните имена ударението, с малки изключения, е също неподвижно.

От направения преглед на умалителните имена в книжовния български език в семантично отношение се вижда, че значението на умалителните е най-различно. То зависи до голяма степен от лексическото значение на неумалителната дума. Така, при основни имена, близки на човека, които обикновено предизвикват известни чувства (обич, симпатия, възхищение, удоволствие, приятност), съответните умалителни изразяват емоционално-гальовно отношение. Такива са имена на лица, роднински названия, имена на части от човешкото тяло, имена на храни, названия на предмети от околната природа, названия на конкретни понятия, тясно свързани с човека. При имена на предмети от жилищната обстановка умалителността най-често е само реална. При абстрактните понятия умалителността посочва или по-слаба степен на значението, вложено в неумалителната дума, или пък изразява емоционално отношение. Емоционалността се определя както от лексическото значение на неумалителната дума, така и от субективното отношение на говорителя. При имена, в чието значе-

ние се чувствува нещо сериозно, значително, съответните умалителни изразяват емоционално отношение, като последното се определя от отношението към обекта. В повечето случаи то е иронично, явява се като стилно средство на субекта, за да омаловажи, да подцени съдържанието, вложено в основната дума. Основни имена, които са по-близки, по-обичани от човека, тясно свързани с него, проявяват и по-голямо разнообразие на умалителни форми.

Интересен е фактът, че някои умалителни суфикси изразяват силно емоционално отношение, независимо от големината на обекта. Такива са суфикс *-ица* за имена от женски род и суфикс *-ец* за имена от мъжки род. Основни имена, които образуват умалителни с тези суфикси за посочване на физическа умалителност, се свързват с други умалителни суфикси, а именно *-ка, -ичка* (за женски род) и *-че* (за мъжки род). Това диференциране на умалителното значение при отделните суфикси е богатство за български език, тъй като се явява по-голяма възможност за говорителя да подчертае отношението си към обекта.

Разгледаните умалителни суфикси за съществителни имена в книжовния български език по своя характер могат да се разделят на три основни групи: първа — суфикси с преобладаващо умалително значение: *-ка, -ичка, -че, -е;* втора — суфикси *-ица, -ец* — с изключително или явно преобладаващ емоционален елемент; трета — суфикси *-це, -ице, -енце, -чица, -ле,* които сочат най-често едновременно и двете умалителни значения.

Интересно е, че в книжовния български език са слабо разпространени вторичните, преумалени форми. Така само сложните преумалителни суфикси *-ичка* и *-енце* са широко разпространени. Обаче при тях няма подсилено умалително значение в сравнение със съответните непреумалени форми. Слабо разпространени преумалителни суфикси в книжовния език са тези, получени от преумаляването на умалителни имена на *-чица* със суфикс *-ка* (*връвчица — връвчичка*), от умалителни на *-ка* със суфикс *-ица* (*бузка — бузчица*). Преумалени форми със суфикс *-енце,* при които няма нова отсянка, а само подчертано емоционално отношение, също не са разпространени в съвременния книжовен български език *(славейченце, клонченце).* Умалителни форми, нехарактерни за книжовния български език, са и умалителни имена от женски род на *-е, -ле* и съответните преумалени със суфикс *-енце* (*торбе — торбенце, брадле — брадленце* и др.).

При прилагателните имена, които имат по-малък брой умалителни суфикси, не се забелязва такова разделение в значението на суфиксите. Тяхната употреба е сравнително по-слаба от тази на умалителните съществителни. Умалителните прилагателни определят най-различни по форма съществителни и приемат тяхното значение. Когато са свързани с обикновени по форма съществителни, умалителното значение на прилагателните до голяма степен зависи от лексическото значение на основното прилагателно.

Във връзка с умалителните суфикси за собствени имена трябва да отбележим, че при тях значението е емоционално-гальовно. То се чувствува ясно в съкратените умалителни форми, при които е прибавен известен умалителен суфикс. Не може да се определи дали

съкратените форми имат израз на емоционално отношение или се употребяват като по-удобни. Тук субективният елемент играе извънредно голяма роля. Голяма част от собствените имена, особено от женски род на *-ка,* са изгубили умалителното си значение и са изместили съответните основни форми. Преумалени форми с подчертано емоционално отношение, освен при имена на малки деца, не са характерни за книжовния български език.

Между умалителните имена се срещат и такива, които са отслабили или загубили умалителното си значение. Тези, които са отслабили умалителното си значение, се явяват като успоредни, разновидни форми на съответната неумалителна дума. Известни умалителни пък са отслабили връзката си с основната дума, като само в дадено значение се употребяват винаги в определена умалителна форма и в този случай не се чувствуват като умалителни. Всички тези умалителни са имена на предмети, неща, при които може да се говори за физическа големина и при които умалителната форма посочва само физическа умалителност. Това явление, а именно отслабването или загубването на умалителното значение, се забелязва при имена с умалителни суфикси, които сочат предимно физическа умалителност *(-ка, -ичка, -че).* При суфикси *-ица, -ец, -енце, -це, -ле, -чица,* където емоционалният елемент е по-силен и преобладава над физическия, не се забелязва подобно явление. Това от своя страна говори, че емоционалният елемент запазва, подчертава умалителното значение, докато при първоначалното умалително значение, в случай, където не се чувствува израз на емоционалност и умалителната форма се употребява по-често от основната дума, умалителността отслабва или се губи напълно. Трета група умалителни разширяват умалителното си значение и започват да означават други понятия, коренно различни от съответното неумалително понятие, но сходни по известни външни признаци с последното. В този случай умалителното става отделна лексема, лексикализира се като основна дума и загубва напълно умалителността си. В случая семантичната връзка между умалителното и съответната неумалителна дума се загубва и се получават еднакви по форма, но различни по значение думи.

Както отбелязахме вече, повечето от преумалените форми, които изразяват подчертано емоционално отношение, не са характерни за съвременния книжовен български език. Това говори, че в него не се забелязва голяма склонност към употреба на вторични умалителни имена. Писатели от по-стара епоха, като Петко Славейков, Любен Каравелов и др., които отразяват в произведенията си патриархалния бит и отношението си към него, употребяват много или предимно умалителни и преумалителни форми, наситени с емоционалност, някои от които не са характерни за съвременния книжовен български език (*винчènце, свѐтец* и др.). Това от своя страна говори за предпочитане на преумалени форми на книжовния език в епохата преди и непосредствено след Освобождението. В съвременния книжовен български език се срещат редица емоционално-умалителни форми, но те са непреумалени и значително по-малко на брой, отколкото в езика на писатели като по-горе отбелязаните. Както видяхме вече, част от умалителните имена на *-ица* са отпад-

нали от съвременния литературен български език, докато у писатели от по-ранна епоха (Л. Каравелов, Ив. Вазов, Ст. Михайловски, Ал. Константинов и др.) те са естествени, живи форми. Този факт говори, че в съвременния книжовен български език богатството на умалителни форми намалява. Те се свеждат обикновено до една или две, които се предпочитат пред останалите и ги изместват. Прави впечатление също така, че имената, в които се чувствува физическа умалителност (суф. *-ичка*), изместват имената, наситени с емоционален елемент (суф. *-ица*). При прегледа на умалителни прилагателни отбелязахме, че те обикновено не определят умалително съществително. По-често явление е съчетанието от неумалително прилагателно с умалително съществително и обратно. Това говори, че в книжовния български език няма склонност към натрупване на умалителни форми.

В заключение ще отбележим, че в съвременния книжовен български език се предпочитат първичните умалителни форми пред преумалените. Вторичните умалителни форми не са характерни за книжовния български език, освен ония от тях, при които не се чувствува пресилена умалителност и които се явяват като разновидност на първичните умалителни форми.

СПИСЪК

на произведенията, използувани за примерите

Белев, Г., Какво видях в Америка, II изд., София, 1949.
Ботев, Хр., Съчинения, под редакцията на Д. П. Койчев и Ал. Филипов, София, 1929. — За славянското произхождение на дунавските българи (от Д. Иловайски, превод на Хр. Ботев), Букурещ, 1875.
Вазов, Ив, Съчинения, изд. Ал. Паскалев, София, 1918—1921 (т. I — XXVIII): Лирика, т. I, II, III. — Немили-недраги, т. VI. — Повести и разкази, т. VII. — Повести и разкази, т. VIII. — Чичовци, т. VIII. — Драски и шарки, т. IX. — Видено и чуто, т. X. — Пъстър свят, т. XI. — Утро в Банки, т. XII. — Разкази, етюди, т. XIII. — Ив. Александър, т. XIII. — Светослав Тертер, т. XIV. — Великата Рилска пустиня, т. XV. — Мусала, т. XV. — В недрата на Родопите, т. XVI. — Пътни бележки, т. XVII. — Хъшове, т. XVIII. — Службогонци, т. XIX. — Под игото, т. XXII и XXIII. — Нова земя, т. XXIV и XXV. — Казаларската царица, т. XXVI и XXVII. — Легенди за Царевец, т. XXVIII. — Руска, II изд., Пловдив, 1889. — Библиотека „Иван Вазов", изд. „Факел", София, 1926—1942. — Из големите поети. Преводи, № 100. — Златната планина, № 104. — Нора, № 106, Двубой, I изд., № 107. — Невинни разкази, № 110.
Вежинов, П., Втора рота, София, 1949.
Влайков, Т. Г., Съчинения, т. I, София, 1925. — Съчинения, т. II, Плевен, 1926. — Преживяното, ч. I, София, 1934. — Дядовата Славчова унука, София, 1941.
Георгиев, Вес., Партизански песни, III изд., София, 1950.
Григоров, Кр., Новодомци, София, 1948.
Димитров, Г., Съчинения, т. III, София, 1947. — До Отечественофронтовска България, София, 1945.
Елин Пелин, Летен ден, разкази, т. I, София, 1940. — Щъркови гнезда, разкази, т. II, София, 1943. — Гераците, Земя, повести, т. III, София, 1943. — Под манастирската лоза, Аз, ти, той, разкази, т. IV, София, 1942. — Черни рози, Пижо и Пендо, разкази, т. V, София, 1942.

Загорчинов, Ст., Ден последен, София, 1949.
Йовков, Й., Ако можеха да говорят, София, 1931. — Боряна, София, 1932. — Вечери в Антимовския хан, София, 1931. — Женско сърце, София, 1943. — Жетварят, София, 1945. — Милионерът, София, 1936. — Песента на колелетата, София, 1943. — Разкази, т. I, София, 1928. — Разкази, т. II, София, 1932. — Разкази, т. III, София, 1932. — Старопланински легенди, София, 1932. — Чифликът край границата, София, 1934.
Каравелов, Л., Съчинения, под редакцията на Захари Стоянов, Русе, 1886—1888 (т. I—VIII): Стихотворения, т. I. — Българи от старо време, Войвода и др., т. II. — Тука му е краят и др., т. V. — Маминото детенце и др., т. VII.
Каралийчев, А., Строители на републиката, София, 1950.
Караславов, Г., Проходът на младежта, II изд., София, 1947. — Селски истории, София, 1946. — Снаха, III изд., София, 1945.
Коларов, В., Против хитлеризма и неговите български слуги, София, 1947.
Константинов, Ал., Бай Ганьо, София, 1895.—Съчинения, т. I, София, 1901. — До Чикаго и назад, сп. Български преглед, I, 1893, кн. V.
Коралов, Ем., Дъщерята на партизанина, София, 1952.
Михайловски, Ст., Novissima verba, Русе, 1889. — Избрани творения, София, 1931. — Източни легенди, Кюстендил, 1904. — От развала към провала, изд. Д. Голов, София, б. г. — Поема на злото, София, 1889.
Русев, Хар., По стръмнините, София, 1948.
Славейков, П. П., Събрани съчинения, Българска литература, т. VI, кн. 1 и 2, под редакцията на Б. Пенев, София, 1923. — Епически песни, III изд., София, 1921. — Кървава песен, IV изд., София, 1931. — На Острова на блажените, II изд., София, 1921. — Немски поети, III изд., София, 1921.
Славейков, П. Р., Дребни стихотворения за децата в отделенията, Пловдив, 1888.— Сп. Летоструй, 1875. — Сп. Читалище, III, 1873, кн. 10.
Смирненски, Хр., Съчинения, т. II, София, 1946. — Съчинения, т. III, IV изд., София, 1947.
Стаматов, Г., Разкази, т. I, София, 1929.
Стоянов, Л., Холера, София, 1945.
Хаджимарчев, Ив., Овчарчето Калитко, III изд., София, 1949.
Христов, К., Избрани стихотворения, София, 1903.
Чудомир, Избрани произведения, София, 1949.
Яворов, П. К., Антология, Съчинения, т. I, София, 1924. — Сп. Мисъл, X, 1900.
Вестници: Работническо дело, 1949 и 1950. — Отечествен фронт, 1950.

УПОТРЕБА НА ПРЕДЛОГА „ЗА“ В БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

от Йордан Заимов

Това проучване има за предмет да проследи развоя на предлога *за* в българския език, като се почне от старобългарски и се завърши с днешното състояние на българския народен и книжовен език. Справките из историята на езика се правят, от една страна, за да се открие и проследи развойната нишка в употребите на предлога, а, от друга страна, за да се осветлят по-добре някои по-неясни употреби, особено в народните говори и в народната песен. Така ще може да се направи съпоставка и да се установи разликата между употребите на предлога в старобългарски език и в днешния народен и книжовен език и с това да се направи съответен принос по въпроса за падежните отношения в езика ни, въпрос, който напоследък отново се поставя у нас.

Подобни проучвания трябва да се посветят на всички предлози в български език. Това начало е вече турено.[1] Трябва обаче само да се съжалява, че авторите не са хвърлили поне бегъл поглед към историята на съответния предлог в български език, за да може да се направят някои по-общи изводи, така нужни и така ценни както за историята на езика, така и за съвременната му граматика.

Днес почти няма съмнение, че наченките на аналитизма в имената започват през оня продължителен период, през който се изравняват фонетично завършъците и едновременно с това започва и усилената употреба на предлозите. Този развой е станал само в българския език измежду всички славянски езици. Това налага употребата на предлога да се сравни с употребата му и в останалите славянски езици, поне в сегашното им състояние, за да се види в какво отношение българският език се е отдалечил от тях. Само при такъв задълбочен анализ на предлозите ще може да се стигне до т. нар. вътрешни закони на езиковия развой и след като всички въпроси бъдат решени правилно, едва тогава ще може да се говори за основния закон в развоя на българския език. Така ще могат да се видят и закономерностите в развоя на синтактичните

[1] Вж. С. Бояджиев, Употреба на предлога „на“ в българския книжовен език, Изв. на Инст. за бълг. език, кн. I, 1952, стр. 93—120; С. Спасова, Значение и употреба на предлога „под“ в съвременния български книжовен език, пак там, кн. III, 1954, стр. 199—240.

отношения, особено при аналитичния начин за изразяване на тези отношения.

Л. Милетич[1] не напразно предупреждава, че „който иска да изучва преноминалното употребление на българските предлози, той трябва да не забравя, че си е избрал оная част от българската синтакса, която в другите славянски синтакси се счита сравнително лесна, а у нас, напротив, тя е твърде мъчна част, защото тя съдържа учението за българското косвено падежно употребление на имената, което е повече предложно и твърде отлично от косвеното падежно употребление на другите славянски езици". По-нататък проф. Милетич изтъква, че веднъж за винаги трябва да се тури в ред употребата на предлозите в български език, като се опираме здраво на народните говори.

С право и Е. В. Чешкò[2] пише, че липсват проучвания върху предлозите в бълг. народни говори. Поради това се затруднява разрешаването на въпроса за разпадането и изчезването на именната флексия в българския език. Чешкò обаче не казва нищо за предлога *за,* при все че се занимава с всички предлози с пространствена и темпорална употреба.

Защо е труден въпросът за употребата на българските предлози? Преди всичко трудността се дължи на разнообразните употреби на един и същ предлог, тъй като един предлог е поел няколко синтактични отношения, след като се е разпаднало старобългарското именно склонение. От друга страна, различните употреби на предлозите не са осветлени научно в книжовния език и затова често един предлог се употребява вместо друг. Това става не само в различни епохи в развоя на езика, но и в езика на едни и същи хора и дори писатели в едно и също време.

*

Предлозите свързват в синтактични цялости имена с имена *(четка за зъби, копче от кокал, свинско със зеле)* и глаголи с имена *(отивам за града, тръгнахме от село, пътуваме с влак).* От синтактично гледище няма значение дали предлозите изискват косвен падеж (т. е. дали се срещат в синтетичен език като старобългарски и днешните славянски езици) или имената, пред които се поставят, имат една единствена форма, общ падеж (както е в аналитичните езици като новобългарски, италиански, английски, френски и др.). В единия и в другия случай службата или употребата на предлозите си остава една и съща.

И така, независимо от това, дали заставаме на гледището на един синтетичен или на един аналитичен език, въпросът за падежите или за падежните (по-точно казано — синтактичните) отношения няма да претърпи някаква промяна: отношения между имена и глаголи или имена и имена има във всички езици. Тези отношения в

[1] СбНУ, V, 1891, Книжовен отдел, 39—40.

[2] Предлоги локального и временного значения в болгарском говоре села Суворова, Статьи и материалы по болгарской диалектологии, вып. 6, АН СССР, Инст. славяноведения, Москва, 1954, стр. 4.

синтетичните езици се изразяват главно със специална форма, а в аналитичните — с предлог и форма в общ падеж, като остатъци от стария начин, по който са се изразявали тези отношения, се запазват главно при местоименатa.

Предлозите, както и останалите непроменливи части на речта, нямат напълно самостойно лексикално значение, както напр. променливите части на речта, понеже не са образувани въз основа на понятия, при все че някои от тях, както и изобщо някои от непроменливите части на речта, могат да имат именен или глаголен произход. Всички предлози са помощни елементи в езика и се употребяват за връзка между другите категории на речта, които поставят в някакво съотношение помежду им.

*

Трудът има три дяла.

В първия се разглеждат пространствените употреби на предлога *за:* 1) за залавяне (същинско залавяне и действие след залавянето); 2) за посока; 3) за място отвъд нещо.

Във втория дял се разглеждат временните (темпоралните) му употреби: 1) за срок, през който се върши действието; 2) за престой или отсъствие; 3) за обстоятелство, по случай което се върши действието; 4) за действие след някакъв предел от време; 5) за действие преди някакъв предел от време; 6) за посочване кой път се върши действието.

В третия, най-голям, дял се разглеждат непространствените му употреби: 1) за отношение (в тесен смисъл на думата); 2) за цел; 3) за посочване полза и изгода; 4) за преценка; 5) за означаване размяна и стойност; 6) за причина; 7) за предназначение. На края следват изводи.

На по-научни основи би стояла една подредба, при която предлозите се нареждат според развоя на употребата. Така ще се види хронологично кои нови употреби от кои по-стари произлизат и кога се появяват. Това за съжаление днес не може да стане, понеже не разполагаме с пълни извори за всяка епоха от развоя на българския език, особено от най-интересния му период (XIII—XIV в.), когато, може да се каже, се доразвива аналитизмът в народния език. На места се правят само догадки за времето, през или след което се е развила някоя нова употреба на предлога.

I. Пространствени употреби

1. Залавяне

Употребата на предлога *за* при означаване на залавяне или хващане на някой предмет от вършителя на действието е една от старите му пространствени употреби. Тук не изпъква движението към мястото, където ще се извърши залавянето, а е налице самият резултат, при който действието обхваща изцяло или отчасти предмета, към който е било насочено.

Според глаголите, след които се употребява предлогът, можем да различим два случая:

а) действието обхваща обекта от една или от няколко страни;

б) действието се извършва върху обекта, след като той е бил обхванат.

В първия случай предлогът *за* има сравнително по-рядка употреба и се среща обикновено след глаголите *хващам, улавям, пипвам* и др., дадени с най-честите си свързвания с предлога, напр. *хващам* ***за*** *ръка, ловя, улавям* ***за*** *ухото, залавям се* ***за*** *корена, пипнах го* ***за*** *ръкава* и др.

Вторият случай се осъществява само след като се е осъществил първият. Тук именно, след като е налице залавянето, върши се действието на глагола, без да се посочва, че вършителят е извършил преди това залавяне — това се подразбира. Тук предлогът се употребява след по-често срещаните глаголи *тегля, опъвам, държа* и др., дадени пак с обикновени свързвания: *Тегля* ***за*** *опашката. Опъвам* ***за*** *ухото. Държа* ***за*** *юздите. Обесиха го* ***за*** *краката, надолу с главата. Водя добичето* ***за*** *повода. Стиснах я* ***за*** *бузата. Измъкнах коня от тресавището, като го дърпах* ***за*** *опашката* и др. Ясно е в случая, че за да се извърши напр. действието на първия пример *(тегля* ***за*** *опашката),* трябва по-напред да се извърши залавянето за опашката и след това да се върши тегленето. Затова първият случай може да се нарече *същинско залавяне,* а вторият — *действие след залавянето.*

Тази употреба на предлога е общославянска и в нашите исторически извори я намираме пак в свързване с горепосочените глаголи както в конкретно, така и в преносно значение: за ржцѣ и за нозѣ вдачаахж вьпьжшта (Супрасълски сборник, 137_{19-20}); имн сѧ за вѣчьнж жизнъ (Охридски апостол, 116_{9}); и тоу прободе єдного витєѕа за цінтъ (Манасиева хроника, 48_{31-32}); и жтъ прѣмоушь Алєѯандра за ржкж (пак там, 53_{34}); и жста сѧ за ржкж (пак там, 59_{17-18}); и емъ за ржкж ацилєшь (пак там, 59_{32}); азь сѧ дрьжахъ за вѣрь Шншмана ц(а)рѣ (вж. Б. Цонев, Каменният надпис над с. Бъженица (Ботевградско), СпБАН, кн. XXII, 12 (1921), 115, 117); дръжнмъ за рог (Синайски требник, $15^{б}_{8}$); емъ и за ржкж (пак там, $96^{а}_{3}$).

В старобългарски език предлогът се употребява и с глагола оударити: оударша и за лании (пак там, $48^{а}_{3}$). Подобни глаголи се срещат и в съвременните народни говори, както ще се види по-долу. Същата употреба има предлогът и в останалите славянски езици:

руски — Не держался *за* гриву, а *за* хвост не удержишься. Держись друг *за* друга, а все *за* Бога (Даль, I, 564). Брать *за* руку. Держаться *за* перила. Дернуть дверь *за* ручку. Взяться *за* работу. Приняться *за* ученье (Ушаков, I, 882); полски: Ująć *za* rękę 'хващам за ръка'. Wziąć *za* kark 'улавям за шията'. Wy-

targać *za* uszy 'издърпвам за ушите'; чешки: Vzít koho *za* ruku 'хващам някого за ръка'. Vziti *za* kliku 'хващам се за дръжката на вратата'. Vziti *za* sve 'хващам за своето = изпявам си песента' (прен.) (Trávníček[4], 1709); сърбохърватски: Pa uze konja *za* uzdu, te mi ga vodi na vodu. Kudgogj ide, *za* ruku me vodi (Iveković—Broz, II, 759); и др.

В нашите народни говори:

Слязаа от коне, / вързаа конето / *за* червен трендафил (Стоин, Тракийски песни, 103, Орешец, Тополовгр.). *За* дърво ми конче ми вържете, / кон да цвили, мене да оплаче (пак там, 118, Малко Търново). Он е имàл сàбля зглабовнйца, / та я носи [запасана] *за* тòла мешйна (СбНУ, XLIII, 13, Суходол, Соф.). Буйно копйе *за* земи зарасло, / русè кòсе *за* дувàр зарàсле (пак там, стр. 101, Брезник).

За разлика от книжовния език предлогът се употребява и след глаголите *хапя, ухапвам, кълва = ухапвам:*

Ухапа ме *за* десниа обрàз (СбНУ, XLIII, 117, Враждебна, Соф.). Де се найде пуста змия усойка, / та ухапа малка мома *за* ръка (СбНУ, XXXIX, ч. II, 291, Ракитово, Пещерско). Искòчи зъмя златина / клъвна Мария *за* челò, / *за* челò между веждйте (Стоин, Нар. песни от Средна Сев. България, 33, Славяново, Никополско). Беше го клукнала [ухапала] една змия *за* левата рака (СбНУ, XVI—XVII, Материали, 242, Прилеп).

Както в средновековния Бòженишки надпис, посочен по-горе, така и в някои западни говори се среща изразът *хващам за вяра:*

Секому си *за вера фанда* (СбНУ, XLIII, 15, Суходол, Соф.). Ако нèчеш *за вèра да вàнеш|*, че се кълнèм у дни у годйни (пак там, 181). Не лъж, не лъж, гиздàва девойкйо, / àзе тèбе *за вèра не вàтам* (пак там, 277).

Ето примери от книжовния език с употребата на предлога в първия случай, именно при същинско залавяне:[1]

Те бързаха и се хващаха *за* жилави корени и *за* буренак (Вазов, Чичовци, 55). И троицата души хванаха *за* крака и ръце Огнянова (Вазов, Под игото, I, 203). Той се улови *за* главата, като че я стискаше да му не изхвръкне умът (пак там, 189). Вълчан изохка и се залови с две ръце *за* бузата (Йовков, Жетварят, 27). Дойде час / с ръка желязна да ги пипна аз / *за* гушата (Кирил Христов, Чеда на Балкана, 175). Разпоредили да пипнат тоя синчага *за* якàта и да го въдворят на местожителство (Ал. Константинов, Съч., I, 46).

Вторият случай, именно действие след залавянето, както посочих по-горе, има по-широка употреба, понеже, след като субектът е хванал или обхванал обекта от една или от всички страни, без това да се означава, а само се подразбира, следва друго действие, което именно се изразява с глагола. Обикновено това действие показва движение към мястото, дето се намира субектът. Това проличава добре от следните примери:

Той поема с нечовешко усилие малкото възвишение, като се държи *за* трънки и къпини (Елин Пелин, Гераците, 80). Един стражар го дръпна *за* рамото (Вазов, Драски и шарки, 5). Тя връзва коня ми *за* един от коловете на зида и му дава сено (Вазов, Утро в Банки, 78). Той водеше *за* ръка Захаринчо (Елин Пелин, Гераците, 83). Поведе кобилката *за* юларя и полека-лека излезе из хана (Йовков, Вечери в Антимовския хан, 192). Цанко наш каза веднъж, че да му даде едната [девойка] да я ухапе *за* гушата, ще й хариже памидовото лозе на Малтепе (Вазов, Под игото, I, 176—177). На хорото пред всички щипеше булката си *за* бузите... (Елин Пелин, Гераците, 18). Дохождат и му извличат трупа *за* краката (Вазов, Под игото, I, 102). Фок, фок! викаше Хаджията, като завличаше из стълбите Бръчкова *за* ръка (Вазов, Немили-недраги, 38). Подадè я на момченцето и поòлне го малко *за* ухото или *за* перчимчето (Л. Каравелов, Българи от старо време, 8). Ти *знайш ли колко* свят се тука ражда, / живей и мре, зараснал

[1] Всички примери от автори са взети от речниковия архив на Института за български език при БАН.

за брегът? (Кирил Христов, Песни и въздишки, 30). Напълниха го хубаво с джепане [топа], заковаха го здраво *за* земята с колове (Вазов, Под игото, II, 123). Вълчан се разсмя добродушно, снизходително и пак потегли Чумака *за* дългия мустак (Йовков, Жетварят, 22—23). И Огнянов откачи с една ръка въжето, що висеше на стълба *за* пирон (Вазов, Под игото, I, 174). Шията му престягаше краят на едно възловато въже, преметнато *за* едно дърво на ниска стряха (Вазов, Нова земя, I, 106). Смилете се, агалар! — викаше злополучният баща, като прегръщаше *за* главата дъщеря си (Вазов, Под игото, I, 22). Божура гледаше след тях, залепена *за* дувара (Йовков, Старопланински легенди, 65). От време на време я подпираше *за* лакетя, непривикнала да язди на кон (Вазов, Нова земя, I, 192). Нищо, ухапа ме поразеникът, като го стисках *за* гърлото (Вазов, Под игото, I, 25). Вол се връзва *за* рогата, а човек *за* езика (погов.). Държи се като слепец *за* тояга (погов.).

Тук спада и изразът *ръка за ръка* 'заедно, задружно'.

Освен в посочената употреба на предлога при съществителното *вяра* срещаме го и пред някои отвлечени съществителни, които показват работа или дейност, с чието изпълнение се заема субектът. Тук предлогът се употребява при глаголите, които се отнасят до първия случай от пространствената му употреба за залавяне:

Старо и младо беше се заловило *за* работа (Вазов, Под игото, II, 86). Малцина можеха да се заловят *за* някоя, ако и скромна, но сигурна търговийка (Вазов, Немили-недраги, 9). Дядо Недко се заловил пак *за* стария си занаят (Йовков, Жетварят, 60).

Тук се отнасят и случаи, когато предлогът се употребява със същите глаголи, които се отнасят до конкретни предмети, употребени в преносен смисъл:

И *затуй* стрина Илчовица се залови *за* чекръка [= да работи с чекрък] (Влайков, Съч., I, 183). Стрина Венковица много държеше *за* това, какво ще речат хората (Влайков, Съч., I, 213). Искаше да види дали сме патриоти и дали държим *за* българското (Свет. Минков, Разк. в тарал. кожа, 159). Дамянчо Григорът, който досега дириеше нетърпеливо случай, тема, за някой дълъг масал, улови се *за* последните думи на хаджи Смиона и рече... (Вазов, Под игото, I, 52).

2. Посока

В тоя случай предлогът *за* се употребява, за да се означи мястото, при което завършва глаголното действие. Трябва да се забележи веднага, че тук не се означава целта на движението, а само неговата посока. Така, правилно можем да кажем: *Пътувам* ***за*** *село,* но *Отивам* ***на*** *село.* В последния пример думата *село* остава винаги нечленувана, докато в първия пример тя може да се членува. При употребата си за посока предлогът отговаря на въпросите *в каква посока, за къде?* Близка до тая употреба на предлога *за* е и употребата на предлога *към,* но с тая разлика, че при предлога *към* не се дава точна представа за мястото, където завършва глаголното действие, а се употребява, когато се означава приблизително към какво място е насочено действието.

Употребата на предлога *за* в тоя случай не намираме в писмените извори за езика ни до края на XIV в., ако не и до по-късно. Тя се е развила едва след пълното разпадане на склонението, когато се е намалила и изчезнала разликата между винителен и местен падеж в народните говори, когато при винителен падеж, който става общ падеж, се явява нужда от предлога *за,* за да се

изрази новото отношение, което имаме днес. В останалите славянски езици също не се употребява предлогът *за* при означаване на посока. Там тези отношения се изразяват с други предлози. Явно е, че появата на тази употреба на предлога *за* стои в пряка връзка с разпадането на склонението. За жалост днешното състояние на изворите за историята на езика ни е такова, че не може да се каже кога точно се появява новата употреба.

Може да се предположи, че употребата на предлога *за* при означаване на посока произлиза от употребата на същия предлог при означаване на залавяне. Последната употреба, както видяхме, е по-стара, среща се във всички славянски езици и по същество включва в себе си употребата за посока, тъй като, за да се достигне до залавяне на обекта, субектът трябва да извърши действие, насочено към този обект.

В тая си употреба предлогът *за* се среща след редица глаголи, употребени в случая с някои по-типични свързвания, като напр:

Поемам пътя за гората. Тръгвам *за* града. Пътувам *за* село. Заминавам *за* чужбина. Пътят води *за* върха. — Това се вижда от примерите от книжовния език: По тоя начин аз избягах из Плевен и се опитих *за* Търново (П. Р. Славейков, Български притчи, кн. II, стр. IV). Тогава Милка тръгна *за* Шумен с една селска бричка (Вазов, Казаларската царица, 86). Ти нито знаеш колко сълзи е проляла, когато те откараха *за* К. (Вазов, Под игото, III, 123). Той улови общия път, който води *за* града (пак там, III, 183). Те влезнаха в една от улиците, които отиват *за* Ючбунар (Вазов, Драски и шарки, 82). Стефчов... връзваше... денкове с гайтан, които щяха да изпращат *за* Джумайския панаир (Вазов, Под игото, II, 21). Щом времето се поправи, и вълнарите тръгнаха *за* близкото село Бистрица (Йовков, Жетварят, 67). — На къде отиваха тия турци? — *за* там (Вазов, Утро в Банки, 135).

След думата *път* обикновено не се казва „който води, извежда“ към някъде, а само се посочва мястото, при което завършва пътят:

Прочее за белочерковци тоя беше най-правият път за Силистра (Вазов, Под игото, I, 82). Получи нови допълнителни известия, че конакът е зает и пътят *за* там е свободен (Вазов, Нова земя, 188). От там зад баирчето почваше път *за* неговото село (Елин Пелин, Щъркови гнезда, 184).

Друг частен случай от употребата на предлога *за* при посока имаме, когато той се употребява след съществителни имена, които показват предмети, предназначени да се занесат, да се изпратят, да се откарат до мястото, означено с име след предлога:

— Какво е това? — попита Заманов ... — Едно Соколово писмо *за* Панагюрище (Вазов, Под игото, II, 29). От тук ще намеря кола *за* Шумен (Вазов, Казаларската царица, 45). Хиляди хора атакуваха трена *за* Желюша и нямаше кой да заварди един ред (Ал. Константинов, Съч., I, 70). Заранта Милка ... написа писмо *за* София до баща си (Вазов, Казаларската царица, 64).

След съществителното *билет* предлогът се употребява, когато се означава определеното местоназначение, до което важи билетът: *Купувам, вадя си билет за Плевен.*

Предлогът *за* се употребява твърде често заедно с други предлози, без да губи употребата си за посока. В случая се комбинират употребите на двата предлога, като се уточнява къде точно се върши или ще свърши глаголното действие. Така, тук са възможни свързванията *за към, за по, за у, за в, за из, за на* и др.

За към се употребява, когато се говори за посока на глаголното действие, което завършва в околностите на обекта, изразен с

думата след предлога. Често употребата на това свързване може да се замени било с единия, било с другия предлог, с тая разлика, че ако се употреби само предлогът *за*, крайният обект, където ще завърши глаголното действие, ще бъде по-определен, отколкото ако се употреби свързването *за към* или само *към*:

Но нам не оставаше повече да губим време и потеглихме *за към* манастира (Вазов, Рилската пустиня, 103). Те трябваше да минат през Делиормана по шосето, което отиваше до Ак кадънлар и от там *за към* Силистра (Вазов, Утро в Банки, 105). Побащима и помайчима повеждат младоженците *за към* брачната стая (Пенчо Славейков, На Острова на блажените, 85). И тя, вече доста разведрена, тръгна с дружината *за към* кукуруза (Влайков, Преживяното, I, 26). Едни кола заскърцаха покрай тях *за към* края (Влайков, Съч., II, 125). Той беше оставил багажа си в комендантството и бързаше *за към* хотела (Йовков, Разкази, I, 165). По пътя над воденицата *за към* село заглъхна шумен свят и говор на жетварките (Елин Пелин, Летен ден, 80—81). Очите й бяха втренчени в далечината надолу, дето се виждаше пътят *за към* воденицата (Елин Пелин, Щъркови гнезда, 53). Далеко по главната улица една прегърбена фигура крачи *за към* кафенето на пенсионерите (Чудомир, Избр. произв., 225).

За по се употребява, когато се означава посока в една или в няколко страни, като действието се върши поред от един обект на друг:

От завчера бае ти Станчо докара кожи, та ни ги остави да ги скубем, а пък той замина пак *за по* селата (Влайков, библ. Св. Климент, г. I, 509). Взехме си хляб *за по* пътя.

За у се употребява, когато се означава посока към някакъв определен обект, около чиито граници ще завърши глаголното действие. Тази употреба на предлога е близка до употребата на *за в*, за която ще стане дума по-долу. Най-типични свързвания тук са *за у дома си, за у тях си*, които са взели наготово свръзката *у дома си, у тях си*, която не може да се употреби с друг предлог. Напр.:

Той кривна на едно място и пое пътя *за у* дома си (Йовков, Жетварят, 187). Па се облече и тръгна *за у* тях си (Вазов, Драски и шарки, 34). Малко по-ясничко си спомням как заран тръгва *за у* даскала (Влайков, Преживяното, I, 136).

За в също се употребява, когато се означава посока към някакъв обект, в чиито граници ще завърши глаголното действие. Разликата между това и горното свързване се определя от разликата между пространствените употреби на предлозите *в* и *у*. Първият посочва, че действието се върши *вътре* в границите на някакъв предмет, който обикновено е определено място, къща и др., а вторият показва, че действието се върши някъде *около* границите на предмета: *Книгата е у мен* значи, че книгата е у дома, в библиотеката ми, на масата ми, в градината или някъде близко около мен, докато предлогът *в* в изречението *Книгата е в мен* показва само, че въпросната книга се намира лично в мене:

И връщна се и през навалицата гъста[7] изви *за в* черкова (Пенчо Славейков, Кървава песен, 161). Стрина Венковица поведе невястата, баба Вела прегърна детето и някак тържествено тръгнаха *за в* черкова (Влайков, Стрина Венковица, Съч., I, 269). На втория ден на Великден още той си намери кираджия и замина, отиде *за вв* Влашко (Влайков, Леля Гена, Период. спис., кн. 34, 29)

В по-късното издание Влайков променя предлога, като пише само *во Влашко* (Съч., кн. II, стр. 34). И тук, както и при свързва-

нето *за към*, единият от двата предлога може да отпадне, ако другият ясно изразява отношението за посока.

Силно влияние на употребата на предлога за посока виждаме в следния пример от народната реч, дето от книжовно гледище предлогът е излишен: „ ... ватило търговията *за назад* да му оди“ (СбНУ, кн. I, 114, Прилеп).

За на се употребява при наречия от вида на *за нагоре, за надолу, за навътре* и пред въпросното наречие *(на)къде — за (на)къде*. Цялото свързване се употребява, когато се означава посока и действието се извършва в посоката, която изразяват наречията:

Той ме поздрави с добър час и попита *за на къде* отиваме (Вазов, В недрата на Родопите, 60). Дълбоки долове го пресичат на няколко места и дават проход на стръмни и лоши пътеки *за навътре* в планината (Вазов, Пътни бележки, 77).

3. Място отвъд нещо

Тази пространствена употреба на предлога е основна в старобългарски език, както е и в днешните славянски езици. В днешните народни говори тя се среща извънредно рядко, и то в езика на народната песен и приказка, без да има какъв да е достъп в книжовния език. Не може да се каже откога предлогът престава да има тази употреба в по-голямата част от българското езиково землище, понеже, от една страна, не са приведени в известност, не са издадени и не са проучени българските писмени извори главно от края на старобългарския период насам. По всяка вероятност тази пространствена употреба на предлога изчезва по времето, когато именното склонение вече е разрушено и предлозите започват да се употребяват вместо старите падежни форми, значи горе-долу от XIV—XV в. насам. Оттогава някои предлози се удължават с елементи на края, за да се различават от предишните прости предлози. Така възникват предлозите *зад, код*, подобно на тях *към*. Интересно е, че не всички нови форми се появяват едновременно. Така, *над* и *под* срещаме още в старобългарски език, а *зад, код* и *към*— в много по-късно време и едва ли не чак в новобългарски, към XVII—XVIII в. Формата обаче *зади* като наречие срещаме още в старобългарски извори; срв. за това тук по-долу при причинната употреба на предлога *за*. В по-късно време по аналогия на наречия като *преди, вечери, отвъди* и др. към тия предлози в западните народни говори се напластява един нов елемент — *и*, и те добиват вид *поди, зади, нади;* същото става и с друг предлог — *от*, който добива формата *оди:*

Я съм *оди* Годечко.

Такова разширение срещаме даже и при представки:

Свивай, *обо*вивай, /свивай бяло тесто/ в кълчищен месал (Стоин, Нар. песни от Тимок до Вита, 137, Извор, Тетевенско). *Низд* село ровѐ пръвен бик (Гатанка = вино) (СбНУ, XXII—XXIII, 3, 137, Лева река, Трънско). *Обе*варено яйце (Габрово). *Подози*рам и др.

Трябва да се каже, че тази употреба на предлога *за* личи много ясно в собствени съществителни имена, главно селищни и

местни, като *Загоре, Забърдо* (Асеновградско), прекръстено от „Чукуркьой", наречено така навярно въз основа на някое местно име, *Загоричане, Заград, Заграде, Замухово, Заселе* и др. Тази пространствена употреба на предлога личи най-ясно в глаголната представка *за-*. Действието на глаголите с представка *за-* показва движение напред в някакво ново състояние или място, дето то завършва, като напр. *залязвам, захождам, заиждам* (за място) или *заспивам, западам, заигравам (се)* и др. (за състояние).

Тази употреба на предлога *за* се среща пак при глаголи за движение, което завършва от другата страна, отвъд, оттатък някакъв предмет, който трябва да се премине от глаголното действие. Така, в старобългарските писмени извори срещаме ндн за мѧ сотоно (Мариинско еванг., Матей, IV). Тук спада и употребата на предлога в израза нтн за мжжь 'мъжа се, омъжвам се', дето е отразен начинът, по който са ставали някога женитбите, именно като жената е била грабена и е отивала *след* мъжа си. съкрꙑваашє гнгїа за вратꙑ (Манас. хроника, 27_{12}). жена пристжпн... оубога въпїѭщн... за внгламн бѡ бѣ (пак там, 165_{22-24}). Същата употреба се среща и досега в останалите славянски езици:

р у с к и: Солнце село *за* гору. Поедем *за* море (Даль, I, 564). Бросить *за* окно. Переселиться *за* реку. Спрятать *за* шкаф. Ехать *за* Волгу; п о л с к и: *Za* rzeką 'отвъд реката'. Idźcie *za* mną 'вървете след мене'. *Za* domem 'зад къщата'. *Za* górami, *za* lasami 'зад планините, зад горите'. Wyjść *za* drzwi 'излизам от вратата' (развито от 'минавам отвъд вратата'). Pójść *za* rzekę, 'преминавам (зад, отвъд) реката'. Oglądać się *za* siebie 'оглеждам се зад себе си'; ч е ш к и: Jíti *za* město 'отивам отвъд града'. Jeti *za* moře 'пътувам отвъд море'. Slunce zapadá *za* hory 'слънцето залязва зад планината'. Trávníček[4], 1709); същата употреба и след глаголи за състояние: Žíti *za* městem 'живея отвъд града'; žíti *za* mořem, žíti *za* horami 'живея отвъд морето, живея отвъд планините' (пак там, 1710); с ъ р б о х ъ р в а т с к и: Zakloni se *za* me 'скрий се зад мене'. Otide *za* kuću 'отиде зад къщата'. Sunce zagje *za* goru 'слънцето залезе зад планината'. Ovce ti *za* lug zagjoše 'овцете ти отидоха зад лъката' (Iveković—Broz, II, 758) и както в чешки след глаголи за състояние: Nezvanu gostu mjesto *za* vratima 'на неканен гост мястото е зад вратите'. U Crnoj gori je prvi starješina u nahiji serdar, *za* serdarima idu vojvode, *za* vojvodama knezovi (пак там, 759).

Както казах по-горе, тази пространствена употреба на предлога е запазена в някои народни говори, но не в живата разговорна реч, а в народни песни и поговорки, изобщо във фолклорния език, който е с по-стари форми:

Пузгудил ми съ й млат Стуян / дълеку *зъ* другу селу, / утвъдя бяла Дунъва (СбНУ, XXXV, 140, Северна Добруджа). Слънце зайдѐ *за* гòра зелѐна, / слънце зайдѐ, мрак по полйе падна̀ (пак там, XLIII, 382, Враждебна, Софийско). Зелен бусилек,/ /та ко го бере,/ Иван го бере / *за* плет го фърля (сп. Славиеви гори, кн. II, 38, Оряхово, Асеновградско). Итър Митър *за(д)* търн стойт (СбНУ, IV, 255, Струга). Нека ме носат *за* ситни леси (Браилско Пер. сп., кн. 9—10, 97, Велешко).

II. Временни (темпорални) употреби

1. Срок, през който се върши действието

Временната употреба на предлога срещаме в такива случаи, когато трябва да се определи колко време се върши глаголното

действие в определен срок (минута, час, ден, седмица, месец, година и пр.). В старобългарски език предлогът се употребява редовно с винителен падеж (accusativus extensivus temporis). В новобългарски обаче предлогът не се употребява след глаголи за състояние. Казва се напр.: *Дойдох за два часа,* но *Стоях у вас два часа. На село прекарах три години. Почакайте ме само пет минути* и т. н. Трябва да се отбележи, че тази разлика в старобългарски език не се прави. Традицията обаче да се употребява предлогът *за* и след глаголи за състояние продължава по книжовен път до началото на XIX в. или до началото на новобългарския книжовен език, създаден на народна почва. Ако можеше да се говори, че в новобългарски език има падежи от гледището на старобългарски език, бихме казали, че думите, които показват срока, през който се върши глаголното действие, се намират във винителен падеж. Така в изречението *Чакахме един час на гарата* думите *един час* би трябвало да кажем, че се намират във винителен падеж. В тоя смисъл обаче не се говори за падежи в новобългарски език. Ако тук се прави успоредица със старобългарски език, то е само с цел да се покаже разликата между старобългарски и новобългарски в употребата на предлога *за* при означаване на времеви отношения. За разликата между предложната и безпредложната му употреба в новобългарски вж. тук по-долу.

Трябва да се изтъкне, че предлогът се употребява след глаголи за състояние, макар и рядко, в народната поезия, както ще се види по-долу; без друго това е остатък от същата употреба на предлога в старобългарски език.

И така, в историческите ни извори се срещат като примери следните: до прѣдѣлъ палестинскыихъ за .м. лѣт прѣндошѫ (Манасиева хроница, 35_{8-9}). В тоя случай и в новобългарски също така бихме употребили предлог. В следния пример обаче не е така: волнѣ бнхъ тнцатн съ бѣснѣмь псомъ по свѣтоу за .г. лѣта (пак там, 52_{23-24}). Също и в останалите примери от по-късно време:

И замая се и стоя *за* голѣм час. А мьчтаніе сь зове кога нѣчто виды ч(е)л(ове)кь и повни го *за* нѣкои день *или за* мнwго дны. Тои сака че ще да дръжи царството си *за* много. Така си предѫмаха за нѣкой час. И сѣдеше в пѫсто мѣсто и живѣше със нечисти дѫхове *за* много години (Копривщенски дамаскин от XVII в., 103, 107, 131, 161, 175). И да са веселити и да почивати от сега *за* една година (Александрия от 1810 г., стр. 75, Калофер).

Същата употреба на предлога *за,* както в старобългарски език, намираме и в други славянски езици:

руски: *За* зиму я ни разу не был болен (Ушаков, I, 882); полски: *Za* panowania 'през (време на) царуването'. *Za* króla... 'през царуването на крал...'. *Za* dnia 'през време на деня'; сърбохърватски: Tako stade *za* godinu dana 'така стана за година'. Malo bilo, *za* dugo ne bilo 'малко беше, дълго не беше' (Iveković—Broz, II, 758).

В чешки език предлогът образува обстоятелство за време в свързване със съществителни имена:

Za dne 'през (време на) деня'. *Za* tmu 'през време на тъмнината'. Za rosy 'когато има роса, по роса'. *Za* sucha 'през сушата'. Za Karla IV 'през време на Карл IV' (Trávníček[4], 1709); полски: *Za* wálki 'през време на войната'. *Za* mej nieprzytomności 'в мое отсъствие'.

Както казах по-горе, в народната поезия е запазена употребата на предлога след глаголи за състояние, както в старобългарски и в традиционния книжовен език до началото на миналия век. Същите случаи в живия народен език, както и в книжовния, се срещат без предлог:

Праздникъ рождество светыи иwанови да вї е на помощъ и да дочекате *за* многѳ години (Бълг. стар. из Македония, 86, Дебърско, от нач. на XIX в). Кя го е жалела / и го е боляла/ *за* година време —/ глава не умила, / коса не разчесала (Стоин, Трак. нар. песни, 521, Малко Търново). Стойна ми змеа любила, / любила що го любила / *за* дванаесет години (Миладинови, Бълг. нар. песни, 11, Струга). Мало се много водили / *за* йедна, *за* две недели (Стоин, Трак. нар. песни, 65, Малко Търново). Мари Марийку дощерю,/ сига *за* десет гудини / както я майка рудила/ нах вон си не излизала (сп. Родопски старини, г. I, 21, Родопите). Петко Ради пръстен даде / да го чака *за* година (СбНУ, IV, 82, Видин). Тодуре, либе Тодуре, /сига *за* девет гудини /стигнахме моску детенце (сп. Родопски напредък, г. I, 291, Устово, Смолянско).

В някои случаи предлогът се употребява, когато се означава част от време, което е нужно, за да се извърши някое действие:

На бял пуньдельник спури *за* цяла гудина (сп. Родопски старини, г. II, 55, Смолянско). Ти да ми платиш рýгата / що сум ти тебе работал / токму *за* девет години (Миладинов сборник, 416). *За* нощ ми си на рàка лежала, / дори ми е рàка истръпнàла (СбНУ, XLVIII, 124, Банско) и др.

От народните говори в книжовния език е проникнало свързването за време *за малко, за дълго*. По употреба то може да се свърже с току-що посочената употреба, която без друго се е отразила при създаването на този темпорален израз, който играе роля на наречие за време:

Вървим *за малко из* зелените ливади край Провадийската река (Йовков, Разкази, т. II, 183). Един от тях очи си не затвори / и бдя *за* дълго, буден в нощний мрак (Пенчо Славейков, Епически песни, 22). Два вихра се сблъскаха. Срещна / зла орис незваните гости... / *за* дълго след туй се в полето / белееха техните кости (пак там, 45). Вие не берете грижа, това не ще иде *за* много (Вазов, Под игото, I, 113). Ала и тая радост не отиде *за* дълго (Влайков, Стрина Венковица, Съч., I, 270). Ех, ама не била им *за* дълго тая радост (Влайков, Дядовата Славчова унука, Съч., I, 7).

При всички тия случаи употребата на предлога *за* е малко или много изкуствена от гледище на книжовния език. Затова може да се изостави, без да се промени смисълът на наречията *малко, дълго* и др. Не е така обаче с примери като долните, където, ако предлогът се изпусне, наречието *малко* може да се сметне, че е употребено за степен на глаголното действие:

Наоколо стрелбата бе утихнала *за малко,* после отново пламна (Вежинов, Втора рота, 5). Една неприятност смути *за малко* веселието (Йовков, Жетварят, 120). Ожалили сме те, куме — поде пак кумицата, която се бе залисала *за малко* с Пиомия калугерката (Елин Пелин, Щъркови гнезда, 18).

При темпоралната употреба на предлога *за* трябва да се изтъкне една особеност, на която досега, доколкото ми е известно, не е обръщано внимание. Това е именно, че употребата на предлога в някои случаи зависи от вида на глагола, с който се свързва, или, по-точно казано, е в зависимост от това, дали се чувствува или не резултатност от действието на глагола. Известно е, че тая резултатност е във връзка с ролята на ония глаголни представки, които не променят значението, а само вида на глагола, като от не-

свършен го правят свършен. Така, при несвършени глаголи, употребени с обстоятелство за време, което показва времетраенето на действието им, не се употребява предлогът *за*. Обаче при същите глаголи, употребени в свършен вид, се налага да се употреби предлогът, когато се определя времетраенето на действието, което е достигнало до своя край и е налице резултатът му. За да дам по-прегледна представа за тая зависимост, ще приведа примерите сравнително:

Несвършен вид	Свършен вид
Преходни глаголи	
Нося (носих, носех) тухли един ден.	Занесох (пренесох, донесох) тухлите *за* един ден.
Писах писмото един час.	Написах писмото *за* един час.
На въпроса отговарях пет минути.	На въпроса отговорих *за* пет минути.
Гледах илюстрациите два часа.	Изгледах илюстрациите *за* два часа.
Слушах доклада един час.	Изслушах доклада *за* един час.
... само десет минути ще ви безпокоя.	— Все едно: аз само *за* десет минути ще ви обезпокоя (Вазов, Драски и шарки, 6).
Непреходни глаголи	
Бродихме три недели из Рилските усои.	Пребродихме *за* три недели Рилските усои.
Ходихме два часа из полето.	Изходихме полето *за* два часа.

В последните два случая непреходните глаголи за движение, като получат представки, стават преходни, понеже действието им се ограничава пространствено и се извършва само в границите на това пространство.

От тая закономерност се отделят следните случаи:

а) Когато се употребяват такива глаголи, които не променят вида си, като им се прибави представка: *Стоях у тях една седмица. Престоях у тях една седмица Минавам през планината за два дена. Преминах през планината за два дена.*

б) Когато действието е повторително. В тоя случай обектът се употребява с пълен член, понеже е станал познат на субекта, който няколко или много пъти е боравил с него: *Пренасях тухлите за един ден. Свършвах си работата за два часа. Подготвях си уроците за един час. Такива повреди се отстраняват за десет минути. Критика не се пише за един час.*

Както казах по-горе, темпоралната употреба на предлога *за* се среща пред съществителни имена, които означават някакъв предел от време, както личи от примерите:

Само една немощ я беше оборила и *за* една-две седмици тя съвсем отслабна (Елин Пелин, Земя, 126). Ах, хубаво, тогава ще бъдем другари *за* по-дълго време (Вазов, Казаларската царица, 17). Тогаз моряка милата забрави, / коя *за* ден, *за* два залюби той (Кирил Христов, Песни и въздишки, 19). Прескачаше долове, мяташе се от баир на баир и *за* една минута беше при воденицата (Йовков, Старопланински легенди, 21). Само че за два месеца той остаря и побеля, като че е преживял двайсе години (Влайков, Дядовата Славчова унука, Съч., I, 7).

След глаголи като *отлагам, насрочвам, каня, свиквам* 'карам да се съберат', *оставам* и др. предлогът *за* се употребява, когато се означава срок в близкото бъдеще, когато ще завърши действието:

Отложиха заседанието *за* утре, пет часа. Насрочиха делото *за* 15 май. Каних приятелите си *за* вечеря. Народното събрание се свиква *за* 10 март. Той ги водй навсякъде, килерчето остави *за* най-подире (Вазов, Под игото I, 188). Заръча ми само да се свика комитетът *за* довечера (пак там, II, стр. 10). *За* утре съм поканен у тях на гости (Ал. Константинов, Бай Ганьо, 54). Да знаеш *за* друг път — каучук ли е, пресен трябва да бъде (Чудомир, Избр. произв., 76). Ако върви по колнйка, може да си дойде по-скоро, ако пряком пречне, не му се надявайте *за* скоро (погов.).

Една не много правилна, в случая излишна употреба:

Знаете ли — каза тя, — аз съм изключена от гимназията *за* до края на годината (А. Гуляшки, Любов, сп. Септември, г. VIII, 1957, кн. 2, 78).

Свързването *за напред* показва, че действието се върши от момента на говоренето нататък, без да е ограничено докога:

Питах господин Трайчева ще държите ли стаята ми и *за напред* (Вазов, Казаларската царица, 134). *За напред* тяхната преданост и влияние ще ти бъдат нужни (Вазов, Ивайло, 24). Той не допусна да бъде условен учителят *за напред* (Вазов, Под игото, I, 111). Гулям със къвйъл свързали / за три ми години *за напред* (СбНУ, XXXV, 312, Сев. Добруджа).

Свързванията *за час, за в час* са се превърнали в наречия за време; те означават много кратък срок = в същия миг, веднага:

Гороломов падаше от небето. Но *за час* той догади каква е работата (Вазов, Пъстър свят, 175). *За миг* от всички страни се стекоха селяни (Елин Пелин, Гераците, 60). Щом го прочете, в ума му *за един миг* узря планът на страшното престъпление. Една светкавица блесна и освети *за миг* всичко наоколо (Йовков, Жетварят, 50, 174).

Изразът *за много години* се употребява, когато се пожелава дълголетие при поздрав или честитяване, срв. рус. *На многая лета.*

В предложните свързвания *за в, за до, за след* предлогът *за* не играе почти никаква роля — той се явява там под влияние на глагола, който в други случаи се употребява с него. Тия свързвания не са много чести както в книжовния, така и в народния език.

Не можеш ли прескокна *за в* неделя (Вазов, Казаларската царица, 18). Всички, всички ще оздравеят. Кой сега..., кой след десет години... — Ами остават ли някои *за след* дваесе години, дядо? (Елин Пелин, Щъркови гнезда, 38). Тъзи ниделя годъта, / *за ду* ниделя свадбата (СбНУ, XXXV, 106, Сев. Добруджа). Да оставим това *за след* празниците.

Наречията *днес за днес, сега за сега,* показват кратко, определено време около момента на говоренето:

Сега за сега тя е най-хубавата в селото (Елин Пелин, Земя, 114). Напсетне, *сега за сега* ний сме спокойни, ний сме спасени (Ал. Константинов, Съч., I, 208).

Близко до него е свързването *за сега* 'поне сега, около сегашния момент, на първо време':

— Как отива по вашия край? — *За сега* — добре (Вазов, Под игото, I, 91). *За сега* ще кажа само, че аз съм българин и добър българин (пак там, 25). *За сега* писар ще ме назначи, после подсекретар (Влайков, Стрина Венковица, Съч., I, 294).

Подобно на свързванията на предлога *за* с наречия като *малко, много, дълго* и др. в някои народни говори се е образувало свързване с наречието *веднъж—заведнъж* 'изведнъж, за миг, в момента':

Невестата *заадньш* загинала. *Заадньш* он нарасйл и паднал болин на умрейне (СбНУ, IV, 114, 118, Воден).

2. Престой или отсъствие

Друга темпорална употреба на предлога *за* имаме при означаване на време, което тече, след като престане действието на глагола. Тук предлогът служи да означи колко време минава, откак престане действието на глагола. Целта на вършителя е да използува именно това време. Най-обикновени случаи тук са от следния вид:

Дойдох ви на гости *за* няколко дена (= за да прекарам, да престоя няколко дена). Ходих си в отпуска *за* десетина дена. Утре отиваме на Витоша *за* една седмица. Бойка влезе *за* малко вътре и пак се яви на вратата (Елин Пелин, Летен ден, 97). Аз имам всичките средства, за да го пратя в затвора *за* няколко години (Вазов, Драски и шарки, 28). Остави ги *за* минута, излезе и веднага пак се яви (Йовков, Старопланински легенди, 37). Прекъснатата *за* минута веселба продължи наново (Йовков, Жетварят, 49). — Но извинете *за* малко, ще дойда пак да ви кажа сбогом (Вазов, Казаларската царица, 103). — Барем *за* ден, *за* два си ела, бе синко (Елин Пелин, Щъркови гнезда, 163).

Понякога тук могат да се слеят две употреби на предлога *за*, именно тая за означаване времетраенето на действието и тая за означаване на време след спирането на действието. Така, примерът *Дойдох за два дена* може да се разбира двояко: 'пристигнах дотук за два дена' и 'пристигнах, за да прекарам тук два дена'.

Всъщност в тоя случай предлогът *за* не се отнася до действието на глагола, след който е употребен, а до действието на глагола, който се подразбира (най-често глагол за състояние, като *стоя, престоявам, прекарвам*).

При тази употреба на предлога *за* понятията „престой" и „отсъствие" могат да се уточнят само от това, дали субектът се приближава до обекта (престой) или обратно (отсъствие).

3. Обстоятелство, по случай което се върши действието

При тая темпорална употреба на предлога действието се върши по случай някакво обстоятелство в бъдещето. Това обстоятелство най-често бива някакъв празник или случка. Употребата на предлога в случая се намира с въпроса *по случай какво? за кога?* Така напр.:

Дойде си в отпуска *за* Великден едничкият войник от селцето (Вазов, Видено и чуто, 100). Бързам да ушия дрехите *за* празниците. *За* вършитбата се върнаха мнозина в село. Няма ли да се върнете *за* сватбата на Иван?

Една слаба разновидност в употребата имаме, когато действието се върши с оглед да се завърши до някоя определена дата в бъдещето: *Обувките ще бъдат готови за сряда. Всички се готвеха за зимата.*

В отделни случаи в народните говори предлогът се употребява, когато се посочва момент в бъдещето, в който се извършва действието, както личи от поговорката:

Секи си утива *за* ридъ 'всеки ще умре, когато му дойде времето' (СбНУ, XXV, ч. I, 19, Търново). Нема при дни да си иде? — защо при дни да си иде? ще си иде *за* реда си (Влайков, библ. Св. Климент, г. I, 506).

4. Действие след някакъв предел от време

Тази употреба е предимно диалектна. В тоя случай действието се върши в бъдещето след някакъв предел от време, означен с думи като *ден, сутрин, пладне*. Тази употреба е пряко развита от оная пространствена употреба на предлога, при която се означава място отвъд някаква граница в пространството.

Тоя случай се среща още в старобългарски език и е запазен и в днешните славянски езици, също както и съответната пространствена употреба на предлога: і сѣло за оутра вь єдинѫ сѫботъ (Мариинско евангелие, Марко, гл. XVI); вндимъ нс(оу)ся за прѣжтне смѫтн (Охридски апостол, Бълг. старини, кн. III, 104_{14-15}); и єгда бысть за вчра опонщѫ а внно (Манасиева хроника, 56_{9}); и єгы бысть за оутра и напрадн са єкторъ краль на врань (пак там, 62_{10-11}).

В славянските езици:

руски: Ден *за* день (ден ото дня, день по дню), а к смерти ближе (Даль, I, 565). Днем *за* днем (Ушаков, I, 881); полски: Dzień *za* dniem 'ден след ден'. Jeden *za* drugim 'един след друг'. *Za* zasługą idzie nagroda 'след заслугата иде наградата'. Wlec się noga *za* nogą 'влача си краката един след друг'. *Za* godzinę (*za* tydzień, *za* rok) wrócę 'ще се върна след час (след седмица, след година)'; сърбохърватски: Ko *za* čorbom vino pije od onoga ne valja saveta iskati (Iveković—Broz, II, 759); чешки: *Za* chvíli 'след малко'. *Za* den 'след (един) ден'. *Za* rok 'след година'. *Za* drahnou chvili 'след доста време' (Trávníček[4], 1709). *Za* týden 'след седмица'.

Употребата е запазена и в съвременните народни говори, макар че вече клони да изчезне, като се замества с предлога *след, подир:*

Ф събута за пла̀нийъта ни учим (СбНУ, XVIII, 30, Търново). *Ден за ден* два минуват (пак там, XXV, ч. I, 5, Вукан, Трънско). *Ден за ден* дошел Великден. Роговиту, колко дена проминат, они по-големи са чинат, *ден за ден* си нарастат (Веркович, 35, Солунско). *За ютре* съм пà на пазар (1952 г., Сталийска махала, Ломско).

Свързването *за утре* се схваща като една дума, както е в руски — *завтра:*

Утре е бела събота, / *заутра* млада неделя (Стоин, Нар. песни от Тимок до Вита, 432, Извор, Видинско). *За̀утре* (СбНУ, XII, 132, 182, 319, Цар Шишманово, Макреш, Кулско; Бела, Костичовци, Белоградчишко). Дзарàн е бела сѐбота, / *завтре* е света недьеля (пак там, XXXI, 232, Тетевен). Нѐ утре, *за̀утре* че дойдем да ги постàвим (1953 г., Видинско).

Свързването е създало и нова форма *заютрешник,* същ., мъжки род 'денят, който настава след утре; други ден':

Пòседи, севдим, до ютре, / до ютре до *заютрешник* (СбНУ, XXXIX, ч. II, 172, Давидково, Ардинско). *Заутреашник* (сп. Родопски напредък, г. I, 248, Родопите). *Заутрешник* (Ст. Младенов, Трак. сборник, VI, 129).

В тая си употреба предлогът *за* се свързва и с други наречия за време: *за пладне* 'през времето след пладне' (СбНУ, XLI, 319, Горно Линево, Ломско). Интересно е да се отбележи, че като съвсем рядък случай това свързване намираме употребено у Влайков:

За пладне като похапнале, Неда зела отново та напръскала и измела насякъде (Съч., II, 274).

В югозападните народни говори срещаме още едно производство — *дзастра* < *за сутра,* като същ., ж. род, 'сутрин':

Секоя *дзастра,* кога станувал, се по един алтън наогювал (Веркович, 274, Ениджевардарско). Кога да стане на *дзастрата* — съте руби рачиснати и сукинати и дрепава като гюпка (СбНУ, II, 187, Воденско).

Както горното свързване *за пладне,* така и друго едно — *ден за ден* — намираме и у наши писатели, разбира се, рядко:

Работа го чака, / и хората припират — *ден за ден*/, и никой веч при него не завръща (Пенчо Славейков, Епически песни, 158).

Предлогът *за* се употребява в подобни случаи и пред думи, които не означават някакъв срок от време, както *ден* и други, но означават действие или извършено действие; в случая на преден план изпъква времето, през което е извършено това действие. Напр.:

Няма мир, ни почив, само вечно труд *за* труд! (П. Р. Славейков, сп. Гайда, г. III (1866), бр. 11, 184).

В тези и подобни случаи имаме редуване на срокове от време или на действия.

Може би тук спада употребата на предлога *за* в известния израз *дава мило за драго* 'праьи големи жертви, за да изкупи или за да постигне нещо'. Смисълът на израза е, че се дават много неща, мило се дава след драго, само и само да се постигне желаното:

А сега бяха най-тежките часове за селото ..., чорбаджиите се молеха на пашата, *даваха мило за драго* (Йовков, Старопланински легенди, 90). Храбри *български войници / ръка за ръка* подават / и са от окопи вадеха (Сб. Израсло дърво високо, 142, Спасово, Чирпанско). Да бяха злато ковано / твоите руси косици ... /мяна бих сторил / мило за драго / хранена коня (Яворов, Стихотворения, 63).

Едва ли в случая може да се мисли, че предлогът е употребен при замяна на едно нещо с друго, именно дава се мило, за да се получи драго. Думите *мило* и *драго* вървят винаги заедно и значат почти едно и също нещо, без да се противопоставят една на друга. Това личи и в известната народна песен „що ми е *мило и драго*",/ че се е пролет пукнала ..." или „що ми е *мило и драго* / во Струга града дукян да имам...". Не случайно в по-нов вид изразът гласи „давам мило и драго"; сравни още:

Не стой на брегом, / брегом се сипе / ... / че ми си *драго и мило,*/ *драго и мило* като ябълка/, като ябълка лете в градина,/ лете в градина,/ зиме в пазуха (Стоин, Бълг. нар. песни от Изт. и Зап. Тракия, 516, Кости, Бургаско).

5. Действие преди някакъв предел от време

Това значение е извънредно рядко и се среща само в отделни случаи, когато действието се върши в миналото.

Тази употреба на предлога *за* произлиза от предишната употреба при означаване на предел от време в бъдещето, когато се върши действието. При новия случай действието се върши в миналото преди някакъв предел от време. Явна е граничната линия между двете употреби, които се делят само от това, кога се върши действието — дали в миналото или в бъдещето. Единствен пример може би намираме у Пенчо Славейков, който без друго го е взел от някой народен говор:

Яно, каква е таз твоя промяна ? / Весела беше *за час* и засмяна, — /що е, че ходиш тъй грижна, неволна ?/ Нещо потайно не би да си болна ? (Епически песни, 28).

Предлога намираме още в наречието *зàвчера* 'през (време на) деня преди вчерашния', което е общобългарско, а в някои говори се среща под формата *зàючер* (СбНУ, XLI, 319, Превала, Михайловгр.)

6. Кой път се върши действието

Последната временна употреба на предлога *за* се среща след числителни имена (бройни и редни), когато се означава кой път подред се върши действието. Така напр.: *Идваме тук* ***за първи път.*** ***За втори път*** *се повдига подобен въпрос.* ***За един път*** *толкова може да се направи. Спечели първенството* ***за трети път*** *подред.* Но: *Печели първенството четири пъти.* Вместо числителни имена могат да се употребяват думите *няколко, последен*: ***За*** *няколко сеанса портретът много напредна. Той вчера беше при мене* ***за*** *последен път.*

III. Непространствени употреби

1. Отношение (в тесен смисъл на думата)

Употребите на предлога, когато се означават непространствени или отвлечени (абстрактни) отношения между действия, състояния и предмети, произтичат само от пространствените, но не и от временните му употреби, които се разгледаха по-горе.

Известно е, че предлозите са такива непроменливи елементи на речта, които почти нямат собствено лексикално значение, а се употребяват в изречение или в определено свързване на думи, когато се създава някаква връзка или отношение (казано в най-широк смисъл на думата) между някои части на изречението или на свързването.

Под термина *отношение в широк смисъл на думата* трябва да се разбира всяко отношение, което създава предлогът между действия и действия, между предмети и предмети, между състояния и състояния и между предмети и действия или състояния. За такова отношение се говори и при пространствените, и при временните, и при непространствените употреби на предлога. Под термина обаче *отношение в тесен смисъл на думата* трябва да разбираме една частна употреба на предлога, при която се означава към какъв обект се отнася глаголното действие.

Тук следва да се разгледа една от най-широко разпространените употреби на предлога, когато се означава отношение в тесен смисъл на думата, именно когато се посочва по отношение на какво или на кого се върши глаголното действие. Като частни случаи от употребата на предлога при означаване на отношение в тесен смисъл на думата могат да се разгледат случаите, когато се означава причина, цел, предназначение, преценка, полза или вреда и др. в зависимост от специализацията на отношението. Тая специализация на отношението зависи, както ще се види, от това, какви категории на речта се свързват с предлога и най-важното — какъв е характерът на тези категории.

В тоя случай предлогът *за* отговаря на въпрос *в какво отношение? относно какво? относно кого?* Така напр. от изречението *Той говори* ***за*** *мен* може само да се извади заключение, че субектът (той) върши някакво действие (говорене), което се отнася до обекта (мен). И повече нищо. Тук не се казва поради какви подбуди се върши действието, нито с какви цели или резултати. Това е формула за най-простия и най-общ вид отношение в тесен смисъл на думата при употребата на предлога *за*. Не е така напр. в изречението *Карат се* ***за*** *пари*, понеже тук виждаме, че причината да се върши действието е обектът *(пари)*, който стои в причинна връзка с вършенето на действието *(каране)*. Тук също можем да кажем, че има отношение, както при по-горния пример, само че ще трябва да се добави, че в новия случай е изяснена връзката (в случая причинна) между субекта и обекта. Същото се отнася и до останалите непространствени употреби на предлога.

Широката употреба на предлога, когато се означават отношения, личи между другото и от това, че тя се среща след няколко различни части на речта — глаголи, прилагателни, съществителни и наречия. Останалите употреби на предлога *за* не се срещат при толкова много граматични категории.

Глаголите, след които се употребява предлогът, са главно от категориите declarandi, cogitandi, sentiendi. Останалите граматически категории по същество се свеждат пак до същите видове глаголи.

Към категорията глаголи declarandi спадат, както е известно, такива глаголи, които изразяват някакво съобщение, изричане, изказване на нещо. Най-често от тях се употребяват следните глаголи (дадени с най-обикновени свързвания на предлога):

приказвам за миналото, *говоря за* сеитбите, *става дума за* дъските, *питам за* адреса, *съветвам се за* болестта си, *съобщавам за* злополуката, *докладвам за* извършеното, *уведомявам за* положението.

Тук е мястото да се изтъкне една разлика между предложната и безпредложната употреба на глагола при означаване на отношения след глаголите declarandi. При предложната употреба се засяга обектът само от една или от няколко страни, без да се засегне изцяло: *Разказах* ***за*** *случката в гората*. Тук употребата на предлога *за* специализира действието, като го насочва само към някои моменти от случката. Ако се каже обаче: *Разказах случката в гората*, ще трябва да се разбира, че разказът ми е обхванал цялата случка, а не само отделни моменти от нея, както е при предложната употреба. От подобни примери се вижда, че предлозите ограничават обхвата на глаголното действие било по пространство, било по време, било по степен и го специализират, като уточняват какви части или моменти засяга то от обекта.

В старобългарски език не намираме примери от употреба на предлога при означаване на отношение в тесен смисъл на думата. Засега не може да се каже откога почва тази употреба в българския език, тъй като нашите извори в това отношение са съвсем непълни. Може би наченките на тази употреба ще трябва да се отнесат към края на XIV в., когато аналитизмът навлиза широко и в тогавашния книжовен език. Днес тази употреба срещаме и в други славянски езици:

р у с к и: Мне стыдно *за* него (в тоя случай предлогът по произход на употребата си спада към употребата за замяна — на мене ми е срамно вместо на него, аз изпитвам срам вместо него). Рад *за* вас. Мне больно *за* него, что он оказался таким трусом (У ш а к о в, I, 883); п о л с к и: Tęsknić *za* kimś 'тъжа за някого'; с ъ р б о х ъ р в а т с к и: Ne kazuj nikome *za* novce 'не казвай никому за парите'. Ne kazuj *za* me gdje sam 'не казвай за мене къде съм'. Šta si ti narodu ogłasio *za* mene? 'защо си говорил навред за мене?' Briga ħabi *za* udova starca 'Хаби си грижите за стария вдовец'. Kad me sunce grije, *za* mjesec i ne marim 'щом ме грее слънце, не ме е грижа за месеца'. Što me, more, ti *za* roda pitaš. *Za* zlom gjevoikom reći dobro, a *za* dobrom kako ti drago (I v e k o v i ć—B r o z, II, 758, 759).

В чешки език предлогът няма такава употреба.

В дамаскинската книжнина предлогът *за* е удължен с частицата *-ради*, навярно за да се различава от другите употреби, тъй като след изчезването на падежните завършъци предлогът е добил твърде широка употреба:

Да са прочите гатанка *заради* гюмрукчиина и фарисеина (Неделни поучения от XVIII в., 25). *Заради* тва мартиросова светое писание (Александрия от 1810 г., 61, Калофер).

Трябва да се отбележи, че тази удължена форма на предлога се среща и в съвременната лична поезия изключително като силабично удобна с две срички вместо едносричния предлог *за*. Това се доказва от ония не много редки случаи, при които поради силабични съображения са употребени и двата предлога:

Паун запитал лястовичка: / — какво приказват *зарад* мене / между небесното крилато населенье? (С т. М и х а й л о в с к и, сп. Българ. сбирка, г. XX, 647). В събраните си съчинения Михайловски е поправил предлога на *за*. И, като видиш тая картина, / *зарад* нас стара, *за* тебе нова, / твоето сърце по таз причина / ще го намръщи мисъл сурова (В а з о в, Лирика, I, 130). Тихо носят се към свода / песните му богомолни / *зарад* царя, за народа (В а з о в, Легенди при Царевец, 105). Страшни слухове се чуха / *зарад* царствения роб... (пак там, 26). Честит е онзи, чий живот сияй / от добрини, достойни *зарад* лира (К. Х р и с т о в, На кръстопът, 37). Сам на себе си умразен / и за другите недраг, / *зарад* милост да подлага / той ръка от праг на праг (П. П. С л а в е й к о в, Епически песни, 26).

Може би в случая Славейков е удължил предлога, за да избегне повторението с предния предлог *за*.

Ти, който бдиш от небесата / над човешки съдбини, / над мен десницата си свята / *зарад* закрила протегни! (П. П. С л а в е й к о в, Сън за щастие, 88).

Удължената форма на предлога се среща и в езика на български прозаици. Това показва, че тя може да има народен произход, именно от Североизточна България, откъдето са главно тия български писатели:

Послушах татка и повече си разпалих любовта към Иванка... и каква полза сега *зарад* нас? (Д р у м е в, Иванко, 14—15). Не са се свършиле, истина, ама може и да се свършат *зарад* нас добрите къщи (В л а й к о в, Съч., II, 114).

По тоя начин се убеждаваме, че още в дамаскинската книжнина удължеият предлог *зарад(и)*, когато се употребява при означаване на отношение, има народен произход, от какъвто е главно и езикът на дамаскините. Той обаче не е приет в съвременния книжовен език и употребата му трябва да се избягва, между другото и поради това, че се смесва с причинната употреба на същия предлог.

Примери от народните говори с употреба на предлога *за* при означаване на отношение:

И на них така ги прикълнаха *за* майчиний златин зъб (Веркович, 51—52). Момата пеа писмоту, позна *за* сичко (пак там, 90, Солунско). Ред доди и *за* Драгана, / ева й Дръгана де иди (СбНУ, XXXV, 293, Фрикацей, Сев. Добруджа). Тате, *за* мене гайле да не бериш, защо не са уженювам. За женитба още време имам (Веркович, 190). Младу *за* убус, стару за почит (1954, Габрово).

Един по-особен случай имаме, когато в някои народни говори предлогът се употребява след думата *нужда*, за да се посочи за какво се отнася тая нужда:

Имаме *нужда за* воденица (1953, Г. Малина, Елинпелинско). Кой си има *нужда за* леп, оди та си купува (1953, Макоцево, Елинпелинско).

Тази употреба срещаме и у по-стари писатели, като Алеко Константинов:

Види се, ще се окаже *нужда за* още един урок (Съч., I, 18) Кои събития предизвикаха *необходимостта за* един апел към народа? (пак там, 191).

В случая след думата *нужда* предлогът *за* е равен по употреба на предлога *от*.

Примери из българската литература за употребата на предлога при означаване на отношение след глаголи declarandi:

Говореха *за* времето, *за* последните дъждове, *за* новата трева (Йовков, Жетварят, 24). Стоян избягваше да говори *за* себе си (Елин Пелин, Щъркови гнезда, 161). Стана дума и *за* пакостите от вълците (Йовков, Жетварят, 24). Пред буфета само неколцина / *за* политика се пак препират (Пенчо Славейков, Сън за щастие, 28). Посъветваха се пак *за* посоката (Вазов, Под игото, I, 202). Нямаше *за* какво да се приказва, време беше за нещо (Йовков, Жетварят, 15). Задухата в знойний въздух / с огнени крила трепти —/ и *за* близка жетва тихом/ тя на нивите шепти (Пенчо Славейков, Сън за щастие, 16). Милка разказа на Цонка *за* живота у дома, *за* домашните, *за* София, *за* всичко, що я интересуваше да узнае (Вазов, Казаларската царица, 48). Вие *за* Тодора не сте ли слушали? (Вазов, Великата Рилска пустиня, 13). Гроздан беше готов да се съгласи с него *за* всичко (Йовков, Жетварят, 191). Дето старо се не почита, там *за* добро недей пита (погов.).

След глаголи sentiendi, които, както е известно, изразяват някакво чувство, се срещат най-често случаи като:

Тревожа се *за* вас, моля се *за* хляб, нехая *за* нищо и др.. Утре ще се срещнем, и още отсега ви казвам: не се безпокойте *за* нищо (Вазов, Под игото, I, 27). Плакала е горчиво нощта, . . . / че *за* нея белий ден нехае (Пенчо Славейков, Сън за щастие, 8). Пожалиха *за* чуждо чужди хора, / пожалиха *за* Ралица, *за* Ива, / окаяха и старата му майка (Пенчо Славейков, Епически песни, 97). Дядо Славчо нищо не жалеше *за* нея (Влайков, Съч., I, 9). И взе и той да се кахъри *за* нея (пак там, 41).

След глаголи cogitandi, които означават мислене, разсъждаване, спомняне:

Мисля *за* тебе. Спомням си *за* миналото. Сетих се *за* адреса. Научих се *за* всичко. Грижа се *за* здравето си. Понякога му минуваше през умът *за* родните (Вазов, Немили-недраги, 32). Той не можа да си спомни *за* никаква Надежда Николова (Елин Пелин, Щъркови гнезда, 176). Таман поотминаха малко, кога токо се досети Райка *за* китката си (Влайков, Съч., I, 17—18). Той не мислеше сега *за* себе си (Вазов, Под игото, I, 157). Като зачул врявата на улицата, отишел у Петрови, цето се научил *за* всичко (Вазов, пак там, 194). Рада с напрегнато внимание следеше *за* отговорите им (пак там, 67).

В някои западни говори предлогът *за* се употребява и след глаголи, които показват някакво търпение, изпитание, и той свързва глаголите с обекта:

Който може *за* вода да трае, / той сал може с назе да отива (СбНУ, XLIII, 99, Суходол, Соф.). Марко трае *за* студена вода, / Гуне се йе вода зажедило (пак там, 82, Връбница, Соф.).

След глаголи, които изразяват някаква скрита възможност (потенциалност) или след глаголни свързвания, които изразяват притежаване на някакви качества като *бива ме, достоен съм, годен съм, способен съм* и др.:

Какво му казах? Само това, че го бива *за* цар (Друмев, Иванко, 13). Милият Белчо, и той на война тръгнал! Него *за* всичко го бива (Елин Пелин, Щъркови гнезда, 157). Децата са слаби, не ги бива *за* никаква работа (Елин Пелин, Гераците, 70). Той е годен *за* всякаква работа. Не съм достоен *за* такава чест.

Както казах, предлогът се употребява и след някои глаголи, чието действие се предава на обекта чрез предлога *за*:

Аз ходя по ревизия, ревизирам кръчмите *за* чистота (Йовков, Приключенията на Гороломов, 190). Когато Вълчан не дава ..., какво остава *за* другите (Йовков, Жетварят, 20). Войниците се засмяха, но Калин не обърна внимание, като че това не се отнасяше *за* него (Йовков, Разкази, II, 54). Така той раздели и двора. *За* нивите и ливадите хвърлиха жребий (Елин Пелин, Гераците, 67). *За* сърцата, що се любят, и смъртта не е раздяла (Пенчо Славейков, Епически песни, 123). Свири, струвай старо — младо, младо — лудо: / що е божа дарба — по *за* свят е чудо (пак там, 17).

Употребата на предлога след прилагателни се свежда до два главни случая:

а) След прилагателни, производни от същите категории глаголи. Кръгът обаче на тези прилагателни е извънредно стеснен и тук нямаме такава богата употреба, каквато срещаме при глаголите. Най-обикновените случаи тук са:

Интересен е *за* всички. Съгласен е *за* всичко. Види се, че разговорът беше много интересен *за* него (Вазов, Немили-недраги, 6). Ох, тогава съм спокоен *за* изхода на борбата (Вазов, Под игото, I, 181). Ние закъсняхме и те оставихме да студуваш... ангелът е крив *за* това (Елин Пелин, Летен ден, 208). Бащата на момичето не бил съгласен *за* годежа и те избягали с лодка (Йовков, Разкази, II, 41). Тя знаеше, че ще обърне внимание на гостите, затуй стоеше изправена, застанала тъй, че да се вижда най-добре, готова *за* всеки поглед (Йовков, Жетварят, 115). Малко добрини, малко светли минути бяха видели през живота си тия хора..., петимни *за* добра дума, *за* милувка и *за* обич (пак там, 18). Слънцето вече се показа и първите лъчи, жадни *за* роса, се спуснаха в полето (Елин Пелин, Земя, 155). Децата щяха да ходят петимни *за* залък хляб (Елин Пелин, Щъркови гнезда, 22). Жаден като гарван *за* кръв (погов.).

б) След качествени прилагателни, които показват какво е отношението на тяхното качество към обекта, чието име стои след предлога. Кръгът на прилагателните тук е много по-голям, отколкото в случая а). Обикновени свързвания тук са от рода на следните:

Приятен е *за* окото. Скъп е *за* мене. Ценен е *за* науката. Недостоен е *за* гледане. Водата е лоша *за* пиене. Път, удобен *за* ходене. Място, забранено *за* лов. Лют е *за* стомаха. Е, то ще е било като виното на Кюня: кисело *за* вино, слабо *за* оцет (Йовков, Жетварят, 59). Ето, живота *за* други е скъпи — / той е омразен *за* бача ви Кира (Пенчо Славейков, На Острова на блажените, 14). Бог всякога е глух *за* жалбите на роба, / когато той търпи, въздиша и желай (Пенчо Славейков, Кървава песен, 61—62). Аз съм вечно в цветя, / сляп *за* тъмната нощ и злокобната зима (Дебелянов, Стихотв., 42). Това окаменяло сърце беше достъпно *за* любовта (Вазов, Под игото, II, 22). Мъртви ние пак се любим / и смъртта *за* нас е сладка (Пенчо Славейков, Епически песни, 124).

След съществителни имена, производни или подобни по съдържание на същите категории глаголи (cogitandi, declarandi, sentiendi), предлогът *за* има сравнително по-широка употреба, почти както при самите глаголи. Чести свързвания тук са от рода на:

Възглед *за* света. Въпрос *за* храната. Разпра *за* имот. Понятие *за* нещата. Отзив *за* книгата. Свидетелство *за* зрелост. Опасност *за* здравето. Спомен *за* мина-

лото. Грижа *за* насъщния. Документ *за* имот. Решение *за* преустройство на работата. Мисъл *за* бунт. От баща си наследи добро състояние и особени грижи *за* живота нямаше (Елин Пелин, Щъркови гнезда, 173). Налагате на народа началници и унищожавате всяка идея *за* равенство (Вазов, Под игото, I, 85—86). Нашата разсипница природа ни е дала чудни полета, планини, реки... — велики съблазни *за* труда и начинанията (Вазов, Драски и шарки, 148). Тия южни небеса... крият такива упоителни коварства *за* сърца горещи, *за* въображение живо и романтично (Вазов, Утро в Банки, 70).

Предлогът *за* се употребява и след наречия за начин, време и място, но придружени с форма от спомагателния глагол *съм* в трето лице ед. и мн. число.

Така, след наречия за начин срещаме свързвания като следните:

Жалко е *за* парите. Толкова по зле *за* вас. Мъчно ми е *за* него. Добре е *за* здравето. Полезно е *за* всичко. Хубаво е *за* очите да гледат зелено.

Когато след наречието следва отглаголно съществително, по-добре е то да се избягва, като се замени със спрегнат глагол, който, както е известно, има много повече промени от името и може да изрази мисълта по-богато:

Оттук е мъчно *за* минаване 'оттук е мъчно *да се мине* (*да се минава, да минем, да минаваме* и т. н.)'. Лесно е *за* разрешаване 'лесно е *да се разреши* (*да се разрешава, да разрешим, да разрешаваме* и т. н.)'. Тук е удобно *за* ходене 'тук е удобно *да се ходи* (*да ходим*)' и други подобни.

Литературни примери:

Само ми е жалко *за* твоите младини (Вазов, Под игото, I, 166). То от него човек няма да стане, ами мене *за* жена му, *за* Петра ми е жал (Йовков, Жетварят, 32). *За* мен е ясно, както че ще съмне, / с главите си ще счупим ледовете (Вапцаров, Стихотв., 34).

След наречия за време обикновените свързвания са: *Рано е за излети още. Късно е за разходка.* И тук, както и при наречията за начин, когато след предлога следва отглаголно съществително, добре е да се замени то със спрегнат глагол:

Рано е *за* тръгване 'рано е *да се тръгва* (*да се тръгне, да тръгваме, да тръгнем*)'. Късно е *за* излизане 'късно е *да се излиза* (*да се излезе, да излизаме, да излезем, да излезеш* и т. н.)'. Напр.: Китка й цвете поиска. / Гергана тихо говори: /— Късно е, либе, *за* китка (Петко Славейков, сп. Читалище, г. III (1873), кн. 10, 937).

Когато предлогът се употребява пред косвени падежни форми на лични местоимена или пред лични и нарицателни имена, можем да различим два случая, в зависимост от това, от чие гледище се определя отношението. Ако това отношение се определя не от гледището на лицата, чието име или местоиме стои след предлога, а от други лица, тогава тоя случай се подвежда към гореразгледаните случаи. Тук имаме, така да се каже, външно отношение към обекта, отношение към обекта, което иде отвън, например:

Нямаше съмнение *за него*, че е бил там — '*не се съмняваме*, че той е бил там'.

В случая отношението към обекта „него“ иде от вън, от други лица. Тук употребата на предлога може да се открие с въпроса: *относно кого?* Понеже тази употреба излиза от субекта (от вършителя на действието), може да се нарече *субектна употреба за отношение* или *субектно отношение*. Във втория случай обаче отношението иде от самия обект, например:

За него нямаше съмнение, че това е така—'*той не се съмняваше*, че това е така'.

Тук употребата на предлога се открива с въпроса: *според кого? от чие гледище?* Тази пък употреба, в противовес на пър-

вата, може да се нарече обектна употреба за отношение или обектно отношение. Например:

За него не съществува вече ни капка съмнение (Вазов, Драски и шарки, 34). Календарджия *за него* беше всеки, който пише книжа, печати ги и ги продава, за да се поминува (Вазов, Утро в Банки, 38). И ти ги понасяш мълчаливо, ти си героиня *за мене* по страдания (Вазов, Под игото, II, 70). Никакво съмнение нямаше *за него*, че Гроздан нарочно беше му поставил тоя капан (Йовков, Жетварят, 27). Американско *за него* беше всичко, що се отличаваше с особено качество или с ексцентричност (Вазов, Чичовци, 16). От тогава Дойно е *за нея* всичко (Елин Пелин, Летен ден, 157). Да, да, спомням си нещо такова... — *За вас* това може да е „нещо такова", но *за мене* то е много, то е всичко (Елин Пелин, Щъркови гнезда, 176). Ех, и може тие хубаво да си живеят *за тях* си (Влайков, Съч., II, 87). *За хероите* на нашето минало животът е бил борба без озъртане (Пенчо Славейков, Бълг. литература, I, 5). Прочее, *за белочерковци* тоя беше най-правият път за Силистра [= Силистра йолу, местност край Сопот] (Вазов, Под игото, 82).

Свързването *колкото за* се среща при случаи, когато се е говорило или се е вършило нещо относно някои неща и на края трябва да се изтъкне отношението и към нещо друго, ново, за което преди не е ставало дума:

Колкото за това не се грижете — каза Остенът (Вазов, Под игото, 201). Хич не съм горделив. *Колкото за* строг — строг съм (Ал. Константинов, Съч., I, 205). *Колкото за* костюмите, те бяха същите, с които преди три години представляваха „Райна княгиня" (Вазов, Под игото, I, 101). *Колкото за* останалите боляри в Търново, казах ти: те са кучета, гладни за титли и за кокали (Вазов, Борислав, 75—76).

Наред с това свързване се среща и опростена форма без думата *колкото*. Трябва обаче да се изтъкне, че първият вид свързвания са по-чести и клонежът в развоя е на тяхна страна, тъй като при тях не се получава разнозначност на израза или на предлога, както е във втория случай, където претовареността на предлога не позволява да се открие употребата му от пръв поглед, преди да се посочи другата част от изречението. Например:

Простичък си ти,... а *за* работа, работиш като волец (Елин Пелин, Щъркови гнезда, 18). — Дядка, пий! — *За* пиене — ще пия (Елин Пелин, Летен ден, 20). От там го помня все такъв мълчалив, затворен и необщителен. *За* храброст [по-добре: за храбър] — рядко храбър е (Вежинов, Втора рота, 157). Ох, *за* уморена — уморена съм (Вазов, Ивайло, 33).

И в народни песни:

За разумна е разумна, / а *за* убава па не знам, / грех би ме да я погледнем (СбНУ XLIII, 385, Врънбница, Софийско).

2. Цел

Може да се каже, че целната употреба на предлога е най-характерната му употреба, понеже най-ясно показва основната му насоченост, именно — движение, устремност напред или отвъд нещо в пространството, във времето или в степента. Трябва да се отбележи, че целната употреба на предлога се среща предимно пред имена, които имат глаголен произход или имат някаква глаголност, чието изпълнение се цели да се достигне, като се върши действието на глагола, поставен пред предлога:

Дойде си *за* обед, *за* почивка, *за* нощуване 'дойде си, за да обядва, за да почине (или: за да почива), за да нощува'.

Към тоя случай не трябва да причисляваме примери като *Дойде си* ***за*** *Коледа,* ***за*** *Великден* и подобни, дето предлогът *за* има темпорална употреба. Когато след предлога стои дума, която няма никаква глаголност, а означава конкретен или отвлечен предмет, тогава се подразбира, че действието на глагола пред предлога се върши с цел да се добие, спечели, вземе или получи предметът, означен с думата след предлога:

Умря сиромах *за* правда, / *за* правда и *за* свобода (Ботев) — 'умря, за да добие, за да спечели правда и свобода'. Идва *за* пари, отивá *за* вода.

В тая си употреба предлогът отговаря на въпросите: *с каква цел? с какво намерение?*

а) На първо място предлогът *за* се употребява след глаголи за движение, когато се показва целта на движението им. Най-обикновени случаи тук са следните (дадени с типични свързвания):

Отивам *за* вода. Ходя *за* гъби из гората. Идвам *за* пари. Тичам *за* помощ. Бързам *за* работа. На третия ден от завръщането си Димитър по-рано си дойде *за* обед от канцеларията (Вазов, Драски и шарки, 8). Имаше едва няколко турци, дошли навярно *за* работа (Величков, В тъмница, 6). — Чуваш ли, аз ще пратя *за* доктор Соколова? . . . (Вазов, Под игото, II,24). Тихо вее вечерна прохлада/. . ./ всичко вече прибира се *за* сън (П. П. Славейков, Сън за щастие, 12). Тръгнах *за* стока в София, па си рекох: стой, аз тука свои хора имам (Елин Пелин, Летен ден, 57—58). — Жена — самичка сред полето! *За* бурен да е излязла толкова далеч! (Елин Пелин, Щъркови гнезда, 87). Яхна коня и повлече/ ратната си сган далече, / *за* война, *за* плян, пожари (Вазов, Легенди при Царевец, 82). И всички се затекоха при хаджи Равоама *за* по-лакоми подробности (Вазов, Под игото, I, 62). Веднъж ходи баба *за* дренки. *За* вълна тръгнал, остриган се върнал (погов.). Тъй се е чуло до царо, / царо пратеше *за* него (СбНУ, XLIII, 330, Връбница, Соф.). Па си прати *за* Малин / да дойде Малин, да дойде (пак там, 387, Суходол, Соф.). Есен се заесенява, /момци *за* моми пратяха (пак там, XXXV, 186, Сев. Добруджа). Скору *за* мама да идиш/ да не й праву обадиш (Янков, Бълг. нар. песни, 105, Бесарабия). Когато слънцето изгрява, / ламя си за лов отива, / *за* нейните малки щенци (Стоин, Бълг. нар. песни от Изт. и Зап. Тракия, 13, Тополовград).

б) Втора група глаголи, след която се употребява предлогът, са глаголи, които изразяват някакъв стремеж, копнеж към нещо, към определена цел:

Че *за* друго цвете аз копнеех — / мина то нехайно покрай мен (П. П. Славейков, Сън за щастие, 87). *За* Ралица залиташе най-вече / Стоичко Влаха, заможен и личен/ ерген . . . (П. П. Славейков, Епически песни, 91). Той жадуваше *за* похвала само от бога (Елин Пелин, Под манастирската лоза, 21). Ако се бием с турците само *за* цар, то сме глупци. Пари не щем, *за* пари не сме проливали кръвта си . . . Ще се бием *за* свободата на България (Вазов, Немили-недраги, 71, 16, 17). Жена когато моли *за* нещо, с друго ухо я слушат (Вазов, Драски и шарки, 155). Умря сиромах *за* правда, / *за* правда и *за* свобода (Ботев, На прощаване). Копнея аз *за* висотата / на бедний труженик. . . (П. П. Славейков, На Острова на блажените, 206). Бог не чуваше горещите молби на старо и младо — *за* капка росица, *за* здраве и *за* утеха (Елин Пелин, Летен ден, 75). *За* другарка мила, драга /ден и нощ бръшляи копней (Яворов, Стихотворения 7). Казва ли се с думи / сърцето как тъгува *за* севда! (П. П. Славейков, Епически песни, 154). Василица отключи вратата и попипа на лавицата *за* кибрита (Вазов, Драски и шарки, 83). Бие се като сляп пръч *за* празни ясли (погов.).

В народните говори:

Ние сме къйл стàнъли / *за* какъв да е гостинин. Аз се, Яуле, надявам /*за* тристамина сватбари. Чи си навънка излязла, / често *за* Павли гледъши. /Дур девет попа зъварял, / те *за* Тодура чакъли (СбНУ, XXXV, 109, 124, 136, 220, Сев. Добруджа). Съде одих, *за* девойкя тражих (пак там, XLIII, 194, Суходол, Соф.).

Погрешно Калканджиев (Бълг. грам., стр. 488) е слял в една употребите за цел и предназначение с примерите: ***работи за слава*** и ***стая за четене.***

в) Употребява се след неопределена група глаголи, чието действие се върши, за да се постигне нещо, изразено със съществително име, или за да се достигне до извършването на някакво действие, което най-често се изразява с отглаголно съществително:

Биеше блудниците, защото подлагаха тялото си *за* пари ... (Под манастирската лоза, 74). Бащата разтвори ямурлука и подаде ръка *за* сбогом (Елин Пелин, Щъркови гнезда, 165). Вървейки по слогове и през стърнища, той назърташе *за* лов (Вазов, Утро в Банки, 18). Той гледаше тая обширна буренлива земя, облещена към небето *за* благодат (Елин Пелин, Гераците, 70). Вън на пътя хора викаха *за* помощ (К. Петканов, Старото време, 8). Топлата земя зове *за* сън (Л. Стоянов, Холера, 12). Не дига се *за* работа ръка, / когато падне мъка на сърце (П. П. Славейков, Епически песни, 154). Ще ли дойде ден желан / за онез, що си подават/ ръка *за* обич само в блян? (П. П. Славейков, Сън за щастие, 19). Щом спря дъждът / и всички се приготвиха *за* път (К. Христов, Чеда на Балкана, 77). Росица се тъкми *за* гости в свойта стая (пак там, 208).

В народните говори:

Вие сте грешка чинили — / я ви *за* ягне заръчйх,/ а вие ми овца карате (СбНУ, XLIII, 340, Житуша, Радом.).

Тук имаме малко стара употреба на предлога — в съвременния книжовен език глаголът *заръчвам* е преходен; в примера той има значение 'давам нареждане'. — Рядко, както казах, предлогът в тая си употреба се среща пред отглаголни съществителни имена:

Овчарчето, което пазеше там, и то помагаше *за* спасението на Огнянова (Вазов, Под игото, 204). — Е, до виждане в неделя — каза му тя, като се ръкуваха *за* прощаване (Вазов, Утро в Банки, 184).

Тук е мястото да се изтъкне една неправилна книжовна употреба на предлога пред отглаголни съществителни имена. Известно е, че тези имена не са много свойствени на народния език. Там не рядко те са започнали да означават не действието с някакъв предмет, а самия предмет, с който се върши действието. Така *пиене* означава действието от гл. пия, както и 'това, което се пие, пиво'; *ядене* съответно означава действието от гл. ям и 'храна, ядиво'.

Отглаголните съществителни могат да се избягват, като се заменят със спрегнати глаголи, които имат много повече качества пред отгл. съществителни. Глаголите определят действието откъм лице, число, вид и залог, докато отгл. съществителни го определят само откъм число. Злоупотребата с отгл. съществителни е зачестила под влияние на лошите преводи и техните лоши подражатели, особено във вестникарския език. Там почти всяко начално свързване *за да* се замества само със *за*: ***За подобряване на работата*** или ***За подобряване работата*** (което е още по-лошо), вместо простото ***За да се подобри работата*** или ***За да се подобрява работата*** или ***За да си подобрите работата*** и т. н. Подобни примери показват немара към особеностите на родния език и преклон пред механичното превеждане. Подобни случаи, макар и по-рядко, се срещат и в художествената литература:

Додето С. нареждаше *за* по-скоро докарване на конете, аз се любувах на планинската гледка (Вазов, Пътни бележки, 49),

вместо

„... нареждаше по-скоро да докарат конете ...“ — Тя се белее, прилична на един чаршаф, прострян *за* съхнене (пак там, 5),

вместо

„... прострян да съхне". — Кога е така, Мария може да направи всичко *за* постигане на целта си (Д р у м е в, Иванко, 17),

вместо

„... *за да* постигне целта си".

Ето и един от многото примери из днешния печат:

[*Машините*] *облекчават труда на кооператорите и им помагат* ***за*** *увеличаване на добивите* (Земед. знаме, 14. XI. 1951), вместо ... ***да*** *увеличат* (или: *да* увеличават) *добивите.*

г) Употребява се след неголям брой съществителни имена, които изразяват някакъв стремеж, както глаголите, които се разгледаха по-горе. Обикновените свързвания, дадени с примери от автори, са следните:

Страстта е страшна сила, била тя *за* жена, *за* злато или *за* корона (В а з о в, Борислав, 32). Като се отрича от дъщерята, той се отрича и от надеждите си *за* наследството на бащиното й богатство (В а з о в, Драски и шарки, 31). Чистият младеж пъдеще из душата си всяко желание *за* жена... (Е л и н П е л и н, Под манастирската лоза, 22). *За* дъжд молебен правихме (Й о в к о в, Разкази, I, 35). Вещи се връзват навън с бързината, свойствена на спешните приготовления *за* пътуване (В а з о в, Утро в Банки, 102). Там бореца *за* свободата на родния си край се запознава с гарибалдейците и умира за свободата на Италия (П. П. С л а в е й к о в, На Острова на блажените, 11). Тоз, който падне в бой *за* свобода, /той не умира... (Б о т е в, Хаджи Димитър).

д) Предлогът *за* се свързва с някои отвлечени съществителни имена и така се образуват изрази, обстоятелства за цел. Трябва обаче да се изтъкне, че конкретното значение на тези изрази е доста замъглено и на пръв поглед твърде отдалечено от началното конкретно понятие, което е дало повод да се образуват. Най-обикновени са следните, свойствени на народния и на разговорния съвременен език:

За чудо, за хубост. По-началната форма на израза носи по-конкретно съдържание. Тя се среща след съществително име, когато се изтъкват извънредно редките и положителни качества на това съществително:

А прекрасна е *за чудо* / златокосата еврейка (В а з о в, Легенди при Царевец, 87). Излетнали два сокола из порти, — / не са били два сокола, Мерудо, / туку били двойца братя по тебе— / двойца братя, два юнака *за чудо* (К. Х р и с т о в, Самодивска китка, 28). Ако у Кира и мезета и вина / *за чудо* са, какво да спомена / аз за ракиите (К. Х р и с т о в, Чеда на Балкана, 232). Дете ни умря, — момиче ***за хубост,*** отгледано вече ... (В л а й к о в, Съч., II, 184). А пък по кюшетата и под праговете като направила от червената и жълта глина едни кенета — *за хубост* тъй е! (В л а й к о в, Дядовата Славчова унука, 11—12). Картината наоколо беше *за чудо* хубава (В а з о в, Утро в Банки, 84). Обикновено намръщена, тя сега беше *за хубост* да я гледаш (В а з о в, Под игото, 200).

За приказ има същата употреба, понякога в комбинация с горния — *за чудо и приказ*:

Да ви разкажа ..., господине, моята история, тя е *за приказ* (В а з о в, Драски и шарки, 43). То аслъ нашите патила са *за чудо и приказ* (В л а й к о в, Съч., I, 33).

Употреба на израза като прилагателно:

Ех, Нейчо, ще направим ние с тебе една градина *за чудо и помен* (А. К а р а л и й ч е в, Строители на републиката, 75). Да мине и Димитровден..., па като ще направим една сватба — *за чудо и приказ*! А? (В л а й к о в, Дядовата Славчова унука, 122—123).

Употреба на израза като наречие:

А как пее тоя Хаджи Генчо? — *За чудо и приказ!* (Каравелов, Бълг. от старо време, 2).

За смях, за присмех, за подигравка. Един пример у Вазов много ясно показва пътя, по който се развива свързването в израз за цел:

Тука *за смях* ли са го довели или за въже? (Вазов, Чичовци, 80).

Тук смисълът на израза е 'с цел да му се смеят, за да му се смеят'.

Като си имала мъж, защо ме лъжеш, да ме правиш *за смях* на хората! (Елин Пелин, Щъркови гнезда, 95). Няма да скитам от село на село, да ставам *за смях* и да нямам никога свой дом и спокойствие (Елин Пелин, Летен ден, 145). Той изглеждаше като някакъв звяр, на който са надянали *за присмех* попско расо (Величков, Повести, I, 116). Ще станем *за поругателство* (Вазов, Чичовци, 82). Българските цигани ги викаха на турските им имена *за подигравка*... (Захари Стоянов, Записки, II, 144). И *за общо* посмешище. Чумакът се изправи ... (Йовков, Жетварят, 21).

От тази пряка целна употреба на израза *за чудо* се развива отвлечена употреба, дето, за разлика от първия случай, тук е налице известна констативност, — констатира се именно редкостта на някое явление, което предизвиква учудване, изненада с нещо необикновено. Освен това, целият израз се употребява самостойно като вметната част:

Смъртната присъда, *за чудо*, бива заменена с вечен затвор в окови (П. П. Славейков, На Острова на блажените, 10—11). Той пи много, но *за чудо* не падна и можа да си отиде, без да политне (Йовков, Вечери в Антимовския хан, 91). Дори — *за чудо* — от срещните хълмове се чуват звънци — там минава стадо (Л. Стоянов, Холера, 24).

Тук трябва да се отнесат и някои разширения на израза *за учудване, за чудо,* при които се посочва относно кого, в чии очи става това учудване:

Раков предлага изведнъж двайсет и пет лева заплата и, *за голямо учудване* бащата се не търгува и великодушно се съгласява (Вазов, Драски и шарки, 12). Той излезе на улицата тичешката, *за голямо учудване* на минувачите (Вазов, Под игото, СбНУ, II, 37). Нашите приятели го последваха и, *за чудо*, това нещо ми хареса много (Елин Пелин, Ян Бибиян на луната, 76).

За всеки случай 'с цел да се предварди всяка изненада, всяка непредвидена случка':

Той употреби тая хитрост *за всеки случай* (Вазов, Под игото, II, 47). Една турска лира петимен съм да се намира, *за всеки случай*, в средната преградка на кесията ми (Ал. Константинов, Съч., I, 203). Щѐ ми се да си лапна нещо от нашите провизии, които пазим *за всеки случай* (Елин Пелин, Ян Бибиян на луната, 97).

За очи, за лице, за приличие, за име се употребява винаги с глаголи като *правя, върша, казвам нещо* и показват на празната цел на действието на тия глаголи. Тяхното действие се върши само колкото да се каже, че е направено нещо, формално, под влияние на някакъв дълг или нужда:

Една съдебна комисия ни разпита *за очи* и в два дни уреди работата по начертания от по-рано план (Величков, В тъмница, 151). Същинското им намерение беше да срещнат пак учителките, но, за да се прикрият, колкото *за очи*, отидоха да потърсят учителя Баташки (Йовков, Приключенията на Гороломов, 88). Вий нямахте патриотическата доблест да изкажете, поне *за лице*, недоволство... (Ал. Константинов, Съч., I, 193). Ние нищо не разбирахме, клатихме си *за приличие* главите и, като го поблагодарихме за неговата любезност, излязохме на двора (Ал. Константинов, До Чикаго и назад, 57). — Поспи, юначе, поспи ми — / петлите друмник задяват: / те ни са в село *за име* — / когато искат пропяват (К. Христов, Самодивска китка, 5).

За спомен може да се тълкува двояко: 'с цел да си спомни някой за нещо' или 'в качество на спомен, като спомен'. В последния случай по употреба предлогът би трябвало да отиде към случаите за преценка. Ако името, пред което стои предлогът, означава конкретен, а не отвлечен предмет, случаят може да се отнесе към употребата на предлога при означаване на преценка — тогава се означава като какъв, в качество на какъв се смята този предмет: *Подари му лулата си за спомен.* Ако обаче съществителното след предлога има отвлечен характер, може да се приеме, че в случая предлогът е употребен за означаване на цел: *Той му даде съвет за спомен.* Може обаче да се приеме, че по начало изразът има целен характер, понеже се употребява след глаголи, за да означи целта на действието им:

Той казва, че ще издигне черкова, дето е била пещерата, *за спомен* ... (Вазов, Под игото, I, 108). Тя взе албума си от масата, подаде му го и му каза: — Напишете ми някоя своя мисъл *за спомен* (Вазов, Утро в Банки, 185).

За удобство 'с цел да се създаде удобство, с цел да бъде удобно':

Понеже аз изказах съжаление, че нищо не е направено *за удобства* на пътниците, те възразиха... (Вазов, Пътни бележки, 11).

За лек, за цяр. Целността на израза е малко замъглена. Начално той е значел 'за да се излекува, да се изцери някой'. Сега се употребява, когато трябва да се каже, че нещо не се намира и в ни най-малко количество или че някакъв предмет или човек не се намират някъде, особено когато от тях има голяма нужда като от нужен цяр:

И после, драгий, / когато пламне адският пожар, / обсадни пушкала ний нямаме *за цяр*! (К. Христов, Чеда на Балкана, 289). Па и онова ясно и хубаво време— да му се не нарадваш: небето чисто, като огледало, няма облаче *за лек* (Влайков, РП, 76). Аз ограден съм с хора тъпи, кални! / сган от слуги и ни един човек!/ нито един! *за лек!* (К. Христов, Чеда на Балкана, 172).

За ум 'с цел да се поучи някой':

А вие, кмете, съберете веднага хората. Ще им поговорим — *за ум* (Хар. Русев, По стръмнините, 152).

Предлогът *за* образува и втора група свързвания с отвлечени съществителни имена, като *щастие, нещастие, жалост, съжаление, проклетия, разтуха, беда, успокоение* и др. Тия свързвания, за разлика от горните, са като самостойни вметнати части, които изразяват личното отношение на говорителя към действието. Това отношение се състои в констатацията с каква именно цел се е извършило това действие. Както при някои от горните случаи, така и тук представата за целта на свързването се е поизличила и трябва да се посочва при всеки отделен случай.

За жалост, за съжаление 'с цел да донесе, да причини жалост, съжаление':

За жалост, поета умре твърде рано (П. П. Славейков, На Острова на блажените, 58). *За съжаление,* не нося нищо радостно (Йовков, Обикн. човек, 145). *За жалост,* не е в моя сила нищо да направя (Вазов, Драски и шарки, 147). *За жалост,* всичките тия съкровища ... изгорели и той често в кафенето, като разказваше за това славно поприще, свършваше със сърдечно съкрушение (Вазов, Чичовци, 27).

За щастие 'с цел да ни докара щастие, да ни ощастливи':

За щастие, летният дъжд пада на прекъслеци и често се сменява от слънчеви [слънчеви] часове (Вазов, Великата Рилска пустиня, 72). Конете продължаваха да препускат все тъй лудо, но не излизаха от пътя, *за щастие,* равен и безопасен (Йовков, Жетварят, 222). *За щастие,* ненадейно слънчице проби облаците и пекна топло над измръзналата природа (Вазов, Под игото, I, 156). Щях да помръзна през нощта, но тя, *за щастие,* беше кратка (Вазов, В недрата на Родопите, 7).

За нещастие 'с цел да ни направи нещастни, да ни докара нещастие':

За нещастие, и песните му ... не дишаха голяма свежест (Вазов, Утро в Банки, 97). Има голям ум, но, *за нещастие,* съвсем няма пари (Вазов, Нова земя, 155). *За нещастие,* както винаги, тайна не може да се запази ... (Вазов, Под игото, II, 33).

Другите свързвания, като *за проклетия, за разтуха, за беда, за грях, за беля, за успокоение, за срам, за срамота,* се тълкуват с думите 'с цел да докара проклетия, разтуха и пр.' Последните две свързвания са наситени с повече чувства и се отличават от останалите. По употреба те се приближават до категорията на междуметията:

— Ами защо си седнала да месиш ти, мари невясто Венковице? Нали имаш млада невяста! *За срамота!* (Влайков, Стрина Венковица, 218). *За срамота!* — казваше още развълнуваната Магдалина подир първите обяснения, — да ме загубиш! ... (Вазов, Утро в Банки, 34).

По значение тия свързвания могат да се изтълкуват с думите 'срамота! позор!'. Семантично същото свързване срещаме и в народните говори:

За грях, клетото дьете падна зле. *За грях,* клетия бил сляп (СбНУ, XXXI 26, Тетевен).

Примери за останалите свързвания:

Тая нощ, *за проклетия,* Петър спа дълбоко (Йовков, Ако можеха да говорят, 31). Ала, *за проклетия,* случи се, та на уйчови му се загуби нейде една кобила (Влайков, Дядовата Славчова унука, 36). Аз я хвърлих [кучката] полуумряла в улея, за да се удави там, но ето я пак жива, *за беда!* (Вазов, Под игото, I, 98). След малко, *за мое успокоение,* същият чиновник отново се появи и ... ни въведе в просторна зала ... (Гьончо Белев, Какво видях в Америка, 82).

За идея 'с цел да се каже, да се има идея':

Все пак ще посетим величайшия град, само „*за идея*", да се рече, че и в Лондон сме били (Ал. Константинов, До Чикаго и назад, сп. Български преглед, I, кн. V, 73).

За здраве 'за да бъде здрав, за да оздравее':

Поляха му малко вода на главата *за здраве* (Йовков, Ако можеха да говорят, 7).

За предпазливост 'с цел да се предпази, да избегне изненади':

За предпазливост Стремски тръгна от Букурещ със следующия влак ... (Вазов, Нова земя, 86).

За показ 'за да се показва, да се вижда':

На прозореца *за показ* / тук нехайно навалени, / ний бленуваме морето (П. П. Славейков, Немски поети, 125).

За ефект 'с цел да бъде по-ефектно':

Сетне обиколи с бастона си границите на България и се спря в Розовата долина, която той *за по-голям ефект* я прекръсти на „тъй нареченият земен рай" (Ал. Константинов, До Чикаго и назад, 2).

Свързването *за това* се употребява и за цел. Тук местоимето *това* замества действието в предходното изречение:

Като кажеш истината, ще направиш добро и на себе си и на баща си. *За това* те и питаме (К. Величков, В тъмница, 8). Дали *за това* ме направиха неин пазител, неин слуга, само и само да я виждам всеки ден...? (Друмев, Иванко, 11). — Благатка с такава хубава снаха! — Ех, нали *за това* съм копняла от толкова години! (Влайков, Съч., I, 207).

Една от най-честите целни употреби на предлога *за* е, когато се означава цел с приставно изречение. Тогава той се свързва със съюза *да* и така образува сложен съюз за цел. Трябва да се каже, че основен елемент е съюзът *да*, а *за* играе второстепенна роля, като само го усилва. Това свързване се създава, за да се избегне многозначността на съюза *да*. Тоя начин на словотворство при служебните думи, и особено при предлозите, е твърде обикновено явление в българския език, тъй като това се е наложило от появата на аналитичния му строй.

Тази употреба на свързването *за да* е сравнително нова в българския език и се среща предимно в книжовната практика, докато в народните говори се среща сравнително по-рядко, както ще се види по-долу. Може да се приеме, че това свързване се е наложило в книжовния език главно под чуждо книжовно влияние, като се превежда френското *pourque*, немското *um zu*, руското *что бы* и др. В народните говори на негово място се среща или само съюзът *да* или свързването *та да*. Само в редки случаи ще се натъкнем на книжовното свързване *за да*, което е резултат от усилената финитност на *да*. В народните говори съюзът *за да* има по-ограничена употреба, главно в югозападните. Няколко примера от литературата:

Любовта пак оставаше твърде голяма, *за да* се счита един мъж щастлив. Човек има нужда не от любов, а от разума и от сметки, *за да* бъде честит (Вазов, Драски и шарки, 8, 46). Раздърпаха столове и маси, *за да* му открият мегдан (Йовков, Жетварят, 16). — Кой си? — запита Кирилица ласкателно, *за да* не докачи госта, чийто глас не познаваше (Елин Пелин, Летен ден, 54). Палазов не виждаше огледалото, но виждаше как жената се понавежда..., *за да* се види по-добре... (Йовков, Вечери в Антимовския хан, 41).

Редакционните поправки на автор като Йовков ни показват, че някои писатели имат чувството, че това свързване *(за да)* понякога е претрупано и не е в съгласие с народния език. Така, в „Последна радост“ (изд. 1926 г.) Йовков пише:

В същата минута... проечаваше викът на ходжата и Сали Яшар ставаше, *за да* направи и той молитвата си (стр. 148).

А в „Песента на колелетата“ (изд. 1943 г.) съюз е само *да*. Същият случай, но в друго изречение, се повтаря съответно на стр. 160 и 25. Един пример у Друмев (Иванко, 24) ни показва до каква степен понякога е претрупано свързването *за да*:

И каква е тя хубавица!... сякаш че е родена, *за да* бъде царица.

В случая може или без *за*, или без *да бъде*.

В народните говори съюзът *за да* се среща, както казах, сравнително рядко. Изключение правят родопските и югозападните говори, където той е проникнал и се е настанил по различни пътища. Така, в родопските говори той се среща под формата *зам да*, която ще бъде обяснена по-долу. Частицата *зам* се среща само като съставна част на съюза *зам да*. Това обстоятелство вече достатъчно говори защо отделно частицата *зам* не може да играе ро-

лята на предлога *за* при целни обстоятелства. С други думи, наличието на елемента *-м* в *зам* е причина в родопските говори да се употребява сложен съюз *зам да,* вместо само *да,* както е в останалите говори. А колкото до произхода на съюза в югозападните говори, може да се каже, че по всяка вероятност той се дължи на книжовно черковно влияние. Така, в някои извори срещаме:

Гу пазари *за да* гу закара на една касаба (Веркович, 8, Балевец, Солунско). Усѫдиле сирѫмайот *за да* лежит апсаана (СбНУ, IV, 122, Прилеп).

Както се вижда, в последния случай дори предлогът *за* е излишен. Една от народните форми на целния съюз гласи *та да:*

Искарайте кулес хата, / *та да* ида на конака (Стоин, Нар. песни от Тимок до Вита, 577, Оряхово).

Черковното книжовно влияние се е наложило в югозападните говори навярно през XVIII и XIX в., и то от форми като следните:

Говеели бѣли *заради да* смиряват пълта си тяхна. Христос говял *заради да* научи нас. Туй речи Христос *заради да* покажи как и тайзи работа мачна да укорѣава богатити человеци или иманиту тѣхно. Кротку погледнал Іисус на учиницити си сфои *заради да* растуши сарцата техни (Неделни поучения, 28, 32, 40, 41).

По-горе, при употребата за отношение, биде разгледана една подобна разширена употреба, срещана в книжовния език. Може смело да се предположи, че сложният съюз *заради да, зам да, за да* се настанява в българските народни говори след XVII в., когато черковната ни книжнина започва да се пише на новобългарски народен език. Простият съюз *да* вече е бил твърде много натоварен и затова не е бил в състояние да понесе значението на гръцкия съюз *ἵνα*, когато се превежда дамаскинската и изобщо проповедната черковна книжнина. Това влияние обаче не е засегнало родопските говори, по простата причина, че през поменатото време те не са книжовен център, дето се превежда от гръцки език, за разлика от югозападните ни краища, дето гръцкото влияние открай време е било силно и дето много от книгите са писани на български език с гръцко писмо.

Л. Милетич, който издаде два български дамаскина, направи опити да обясни произхода на елемента *-м* в сложния съюз *зам да.* Така, в изданието на Копривщенския дамаскин (1908, стр. LXIII) той твърди, че „формата *зань* ни упътва към първоначалния гласеж на тоя съюз, а именно, че той е гласял първом *зане* (срв. *поне, понеже*) и от *зане да* ще да се образувало *зан да, зам да*". Трудно е да се допусне такъв произход на *-м* в *зам.* Преди всичко едва ли може да се допусне някаква връзка между старобългарското ѧꙁ не, както го намираме напр. в Охридския апостол: аще ли же оумираемъ г(оспод)ви ѥсъмє ꙁѧ не бо х(ристос)ъ оумрѣтъ и wживє да мрътвѣїмн и жнвѣїмн wвладаѥтъ (33_{22-24}) и новобългарското *зам* от XVII в. насетне, понеже няма писмена традиция между двете епохи. Трябва също да се отбележи, че в старобългарски език съюзът ѧꙁ не се среща сравнително рядко, докато в книжнината преди Възраждането съюзът *зам да* намираме по няколко пъти на всяка страница. При това

появата на *зам да* е някакси спонтанна, внезапна, без предходници в миналото. Това налага да се търси друго обяснение на елемента *-м* в дадения съюз.

Във втория дамаскин, Свищовския, издаден през 1923 г., Милетич се опита да даде друго обяснение на елемента *-м*. Така, на стр. 49 той пише: „В нашия ръкопис доста често се среща съединение от глагол и *зам да*, означаващо финалност на действието. Явно е, че това значение се е развило поради асоциация с финалните второстепенни изречения със съюз *за да*. Понеже „зам“ винаги е без ударение [това едва ли може да се докаже; в народните говори, където се среща и днес, както и в книжовния език, то винаги носи ударение, Й. З.], ясно е, че *а* в „зам“ е секундарно, и то произнасяно слаботъмно, та е ясно, че то е рефлекс на секундарен *ъ*, развил се от *ь* между *з* и *м* в глагола възьмѫ, възьмⷭ(тъ). Съкращението, било от формата за първо или от формата за трето лице ед. ч., е правилно. Първоначално в това съединение на мястото на да-изречение е влизал инфинитив, както и след глаголите хощѫ, начьнѫ, нмѫ и др. Развитието на значението от конкретно до чисто формално е аналогично на развитието на *щж, ще, ше, ш'*, respektive *ще-да, жда, жа, ж'*.“

Аналогията на този елемент *-м*, която срещаме и днес в народните говори, както и пряката връзка на целия съюз с основните му съставни части — *за* и *да*, опровергава и второто обяснение на Милетич, което за жалост и не е съвсем ясно, за разлика от първото, за което той не говори нищо при второто.

Елементът *-м* е късна неорганична прибавка към някои предлози и частици. По всяка вероятност тя е откъсната от завършъка за дателен падеж множествено число или за творителен единствено число. Трябва да се отбележи, че завършъците на старите падежи често се прикачат съвсем без нужда към други думи, било за да ги архаизират, било по аналогия на случаи, при които все още е запазен някакъв падежен завършък. Това се среща, разбира се, предимно в поетична народна реч:

Мари девойко Костадинова, / не стой на брег*ом*, брег*ом* се сипе, / Дунав се мъти, коня не пие,... (Стоин, Тракийски нар. песни, 156, Костй, Бургаско). Изгради равни дворове, / че се извика, испровика: / къде е Янка да дойде / на мойте град*ом* дворове, /на мойте ред*ом* столове! (пак там, 517, Омурча, Чорленско). Димитрово малко дете / то си турц*ем* отговаря: /—тука си е мой бобайко. Сестрините му синове / тий си невест*ем* викаха:/ — сбирайте, невести, рубийки, / че щим ви глави отсечем (Вл. Примовски, Ела се вие, превива, стр. 160, 163, Устово, Смолянско). „Юнац*емнем*“ — дат. пад., мн. ч. за далечни предмети (сп. Род. напредък, г. I, 339, Средни Родопи). Бидей*ким* била сиромашка, немала пари. Сегере [само] леп и сол си ядел, джвакай*ким* леп (СбНУ, IV, 121, Приляп). Нъел дългу*м* път, / вижда няма и стига няма (СбНУ, IV, 5, Алфатар, Толбухинско).

Пак от Южна Добруджа произлизат и следните примери:

И той орачу*м* думаше“ (Малки Преславец, Тутраканско). Рада Николу*м* думаше (Ветрен). И тя са богу*м* молеше (Айдемир, Попина). Мама Стояну*м* думаше (Попина, Ветрен).

Г. Попиванов (СпБАН, 71 (34), 175) смята, че може да бъде ново съединение на именен дателен с личното местоиме *му*.

Така елементът *-м* се прибавя към частици и предлози и така се получават формите: *към* (от *къ*), *вечем* (от *вече*), *ощем* (от *още*),

божем, барем (от старобългарски и общославянски частици *бо, ба;* вж. и Ст. Младенов, ГСУ, ИФФ-т, кн. XXII, 7 (1926), 19). Подобни думи са и следните:

Байряме, любе, Байряме, / *чим* оти в пьотак ни дойде? (в-к Заря, 22. IV. 1939, Златогр.). Айшо, майчина дощеру, /*чим* речи, Айшо, ни щò гу (пак там, Смолянско); Лъжи, Недо льо, кого лъжиш, / *чем* нимеше ли вчера сватба? Пътиче иде, за конак пита — / *чем* имате ли конак за нега? Стано, дружко льо, щу правиш, / *чем* от ни дое у д'ма ни? (сп. Родопски старини, год. I, кн. III, 40, 47, 50). *Защим* ме даде мàйчинко, / на айнà пуста будала,/ *чим* то ми нищо не знае? (В л. Примовски и, Ела се вие, превива, 130, Смилян, Смолянско). *Защим* го, сино, доведе / сакува мальшко, глупаво? И той *защим* ще да дойде / кога ми немам гиздило (СбНУ, XXXIX, 2, 165, 277).

Като съюз *зам* се среща в два случая:

1. В самостойна употреба, когато се свързва главно изречение, чийто глагол е в заповедно или подканително наклонение, с приставно обстоятелствено изречение, обикновено за време, след което следва второ приставно изречение, чийто глагол е обикновено в бъдеще време. В тоя случай съюзът *зам* има за синоними съюзите *та, че:*

Ку го си пратил, рàзварни ми го, / *зам* га са женем, та ща та дарам (СбНУ, XXXIX, 2, 261, Петково, Ардинско); Ворзите му летва люлка, / *зам* га дуйне белен ветер / да залюлей летва люлка (в-к Заря, 3. V. 1941, Рудозем, Смолянско).

2. Свързана употреба *-зам да,* при която също можем да различим два случая:

а) Случаи, при които двата елемента на съюза са разделени. Всъщност тук се разширява напълно самостойната употреба на съюза *зам = та, че.* Че това е последица от самостойната употреба на съюза, се убеждаваме, като сравним книжовното *за да* и родопското *зам да;* книжовното не може да се раздели и между двата му елемента да се вмъкнат някои думи, както това се среща в народните говори и в изворите с народен език от XVII и XVIII в. Между разкъсаните части на съюза се вмъква обикновено някое обстоятелство:

И мьсть да не дрьжым *замь* и ные *да* р(е)чемь като дѣцата осанна (Копривщенски дамаскин от XVII в, 182). (Станж съмрьтен със плътъ, *зам* нас душевно безсмрътни *да* стори (Свищовски дамаскин от XVIII в., 81). Бинко ле, мома хубава, / дано са вейка прикорши, / да падне [майка й] да са пребие, / *зам* с тебе *да* са зомиме / и двамка *да* си живеим (в-к Заря, 22. IV. 1939, Смолянско). Да ма служи мумата, *зам* тугава *да* са спузнаим че сме приятеле (сп. Родопски старини, г. I, кн. IV, 26, Златоград). Сипни ми винце да пинам, да пинам, да се опием, / балносо да ти си кажа, / *зам* на скут *да* ти поседа (СбНУ, XXXIX, 243, Елхово, Смолянско).

Същият случай, само без елемента *-м:*

...те дòнесов *за* на весило *да* висиш (СбНУ, IV, 122, Прилеп).

б) Случаи, най-често срещани, когато двата елемента, *зам* и *да,* вървят заедно, както в книжовния език и в ония редки случаи, когато ги намираме в народните говори:

Ходѣте хѫбаве, не както гл8павы, ами като 8мны *зам да* смислѣме врѣмето. Ще да въскрѣси др8гѥ людіе мрътви *зам да* го вѣрувать евреете. Амы им кажеше: нещь вы стань ц(а)рь, *зам да* го м(о)лѧть тврьдѣ. И дад8ха им бѣлѣгь на рька десна и на челото *замь да* не може ни да к8пи ни да продаде. Написаха това ч(е)стное пісаніе *зам да* е добре нам на живот вечны (Копривщенски дамаскин, стр. 124, 128, 130, 133, 156—157). А синь му ще да си остави ср(ь)дцето на людете... *зам да* не доидать да поробет земл̀ата нàпрасно (Люблянски дамаскин, СбНУ, XII, 469). Прїе сиромашство *замь да* убогати нас. Подклони се Христос, *зам да* избави нас. Наговореха са него да зоват, *зам' да* проклъне евреите (Сви-

щовски дамаскин, стр. 78, 82, 84). Добро да струвами *зам да* ни бъдим усъдени (Неделни поучения от XVIII в., 28).

Обилие от примери със *зам да* срещаме в съвременните родопски говори, предимно в народната песен:

Развивай, добру, повивай / орех със листе повивай / *зам да* е зелен за зиме (СбНУ, XXXIX, I, 71, Чепино). Жалничку да ти попея, / *зам да* ми знаиш, майчинку, / как са сме другуш галили /с близну кумшицку момяче (пак там, 34, Устово, Смолянско). Дай я, майчу, дай я,/ *зам да* са находим, / *зам да* са находим / далече на госте (пак там, 204, Хвойна, Асеновгр.). С ясни си гласи извикай, / *зам да* излезе майка ми (пак там, 176, Ситово, Пловдивско). Ага ми дойде байряма, / утирну рану станувай, / дворену да ми размиташ, /*зам да* са боба не сети, / че Садика е умряла (в-к Заря, 3. V. 1941, Ардинско).

На края трябва да се посочат и някои свързвания на предлога с други предлози, които се употребяват, за да означат място или движение. Предлогът *за* в случая се употребява, когато се посочва целта на глаголното действие, което се извършва на това място или през време на това движение. Най-чести свързвания са: *за в, за из:*

Взела няколко вощеници в ръка и бърза *за в* черкова (Влайков, Стрина Венковица, Съч., I, 166). Иди ми приготви нещо *за из* пътя (Йовков, Албена, 130). Когато Панчо си излезе от бащини си, 450 гроша бяха вече иззимани от хана му и похарчени *за из* къщи (Влайков, Съч., II, 102).

Целната употреба на предлога се среща и в други славянски езици:

руски: Стоять в очереди *за* хлебом. Итти *за* водой. Поехал *за* товаром (Ушаков, I, 881). Погиб *за* родину. Умер *за* свободу (не след глаголи за движение, а само пред име на предмет, чието вземане или спечелване е цел на действието), и чешки: „Jet kam *za* obchodem 'пътувам по търговия' (Trávníček[4], 1710).

В останалите славянски езици предлогът няма такава употреба.

3. Полза и изгода

(Dativus commodi vel incommodi)

Употребата на предлога *за* при означаване на полза и изгода от някое действие произтича от употребата му за отношение. В новия случай това отношение вече не е така общо, както в първия, а е по-стеснено и показва, че действието на глагола носи някаква полза, изгода, радост на обекта на глаголното действие, защитени са интересите му, той е облагодетелствуван по някакъв начин. В тая си употреба предлогът отговаря на въпросите *в чия полза? в чий интерес?* и се употребява предимно след глаголи като следните (дадени пак с чести свързвания):

Застъпвам се *за* слабия. Жертвувам се *за* народа. Трудя се *за* семейството си. Давам *за* бедните. Зная *за* себе си. Пазя нещо *за* другите. Плащам *за* всички. Умирам *за* идеите си. Задръжте остатъка *за* себе си. *За* своята черга (= pro domo sua). Правя благодеяние *за* всички. Пия *за* успеха на делото. Давам душата си *за* него. Работя *за* себе си.

Свързвания като *Държа за дисциплината. Държа за добрите нрави. Държа за добросъседски отношения* произлизат от конкретното значение на глагола, когато предлогът е употребен пред име на предмет, за който се залавя вършителят на действието: *Държа се за гривата на коня. Държа се за дръжката* и др. (Срв. подобна преносна употреба по-горе при употребата за залавяне).

Употребата се среща още в старобългарски език: тѣло мое ломлщее сѧ за вы (Синайски требник, $46^{б}{}_{12}$). за на же трꙋднлъ сѧ естъ (пак там, $58^{а}{}_{1}$). бл(а)гонзволн ц(а)рство мн дароватн... сїе ... златопечатлѣнное слwво... монастнрю ц(а)рства мн... нже ес(тъ) въ мѣстѣ рекомѣм рыла за въсѣ еговѫ села н за въсе его метwХїе н за въсе его стасн н правнны... (Рилска грамота на Иван Шишман от 1378 г., Бълг. стар. от Македония, 597). молнте сѧ за твоѫштаѭ вам обндѫ (Зогр. ев., Лука, VI, 28). се естъ тѣло мое даемое за вы (Мариинско ев., Лука, XXII). своего с(ы)на не поцѫдѣ нъ за всѧ нъ прѣдастъ н (Охридски апостол, 111_{17-18}). мл(ъ)вѫ дѣнте дрꙋгъ за дрꙋга (пак там, 135_{5}). молнтвѫ створѫ за вы (Супрасълски сборник, 17_{1}). н да не вътори навнмъ сѧ мѫченнкомъ Хрѣстовомъ нъ доблн за нь да постражднмъ (пак там, 63_{16-18}). м(о)лн х(рнст)а б(ог)а за д(оу)шѫ н(а)шѫ (Охридски апостол, 111_{5}). молнмъ сѧ за нгоумена (Синайски требник, л. $83^{б}{}_{7}$).

Трябва да се отбележи, че след глагола *моля (се)* се срещат две употреби на предлога — за полза или вреда и за цел, в зависимост от резултата на глаголното действие. Когато с молбата си принасяме полза на предмета, означен с думата след предлога, тогава имаме употреба на предлога за полза: *Моля се за вас* = 'моля се във ваша полза, във ваш интерес, във ваша изгода' и т. н. Когато обаче с молбата си искаме да постигнем, да спечелим да добием предмета, означен с дума след предлога, в тоя случай имаме употреба за цел: *Моля се за хляб, за вода*='моля се, за да получа хляб, вода' и т. н.

Тази употреба на предлога намираме и в други славянски езици:

руски: Голосовать *за* предложение. Пью *за* ваше здоровье. Заступаться *за* детей (Ушаков, I, 883); полски: Opowiedzieć się *za* kimś 'изказвам се в нечия полза'. Jestem *za* tym... 'аз съм за..'. Zginąć *za* ojczyznę 'загивам за родината' (в името на родината). Walczyć *za* ideę 'боря се за идеята'. Wypić *za* zdrowie 'пия за здравето'. Głosować *za* wnioskiem 'гласувам за предложението'. Wstawić się *za* kimś 'застъпвам се за някого'. Wszyscy *za* jednego, jeden *za* wszystkich 'един за всички, всички за един'; сърбохърватски: *Za* gjurgjem je kozu odrezala, *za* gjeverom lice izgrdila, a *za* bratom oči izvadila. Kako s'topi ona gruda snijega, tako s'topi srce moje *za* tobom (Iveković—Broz, II, 759); чешки: Prositi *za* koho 'моля, застъпвам се за някого' (Trávníček[4], 1710).

Примери от народните говори:

Добиток кога ти копа у кукита, *за* голема несрекя йе на тая кукя. На лебот на софрата кога ядеш, ако ъцнеш [хълцнеш] многу *за* радос било (Вярвания, СбНУ, XVI—XVII, Материали, 229, 231, Велес).

Интересна е употребата на предлога в един югозападен говор, където тя замества предлога *на* в чисто дателно отношение:

Тогас гърците познаха, чя бог *за* българиту помага, а не *за* гърциту (Веркович, 180, Сярско, Солунско).

Тази употреба може би се дължи на обстоятелството, че в същите говори предлогът *на* има прекалено широка употреба, дори и след преходни глаголи.

Примери от съвременния книжовен език:

Пия *за* пълната сполука на правото дело (Вазов, Немили-недраги, 94). *За* тия еженедели четвъртъчни литературни събрания той доброволно даваше къщата си (Вазов, Драски и шарки, 177). Не искам нищо да чувам..., каквото знаеш, *за* себе си го знай (Вазов, Пъстър свят, 10). Аз имам още четири патрона! Единия задържам *за* мене (Вазов, Под игото, III, 222). Извинете, господине, но вие тряба тая вечер да заплатите и *за* вас и *за* другаря си (Вазов, Немили-недраги, 37). Бабичките палеха свещ *за* „великомъченика Бойча"; поп Ставри му отслужи панихида в средата на панихидата *за* хаджи Бойча (Вазов, Под игото, II, 6). Железницата ме стовари на Церево, дето няма станция, но има — *за* редките пътувачи до там — спирка (Вазов, Пътни бележки, 20). Аз спечелих в господина Хилков един семеен приятел, и... един ужасен агитатор ... *за* славата ми (Вазов, Утро в Банки, 183). Ние сме прости хора, но християнин не издаваме, а като *за* тебе — и душа даваме (Вазов, Под игото, 167). — Слушай моите съвети. —Дръжте *за* вас съветите си (Вазов, Службогонци, 24). Разделиха снопите по равно на четири дяла: един *за* Божан, друг *за* Петър (Елин Пелин, Гераците, 67). Той спи в каруцата. *За* него съм я направил, нова е (Елин Пелин, Летен ден, 186). Заразправя колко хора са видели добро от него и ... накара го да слуша какво беше направил и *за* селото (Йовков, Жетварят, 30). Постарай се сам *за* себе си и — ето ти съдбата, ето ти орисницата (Друмев, Иванко, 13). От сега ще гледаш и ще работиш само *за* себе си (Влайков, Дядовата Славчова унука, Съч., I, 21). Но истинска радост обзе всички, когато дружеството реши да купи обща вършачка *за* селото (Йовков, Жетварят, 108). Само че го гонят, защото се борил [= борел] против неправдите, застъпял се *за* сиромасите (Елин Пелин, Щъркови гнезда, 164). Първо либе, първа севдо, / не копней, недей се вайка, / че каил *за* нас не стават / моя татко, твойта майка (Пенчо Славейков, Епически песни, 123). Не *за* чужди зрей в градина / росна алена малина (Яворов, Стихотворения, 11). Аз да гледам *за* негово добро; ден да се не спирам, ноще да не мигна — все зарад него, а той така да ми се накара! (Влайков, Съч., I, 49). Господ *за* сиромасите държи света. Ако врачка познаваше, *за* себе си би познала да намери имане. За всяка болка господ дал билка. Брат *за* брат умира, ама и брат брата убива. *За* брата до вода, *за* либе през вода (погов.).

Към тази употреба на предлога спада и случаят *женя се, годя се,* когато се означава обектът на действието: *женя се* или *годя се* за някого значи 'ставам жена (мъж) или годеница (годеник) на някого, в полза на някого': *Ожени се за добро момиче. Иван се сгоди за Петкана.* Някои примери от народните говори ни дават по-ясно пътя, по който се стига до тази употреба на предлога при означаване на полза за обекта:

Миро льо, къзъм Миро, льо, / ищат та, къзъм, ше та дам / *за* момче, *за* дикиджийче (СбНУ, XXXV, 369, Коларовград). Девет дъщери да имам, / Бонка *за* Йото не давам (Стоин, Бълг. нар. песни от Тимок до Вита, 598, Вълчедръм, Ломско). Маро ле, Маро Попова, / Маро ле, моме хубава, / я дойди, Маро *за* мене (пак там, 583, Брусарци, Ломско).

Тук ясно личи дателната служба на предлога *за,* особено след глагола *давам,* както се среща днес в народните ни говори. В тоя случай глаголът изисква т. н. dativus commodi, както е например и със старогръцки *γαμέω τινί* (за жена). В съвременния полски език в случая се употребява също предлогът *за:* wziąć, pojąć *za* żonę 'вземам (някоя) за жена, оженвам се за някоя'. В старобългарски език също се е употребявал предлогът *за* при глагол за оженване: нти за мжжь 'за жена — омъжвам се'. Тук обаче имаме не дателна употреба на предлога, а пространствена, при означаване на движение

след някого. Срв. по-подробно за това при пространствената употреба на предлога при означаване на място отвъд нещо.

Особено ясно личи употребата на предлога в свързването *за* и *против,* когато има да се прави някакъв избор или да се предпочита едно нещо пред друго:

За г-н доктора мненията се разделят. Едни са *за* неговото приемане, други против (Йовков, Милионерът, 18—19). Мирното движение доби грандиозни размери, то проникна до най-дълбоките пластове на народната маса и почти село не остана без своя митинг *за* Съединението (Вазов, Нова земя, 68). Аз съм *за* свободната любов и тия варварски действия ме възмущават (Вазов, Под игото, СбНУ, I, 117).

Обикновените свързвания с тази употреба са: *Гласувам* ***за*** *предложението. Изказвам се* ***за*** *проекта. Изказвам се по проекта* би означавало изобщо за какво се изказвам, без да се посочва дали е в полза на проекта или не). *Съм* ***за*** *или против някакво предложение.*

Свързването *за своя сметка* е станало идиом със значение *'за* своя полза, *за* своя изгода', както личи от примерите:

Вие трябва да живеете пак *за сметка* на някой чужд труд (Вазов, Нова земя, 154). Ако лъже някой, *за своя сметка* лъже (погов.).

Подобно е свързването *за честта на някого,* което значи 'в полза на доброто име, на честта на някого', употребявано, когато се заговори в полза на някого:

За честта на Илийча Кондаков трябва да кажа, че неговата концепция за смисъла на живота не се затваряше в тесните граници на тая епикурейска философия на баба Кондаковица (Вазов, Драски и шарки, 39).

4. Преценка

Тази употреба на предлога прилича на употребата му за отношение след глаголи cogitandi, когато те не означават мислене, а резултата от това мислене, т. е. когато се стига до преценка на човек или предмет и се посочва в качество на какво се взема или мисли той. Тук спадат и някои други глаголи, чието действие се извършва след някакво мислене и се стига до преценка на обекта на тяхното действие. В тая си употреба предлогът отговаря на въпросите *в качество на какво, на какъв, като какъв, като какво?* По-обикновени глаголи и свързвания тук са (от групата *cogitandi*): *Мисля това* ***за*** *излишно. Смятам* ***за*** *нужно. Намирам* ***за*** *излишно. Минавам* [= *бивам смятан*] ***за*** *търговец. Вземам* [= *мисля*] *някого* ***за*** *прост човек. Зная го* ***за*** *най-добър ученик* и др. От другата група глаголи, чието действие се върши след някаква преценка и разсъждение, по-чести са следните (дадени с обикновени свързвания): *Избирам някого* ***за*** *член. Посочвам го* ***за*** *кандидат. Предлагам някого* ***за*** *секретар. Представям някого* ***за*** *повишение. Признавам някого* ***за*** *майстор* и др.

Тази употреба на предлога намираме и в други славянски езици:

руски: Он может сойти *за* спеца. Ты будеш у нас *за* старшего. Признать *за* благо (Ушаков, I, 883); полски: Uznać *za* wodza 'признавам за вожд'. Przyjąć *za* syna 'приемам някого за син, осиновявам го'. Uważać się *za* mądrego 'смятам се за умен'. Przyjąć kogoś *za* kogoś (coś za coś) 'смятам някого за някакъв' (нещо за някакво); сърбохърватски: Narod primi ono momče *za* cara. Da ti budem u dvor *za* gospogju. Mi kako nagjemo *za* dobro, onako da radimo (Iveko-

v i ć — B r o z, II, 758); ч е ш к и: *Zvoliti za* předsedu 'избирам за председател'. Jíti *za* kmotra 'ставам (за) кум'. Mít koho *za* přítele 'имам някого за приятел'. Přestroiti se *za* čerta 'преобличам се като дявол' (T r á v n í č e k, 1710).

Тук са възможни два случая: в единия прякото допълнение, което в случая е и втори винителен падеж, се въвежда без предлог: *Овчар го даде майка му, Избраха го секретар,* а в другия случай непрякото допълнение се въвежда с предлога *за: Майка му го даде за овчар, Избраха го за секретар.* Безпредложната употреба на втория винителен падеж има повече народен характер в сравнение с предложната, която е по-нова и е възникнала на книжовна почва, в случаи като горните. Има обаче не малко случаи, при които непрякото допълнение се въвежда само с предлога *за,* както личи от примерите:

Нѐи се иска да минува *за* страдалница (В л а й к о в, Стрина Венковица, Съч., I, 212). Но Драгòта не смяташе всичко *за* изгубено (Й о в к о в, Старопланински легенди, 41). Той се счита *за* най-умен и *за* най-учен човек не само в Копривщица (К а р а в е л о в, Българи от старо време, 3). Той знаеше Огнянова *за* не особено усърден черковник (В а з о в, Под игото, I, 144). Види се, той ме взе *за* голям лъжец или умопобъркан (В а з о в, Драски и шарки, 176). Чорбаджиите, като видяха това усмихване, счетоха *за* своя длъжност и те да се усмихнат (В а з о в, Чичовци, 77). Тя никога не дигаше очи да погледне ергенин право в лицето. Това го имаше тя *за* срамотно (В л а й к о в, Дядовата Славчова унука, Съч., I, 17). Само с Радулов той се сближи повече и минаваха с него *за* големи приятели (Й о в к о в, Жетварят, 53) Никой Муса *за* юнак не знае, / се си с Муса шега подбивали (СбНУ, XLIII, 52, Връбница, Соф.).

Към втората група глаголи cogitandi, чието действие се върши след преценка:

Майстор Димо не зимаше кое да е момче *за* чирак (В л а й к о в, Стрина Венковица, Съч., I, 173). Развика се и се разгълча, че не иска *за* снаха боса и лиха селянка (Й о в к о в, Старопл. легенди, 160). Господинът във френски дрехи се представи *за* учител в селото (В а з о в, Пътни бележки, 52). *За* пазители се избират обикновено хора с ангелски души, невинни и непорочни (А л. К о н с т а н т и н о в, Съч., I, 184). Либи ми, мамо, съ жени, / меня *за* девер пукани (СбНУ, XXXV, 260, Сев. Добруджа). Да защо се сами продавате, / продавате, снага залагате / залагате *за* млади робини (СбНУ, XLIII, 293, Връбница, Соф.). Язе тебе *за* истина думам (пак там, 181, Суходол, Соф.). Потурчи го, *за* девер да бъде (пак там, 388). Идин му увен устънà, / и негу *за* курбан зъклали (СбНУ XXXV, 306, Сев. Добруджа). Аку та земат *за* слуга, / хубъву да им слугувъш (пак там, 293). Кувя ша ми стани *за* бяла кадъна, /...*за* млада къдия (пак там, 313). Ния ще я земим /*за* бяла кадъна / на сарай да сиди/ коприна да преде (сп. Родопски старини, г. I, кн. III, 48, Габрово, Ксантийско). Нали тебе любим, Митро, / *за* бела ханъма (С т о и н, Нар. песни от Тимок до Вита, 557, Арчар, Видинско). Надявай църна фереджа, / че ще ми станеш *за* жена (С т о и н, Тракийски нар. песни, 114, Малко Търново). Яс ке ти стана / *за* бяла кадъна,/ *за* руса влахина (пак там, 81, Хасковско).

Малко по-особена е употребата на предлога в свързването *давам се, не се давам за някого.* С него говорителят изтъква, че смята или че не смята себе си равен на обекта по някои свои качества:

Я са *за* лелька ни давам, / по-бялу ми е лицесу, / по-уйгун нося рубана (в-к Заря, 15. IV. 1939, Смолянско).

Предлогът най-сетне се употребява след неопределена категория глаголи, които посочват в качество на какъв се смята обектът на непрякото допълнение, което, както и във всички горни случаи, играе роля на втори винителен падеж:

Макар да имаше *за* правило да не излиза нощно време, отвори вратата (Й о в к о в, Женско сърце, 105). И всичко, що е могло да се вземе на ръка, всичко

е послужило *за* оръжие в борбата (Пенчо Славейков, Бълг. литер., I, 5). Иванов... отиде в стаята, предназначена нему *за* спалня (Вазов, Утро в Банки, 141). Той сложи китка от горски цветя въз камъка, побит *за* знак на скрьбното събитие (Вазов, Нова земя, 16). Като *за* венец на всички тия нещастия, ливна и дъжд, като из ведро (Вазов, Под игото, II, 166).

След глагола *служа* предлогът *за* се употребява пред име на предмет, който не е предназначен да играе ролята, която му се отрежда, но изпълнява тази роля вместо друг предмет, който той замества. В изречението *Едно повалено дърво служеше за мост над барата* подлогът *дърво* логически играе ролята на непрякото допълнение *мост*. По-неправилно е да се каже: *Едно повалено дърво служеше като мост над барата*. В подобни случаи по-добре е непрякото допълнение да се въвежда чрез предлога *за*, а не чрез *като*, което прави стила тежък и книжен. Други примери:

Няколко зле изсечени стъпала на камъка служат *за* точки на стъпяне и фащане (Вазов, Великата Рилска пустиня, 35). Заведоха ни в Куршум хан, старо и обширно каменно здание с няколко отделения, което е служило *за* стоварище на стоки (К. Величков, Повести, 31). Потон низък..., изпъстрен от резки и цифри с тебешир, — понеже служеше и *за* тефтер на бай Ивана (Вазов, Утро в Банки, 152).

След глагола *съм* предлогът се употребява пред съществителни имена за роднинство. Такива свързвания изтъкват, че съществителното от непрякото допълнение логически играе ролята на съществителното, което е подлог в изречението:

Ами майка й? Как ще я даде на циганин, като е една *за* син, *за* дъщеря (Петко Тодоров, Идилии, I, 28). Аз сама съм едничка, / аз *за* син и *за* дъщерка (Петко Славейков, сп. Читалище, г. III, 1873, кн. 11, 1037). Ти си един на майка / и *за* син и *за* дъщеря (Дан. Константинов, Жеравна, 458).

Същата употреба на предлога намираме в едно свързване с въпросителното местоимение *що — що за*. Изразът е книжовен и не се среща в народните говори. У нас той е минал навярно през руския *что за* от нем. *Was für ein*, срв. и в полски: *Co to za jeden?* 'какъв ли е пък тоя?'. *Co to za czlowiek?* 'що за човек е?' *Co za diwo?* 'що за чудо?' Со *za* ogrom? 'що за големина?' Цялото въпросително свързване се употребява при странно или малко учудено отношение към нещо или някого, когато става дума обикновено за качеството му, в което ние се съмняваме. Така, в руски имаме: *„Что за* шум, а драки нет? *Что за* притча? *Что за* толпа? *Что за* толки у вас? (Даль, I, 565). В български език:

На въпроса, *що за* човек е той и какво е дошел да търси, отговори ни, че името му е Кольо ... (Зах. Стоянов, Записки, II, 115). Нека първом им поговоря да разберат *що за* човек съм ... (Йовков, Приключ. на Гороломов, 39). *Що за* човек е той? Иконописец бил... (Йовков, Жетварят, 161). — Кандов — руски студент. — Знам, но *що за* човек е? (Вазов, Под игото, II, 11). ... носеше на гърдите си медал, но *що за* човек беше в същност, никой не знаеше (Йовков, Чифликът край границата, 159). Вие сам ще имате случая да ме опознаете по-отблизо и да разберете *що за* човек съм! (Св. Минков, Разкази в таралежова кожа, 99).

5. Размяна и стойност

Тук могат да се различат три отсенки в употребата на предлога:

а) Случаи, при които един предмет се дава, за да се вземе друг вместо него, или едно явление се заменя с друго. Тук замя-

ната е определена и се очаква и от двете страни, напр. *Продавам брашно* ***за*** *хляб* (= в замяна на хляб). Тук разменните предмети са определени от напред и не може да се даде или да се получи друг някакъв предмет. Употребите на предлога отговарят на въпросите: *в замяна на какво? на каква стойност? на каква цена?*

Тази употреба на предлога не се среща в старобългарски език. Намираме я обаче в другите славянски езици:

руски: Сделать что-н. *за* плату, *за* деньги. Купить *за* пятачок (Ушаков, I, 883); чешки: Dat komu něco *za* něco 'давам някому нещо за нещо'. Plat *za* práci 'заплата за труд'. Vyznamenani *za* zásluhy 'отличие за заслуга'. *Za* trest musí něco dělati 'за наказание трябва да направи нещо'; полски: Brać jedno *za* drugie 'вземам едно вместо друго'. Kupić (sprzedać) *za* sto złotych 'купувам (продавам) за сто злоти'. *Za* wszelką cenę 'за (на) каквато и да е цена'; сърбохърватски: *Za* koliko sam kupio (laž), *za* toliko i prodao. Tebe ne bih ja uzela *za* svu tvoju kraljevinu (Iveković — Broz, II, 758).

В нашите народни говори:

Дава жито *за* слама (= глупав, наивен е; сп. Родна реч, XVI, 25, Средногорието). Падна платнйщи, уби телещи, / зеха платнуту *зарат* телету (СбНУ, XXXV, 380, Коларовград). Зехми пепйъл *за* сол (= *излъгахме се;* СбНУ, XVI—XVII, Материали, 346, Търново). Зло *за* добро не връщай (пак там, XXXI, 142, Тетевен).

Някои случаи от употребата на предлога за отношение водят началото си от по-конкретната му употреба за размяна. Така, *Срам ме е* ***за*** *него* 'изпитвам срам по отношение на него' се е развило от началното значение 'изпитвам срам, срамувам се *вместо* него'.

Примери из книжовния език:

Аз тях ги не давам *за* двадесет филибелишки ханъмки (Вазов, Под игото, I 176). — Дренки, а, а дренки! Дренки *за* кълчища-а-а! (Елин Пелин, Щъркови гнезда, 166). — Какво приказваш? Жената си и *за* кола сено ще даде... (Г. Караславов, Селски истории, 97). ... да се борим с Христовия враг и да му върнем *за* едно сто... (Вазов, Под игото, I, 208). За да се намеря в такова критическо положение, аз питам— вежливост *за* вежливост: — ти добре ли си? (Вазов, Драски и шарки, 109). Ето един велик гений, който [когото] аз не давам *за* всичките победи на прусите... (Вазов, Нова земя, 172). Това съзерцание ме възнаграждаваше *за* всичките неприятности в тая кръчма (Вазов, Утро в Банки, 81). В революцията всичко е възможно да стане, и като стане веднаж — това *за* това (Вазов, Нова земя, 225). Око *за* око, зъб *за* зъб (погов.).

Един частен случай от тази употреба имаме, когато в замяна на предмет или извършена работа получаваме някаква стойност която се изразява или в пари, или в натура. Тази употреба се среща най-често след глаголите *купувам, продавам, работя* и други, или, пък след съществително име, което означава предмет или явление, в замяна на които се получава някаква стойност, която изразява цената на предмета. Трябва да се отбележи, че в тия случаи предлогът се употребява, когато се означава стойността на целия предмет, на целия обект на размяната. В случая може да става дума и за няколко отделни предмета или явления. Предлогът не може да се употреби, когато се изразява разпределителност и се означава единичната цена на няколко купени или продадени предмета.

Подобна разпределителност се изразява с помощта на предлога *по*. Например ще се каже: *Купих си десет книги* ***за*** *сто лева*. С това изречение се посочва цялата стойност на всички книги, за разлика от следното изречение: *Купих си десет книги* ***по*** (или:

по за) *десет лева,* с което се посочва, че единичната цена на всяка отделна книга е десет лева. Други примери:

Понякога го пращаха тук-там на работа *за* чаша ракия... (Елин Пелин, Земя, 174). Много ми взе ти, дяволе! Толкоз пари *за* двадесет километра! (Елин Пелин, Летен ден, 46). Те сега се хранеха само с по едно хлебче *за* десет бана на два дни... (Вазов, Немили-недраги, 41). ... попейте пак..., нагласете някоя, та засрамете ергените, нашите ергени не струват *за* бъзев гребен — не пеят... (Вазов, Под игото, I, 177). — Виж, тоя дърт пинтия — вариклечко, *за* две пари свещ запали, а метани до земята прави... (Вазов, Чичовци, 3). Разболееш се, вземат те в болницата..., па като не разберат болестта ти, дадат ти *за* пет пари отрова... (Елин Пелин, Щъркови гнезда, 74). ... плетеше кошове и ги продаваше *за* парче хляб на селяните ... (Елин Пелин, Под манастирската лоза, 25). Пет години... мъкнал на гръб сандъци, *за* по триста гроша на година, храната и едни обувки... (Чудомир, Избр. произ., 98).

б) Случаи, при които се изтъква, че субектът сам върши някое действие, което нормално биха го вършили два, три или повече субекта. Така се посочва, че вършителят на действието има някаква необикновена способност. Тук предлогът се употребява, когато се означава количественото отношение на действените възможности на един субект в сравнение с няколко обекта. В тая си употреба предлогът отговаря на въпроса *колко?* Например:

Кума ти е млогу вредна / *за* два града уградени (сп. Родопски старини, кн. II, 22, Смолянско). Лъже *за* девет цигани (или: села) = *много лъже* (сп. Родна реч, XIV, 25, Средногорието). Яде *за* трима. Работи *за* трима като тебе.

Тази употреба на предлога се среща предимно в народния език. В книжовния език се употребява с някаква стилна емоционална отсянка. Замества се с *колкото:*

Една минута, дето му дадохте още живот, струва *за* сто години мъчения (Вазов, Под игото, II, 151).

в) Случаи, при които един предмет трябва да се даде или да се употреби, но по една или друга причина вместо него се дава или се употребява друг предмет, който не се очаква. Разликата между този и първия случай е тая, че тук предметът, с който се върши размяната, е нов, неочакван. Така, синоними на предлога в първия случай могат да бъдат думите *в замяна на, срещу,* а във втория — *на мястото на, вместо.* Тази употреба на предлога не се среща в книжовния език, а само в съвременните народни говори и в извори за историята на езика. Например: д(ѫ)шѫ своѫ за wвьцѫ полагѫ сп(а)се (Кичевски триод от XI в., л. 38_{7-8}). пѫстн за своѫ дѫцере... и подан ѫ за wны кошѫты (Манасиева храника, 55_{19-20}). и хощемъ датн цвѣтанѫ господдѫ нашѫ за еленѫша (пак там, 56_{1-2}). И в съвременните народни говори:

... му [= им] удри по една дамга и на дваминатa и мо даде *за пиле* [= пилешко] млеко от бивол млеко (Верковић, 160, Солунско). Стари баби в гора ходят, / в гора ходят, жир жируват [= ядат], / дребни деца в река ходят, / пясък лижат *за* водица (СбНУ, XXVIII, 441, Балван, Търновско). Нямъхми си сол да тупими, / пепел си *за* сол тупехми (пак там, XXXV, 346, Коларовград). Чем да пием едно ведрò винò, / че го пием *за* студѐна вòда (пак там, XLIII, 82, Връбница, Соф.). Да наточиш девет бъчви винò / да се нàйде *за* студѐна вòда (пак там, 155). Чорбаджии гѝволски / сипàли вòда *за* млеко (Стоин, Нар. песни от Тимок до Вита, 311, Дреновец, Ломско). Призимай, коню, приваляй, / зам ще те, коню, назобам, /*за*

арпа бяла пченица, / зам ще те, коню, напоя / *за* вода — бяла ракия (Примовски, Ела се вие, превива, 71, Родопите).

В следния пример предлогът е удължен по силабични причини:

Земът ли, Енке, стару *зарад* младу, / земът ли, Енке, срѣбру и злату? (СбНУ, XXXV, 378, Коларовград).

6. Причина

В тоя случай предлогът се употребява след глаголи, които показват защо се върши действието, което се изразява с отглаголно съществително или съществително, което е станало причина да се извърши действие. Така, основните типове на употреба на предлога могат да се сведат до следните два образеца: *Съди го* ***за*** *обида* и *Съди го* ***за*** *имот*. В първия случай съществителното *обида* има глаголен произход и може да се замести с думата *обиждане*.

Предлогът *от* също се употребява при причинни отношения: *Говори* ***от*** *злоба,* ***от*** *гняв. Плаче* ***от*** *мъка* и др. Тук предлогът *от* служи за връзка между едно действие, изразено с глагол, и едно състояние, което се изразява със съществително име. При предлога *за* вторият елемент е или от глаголен произход, или е съществително име, което не изразява някакво състояние, както при предлога *от*. Това е принципната разлика между причинните употреби на двата предлога.

Тази употреба на предлога е общославянска. В старобългарски можем да посочим следните места, дето я срещаме: не могѫште пристѫпити... за народъ (по причина на народа, на навалицата; Зогр. ев., Марко II, 4). распѧтъ же бѣстъ... за словеса сн (Мариинско ев., Йоан X). за безочьство его въставъ дастъ емоу (Зогр. ев., Лука XI, 8). низве(дѣ)нъ за гръдость (Синайски требник, л. 54_4). и за сн длъженъ естъ (Охридски апост., 75_{20-21}). и за вѣрѫ мѫченъ бѣ́ѣстъ (пак там, стр. 111_4). родитъ сѧ wт жены твоеѩ сынъ, за коего хощет изгорѣти Троа (Манасиева хроника, 48). да се хощет сѧ за тебе великаа кръвъ пролнати (пак там, 57_{18-19}). Няколко реда по-горе вместо *за* е употребен радн, който ще бъде обяснен малко по-нататък: да се хощет сѧ ѣ радн, великѣ кръвъ пролнати (ред 7—8). приключишѩ сѧ за аблъка сего (пак там, 103_{9-10}). видѣхѫ коланка сѧ ще кръвъ пролнати под Троѫ за Еленѫ царицѫ (пак там, 53_{31-32}).

В старобългарските и в среднобългарските извори предлогът се свързва с частицата не и образува причинителен съюз, който въвежда изречение, с което се обяснява причината на действието в първото изречение. По значение той отговаря на новобългарския причинен (експликативен) съюз *понеже* и особено на *за(г)дето*,

който ще бъде разгледан по-долу. Частицата не е сбор от два елемента. Елементът н- е откъснат от предлози съ-, съ-, въ- (например съграждане в Охридския и Слепчанския апостол, въношитн, понеже, дето корен на думата е само -е — от относителното местоиме и др.). Вторият елемент -е има същия произход, който има в съюза *понеже*. Така по изворите намираме: облъгаХѫ ма за не гонѣХъ благостыниѫ (Синайски требник, л. 77_2). не възгнѫшан са мноѫ . . . за не прогнѣваХъ ѣрость твоѫ (пак там, л. 79_6). еднѫ господжѫ не зва, за не бѣше свадлива (Манасиева хрон., 49_3). мъї любимъї н за не wн пръжде възлюбн нъı (Охридски апостол, 95_{14-15}). н никто же та wзлобитъ за не людне мн сѫтъ мноsн въ градѣ семъ (пак там, 130_{20-11}). н рече нмъ . . . съвлѣщѣте са, за не бѣше на нних бисерне н злато (Манасиева хроника, 49_{31-32}). н не смѣаше нн еднъ пръстѫпнти внтезъ к нему, за не бѣ гнѣвен (пак там, 55_{15-17}). н не хотѣХѫ нзытн протнвѫ емоу . . . за не вѣдѣХѫ колнка са ще кръвъ проланатн под Троѫ (пак там, 53_{30-32}).

Поради многото си и различни употреби в старобългарски език, предлогът *за* се увеличава с елемента -ради, който има именен произход. Той произлиза именно от думата радъ, сродна с думи като радитн 'работя, залягам за нещо, старая се', рабъ и т. н., получил разширение -н навярно по аналогия на думи като прѣдн в старобългарски. Подобие в новобългарските говори намираме в случаи като *зади* < *зад*, *нади* < *над*, *поди* < *под*. Формата задн намираме още в старобългарските извори, например в Супрасълския сборник, но не като предлог, а като наречие: принесъшн стъклѣнницѫ благовонынъı мастн н ставшн задн прн ногоу его. блаженъın же кодратъ задн за высѣмн стоѫ. тѣмже задн повръже высѫ печаль . . . . задн крнѫштн са (по изданието на Северянов, 391_{9-10}, 99_9, 547_{10}, 394_{26-27}).

Аналогията в случая е тръгнала от местния падеж на меките основи от мъжки род като гость, конь — гостн, конн и др. Местният падеж е дал и някои наречия като *между* от *межда*, *срещу* от *среща*, *току* от *ток*, *долу* от *дол*, *горе* от *гора* и др. Семантично аналогичният предлог в руски език *для* и в белоруски *дзеле* също е образуван от дума, която означава *работа*, *дело* и пак от формата ѝ в местен падеж *дѣлѣ* > *длѣ* > *для*. Наличието на гласната

я, застъпник на старо *ѣ*, говори, че формата е много стара и закостеняла с якав изговор, какъвто бездруго е имало в руски език. Семантично частицата -ѓадн би значила 'по причина на нещо'. В наши говори има случаи и досега думата *причина* да се употребява в значение на 'работа, дело': „... и така гу туриха и негу нетри при жената, ама у мръчова (тъмнина): един друг да си не гледат. И тая причина га правят турците, за да си не гледат“ (Веркович, 11, Солунско). В старобългарските извори се среща предлог с причинна употреба, образуван от думата дѣло, също както посочения в руски и белоруски. Така напр. в Савината книга срещаме тогодѣлѣ. Употребата на предлога ѓадн е свойствена на глаголическите старобългарски извори, а употребата на дѣлѣ — на кирилските. Интересно е да се отбележи, че елементът -ѓадн, употребен разкъсано от предлога *за*, е единствен случай на задлог в старобългарски език. След време той поема напълно службата на предлог, който се употребява при причинни изречения, и не рядко го срещаме без началния предлог *за*. Така напр. намираме го в Свищовски дамаскин от XVIII в.: „*И ради* да покаже Христос дето ще да доде истѣнска пролѣтъ, заради туй бѣше зимно врѣме Христовото въплъщение“ (стр. 83). Тук обаче *ради* се употребява при целен, а не при причинен израз, какъвто срещаме в Охридския апостол: сеж ѓадн вниꙋ въспомнимъ тн възгрѣвати дарь б(о)жен (121_{16-17}).

От сложния предлог за ѓадн могат да се посочат примери като следните: въ дьни сего царѣ wтвръже сѧ Рнм къ фрѣгѡм, за ѓадн хвлъ его (Манасиева хроника, 150_{3-4}). начаста говорнтн Прѣмоудꙋю кралю вратнтн на опать Єленѫ царицѫ без ръвалн да не за неѧ. ѓадн пролѣет сѧ велнка крѣвь (пак там, стр. 56_{28-30}).

Сложният предлог *заради* се употребява и при означаване на отношение в нашата дамаскинска книжнина, и от наши писатели от Източна България под народно влияние, и от почти всички поети поради силабични съображения. За тази употреба виж по-горе при употребата за отношение.

Същата [illegible]ичинна употреба намираме и в другите славянски езици:

руски: *За* ветром ничего не слыхать. *За* негодностию брошены. *За* старостию уволнен (Даль, I, 565). *За* молодостью лет. *За* отсутствием улик. *За* истечением срока. Наказать *за* проступок. Ценить *за* ум. Любить *за* красоту (Ушаков, I, 882, 883); чешки: Trpět *za* koho 'страдам за(ради) някого'. Hanbiti se *za* koho 'срамувам се за(ради) някого' (Trávníček[4], 170); полски: Odpłacić *za* coś 'отвръщам, отмъщавам за нещо'; сърбохърватски: Pa ga zapita *za* što se nasmeja. On joj odgovori: ni *za* što, samo onako. Ukidoste zapovijest Božiju *za* običaje svoje (Iveković—Broz, II, 758).

В нашите народни говори:

Момци край бро стоеа, / *за* Тодора се караа (Стоин, Нар. песни от Тимок до Вита, 595, Вълчедръм, Ломско). *За* коя причина требува ногите да имат човеците

на по-ихтибар, а не главата? Стояли умаяни и се чудили *за* гиздавината хи [на жената] (Веркович, 66, 265, Солунско). Ами *за* още, бре чедо,... ке те бтепат? (СбНУ, 1, 121, Прилеп).

Според свързванията си причинните употреби на предлога в книжовния език се разделят на няколко частни случая:

а) Употреба след непреходни глаголи и след глаголи за движение:

Тя мисли, че аз искам да отида там не *за* съда, а заради нея! (Йовков, Песента на колелетата, 151). Срам ме е от стария. Потъна в боречове *за* мене... (Елин Пелин, Щъркови гнезда, 180). Ах, страшно ще отмъстим *за* кръвта му... (Вазов, Под игото, II, 14). Той ми благодари *за* дрехата и с отчаян глас иска извинение (Вазов, Под игото, I, 58). Кандов протестираше из прозорците *за* това нагло посегателство въз свободата му ... (пак там, 152).

б) Употреба след преходни глаголи:

Божан беше дал Петър и Павел в съд *за* побой (Елин Пелин, Гераците, 64). Биеше богатите *за* разкоша им и бедните *за* унижението им (Елин Пелин, Под манастирската лоза, 74). Селямсъза го избраха *за* неговата старост и опитност... (Вазов, Чичовци, 6). Слушай, Петре, казах ти, баща ти го биха зле *за* тебе... (Вазов, Под игото, I, 191). Поздравлявам ви *за* добрите успехи на ученичките ви... (Вазов, Под игото, 73). Пушката заложи *за* дълг в кръчмата ... (Елин Пелин, Щъркови гнезда, 101). Той на инат не плаща дан: / юргания *за* една бълха не ше запали (Кирил Христов, Чеда на Балкана, 11).

в) Употреба след средни, взаимни и страдателни глаголи:

Вие сте разумен човек и няма да се сърдите *за* откровеността ми (Вазов, Драски и шарки, 70) ... те бяха се карали *за* нещо и не си приказваха (Елин Пелин, Гераците, 56).

Причинната употреба на предлога *за* образува свързвания като *за нищо, за нищо и никакво,* когато се означава, че глаголното действие се върши поради съвсем незначителни, нищожни подбуди:

Благодаря пак. — О, *за нищо,* госпожо! (Вазов, Утро в Банки, 181). Ще се избият *за нищо и никакво* (Йовков, Приключ. на Гороломов, 62).

г) Употреба след безлични глаголи:

Стана му мъчно *за* брат му (Елин Пелин, Земя, 149). Нямаше си дядо Славчо ни син, ни дъщеря ... и много му беше мъчно и криво *за* това (Влайков, Дядовата Славчева унука, 6). Мъркушка вчера си изгуби звънчето..., не ми е *за* звънчето, а *за* герданчето (Елин Пелин, Щъркови гнезда, 58—59).

Съюзна употреба на свързванията *затова* и *за(г)дето.* Правописни особености: Съюзите *затова* и *задето* се пишат слято, когато свързват причинно две изречения. Когато обаче елементът *за* играе ролята на предлог, който се употребява при означаване на отношения, двете думи се пишат разделно:

Шината на едното колело беше се разслабила. *За това* трябваше да се говори с ковача (Йовков, Жетварят, 25). Говоря *за това,* което ще стане. Мисля *за това,* което се случи в хотела (виж по-горе употребата на предлога при отношение).

Също така свързването *за дето* се пише разделно, когато елементът *за* е предлог и се употребява, когато се означава посоката на глаголното действие: *Той мислеше на всяка цена да стигне до село, **за дето** беше тръгнал рано сутринта.*

Съюзът *затова* свързва две прости изречения, от които първото е причинно, а второто следствено. Съюзът пък *задето* свързва две прости изречения, от които първото е следствено, а второто — причинно. Ето за пример едно сложно изречение, съставено от две прости, свързани веднъж с единия и втори път с другия съюз:

Тя беше своенравна, ***затова*** *я мразеха = Мразеха я,* ***задето*** *беше своенравна. Тя беше своенравна,* ***задето*** *я мразеха = Мразеха я,* ***затова*** *беше своенравна.*

Примери из литературата:

Да кажем, че хаджи Васил има право да се счита обиден и *затова* се противи на сватовщината с баща ти. . . (Вазов, Утро в Банки, 9). Впрочем, може би казвам една клевета и *затова* взимам си думите назад. . . (Вазов, Великата Рилска пустиня, 15). . . . учил беше една година в училището на Райно Попович и *затова* минаваше за учен човек (Йовков, Жетварят, 23). Тя усещаше, че има силата да блазни, *затова* беше закачлива и лекомислена (Елин Пелин, Летен ден, 89). Той вярваше в науката. . . *Затова* и залягаше да й бъде полезен, по силите си (Вазов, Под игото, 11—12). Чичо Марин знаеше твърдоглавството на Бойча, *затова* нито се опита да го задържи (пак там, 166). Но въпреки това, или *затова*, чорбаджи Йордан имаше слабост към Стефчова. . . (пак там, 51).

Примери със съюза *задето:*

Измъчва се още повече, ***задето*** взе пак да се държи хладно с нея, ***задето*** на нейното кротко запитване тя не всякога й отговаря с блага дума (Влайков, Стрина Венковица, 275). Лошото му настроение, може би, беше причината, ***задето*** малкото посетители по това време също тъй мълчаха (Йовков, Песента на колелетата, 107). Този тревожен слух навярно бе причината, ***задето*** Каменов, бързо . . . замина за столицата. . . (Влайков, Съч., III, 72). Сега / за мене дори е обида / да креташ със куха тъга, / да хленчиш, ***задето*** умира / в Испания рицар (Вапцаров, Стихотв., 55).

Една слаба отсянка в употребата на съюза *затова* имаме в свързването му обикновено с частицата *пък*. Сложният съюз се употребява, когато се изтъква, че второто изречение, следственото, не се намира в такава строго причинна зависимост от първото изречение, както е в ония случаи, когато се употребява само съюзът *затова*. Слабата причинна зависимост от първото изречение се дължи може би на факта, че във второто изречение се изтъква мотив, който допълва следственото изречение с други съображения, близки, но не еднакви с онези, които биха били преки последици от първото изречение. Като синоними на сложния съюз могат да се посочат свързванията *за сметка на това пък, в замяна на това,* както проличава от примерите:

Колкото по-нагоре се качвахме, толкоз пътят ставаше по-върл и лош; но *затова пък* изгледът наоколо печелеше (Вазов, Пътни бележки, 20). Дрипав беше, но *затова* сит (Вазов, Немили-недраги, 36). Мама казваше, че като нея няма друга работница в махалата. *Затова пък* от де я не дираха нея! (Влайков, Съч., II, 4).

7. Предназначение

Употребата на предлога при означаване на предназначение се среща само между две съществителни имена. В случая с второто съществително се изтъква за какво служи, за какво се употребява или за какво е определен да се използува предметът, означен с първото съществително. Може да се каже, че предназначението е съвсем слаба разновидност на целната употреба на предлога. Отговаря на въпроса *за какво служи? за какво се употребява?* В старобългарски език, както и в останалите славянски езици, освен в сърбохърватски, тази употреба се среща с други предлози, а не с предлога *за*.

В сърбохърватски: Iskopana u brijegu peć *za* hljeb. Tamnica je *za* ljude načinjena (Iveković — Broz, II, 758).

В зависимост от различните съществителни имена, с които се свързва предлогът, употребата му може да се раздели на няколко случая:

а) Употреба за същинско предназначение при свързване на две съществителни нарицателни имена: *Чаша* ***за*** *вода. Съд* ***за*** *вино и ракия. Дърва* ***за*** *отопление. Четка* ***за*** *зъби. Боя* ***за*** *обуща. Карти* ***за*** *игра. Ножче* ***за*** *бръснене. Кошче* ***за*** *книги. Концерт* ***за*** *цигулка,* ***за*** *пиано. Мезе* ***за*** *ракия. Книга* ***за*** *прочит. Кърпа* ***за*** *лице. Стъкла* ***за*** *прозорци. Стая* ***за*** *гости. Комисия* ***за*** *държавен контрол. Училище* ***за*** *глухонеми. Общежитие* ***за*** *студенти* и др. *Две ръце* ***за*** *една глава. Едни уста — за смях или* ***за*** *плач* (погов.).

б) Употреба между съществително нарицателно и отглаголно съществително. В случая второто съществително показва какво действие се върши на или с първия предмет, или за какво действие е предназначено да се употребява предметът, означен с първото съществително име:

— А нещо *за* хапване имаш ли? (Вазов, Утро в Банки, 77). Но най-лошото в тия стихове е подигравката с езика, който. . . е бил доста добро сечиво *за* дялане поезии (П. П. Славейков, Бълг. лит., I, 7). Силистра йолу — сенчеста местност извън градеца, обикновено място *за* ядене гювечи и гуляи (Вазов, Чичовци, 19). Ех, не са направени *за* убийство такива чудни нощи! (Вазов, Под игото, СбНУ, II, 64). . . . из проходите между стоките и предметите *за* продан. . . сновяха тълпи купувачи — повечето жени (Вазов, Нова земя, 167). . . . ти си последната надежда. . . , последното средство *за* спасение (Вазов, Драски и шарки, 154).

в) Употреба след съществително име, което най-често означава някакъв човек и по-рядко неодушевен предмет, които са достойни, отговарят на качествата си за друг някакъв човек, предмет или място:

Девойко, моме Гроздано — / свада *за* всички ергени! / Знайш ли девойка в махлата — / девойка като *за* мени? (К. Христов, Самодивска китка, 60). Преструвай се, че нищо не виждаш, и кога да е хората ще те оценят, ще видят, че си кротко момче, че си челяк *за* работа, ами как! (Ал. Константинов, Съч., I, 245). —Тия букурешки патриоти нямали човек *за* такава работа, срам! (Вазов, Немилинедраги, 57). Па и приказката ти беше една такава без вкус, не *за* в хората (Вазов, Видено и чуто, 141).

Трябва да се изтъкне, че не на място е употребен предлогът *на* при имената на нашите министерства: *Министерство* ***на*** *народната просвета, Министерство* ***на*** *строежите* и др. В случая по-уместно би било да се употреби предлогът *за,* понеже се означава предназначението, а не принадлежността на министерството — министерството е предназначено да се грижи *за* народната просвета, *за* строежите и т. н. В името на едно ново учреждение у нас — *Комисия* ***за*** *държавен контрол* — предлогът е употребен правилно, както и при други случаи, напр. *Институт* ***за*** *музика, Институт* ***за*** *изобразителни изкуства,* ***за*** *български език,* ***за*** *експериментална медицина* и др. В горния случай предлогът *на* е употребен под чуждо влияние, главно руско — *Министерство народного просвещения,* като родителният падеж е преведен с предлога *на,* както обикновено при означаване на произход или принадлежност. За пълнота на

сравнението между двата предлога *за* и *на* във връзка с руското влияние, трябва да се прибави и случаят *за много години,* добре преведен от руското *на многая лета.*

Един частен случай на тази употреба имаме, когато първият елемент е страдателно причастие, а вторият — съществително нарицателно. Най-често се срещат случаите: *Той е роден* ***за*** *певец. Тя е родена* ***за*** *художничка. Тя е създадена само* ***за*** *любов* и др.

Употреба след думата *време,* когато се означава, че времето е удобно, годно да се извърши някое действие, което най-често се изразява с отглаголно съществително име или пък с друго съществително, което показва действие:

Сега е най-удобно време *за* това посещение (Вазов, Драски и шарки, 90). По-добро време *за* сеитба — мислеше си той — не можеше да бъде (Йовков, Жетварят, 79). Но Бойчо нема време *за* колебание (Вазов, Под игото, III, 173). И време му е *за* сватба сега... (пак там, II, 32). Изведнъж кавалите промениха свирнята и започнаха *за* игра (Йовков, Жетварят, 117). Наближаваше десет часа, значи време беше *за* вкъщи (Йовков, Песента на колелетата, 56) [в случая се подразбира: *за прибиране, за връщане в къщи*]. Петкана се върна, стъкми, промени се / со нова *за* сватба премяна,— /и тръгнаха (П. П. Славейков, Епически песни, 52). Тя чистеше и миеше съдовете, редеше двете стаи, определени *за* нощуване на пътници... (Елин Пелин, Гераците, 12).

И при тази употреба предлогът се свързва с други предлози като напр. с *пред — за пред: Наша Тодора не е* ***за пред*** *хора. Купих си килимче* ***за пред*** *леглото; — за под: Възглавница* ***за под*** *краката; за над: Ковьорче* ***за над*** *леглото.*

Изводи

1. Може да се каже, че след предлога *на,* предлогът *за* иде на второ място по честотата на употребата си в съвременния български език. Трябва веднага да се изтъкне, че в старобългарски език предлогът няма същата съдба. Новите му употреби са възникнали след старобългарската епоха, именно след изчезването на склонението. За да не се смесват някои стари и нови употреби, в ново време предлогът се е удължил с някои елементи и така е получил формите *зад, зарад, заради.*

На какво се дължи тази честа употреба на предлога в новобългарски език? Причините могат да се сведат до няколко особености и свързвания на предлога, а именно:

а) предлогът *за* има изключителна свързваемост с почти всички останали предлози. Така, той се свързва със следните предлози и образува изразите: *за в* (***за*** *в къщи), за до* (***за*** *догодина), за из* (*храна* ***за из*** *пътя), за към* (*път* ***за към*** *долните ливади), за на* (*отложи се* ***за на*** *пролет, тръгнаха* ***за насам,*** *за нагоре), за над* (*ковьорче* ***за над*** *леглото), за по* (*пари* ***за по*** *пътя), за под* (*възглавница* ***за под*** *краката), за пред* (*килимче* ***за пред*** *леглото), за през* (*бахур е* ***за през*** *Коледа,* посл.), *за след* (*оставиха това* ***за след*** *празниците), за у* (*по пътя* ***за у*** *дома си).* Трябва да се каже, че повечето от вторите предлози, с които се свързва предлогът *за,* образуват трайни свързвания, които изразяват

някакви обстоятелства (за място, време или начин). Друг български предлог няма такава „валентност“ спрямо останалите предлози.

б) предлогът *за* има също така свойството да се свързва с различни категории на речта, с някои от които образува трайни свързвания, изрази; в повечето от тези изрази началната употреба на предлога е малко или много замъглена. В проучването са направени опити да се открие тази начална употреба и затова всеки от тях е поставен при съответната употреба на предлога.

в) предлогът *за* е поел службата на много старобългарски предлози, било поради това, че съответните старобългарски предлози са загубили началната си употреба, било поради това, че след времето на синтетизма предлогът *за* е трябвало да поеме някои стари синтактични служби, които в старобългарски език са се изразявали с падежни форми. Така, ние разполагаме със следните случаи: избраша ѭ въ наставьницѫ = избраха я *за* наставничка. слъньце о нихъ въсня топло = слънцето изгря топло *за* тях. обѣси са по вън отьцоу своемоу = хвана се (обеси се) *за* шията на баща си. овьнь сьвезань по рогъ = овен, свързан *за* рога. пришедъ на проповѣдь = дошъл *за* проповед. пришедъ на распатие = дошъл *за* разпъване. посланъ на проповѣданиѥ = изпратен *за* проповядване. слово на пасхѫ = слово *за* пасхата. на $\bar{\text{к}}$ сребрьницѣхъ продавъ бога = продавайки бога *за* 30 сребърника.

След среднобългарско време са се развили следните употреби на предлога: за посока; за престой или отсъствие; за обстоятелство, по случай което се върши действието; за действие преди някакъв предел от време; за отношение в тесен смисъл на думата; за цел и за преценка и предназначение.

2. Развой на употребите. Може да се твърди, че непространствените употреби на предлога *за* са се развивали от пространствените, но не и от временните. При всеки конкретен случай това е посочено. Не е трудно сравнително да се проследи развоят на една по-нова употреба от друга, по-стара. Много е трудно обаче и засега е почти невъзможно да се определи времето, когато се появява нова употреба на предлога, понеже, както се изтъкна вече няколко пъти, не разполагаме с достатъчно извори от среднобългарско време и от времето след изчезването на склонението на съществителните имена.

3. От старобългарските употреби на предлога *за* днес не се среща само пространствената му употреба, при която се означава място отвъд нещо или движение след някого (заменена с предлога *зад*), както и временната му употреба при глаголи за състояние или движение (тщатн за $\bar{\text{г}}$ лѣта).

4. Чуждо влияние се забелязва в усилената употреба на предлога *за* при означаване на отношение в тесен смисъл на думата.

Това се дължи на безкритичното превеждане от чужди езици, главно руски, френски, немски: ***за*** *извършването на. . .*, вместо ***за да*** *се извърши. . .* От чужд произход е и свързването *що за,* при питане за качествата на човек или предмет, когато тия качества будят съмнение или учудване.

5. Най-богата употреба на предлога *за* намираме днес в народните говори. В тях са запазени всички употреби, които намираме в историческия развой на българския език, при все че не всички са така живи и разпространени по цялата българска езикова област.

6. Някои от славянските езици са загубили една или друга от старите употреби на предлога *за,* налични в старобългарски език; на тяхно място са се развили нови употреби на същия предлог или, което е най-често, службите му са се поели от други предлози, особено при означаване на непространствени отношения.

СПИСЪК

на произведенията, използувани за примерите

Александрия от 1810 — Л. Милетич, Една българска Александрия от 1810, Български старини, кн. XIII, БАН, София, 1936.

Белев, Гьончо, Какво видях в Америка, II издание, София, 1949.

Ботев, Хр., Съчинения, под редакцията на Д. П. Койчев и Ал. Филипов, София, 1929.

Вазов, Ив., Съчинения, том I—XXVIII, издателство Ал. Паскалев, София, 1919—1922. Лирика, т. I; Немили-недраги, т. VI; Чичовци, т. VIII; Драски и шарки, т. IX—X; Видено и чуто, т. X; Пъстър свят, т. XI; Утро в Банки, т. XII; Великата Рилска пустиня, т. XV; В недрата на Родопите, т. XVI; Пътни бележки, т. XVII; Службогонци, т. XIX; Ивайло, т. XXI; Под игото, ч. I — т. XXII; ч. II—III — т. XXIII; Нова земя, т. XXV; Казаларската царица, т. XXVI—XXVII; Легенди при Царевец, т. XXVIII.

Вапцаров, Н., Избрани произведения, III издание, София, 1951.

Вежинов, П., Втора рота, Разкази и повести, София, 1949.

Величков, К., Повести, разкази, спомени, под редакцията на Иван Вазов, т. I, София, 1911.

Влайков, Т. Г., Съчинения, т. I, София, 1925; т. II, Плевен, 1926; т. III, София, 1928; Преживяното, част I, София, 1934.

Даль, Вл., Толковый словарь живого великорусского языка, т. I—IV, Москва, 1955.

Дебелянов, Д., Стихотворения, София, 1936.

Друмев, В., Иванко, II изд., Севлиево, 1889.

Елин Пелин, Ян Бибиян на луната, София, 1948; Под манастирската лоза, София, 1942; Летен ден, София, 1943; Щъркови гнезда, София, 1943; Повести. Гераците, Земя, София, 1943.

Иванов, Йор., Български старини из Македония, II издание, София, 1931.

Йовков, Йор., Ако можеха да говорят, София, 1936; Вечери в Антимовския хан, София, 1931; Жетварят, София, 1945; Милионерът, София, 1930; Приключенията на Гороломов, София, 1943; Песента на колелетата, София, 1943; Разкази, т. I, София, 1928; т. II, София, 1932; Старопланински легенди, София, 1932; Чифликът край границата, София, 1934; Албена, София, 1930.

Каравелов, Л., Българи от старо време. Съчинения, т. II, Русе, 1887.

Каралийчев, А., Строители на републиката, София, 1950.

Караславов, Г., Селски истории, София, 1946.

Константинов, Ал., Съчинения, т. I, София, 1901; Бай Ганю, София, 1895; До Чикаго и назад, София, 1893.
Копривщенски дамаскин — Л. Милетич, Копривщенски дамаскин. Новобългарски паметник от XVII в., Български старини, кн. II, София, 1908.
Миладинови, Д. и К., Български народни песни от Македония, III издание, София, 1942.
Минков, Св., Разкази в таралежова кожа, София, 1947.
Младенов, Ст., Принос към изучаването на българските говори в Източна и Западна Тракия (въз основа на наблюдения върху говора на бежанци из казаните области и Мала Азия), Тракийски сборник, кн. VI, София, 1936.
Неделни поучения — Л. Милетич, Два български ръкописа с гръцко писмо. Неделни поучения от XVIII в.; Търлиско евангелие от 1861 г., Български старини, кн. VI, София, 1920.
Охридски апостол — С. М. Кульбакин, Охридская рукопись Апостола конца XII века, Български старини, кн. III, София, 1907.
Петканов, Конст., Старото време, София, 1944.
Примовски, Вл., Ела се вие, превива, Родопски народни песни, София, 1952.
Родна реч — списание за ревнители на българското слово, год. I—XVII, София, 1927—1943.
Родопски старини или сборник от обичаи и пр., кн. I—IV, Пловдив, 1888—1892.
Русев, Хар. По стръмнините, София, 1948.
Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, кн. 1—XLIX, София, 1889—1958.
Славейков, П., На Острова на блажените, София, 1921; Епически песни, София, 1921; Сън за щастие, София, 1921; Кървава песен, София, 1931; Българска литература, т. I, София, 1922; Немски поети, София, 1921.
Славееви гори, списание за народни умотворения, наука и обществени знания, год. I, Пловдив, 1894.
Стоин, В., Народни песни от Тимок до Вита, София, 1928; Народни песни от Средна Северна България, София, 1931; Народни песни от Източна и Западна Тракия, София, 1939.
Стоянов, Зах., Записки по българските въстания, т. I, Пловдив, 1887; т. II, Русе, 1887; т. III, София, 1892.
Стоянов, Л., Холера, София, 1945.
Тодоров, П. Ю., Идилии, Част първа, София, 1918.
Ушаков, Д. Н., Толковый словарь русского языка, под редакцией Д. Н. Ушакова, т. I—IV, Москва, 1935—1940.
Христов, К., Победни песни, II издание, София, 1940; Песни и въздишки, София, 1896; Чеда на Балкана, София, 1930; Самодивска китка, София, 1905.
Чудомир, Избрани произведения, София, 1949.
Яворов, П. К., Стихотворения, София, 1904.
Янков, Български народни песни от Елена В. Янкова, записал и издава Г. Янков, Пловдив, 1908.
Веркович — Lidové povídky jihomakedonské. Z rukopisů St. Verkovičovych vydali P. A. Lavrov a Jiří Polívka. V Praze, 1932.
Iveković — Broz, Rječnik hrvatskoga jezika, I—II. U Zagrebu, 1901.
Манас. хроника — Cronica lui Constantin Manasses. Text şi glosar de Ioan Bogdan. Bucureşti, 1922.
Trávníček, Fr., Slovník jazyka českého. Čtvrté přepracované a doplněné vydání. Praha, 1952.

СЕМАНТИЧЕСКИ РАЗВОЙ НА ДУМИТЕ И НЕГОВИТЕ ОТРАЖЕНИЯ В РЕЧНИКОВИЯ СЪСТАВ И МОРФОЛОГИЯТА

от Драгомир Хр. Матеев

Голямата и сложна система на живия език е подложена на постоянни и разнообразни изменения в течение на времето, при употребата на този език за говорно общуване и в писмеността. Тези изменения в обща съвкупност образуват онова, което наричаме развитие на езика. Общият процес на езиковото развитие представя сложен комплекс от развойните процеси на отделните съставни единици от езика — думите, с техните значения и различните начини на свързването им. Той е един вид сноп, съставен от линиите на тия отделни развойни процеси. В този сноп обаче съставящите го линии не образуват просто сумарност, в която всеки процес представя отделност и протича независимо от другите. Всички тия процеси обикновено биват по един или друг начин свързани, а често пъти се и взаимно преплитат и обуславят.

Характерна и знаменателна е тясната свързаност, която съществува между развитието на словесните значения и промените, които това развитие при много случаи предизвиква в речниковия състав, а понякога и в морфологията. Някои от тези тъкмо случаи, изтъкващи връзката между двете страни на езиковото развитие — вътрешната, семантичния развой на отделните думи, и външната, промените в речниковия състав и морфологията, които промени се явяват като резултат и отражение на семантичния развой, — ще се опитам да разгледам в това си изследване. Защото тези промени в повечето случаи представят придобивки, които, като попълват речника с нови думи и изразни форми, спомагат за общото обогатяване, разрастване и усъвършенствуване на езика.

Един поглед върху езика на нашата писменост от епохата на най-старите опазени паметници до днешно време ни показва, че в голяма част от този език в продължение на времето настъпват промени по две линии: от една страна, променят се словесните форми за означаване на някои понятия, а от друга, у много от словесните форми се променят значенията. По такъв начин едно понятие, което в старобългарски се е означавало с една дума, в днешния книжовен език се означава с друга, било отчасти, било изцяло с друг звуков строеж. Така напр. за понятието, изразявано някога от съществителното *яд*, днес се употребява думата *отрова*; на прила-

гателното *кратък,* за неговото пространствено някога значение, днес отговаря думата *къс;* в същия смисъл на прилагателното *чест* днес отговаря *гъст,* на *горък — горчив;* на глагола гнести днес отговаря *натискам,* на отвращати са — *отвръщам се,* на съкрушати — *скършвам;* за някогашното значение на глаголното съществително виждѣние днес употребяваме думата *виждане;* за значението на някогашното наречие прѣдн днес служи *отпред:* някогашното пространствено значение на предлога *против* днес изразяваме с предлога *срещу,* а също така за пространственото някога чрѣзъ днес си служим с предлога *през.* Но не само отделни понятия, а и някои начини за изразяване отношението между отделните понятия менят изразните си форми: заменят се падежни форми с предложни, инфинитив — със спрегаеми форми, съчетани със съюза *да,* и др.

От друга страна пък виждаме, че при много случаи една отделна дума, която и в старобългарски, и в днешния език има един и същи, или почти един и същи вид, в старобългарски има едно значение, а днес — друго. Така, от изброените примери, думата *яд,* от 'физическа отрова' някога, е преминала към означаване специфичното психическо преживяване днес; прилагателното *кратък* е означавало 'малък размер от пространственото измерение на предметите', както личи от следния пример: і внесе его' в цр҃ковь, и не пріемлеть его, понеже кратко вѣ (И. А. Порфирьев, Апокрифические сказания, С. Петербург, 1877, Б. Ангелов и М. Генов, Стара бълг. литература, 1922, стр. 253). Днес със същата дума се означава малък размер от времетраенето на действие или състояние. Прилагателното *чест* е означавало свойство на предметно-пространствена същина, състояща се в малкия размер между отделните ѝ части или между частиците на веществото ѝ: лѣсъ частъ; в народни песни от сравнително покъсна епоха намираме: *Широко поле ход няма, **честа** ми гора сек, няма* (Минист. сборник, XII, 24). Останки от това значение намираме и днес в някои местни говори, напр. израза *често мляко.* Днес значението на думата е минало към областта на времето и означава вече свойство на повтарящо се действие, което свойство бихме нарекли 'маломерност на отстоянията във време между отделните повторения на действието' (напр. *често гостуване, често боледуване*). *Горък* е означавало свойство на вещество, което днес означаваме с думата *горчив*: грѣхъ вькоушеннемь вко сладокъ есть нъ послѣдь горчѣе злъчи обрѣтаетъ са (Б. Ангелов и М. Генов, Стара бълг. литература, Синайски требник, стр. 77). Днес с думата се означава свойство на невеществени същини или на състояния: *горка участ, тежко му и горко.* Глаголът *гнетя* някога е означавал физическо „натискане": людие же гнѣтахоу са по wдрѣ

[1] Думата е за *дърво.*

его, и не можаста цьсарѣ и архиепископъ от народа нести (Б. Ангелов и М. Генов, Стара бълг. литер., Житие на св. Алексея, стр. 268). Днес *гнетя* означава само 'психическо потискане'. *Копнея* е означавало 'физическо топене'. И днес още по някои места в Западна България казват *снегът закопня*. В книжовния език днес глаголът означава само психично състояние. Отвратити сѧ е означавало 'физическо отвръщане': отврати лице твое отъ грѣховъ моихъ (Болонски псалтир, Vindobonae, 1907, стр. 251); днес под израза *да се отвратя* разбираме само 'психическо отвръщане, отвращение'.

Как и защо стават тия промени в значенията на изброените думи и кои са преките двигатели, които обуславят това движение, този развой у тях? Отговор на този въпрос отчасти ще ни дадат наблюденията над думите от днешния език. При тия наблюдения ще видим, че в много случаи отделната дума, освен с нейното обикновено, основно значение, почва да се употребя и с друго, преносно значение. Така днешната дума *отрова*, на която основното значение е 'вещество, действуващо неприятно и разрушително върху организма', се употребява и в изрази като: „*не вливай ми в сърце отрова*" у Ботев и др. Това са вторични, преносни употреби на думата за означаване на едно по-неясно, по-сложно съдържание: 'специфично неприятно въздействие върху психиката'. Такива употреби на думата намираме днес малко, но те ни дават представа как някога е било и с думата *яд*. Отначало думата е имала чисто материалното, основно значение на *отрова* във физически смисъл, после са се явили и случаи с преносна употреба, като следния: поостриша езикъ яко змиинъ подъ аспидинъ подъ устънами ихъ (Болон. псалтир, 660, CXXXIX). С течение на времето тия случаи несъмнено са увеличавали броя си, преносната употреба е все повече и повече нараствала. Редом с нея обаче е съществувала и пряката употреба на думата в основното ѝ, материално значение:

Па си подигни осоен камик
и под камика осойна змия,
с гривна я фани, с пара заколи,
па си подложи сребърен филджан,
да си накапат *земски ядове*,
земски ядове и пелинове.

(Нар. песен от с. Ракита, Луковитско)[1]

Под камен лежи усойна змийка,
тя ще да пусне сини *ядове*.

(Нар. песен от с. Каракаджали, Гюмюрджинско — Тополовград)[2]

В съвременния език думата *яд* не се употребява с материално значение, за каквото изключително служи думата *отрова*. Явно е

[1] В. Стоин, Народни песни от Тимок до Вита, София, 1928, стр. 392.
[2] В. Стоин, Народни песни от Тракия, София, 1939, стр. 260.

следователно, че днешната дума, с въвеждането и разпространението ѝ в езика, е заместила старата в употребите ѝ за веществено значение и по този начин старата се е ограничила само за преносните употреби, определящи вторичното ѝ, днешно значение. Но и след прекратяването на употребите с веществено значение, преносните трябва да са продължили още умножаването си, обхващайки все повече и повече случаи, та днес се казва, напр. *яд ме хвана, направих го от яд, излязох ядосан, кръвта се ядно в жили вълнува* (Ботев). С тези употреби думата не срещаме в старите паметници, тъй както и днес за такива случаи не можем да употребим думата *отрова* при днешната ѝ, засега още недостатъчно разширена преносна употреба. В такива употреби днес думата *яд,* както и производните ѝ *ядно, ядосам,* не са вече метафори, както е думата *отрова* в стиха *Не вливай ми в сърце отрова,* а специални думи за означаване съответното психично преживяване. Трябва да предположим, че по същия начин и прилагателното *чест,* означаващо изпърво свойство на предметна същина, дадена ни в пространството *(честа гора),* по-късно е било приспособено и за означаване едно по-отвлечено съдържание 'свойство на многократно действие, дадено ни вече във времето', свойството маломерност на отстоянията във време между отделните повторения на действието *(честа стрелба, често боледуване ;* като наречие: *често се срещаме).* Когато броят на употребите в това вторично, темпорално значение постепенно се е увеличил и тяхното влияние се е изравнило с това на употребите в първичното, пространственото, получило се е раздвоение на значението: колкото пъти думата се е употребявала в пространственото си значение, приблизително толкова пъти се е употребявала вече и в темпоралното. Въведената втора дума *гъст,* носеща първичното пространствено значение на по-раншното прилагателно *чест,* е изместила същото из употребите му в това първично значение и го е ограничила за вторичното, темпоралното, изключително в което го употребяваме днес в книжовния език. Разбира се, има още кътове, дето то и до днес се употребява във пространственото си значение. В книжовния език обаче такава употреба днес е недопустима. Прилагателното *кратък* е било навярно по същия начин сменено за пространственото си значение от по-новото прилагателно *къс* и се е ограничило за темпоралното си днешно значение, запазвайки, разбира се, също така и редки диалектни останки от употреба в пространственото (напр. шопското *кратък елек*). Прилагателното *удобен* някога е значело 'навременен', тъй като оу добь е значело 'у време, на време'[1]: Лазаръ дроугъ нашь оусыпе, нъ ндж възбоудитъ его, якоже бо намъ оудобь есть възбоудити и въставити. (Супрасълски ръкопис, С. Петербург, 1904, стр. 488_2). Като наречие то още в старобългарски е добило значение и на *удобно,* както личи от следния пример, дето е употребено в сравнителна степен:

[1] И днес се казва *по късна доба, в потайна доба,* а в западните говори — *духодоба.*

оудобѣе бо ѥстъ вельбѫдоу сквозѣ игланиѣ оушиѭ пройти (Зогр. еванг., Берлин, 1879 — Лука, XVIII$_{25}$). Днес думата е напълно минала към това значение. Този случай пък представя преход на значението от областта на времето към още по-отвлечената модална област. Глаголът *гнетя* по същия начин от предметно значение е преминал към значение на въздействие върху психиката, като за първичното му значение е въведен глаголът *натискам*. Същото е станало и с *копнея*, който е преминал към значение на душевно състояние, като за материалното му значение е въведен глаголът *топя се*. Въведените нови думи при много случаи, разбира се, също добиват преносни употреби в ново време.

Тук обаче възниква въпрос: отде може да се установи коя дума е по-стара и коя по-нова? Защото в писмеността често пъти, като се почне от сравнително твърде стари паметници, в продължение на дълъг период време ние срещаме да се употребят и едната, и другата дума като синоними на дадено понятие; така напр. в речника на Миклошич намираме както думата чѧстъ, така и гѫстъ с пространствени значения. Коя от тях е по-старата?

Да се определи възрастта на дадена дума, т. е. да се определи времето на нейния прапроизход и възникване, дори с груба приблизителност, е повечето пъти невъзможно. Но за относителната старост може да се съди по това, коя дума за дадено значение господствува в езика по-рано и коя по-късно, както и по това, коя дума е изобщо развила повече значения; защото не подлежи на доказване, че думата се създава изпърво само за едно значение, а други значения добива по-късно. В случая с цитираните по-горе думи чѧстъ и гѫстъ, напр. за думата гѫстъ намираме в речника на Миклошич посочени примери, в които значението ѝ е 'свойство само на веществени същини': гѫстъ лѣсъ, власи гѫсти, — а за чѧстъ, редом с такива примери, са дадени и примери с темпорално значение: чѧстыихъ неджгъ, чѧстыми молитвами, чѧстѣише пришествие.

Дадени са и примери за употреба като наречие: чѧсто и чѧстѣе. Думата *чест* в днешния книжовен език с пространствено значение не се употребява. Както като прилагателно, така и като наречие тя е преминала напълно към темпорално значение (а в пространствено я намираме само в редки диалектни останки). Напротив, *гъст* и до днес си остава само с пространственото си значение, като свойство само на веществени същини. Ясно е, следователно, че по-старата дума е чѧстъ, а по-новата — гѫстъ.

Аналогичен е и случаят с глаголите *гнетя* и *натискам*. В речника към Остромировото евангелие гнѣсти сѧ е дадено със значение предметно-пространствено 'тесниться, протискиваться', но гнѣтение е преведено като 'угнетение, стеснение', потѣснѫти пък се дава само като предметно: 'сжать, сжимать'. Днес *гнетя* е с напълно обезпредметено значение, *потискам* — също, но същата проста глаголна основа с други представки има предметни значения: *натискам, затискам, стискам, изстискам* и т. н., като

само някои от тях са придобили и метафорна употреба (напр. *натискам* в смисъл 'упражнявам натиск'). Ясно е, че по-старият глагол е *гнетя,* защото с основното си материално значение той е господствувал в езика векове по-рано и е отбелязал по-дълъг развой на значението си, като е напълно преминал днес към нематериално значение.

При изброените дотук случаи значението на думите се мести или от предметно към непредметно съдържание, или от областта на пространството към тази на времето, или от тази на времето към модалната област. Има случаи, когато то се мести и от предметно пак към предметно съдържание. Така напр. думата *лист* от означаване на определена част от растение е придобила днес широка употреба в смисъл на 'къс от хартия или от тенекия' и др. — Такъв е случаят и с думата *перо,* която от означаване на характерна принадлежност от крилото на птица е минала и към употреба в смисъл на 'перо за писане'. Характерно при тия две думи е, че добили най-широка употреба във вторичните си значения, те никак не са намалили употребата си в първичните, защото не са въведени нови думи, които да ги заместят там.

Особен, различаващ се от другите случаи на семантичен развой представя случаят с развоя на думата *гора.* Особеното в този случай е това, че думата, означаваща някога 'планина' (ѣ сѣдѧщю емоу на горѣ елеонѣсцѣ — Ягич, Мар. еванг., Петербург, 1883, стр. 167$_{42}$; възведе їѫ на горѫ високѫ — Зогр. еванг., 61, Мат. IX; Възлѣзи на една гора — Копривщ. дамаскин, София, 1908, стр. 35; и днес *Средна гора* е название на планина), е преминала към значение на 'лес', 'съвкупност от множество дървета', — значение също така предметно (макар и по-сложно, защото представя сборност), за което при това е имало дума — думата *лес,* та не е било необходимо да се приспособява думата *гора* за това значение. Този случай би могъл да се обясни по следния начин: докато в по-старите епохи лесовете не са били присъщи само на планините, думата *гора* е пазела първичното си значение; в по-новите епохи обаче голяма част от равнините са били обезлесени, а лесът остава неразделно свързан с планината. При това положение, благодарение на асоциацията по пространствена съвместност, в израза *отивам в гората* е почнало под думата *гора* да се разбира онова, за което най-често се отива там: 'леса, от който се секат дървата', и по този начин думата *гора* добива значение и на 'лес'. Трябва да предположим, че изпърво думата е обхващала в значението си както леса, т. е. съвкупността от дървета, така и планината, осеяна с тия дървета. Представа за този стадий ни дава днешната употреба на думата *гора* в сръбски, където с нея се означава ту 'съвкупност от дървета', ту 'планински масив'.[1] По-късно, когато за точност и разграничение е почнала да се употребя новата дума *планина* за

[1] Характерно е, че думата *гора* добива значение на 'лес' само у балканските славяни, а руската *гора,* полската *góra* и чешката *hora* пазят и днес старото си значение. Причината е навярно обезлесяването на равнините през турското робство в балканските страни, дето лесът става присъща характерна част на планината.

масива, старата дума *гора* напълно се е ограничила само за съвкупността от дървета. Тук за едно и също значение се събират две думи: *лес* и *гора*, при което първата, като излишна, се изоставя в народните говори, като се задържат само нейните производни: *леска, лешник, Лескóв* (име на местност), *залесявам, лесовъдство* и др., а *лес* остава само книжна дума.

*

В разгледаните примери с думите *яд, чест, кратък, удобен, гнетя, коптея, гора, лист* и *перо* движението и развоят почват като разширяване на употребата, което довежда до раздвояване на значението, а накрай — що се отнася до първите седем думи — и до пълно преместване на значението. (Само последните две — думите *лист* и *перо* — пазят и днес още и първичните си значения, редом с придобитите нови). Кой е прекият двигател, обуславящ това движение на значенията? Това е основният езикотворен двигател: стремежът, домогването на човека да изразява чрез слово все по-нови съдържания на съзнанието си, за които не са още създадени в езика изразни средства. (Изключение прави случаят с думата *гора*, дето не липсващо изразно средство, а външни обстоятелства стават причина за промяна на значението). Трябва да предположим, че в народа се създават думи изпърво само за означаване на най-простите, най-ярки съдържания: материални предмети, видими предметни свойства и предметни действия. За по-сложните, по-неясните и по-невидимите съдържания, които отделните единици от този народ, с постепенното си умствено развитие и културно издигане — плод на общото историческо развитие на обществото — все повече и повече се стремят да изразяват чрез словесни форми, не се създават направо нови думи, а се приспособяват за целта наличните думи, създадени вече за първично простите, предметно-материални съдържания, като се пренася употребата им и към въпросните по-сложни и по-неизяснени съдържания. Тези тъкмо съдържания определят вече новото, бъдещото значение на думите.

По този начин значението на семантично развиващата се дума във всеки момент от нейното развитие образува диалектическо единство от две противоположни значения: старото, първично-простото и по-предметно значение, и новото, по-сложното и по-неясното предметно, или пък непредметно значение. Броят на случаите с вторична употреба расте и с постепенното и незабелязано натрупване на количеството им расте и влиянието на вторичното значение, което тия случаи определят. По този начин се стига до едно приблизително изравняване влиянията на двете значения. Това представя вече раздвоение на словесното значение. При този стадий на развитието ѝ с думата *яд* се е означавало вече колкото пъти материална „отрова", приблизително толкова пъти характерното психично състояние. Двойствеността и противоречието между двете значения се оказват вече едно неудобство, защото те се изразяват и в известна неточност на думата: ко-

гато тя бъде употребена напр. в първичното си значение, в съзнанието на слушателя може да възникне вместо него — вторичното, поради множеството придобити асоциации от вторичните употреби.[1]

Кризата от двойствеността и смисловото противоречие се разрешава с въвеждане на нова дума за първичното значение на старата. В това въвеждане се проявява действието на втория основен двигател на словесното развитие: стремежът, домогването ни да предадем известно съдържание от съзнанието ни възможно по-точно и по-ясно. С този тъкмо стремеж човек инстинктивно потърсва и прибягва до употребата на друга дума с първичното значение на старата. Тази дума той най-често я намира в някой от отделните местни говори, дето тя се употребява със същото първично-предметно значение. При достатъчна опитност и езиков усет, добити чрез проникване в духа, законите и насоките на езиковото развитие, писателят или говорителят понякога образуват и сами нова дума чрез видоизменение на старата. Това видоизменение може да бъде чисто фонетично, напр. *низък* (морално) и *нисък* (на ръст);[2] *съдба̀* 'fatum' и *съ̀дба* 'съдене', 'съдебен процес'; *имàне* и *ѝмане;* може да бъде и промяна в словообразователния строеж на думата, напр. *постигам* (цел, осъществяване на желанията си) и *настигам* (някого), *потискам* и *натискам, осенявам* и *засеням, пламенен* (напр. език на ораторска реч или съчинение) и *пламъчен* (език от пожара или от огнището). Взета из местен говор или образувана чрез видоизменение на старата, нововъведената дума постепенно се разпространява както чрез книжнината, така и чрез пряко говорно общуване по всички земи, дето се говори български: от диалектна тя става общонародна и книжовна дума като старата и замества същата за употребата ѝ в първичното ѝ, основно значение, за което тя, новата дума, се предпочита, защото е още точна и живопредставна, тъй като има само основното си значение, не е още добила и умножила вторични употреби като старата. Изместена от първичните си употреби, старата дума се ограничава само за вторичните, които определят вече нейното значение. Това е вече основна промяна на качеството у старата дума. В тия си употреби тя губи връзката си с първично означаваните съдържания и става специална дума за новото значение. С това си значение тя заема и ново място в речника на книжовния език. Думата *яд* в сегашното си значение не е вече метафора, както е днес думата *отрова* в Ботевия стих, а специална дума за означаване специфичното психическо преживяване. Повечето от българите, употребявайки я така често във всекидневния си език, не знаят дори, че тя някога е значела 'отрова'.

Но тук може да попита някой: ами защо не се въвежда нова словесна форма за новото, вторично значение на старата дума, та като го поеме тя, старата да си остане със старото значение? — За-

[1] Както напр., ако кажем днес *голям човек,* може да се схване двояко: 'голям по физически ръст' и 'голям по обществено значение'.

[2] Оттам ярко оразличените им по значение производни: *унижавам* и *понижавам* — от едната, и *снишавам се* — от другата.

това, защото ние не въвеждаме новата форма празна, „само форма“, без съдържание, та да можем да ѝ наливаме което щем съдържание, а въвеждаме готова дума, т. е. единство от звукова форма и значение. И понеже това значение съвпада с първичното значение на старата дума, то новата дума, запазвайки готовото значение, с което я вземаме, замества и освобождава старата от употребата ѝ в първичното значение и ѝ оставя само вторичното.

С разпределяне раздвоеното значение на старата дума между нея и нововъведената, кризата от двузначността, от двусмислието и двоякото разбиране, което тя при известни случаи предизвиква, се разрешава, равновесието между количествата на словесни форми и значения, временно нарушено в полза на значенията (защото една дума временно имаше две значения) — се наново възстановява, а речникът се обогатява с ново изразно средство. Това умножаване на словесните изразни средства в книжовния език е завършъкът и крайният резултат от онова развитие, начало на което бе започналото разширяване на употребата при отделните думи.

Разширяване употребата на думите се наблюдава при много случаи в езика. Но това разширяване не всякога стига до семантично раздвояване, а и когато стигне, не при всички случаи семантичният развой на думата стига до своя край, т. е. думата да минава напълно към ново значение, ново качество и да губи старото, заместена там от въведена нова дума. За да стане раздвоение, случаите на вторична употреба трябва да достигнат онова пределно количество, при което влиянието им да се изравни с влиянието на случаите с употребата на думите в първичното ѝ, основно значение, т. е. колкото пъти думата се употребява в първичното си значение, приблизително толкова пъти да се употребява вече и във вторичното. Това става само при някои думи. Но и след като е станало, не винаги то довежда до въвеждане на втора дума за едното от двете значения на старата. Омонимията при много случаи продължава дълго време да съществува — поради туй, че по една или друга причина (напр. отдалечеността на двете значения) не става смесване между тях, и благодарение на това, не се явява двоякост в разбирането — онова неудобство, което привежда в действие втория езикотворен двигател — стремежа и домогването ни да изразяваме отделните съдържания на съзнанието си възможно по-точно. Така напр. думата *глава*, редом с първичното значение на 'онзи орган у живо същество, в който се намира централната, командващата нервна система — мозъкът', отдавна е добила широка употреба в смисъл на 'върхната, главната' или командващата част на нещо изобщо (напр. *глава на река, глава на семейство, глава на дружина, държавен глава, глава на църква* и др.), а все още не е въведена друга дума, която да замести думата глава за първичното ѝ значение, тъй както напр. у немците за първичнопредметното значение на думата *Haupt* е отдавна въведена думата *Kopf*, която почти напълно е заместила първата за това ѝ значение (с редки останки от първична употреба на старата дума понякога само в поезията), или както в италиански за първичното значение

на *царо* е въведена *testa*. — Имаме дори случаи с думи, дето раздвоението е напълно станало, думата вече се употребява за вторичното значение не като метафора, а като напълно специална дума и все пак тя ни най-малко не е намалила употребата си и в първоначалното значение, защото не е въведена нова дума, която да я замества оттам. Такива са разгледаните по-рано случаи с думите *лист* и *перо*.

Изобщо, за да се въведе нова дума и се завърши семантическият процес у старата с пълно преминаване към ново значение, са необходими две условия: 1) неудобството от двузначието да се изразява в опасност от двояко разбиране и 2) наличност на втора дума — било в диалектите, било от познат съседен език, — както е случаят с думите *друм* (от гръцки, за 'шосеен път'), *порти* (от латински, за 'дворни врата'), *стомна* (от гръцки), *елмаз* (от арабски, взета от турците, за специален вид 'безценен камък'), — или пък възможност да се образува нова дума от старата чрез видоизменение в звуковия или словообразователния й строеж по аналогия на други думи; например префиксуваните глаголи заходѧтн и дохождтн, когато, вследствие семантичния развой на представките им за- и до-, раздвоили значенията си на пространствени и темпорални, в по-ново време, покрай първичните си пространствено-имперфективни значения 'залязвам' и 'дохождам', добиват и вторични темпорално-перфективни значения 'да заходя' (т. е. 'да почна да ходя') и 'да ходя до край' (да си доходя), за първичните значения те биват заместени от формите *захождам* и *дохождам*, като се използува съществуващата още в старобългарски друга основа хожда- (в глагола хождатн) редом с първата—ходн-, — след което те, старите форми, се ограничават само за вторичните си значения, в каквито ги употребяваме днес. Когато обаче същото раздвоение настъпи при глагола заводнтн, то, при липса на съществуваща от по-рано друга основа, за първичното значение е образувана производна основа *завежда-* от първичната *заведе-*, чрез видоизменението й по аналогия на съществуващата от по-рано производна основа *съгражда-* срещу първичната *съгради-*. По такъв начин цяла серия от префиксувани глаголи биват заменени с нови — образувани от нови прости основи: това са префиксуваните глаголи от основите *ходи-*, *носи-*, *води-*, *влачи-* и *лази-*, заменени за първичните им пространствено-имперфективни значения съответно с основите *-хожда-*, *-ася-* (от по-старата -наша-, в глагола донашатн), *-вежда-*, *-влича-* и *-лиза-* (или *-лазя-*).[1]

При досега разгледаните примери думите с промяната на значението си не излизат из границите на словесната категория, към която принадлежат, т. е. съществителното и след промяната на значението си остава пак съществително, глаголът си остава все глагол и т. н. Има обаче много случаи, когато става прехвърляне на

[1] Случаят е обстойно и подробно разгледан от мене в „Семантика на глаголните представки и нейното отношение към видовото значение на глаголите", Известия на Института за бълг. език, т. I, 1952, стр. 65—91.

тия граници. Така напр. глаголното съществително *население*, което отначало е означавало действието „населяване“, е минало към означаване на *действуващия субект* и днес означава сбора от всички онези, които населяват дадено място, като първичното му значение на действие е поето от многократната форма *населяване*. *Растение* — също: от 'растеж', 'ра́стене' — ѓастѣнїе влаcwвъ вмѣстw wдѣанїа дано бысть ей (Библия, Новий завет, Послания към коринтяните) минава към 'онова изобщо, което расте', като думата се специализува за означаване 'организъм от растителното царство'. *Възвишение* от 'състояние на дадена част от земната повърхност, която се възвишава, т. е. 'издига', „извишава“ по днешному, е минало към значение на самата извишаваща се част. При други случаи значението преминава към прекия обект на действието: *питие* от действието *пиене* става днес 'изобщо нещо, което се пие'; същото е с *ястие*. *Предание* някога е значело 'предаване': Н кога бы преданїе Христово всичкн апостоле беХа побѣгнале wт страХь Iвдейскый (Копривщ. дамаскин, 172). Днес думата означава изобщо 'нещо легендарно, което се предава от поколение на поколение'; *имáне* от значение на 'притежаване, ймане', минава към означаване 'притежаваното богатство' (имот или пари). *Видение* от процес на зрително възприемане, 'виждане' става самият образ, който се вижда (със специализувана употреба за случаи от известен тайнствен характер), а за първичното значение на действие е заменено от многократната форма *виждане*. При трети случаи значението се прехвърля върху мястото на действието: *помещение* от 'поместване' става мястото, в което се помества нещо, 'вместилището'; *изход* от 'излизане' става 'мястото, през което се излиза'. Подобно е при *вход*. *Проход* от 'преминаване' става 'мястото, през което се преминава', *запад* от 'западане' става 'мястото, дето запада слънцето', а при по-нататъшното развитие минава и към 'посоката към това място'. Същото става и при *изпок*, а в старите паметници тия две думи означават действие: отъ вьстока сльнцоу до запада (Апокрифен апокалипсис на Йоана Богослова, Стара бълг. лит., Б. Ангелов и М. Генов, 243).

Днес думите *население, растение, възвишение, питие, ястие, предание, имáне, видение, помещение, изход, вход, проход, изток* и *запад* са вече не глаголни, а обикновени съществителни, в които всяка глаголност е изчезнала, т. е. изчезнал е елементът времетраене, характерен за глаголите, и някогашните глаголни съществителни означават вече не действия или състояния, а *същини*, които ни се дават без каквото и да е отношение към времето.

Преходът на значенията и тук е станал навред след предварително раздвояване. За този предварителен стадий ни дават представа някои днешни думи, означаващи и досега ту действие, ту същина, като: *допълнение (в допълнение на еди-що си* и *пряко допълнение в изречение), ядене, пиене, приток (приток на граждани* и *река — приток на Дунава)* и др.

Промяна на словесната категория става и при причастията, които при много случаи минават в обикновени прилагателни, какъвто е напр. случаят с *горещ*: някога горѧщь е било сегашно причастие със значение 'който гори, горящ': и повелѣ принести свѣшта горѧшта (Супр. рък., Петербург, 1904, 13, 2); — свѣтилницѣ горѧштѣ (Добрейшево еванг., Бълг. старини, кн. I, София, 1906). Днес *горещ* означава само свойството 'горещина, висока степен на топлота', в което липсва всяка глаголност. За първичното причастно значение у народа се въвежда аналитичната форма *който гори*, а в книжовния език се заема от руски старото ни причастие горѧщи, видоизменено в *горящ*, с руско *я*. Подобен е и случаят с днешното прилагателно *вещ*, може би някогашно сегашно причастие от глагола вѣдѣти — 'зная'. Добило е употреба и като прилагателно миналото действително причастие *врял*. Под израза *вряла вода* ние разбираме само 'максимално гореща вода', без да си представяме миналото действие. Миналите страдателни причастия *смирен* и *разсеян* са днес силно намалили употребата си като причастия и са на път вече да се превърнат в чисти прилагателни, заместващи за първичните си, причастни значения съответно от „сигурните" причастия *усмирен* и *разсян*. Такъв е случаят и с *проклет*, за първичното причастно значение, сменено от *прокълнат*. Напълно специализувано за значение на прилагателно е и *предан*, някогашно причастие: мадїа же бльгарскымь пѣдана бывшїи роукамь, въ бльгарскоую землю понде. (Летопис на Георги Амартола, Стара бълг. лит., Б. Ангелов и М. Генов, 330). Днес за първичното причастно значение употребяваме новата му форма *предаден* (която от своя страна също бележи в ново време някои случаи на употреба като прилагателно; напр. в израза *той цял е предаден на службата си* в думата *предаден* се чувствува не минало еднократно действие, факт, а сегашно трайно състояние, свойство. Това ни дава представа, как и някога старата форма *предан* е била приспособена за употреби във вторичното ѝ значение, в което днес е напълно ограничена).

Като твърде важна и характерна трябва да се отбележи промяната на значението у едно от показателните местоимения, което от такова се е превърнало в член. Членната форма, по която българският език се отличава от всички останали славянски събратя, се е получила, както е известно, от някогашното местоимение тъ (онзи), което в старобългарски се е употребявало ту като силно, т. е. носещо логическото ударение в изречението, ту като слабо, при което логическото ударение пада върху друга дума. Разграничаването изобщо на такива два случая при говорна реч, както знаем, се прави чрез натъртване, т. е. по-силно изговаряне на логически ударената дума; при писане, когато не сме сигурни, че читателят ще разбере и натърти онази дума, върху която ние слагаме логическата тежест, днес ние прибягваме до подчертаване в ръкописа, а при печатане си послужваме с шрифт, различен от този на останалия текст (курсив или разреден, или по-едър шрифт и др.). В старите паметници обаче, дето не се употребява ни едно от

изброените средства, служат други средства за нюансиране логически слабия смисъл; в случая с показателното местоимение това средство е следпоставната употреба на местоимението, при която логическото ударение се е давало на предхождащото го съществително, а местоимението е оставало в сянка. Така че, ако в израза тъ чловѣкъ местоимението е можело и да бъде, и да не бъде логически силно, в израза чловекъ тъ то е можело да бъде само слабо.[1] Примери за силна употреба в старобългарски са следните изрази: тъ же рабъ вѣдѣвъı волѭ господа своего (Мар. еванг., 257_{12}). — и та въ тъ часъ пристављшин исповѣдаше сѧ господевн (също, 200_{16}).

Слаба предпоставна: въ то врѣмѧ отвѣщавъ исоусъ рече (Мар. еванг., 36_{10}). — пилатъ же слъıшавъ та словеса изведе вон исоуса (също, 339_{15}).

Следпоставна: и възвѣашѧ вѣтрн и нападѫ на храминѫ тѫ (Супр. рък., 44). — прнде бажданица стьклениѭ мѵра дръжаштн, и възлнѧ масло то дрѣвѣное на главѫ господьниѭ (Супр. рък., 408_{12}). — вьсе елнко нмат продастъ. и коупоуетъ село то (Мар. еванг., 46_{19}). — защнщѫ бѡ азъ градъ тъ и спасѫ его мене ради и давнда раба моегѡ (Похвално слово за св. Михаила и Гавриила от еписк. Климент, Стара бълг. лит., Б. Ангелов и М. Генов, 62).

От тази тъкмо следпоставна употреба местоимението се е превърнало в ч л е н, който представя една още по-слаба степен на логическата сила — такава слаба степен, с каквато то в другите славянски езици не се среща[2] и в която к о н к р е т н о п о с о ч н и я т му смисъл е дотолкова потъмнял, че то, местоимението, вече не посочва дадено нещо, за да го о т д е л и и р а з г р а н и ч и и от другите неща, а изобщо загатва за неговата п о з н а т о с т и о п р е д е л е н о с т. Така че, ако някога в старобългарски (както и в руски днес) изразът *масло-то* значи 'онова масло', то в днешния български език членуваната форма *маслото* означава приблизително 'онова масло, за което бе дума, за което споменахме по-рано или което изобщо е определено чрез това, че ни е познато и известно от по-рано'. Това навярно е било в началото в т о р и ч н о значение на показателното местоимение в следпоставната му употреба, за което то е било приспособено и при което то все още е продължавало да се пише отделно от съществителното и да се скланя: прндетъ господнн раба того (Мар. еванг., 257_{8}). — Повелѣ да затворатъ в тьмницѫ кѵпца того Аввана (Брестовишки дамаскин, 6). — И сградн на небѣто цареѵтомѵ нерѵкотворна полата (също, 4).

[1] Представа за това ни дава случаят със следпоставната употреба на местоимението *тот* в днешния руски език: в израза *человек тот* то може да бъде само слабо; при предпоставната му употреба то може да бъде и силно, и слабо: *тот* человек (силно) и тот *человек* (слабо).

[2] Освен при редки специални случаи в руски.

По-късно, след достатъчно умножаване случаите на употребата му в това значение и след отпадането на склонението изобщо, то престава да се скланя, като запазва само именителните си форми *(тъ, та, то* и *ти), а* също така е изгубило постепенно следпоставната си употреба в първичното си следпоставно значение (обикновената, умерено слаба употреба, тъждествена с днешната руска в израза *человек тот,* или *женщина та)*; загубило е и предпоставната си употреба (тъ чловѣкъ), в която както за силното, така и за умерено-слабото значение е било заменено с новата форма *онзи* (или *оня*) и по този начин се е напълно ограничило за днешното си значение — значение на най слаба степен логическа сила, и за днешната си изключително следпоставна употреба, т. е. напълно се е превърнало в член.[1]

Така трябва да си обясним защо в нашия език членът е следпоставен и показателното местоимение днес (за разлика от други славянски езици) няма следпоставна употреба, а както за логически силния *(о н з и човек),* така и за логически слабия му смисъл *(онзи ч о в е к)* служи все предпоставната му употреба.

Не по-малко характерно и важно е преминаването на значението у известни падежни форми на съществителното към значение на наречия. Думата горѣ, някогашен местен падеж от *гора* ('планина'), е значела отначало 'на планината'. По-късно обаче е станало нужда да се означи с отделна дума и едно по-неясно и по-абстрактно съдържание, което аналитично-описателно бихме предали днес с израза 'и з о б щ о на място, по-високо от това, на което говорещият стои или което има пред вид в речта си'. За тази нужда е била приспособена — изпърво, разбира се, като м е т а ф о р а, наличната падежна форма горѣ, и то навярно в н е ч л е н н и я й смисъл: „на планина".[2] Тази преносна употреба на местния падеж се е разширявала, докато се е изравнила по влияние с първичната, предметната, и значението на думата се е раздвоило.[3] Кризата от двойствеността се е разрешила, като за първичното, предметно значение

---

[1] За членната форма в нашия език обстойни и подробни изследвания е направил някога д-р Л. Милетич, главно в труда си „Членът в българския и в руския език" (Министерски сборник, XVIII), а по-късно Ив. Гълъбов и др.

[2] В старобългарски, при липсата на членна форма, горѣ е значило ту конкретно на планината', ту абстрактно 'на планина'. И днес в някои западни говори срещаме формата *на двор* в смисъл изобщо 'вън', докато в същите говори *на дворо* значи конкретно 'на двора'. При липсата на падежи днес нечленуваното съществително с предлог често пъти получава функция на наречие, например *стоя на страна* или *от страна на Писателския съюз.* Напротив, ако кажем *падна на страната си* или *кръв тече от страната му,* имаме обикновено конкретно съществително с предлог. Във френски старинният предлог *en,* съчетаван и днес (с крайно редки изключения) по старинному — с нечленувани съществителни, както някогашният му първообраз *in* в латински, дето е нямало член, — твърде често образува съчетания със значения на наречия: *en face, en bloc,* в противоположност на конкретните случаи *sur la face, dans le bloc.* Същото е и с немските *zu Hause* срещу *zu dem Hause, vorhanden* срещу *vor der Hand, überhaupt* срещу *über dem Kopf* и др.

[3] Точна представа за такова раздвоение ни дава днес аналогичният случай в руски с формата *на дворе,* която има две значения: 'на двора' и 'навън' или 'вън'.

се е въвела по-новата, предложна форма, на горѣ — 'на планината', напр. сѣдѧщю емоу на горѣ елеонѣсцѣ (Мар. еванг., 167_{24}), а старата локативна форма се е ограничила за вторичното си значение. А в това си значение тя вече не е съществително, означаващо конкретно място в пространството, а наречие, което означава изобщо пространствено положение, дадено в отношение спрямо мястото, на което говорещият стои или което той има пред вид в речта си. Напълно аналогичен е случаят с *доле*, наречие, получено от местния падеж на съществителното *дол*. — Наречието *дома* също тръгва от значението 'в къщата', за да стигне до значението 'у нас', 'у мене', в което при конкретна употреба липсва конкретна представа за къща. — Наречието *вътре* иде от старобългарското вънѫтрѣ, което, трябва да предположим, иде от съществителното жтрь — 'uterus', утроба'.

Формата *преди*, която в старобългарски е била отначало местен падеж на тогавашното съществително прѣдь ('преднина', 'предна част') и е означавала изпърво *в предната част*, минава по същия начин в наречие и значи *отпред*: и приведоша къ немоу... женѫ въ прѣлюбодѣаниихѫ. и поставиша ѭ прѣдѣ (Добрейшево еванг., Бълг. старини, кн. I, 205). Като наречие тя е самостойна дума и означава изобщо положение в пространството, дадено в отношение спрямо мястото, на което стои говорещият или което той има пред вид.

Същата дума обаче почнали да я поставят пред съществителни, означаващи предмети; а в такива случаи тя означава вече пространственото положение спрямо именуваните предмети, — съотносителна база стават те, а подразбираната по-рано субективна база — мястото на говорещия, присъщ признак на понятието при самостойното наречие, — е вече отпаднала. От това съдържанието на понятието е намаляло, обемът се е разширил и думата при това разширение представя вече предлог: И донесе а на трапезата прѣдѣ сичкытѣ, и оставн а да се покаже прѣдѣ сичкытѣ да видѣть що е непрѣвда была[1] (Копривщ. дамаскин, стр. XVII). За предходното значение на наречие се въвежда нова форма *отпрѣди* (по-късно *отпред*) и старата форма *преди* се ограничава напълно за предложно значение. По същия начин се обособява днес като предлог и думата *върху*; някогашно наречие: акъ корабъ врѣхоу плаваахѫ (Супр. рък., 66). Въпросното наречие пък е получено от локативната форма на съществителното *връх*.

[1] Формата прѣдѣ има локативното окончание на мъжки род навярно под влияние на случаи с локативи от мъжки род, тъй както днес например формата *нощем* има окончание на творителен падеж за мъжки род под влияние на *денем*.

Тези случаи представят примери за това, как значението при своя развой, движейки се към все по-абстрактни съдържания, минава от една видословна категория към друга и трета. При тия преходи ние виждаме и как възникват граматични видове един от друг: в началото имахме съществително в местен падеж; подире, по линията на семантичното развитие, то минава в наречие, а наречието, продължавайки това развитие, минава в предлог.

Самите наречия, след обособяването си като такива, биват също така подложени на семантично развитие: наречието *преди* след пространственото си значение добива и такова за време. Казва се например: *сега не е като преди.* Същото става и с по-новото наречие *напред.* Казваме напр. *за напред* в смисъл 'за в бъдеще'. *Подире,* получено от съчетанието по дьнѣ (по дирята), днес е наречие пространствено и за време. Казва се *върви подире му,* но се казва и *това ще видим подире* (у Ив. Вазов: *Нека поклон ми направи, па видя-щем* ***по-подир***). *Напротив* е днес модално наречие (заместено за първичното му пространствено значение от новата форма *насреща*). Казва се например: *вървя някому напротив* в смисъл 'действувам по начин, противен нему'.

И предлозите, обособени като такива, означаващи изпърво пространствени отношения между предметите, минават отпосле и към темпорални, модални и каузални значения. Предлогът *преди* например, който доскоро имаше пространствено значение, днес е със значение само за време: *преди зори, преди войната,* като за пространственото му значение днес се употребява *пред.* Предлогът *за* в старите паметници има ту пространствено значение 'зад' (напр. за мъноіж, ту темпоралното 'след' (напр. за оумъноженнемь безаконие нѫкнетъ любы мъногыхъ — Мар. еванг., 88_9); днес той означава причинно отношение:[1] *защо направи това* значи *по причина на що го направи.* За модално значение е специализуван днес предлогът *против* (напр. *изказа се против него*), заместен за пространственото значение от предлога *срещу,* който пък от своя страна е добил вече и темпорално значение, напр. в израза *вечерта срещу Нова година.* Предлогът *по* днес има значения и пространствено *(следи от влага по стените),* и темпорално *(излизат един по един),* и модално *(в редица по двама, по този начин),* и каузално *(по тази причина).*

Освен за дотук разгледаните, така да се каже, обективни отношения (по пространство, време, модалност и причинност) предлозите добиват употреби и за означаване всевъзможни непредметни отношения; така напр. казва се: *говоря върху нещо, мисля за нещо, несправедлив съм към някого, пред мисълта, че ..., при предположение, че ..., от това заключавам, че ..., намирам се в такова състояние* и т. н.

Едно характерно и знаменателно явление представя фактът, че предлозите в ново време почват да изразяват и така наречените

[1] Покрай ограничената му днес употреба в пространствено значение, напр. в изразите *виси закачен за нещо,* или *залавям се за нещо,* или *пътувам за Пловдив*...

падежни отношения, при което се явяват като заместници на старите падежни форми. (Началото на този процес трябва да отнесем към епохата преди най-старите ни писмени паметници: местният падеж без предлог се среща вече съвсем рядко в най-старите паметници). Така съчетанието на предлога *на* с имена замества днес някогашна дателна форма, напр. в израза *дадох го на брата си,* родителна — в израза *къщата на съседите* и локативна — в израза *огън на планината.* Предлогът *с* замества творителна форма в израза *служа си с насилие,* и т. н.

Специален, характерен случай представят предлозите като глаголни представки. Семантичният развой на последните също бележи насоката от пространството към времето и модалната област (тук до каузалност не се стига), като при това в различните му стадии представките имат различна съчетаемост и различен обхват на перфективационно въздействие спрямо глаголните основи. Така напр. при сумарно-пространствените и темпоралните си значения те в по-ново време почват да се съчетават и с многократни глаголи и да ги перфективират (което в по-старите епохи не е ставало); напр. *на + пада (да нападат ябълки), за + скача (да заскача, да почне да скача);* при темпоралните си значения те перфективират вече и глаголите, означаващи неизменно състояние: *по + стои (да постоя малко), про + лежи (да пролежа цял месец),* докато същите глаголи с пространствени представки образуват съчетания от несв. вид: *пред + стои (предстои ми тежка работа); под + лежи (не подлежи на съмнение).*[1]

При префиксуваните глаголи, в дадена степен на разширение употребата им за вторични значения, често пъти нова дума за първичното значение се образува от същата проста основа, съчетана с друга представка; например глаголът постигам някога е имал предметно значение: течаахж въ слѣдъ влъка и не постигъше его вратиша са (Супр. рък., 43_{26}); днес той е обезпредметен и синтактично се свързва само с думи, означаващи невещественни съдържания: *постигам целта си, постигам осъществяването на желанията си* и т. н. За случаи с веществени обекти служи вече същата основа с други представки: *застигам, настигам някого* и т. н. Същото е и с *възлагам: възлагам някому известна задача,* но *полагам венец на гроба; потискам* (*потиска ме мъка,* но за предметни субекти заместен от *натискам, притискам* и др.), *осенявам* (*осенява ме мисъл* или *вдъхновение,* но за предметни случаи *засенчвам).* Някога обаче *осенявам* се е употребявал с предметно значение: бысть же облакъ осѣнѣѭ ѩ (Зогр. евanг., Мар. IX_7); то гн осѣнѣваше денье със облакь и не опалѣха се (Свищ. дамаскин, София, 1923, стр. 155); *съгрешавам* ('извършвам грях'), но за прости, обикновени случаи — *сгрешавам* ('правя грешка')[2]; *събирам (събирам*

[1] Въпросът е обстойно разгледан от мене в „Семантика на глаголните представки и нейното отношение към видовото значение на глаголите", вж. по-горе.

[2] Без да се държи сметка за тия семантични съотношения и степенувания, заглавието на един роман от Емил Зола бе преведено у нас „*Грешката* на абата Муре" наместо „*Прегрешението* на а. М."

числа,но *сбирам разхвърляни вещи*); *възбуждам* е имал най-обикновено предметно значение: лазаръ другъ нашь оусьпе, нъ надѫ възбоудитъ его (Супр. рък., 488); за това значение е заместен от *събуждам*, за да мине към днешното си специализувано значение.

Изобщо голямото богатство на нашия език откъм представки спомага за лесната обмяна и обновяване на глаголите при случаи, когато семантичното развитие го изисква, и прави префиксуваните глаголи твърде продуктивни.

Обновяването се прави понякога и посредством комбинирана замяна на представката и наставката едновременно: *вдъхновявам — надъхвам, възхищавам — похитвам, променявам — променям* и др.

*

Процесът на семантичното развитие при отделните думи има един и същи ход: той почва като разширяване на значението. Това е първият му стадий, началото на който отбелязват първите случаи с преносна употреба на думата. Този разширителен стадий трае до появата на нова дума за първичното значение на старата, т. е. до първите употреби на нововъведената дума при случаи, в каквито дотогаз е била употребявана старата в първичното ѝ значение. Този момент е и началото на втория, стеснителния стадий: у старата дума почват постепенно да намаляват случаите на употреба в първичното ѝ значение, за които все повече и повече се употребява вече новата. Този стадий трае до пълното изоставяне употребата на старата дума в първичното ѝ значение и ограничението ѝ за новото, вторичното значение, т. е. до последните случаи на употребяване старата дума в първичното ѝ значение.

През първия стадий броят на употребите във вторичното значение расте постепенно, натрупването на количеството им става бавно и незабелязано. С въвеждане на новата дума се дава друг ход на движението: нарасналият брой на вторичните употреби е вече достатъчно засилил влиянието на вторичното значение и го е приблизително изравнил с това на първичното; двузначието на думата при известни случаи на употреба извиква двояко разбиране. Кризата от двузначието и смисловото противоречие се разрешава с въвеждане в употреба новата дума, която сега пък почва постепенно да измества старата из употребите ѝ в първичното значение, вследствие на което старата дума сега пък намалява постепенно първичните си употреби, докато накрай съвсем ги изгуби и се ограничи само във вторичните, т. е. първичното значение на думата отмира и тя остава само с вторичното. Това представя коренно изменение на качеството у старата дума: тя е вече качествено друга дума, нова единица от речниковия състав, и получава ново, отделно място в речника, като дори понякога заедно с това минава и към нова словесна категория (от съществително в наречие, от наречие в предлог, от глаголно в обикновено съществително, от причастие в обикновено прилагателно, от прилагателно в съществително и т. н.). Така *яд* и *отрова*

са днес съвсем различни думи, също *гора* и *планина, иго*[1] и *хомот, степен* и *стъпало, брак* и *сватба; покров* и *покрив;* също *кратък* и *къс, чест* и *гъст, горък* и *горчив, алчен* и *гладен, пуст* и *празен, удобен* и *навременен;* също *гнетя* и *натискам, копнея* и *топя се, съкрушавам*[2] и *скършвам, възмущавам*[3] (с руско *у*) и *размътвам, отвращавам се* и *отвръщам се, възхищавам*[4] и *грабвам;* също и *създание* и *създаване, население* и *населване, растение* и *растене* (или *растеж*), *имáне* и *имане, отражение* (днес само *отразеният образ*) и *отразяване, видение* и *виждане, обращение* и *обръщане, горещ* и *горящ* (с руско я), *същ* и *който е* (или *който бива*), *предáн* и *предаден, разсеян* и *разсян;* също и *горе* и *на планина, долу* и *в дол; лете* и *през лятото, зиме* и *през зимата;* също и *преди* и *пред, против* и *срещу, върху* и *връх, (говоря върху нещо* и *седя връх нещо), чрез* и *през (чрез* е днес модален предлог, а *през* — пространствен и темпорален: *минавам през вратата, това се случи през ваканцията, получава се чрез нагряване сярна киселина с готварска сол);* *за* (каузално) и *зад* (пространствено), *у* и *във (у мене* 'в жилището ми', а *в мене* значи 'в тялото ми' или 'в съзнанието ми').

Чрез такова заместване на по-старите думи с по-нови речниковият състав непрестанно се попълва, разраства и обогатява с изразни средства за все по-нови значения, в едни случаи по-сложни и по-неясни, в други — по отвлечени и по-нематериални. Така се образуват семантичните слоеве на езиковата съкровищница, в която думите са разпределени по степени на семантичния им развой, като се почне от нисшата степен — най-простите, най-ясни предметни съдържания, и се стигне до най-висшата: най-сложните, най-неясни и най-абстрактни понятия.

Тук обаче ще ми се възрази: но нима попълването на езика с нови думи и изразни средства става само така, чрез самостоен развой у нас, в нашия говор и нашата книжнина? Не вземаме ли някои думи готови от чужди езици? — Без съмнение, и нашият език, като всички други, не се развива изключително самостойно и изолирано: допирът ни с други народи и култури, по силата на закона за взаимодействието, има за последица влиянието на техните езици върху нашия, което между другото се изразява и в преки заемки на думи из тия езици. При много случаи, било за именуване на предмети, било за отвлечени понятия, ние заемаме думата от някой друг език и попълваме речниковия състав там, дето се окаже нужда.

---

[1] На старобългарски е имала предметно значение: чьто нькоупаете богъ възложитн нго на вьсѣ оученикомъ (Охридски апостол, Бълг. старини, кн. III, София, 1907, стр. 16, XV_{10}).

[2] адовы клоучѧ съкроушитъ (Супр. рък., 237).

[3] сьнидѣаше тамъ ангелъ и възмѫщѣаше водѫ (Супр. рък., 496)

[4] въпадаѭ въ блѫды и прѣлюбодѣанитѣ, въ татьбы, . . . въ възхѫщенитѣ тоуждего имѣнитѣ (Синайски требник, Стара бълг. лит., Б. Ангелов и М. Генов, 75).

Специфичните исторически условия, при които се е развивала нашата култура, на първо място петвековното двойно робство и унищожителното му въздействие върху писмеността ни, са сложили своя характерен отпечатък и върху развитието на езика ни. За означаване на някои нови мисловни съдържания, наместо да се приспособяват и развиват налични наши думи, много пъти през време на робството са се вземали готови турски и гръцки думи, които в голямо множество са нахлули тогава в езика ни. По време на Възраждането, когато почва възстановяването и на писмеността ни, тия чуждици постепенно се изоставят и заместват — или с наши думи чрез приспособяване и семантичен развой, или с думи, заети из руската книжнина. В много случаи черпените от руската книжнина думи са били наши старобългарски думи, които някога, преди векове, са влезли в руския книжовен език благодарение на руските монаси-преписвачи на църковните книги. Такива са например съществителните: *предмет, власт, мощ, вожд, гражданин, съпруг, жажда, вражда, призрак, надежда, среда* (в смисъл на milieu), *брак, стража, разврат, престъпление, възврат*; прилагателни: *главен, щедър, тъждествен, нравствен*; глаголи: *прекращавам, помрачавам, съхранявам, осенявам, убеждавам*; наречия: *постепенно, мимоходом*; предлози: *чрез, въпреки* и т. н. Тия думи, ако и в известни случаи да запазват и до днес известни фонетични белези на руско влияние (напр. *съпруг* вместо *съпръг, мерзско* вм. *мръзско, възмущавам* вм. *възмъщавам*, все пак те са някогашни наши думи, които ние си вземаме обратно. По такъв начин, докато някога преди векове нашата книжнина е била черпалище за руския език, в по-ново време руската книжнина се оказва хранилище, което е опазило от пълно изчезване старите думи на нашия някогашен книжовен език, прекъснали своя естествен развой у нас с унищожаването на книжнината ни през време на робството. С това руският език, разбира се, пребогато се наплаща на българския за всичко онуй, което някога е заел от него.

Благодарение на усета и интуицията, създадени от множеството случаи на самостоен у нас развой и разпределяне раздвоеното значение между стара и нововъведена дума (като при *яд* и *отрова, кратък* и *къс, чест* и *гъст, горко* и *горчиво, копнея* и *топя се, гнетя* и *натискам, напротив* и *насреща*), прави се разпределяне и между употребите на наличната жива, говорна дума у нас, и старата, която черпим из руската книжнина, като най-често се дават на заетите думи ония места в семантичните слоеве на езиковата съкровищница, които те биха заели и при един непрекъснат развой у нас. Че това става така показва фактът, че най-често думите се вземат из руската книжнина не точно с онова си значение, което имат в руски, а специализувани в онуй вторично значение, в което, при естествен семантичен развой у нас, биха се ограничили след въвеждането на днешните ни думи за първичните значения на старите. Така, на глагола *лаская*, който в руски има предметно значение, у нас се дава само вторичното, непредметно значение на немското *schmeicheln*, защото за предметното у нас служат глаголите *галя* и *милвам*; *колебая се* също не се употребява у нас предметно,

защото за случая служи новият глагол *люшкам се;* русите например казват и *колебание маятника,* а у Гогол срещаме: „*Все его брюхо* ***колебалось*** *со смеха*“ — случаи, в каквито ние никога не бихме употребили същия глагол. Предлога *против* употребяваме само в модално значение: „изказвам се или действувам п р о т и в някого“ — но никога в първичното, пространственото, както у русите, защото за такова значение си служим с по-новия предлог *срещу (живея срещу пощата).* Същото е и с предлога *чрез,* ограничен у нас само за модалното значение 'посредством', при наличността на по-новия предлог *през* за пространственото значение. С една реч, при всички тия стари наши думи — както в случаи, когато са развити семантично у русите и ние ги вземаме само с вторичните им значения (като случаите *колебая се, против* и *чрез*), така и когато те са там с първичното си материално значение и ние ги пригаждаме и специализуваме за вторични значения (както е случаят с *лаская*) — ние имаме работа все с наши думи, които и чувствуваме като такива и място им даваме в речника според нуждите ни.[1]

Обаче с възвръщането на тия старобългарски думи от руската книжнина са преминали заедно с тях и не малко чисто руски думи, чужди на нашия език. Едни от тях са били всъщност необходими, защото за понятията, които означават, нямаме и сега отделни наши думи. Такива са напр. *тревога, скука, разкош* (на руски *ро́скошь*), *понятие, учебник* и др. Тяхното въвеждане и утвърждаване в езика ни се оправдават с това, че, както казахме, за съответните понятия липсват в него наши думи. — Покрай тях обаче се заемат и думи, за чиито значения си имаме наши, като напр. *безпорядък* (на бълг. *безредие*), *угроза (заплаха), уровен (равнище), осторожно (предпазливо), удачно (сполучливо), сторонник (съмишленик, поддържник), взгляд (възглед* или *поглед), начиная (като се почне, начевайки), изключая (като се изключи, изключвайки), тормоз*[2] *(гнет), направление (насока, посока)* и др. Употребата на тия думи днес е неоправдана, ако държим на чистотата на езика.

Заемки от чужди езици се правят не само за по-сложни и по-неясни съдържания от съзнанието, а и обратно — за по-първични предметни значения на наши думи, които са придобили и разширили употребата си за вторичните значения. Такъв е например случаят с думата ч а с т, заета от руски за първичното значение на нашата

[1] Аналогичен е и случаят с някои заемки в руски от нашия език. Например редом с предметното *голова* русите употребяват заетото от нас *глава* както за някои случаи от по-възвишен стил („*Перед гробницею святой стою с поникшею главой*“ — Пушкин), така и за преносни значения ('глава от съчинение') — особено производните: *главный, заглавие, оглавление, златоглавые церкви, обезглавить* и др. За някогашното значение на причастие у тяхната дума *горячий,* която отдавна е минала в прилагателно *(горещ),* заемат нашето г о р я щ и, което у тях става *горящий,* а също и за *летучий* въвеждат *летящий.* Редом с тяхното *чужой,* в смисъл 'н е-принадлежащ някому', употребяват и нашето *чуждый* в смисъл 'неприсъщ някому' и много още други.

[2] Думата е от неславянски произход ; у нас е широко разпространена само с несочеността значение. Напоследък, особено във връзка с павловското учение, срещаме и *торможение* в смисъл на 'възпиране'.

стара дума ЧАСТЬ: И АЗЪКЪ И ПРОЧАА ЧАСТИ ОУСТЪ ПОМАЗАВЪ (Супр. рък., 562), когато тази дума е достатъчно умножила употребите си в смисъл на 'съдбен дял', 'участ'. Напр. *за добра чест, злочест, злочестина:*

Тях, героите, стигна нерадостна *чест*,
а победата врагът похити.
(П. П. Славейков)

Такъв е случаят и със заемката от руски (с руско я) на сегашното причастие *горящ*, за първичното значение на нашето *горещ*, днес превърнато в прилагателно. Но такива случаи са изобщо редки. Думи с първично значение се заемат от чужди езици в голямо количество обикновено за названия на такива предмети, които у нас или не се произвеждат, или пък, най-малко, не са се произвеждали някога и са внесени отвън с чуждите си названия, които пазят и сега, когато, с развитието на техниката и индустрията ни, се вече произвеждат и у нас, като: *лампа, машина, щепсел, телефон, апарат, камион* и много други, а също и названията на вещества: *алуминий, антимон, фосфор, камфор, терпентин, цимент* и др.

Освен названията на предмети и вещества въвеждат се и названия на разните области от научното познание и поделенията им, като: *физика, механика, астрономия, математика, алгебра, геометрия, философия, филология, граматика, стилистика, история, география* и др., а също така и термини за общи понятия, с които се борави в разните области на научното познание, като: *теория, тема, синтеза, анализ, индукция, редукция, аналогия, специализация, генерализация, метафора, метонимия, стил* и др.

*

При всеки случай — и когато остава след промяната си в рамките на словесната категория, и когато ги прехвърля, значението в най-многото случаи при своето развитие се движи по посока от по-ярките, по-прости и изобщо по-материални съдържания (същини, явления, свойства или отношения) към съдържания по-сложни, по-неясни, или по-абстрактни, или по-нематериални. Това е общо правило за насоката при семантичното развитие на словесните форми.[1]

[1] Разбира се, има и изключения от това правило, но те са изобщо редки. Такъв е например разгледаният случай с думата *перо:* от значение на 'птиче перо' тя добива значение на 'перо за писане', което е не по-малко ясно и предметно от първичното: такъв е и случаят с *крушка* ('плод и електрическа лампа'), а до известна степен и *лист* (изпърво 'определена част от растение', а отпосле и 'част от хартия или от метал' и т. н.). При това, при всички тия случаи думите, раздвоявайки значенията си, не изоставят първичните си значения, за да се ограничат за вторичните.

Още по-редки са случаите, когато значението се прехвърля от непредметни към предметни съдържания, като напр. случаят с думата *крепост*, която е имала някога отвлечено значение: ДѢСНИЦА ТВОѦ ГОСПОДИ ПРОСЛАВИ СѦ КРѢПОСТНѢ (Болон. псалтир, 701); ВѢСѢМЬ ОУМОМЬ ТВОИМЬ И ВѢСѢ КРѢПОСТНѢ ТВОЕѢ (Зогр. еванг., 69, Мар. XII, 30). Същото става в днешно време например с думите *подутост, изпъкналост* и др.

Това правило обаче при отделните словесни категории се явява с някои характерни, присъщи само на съответната категория, особености.

При съществителното характерно е, че значението често се мести в посока центростремителна, отвън навътре, от предмета в неговия общ външен вид и форма към вътрешното му съдържание, към неговата съществена част и сърцевина, за да стигне до неговата същност — характерния признак на понятието. Така думата *цвят* е имала някога значение на цялостно цвете, както личи от следния пример: съмотрите на цвѣтъ селънъıхъ како ѓастѫтъ (Зогр. еванг., Лука, XII_{27}). В днешно време то е минало към означаване само най-характерната, най-съществена част на цветето — *цветът* му в днешен смисъл. *Съкровище* някога е значело 'скривалище': съкровништа блаѓънхъ отвръзоша сѧ (Супр. рък., 470_{27}); — Отворише съкровището си и извадише дарь (Копривщ. дамаскин, 111). По-късно то е минало към 'укритите съдържания на скривалището', от вместителя към вътрешното съдържание. *Дом,* от значение на 'къща' някога, днес в народа е минало към означаване предимно 'съдържанието, помещаващо се в къщата', което личи от поговорката *Грозната жена дом*[1] *сбира, а хубавата — сбор сбира. — Стая* според речника на Миклошич е значело 'къща', а днес означава 'вътрешната, най-характерна и най-съществена част на къщата'.[2] *Брак* някога е било онова външно и видимо, което днес наричаме *сватба:* и посълѧ ѓабъı своѩ призъвати зъванъıѧ на бракъ (Мар. еванг., 78_{15}); днес значението на *брак* е 'брачният съюз' — вътрешният смисъл и съдържание на това външно видимо. *Язва* е било 'рана' изобщо; днес е 'вътрешна рана': *язва в стомаха, в хранопровода, в дванадесетопръстника. Възраст* някога е било онова външно и видимо свойство на даден организъм, което днес наричаме 'ръст': не вънимаи ни добротѣ ни вꙑсотѣ възраста ѥго (Супр. рък., 546_{12}); днес е 'невидимото количество време, криещо се в това външно видимо'. При *източник* значението тръгва от чисто предметния 'извор с бликаща вода': источьникъ силно текѫштъ (Супр. рък., 343_{5}). Днес думата означава 'черпалище изобщо', т. е. онуй широко понятие, на което единствен характерен признак е черпаемостта, най-съществено свойство на източника (най-съществено от гледна точка на нашето отношение към източника — да го използуваме, като черпим от него нужните ни съдържания).

При преминаването на съществителното в наречие за място от означаване на обективно, конкретно определено място

[1] Тук *дом* не е 'къща', а съдържащото се в къщата, защото къщата не се сбира, а се гради.

[2] Така и в немски: *Zimmer* някога е значело 'къща' (оттам днешната дума *Zimmermann* 'дюлгерин'), а днес значи 'стая'.

в пространството (определено чрез предмета, който се означава от съществителното), най-често се отива към означаване на относително пространствено положение изобщо. Като съдържание на разширеното по обем понятие остава обикновено само един от признаците на първично означаваното предметно понятие — най-съществения. При *горе* и *долу* напр. този признак е високостта: от пълния и жив представен комплекс, извикван някога от съществителното при конкретна употреба, остава само височината в *горе* и нискостта в *долу*. От живото „тяло“ на планината остава само „душата“ на туй тяло, т. е. най-съществения, характерният му признак: свойството високост.

Значението на съществителното понякога стига до най-крайната степен на отвлеченост, като ограничава съдържанието на понятието само върху характерния му признак, но не схващан като свойство на нещо (па макар и това „нещо“ да е място в най-широк смисъл, както при наречията *горе* и *долу*), а сам по себе си, самото свойство. Такъв е например случаят с думата *жар* (от мъжки род), която, от означаване някога на предметна 'жарава', днес значи само 'топлота', и то не предметна: *работи с жар, говори с жар* и т. н. Първичното, предметното значение е било поето от думата *жар* от женски род, която пък е днес в стадия на раздвоението си: казва се *жарта в печката,* но казва се и *младежката жар, с която те водиха борбата,* като за първичната, чисто предметна употреба е въведена най-новата дума *жарава.* Към подобна отвлеченост се е насочило и значението на думата *цвят* при придобитата в последно време употреба в смисъл на 'багра' (навярно под руско влияние).

Такова развитие на значението у една значителна част от съществителните — развитие по посока от представите за предметите в техния външен вид към вътрешното им съдържание и към същността и съществения им признак — отблизо наподобява развитието на познанието за тия предмети у отделния човек, което също така започва с повърхностно опознаване на предметите във външния им вид и постепенно прониква във все по-вътрешното им съдържание и същината им: започваме в детска възраст с конкретни представи за предметите във външния им вид, по-късно обобщаваме тия представи в понятия, в които вече съзнаваме само съществените им признаци, а още по-късно чрез по-нататъшна генерализация достигаме до най-общите, най-отвлечените понятия, у които като съдържание е останал вече само един, най-съществения признак.

По такъв начин при тая категория съществителни може да се установи като закономерност следното: както в биологията ембрионалното развитие на отделния индивид-организъм от даден вид минава през същите стадии, през които е минало развитието на вида през хилядилетията, така у отделния човек развитието на познанието му за предметите преминава по същия път, по който през вековете минава развитието на значенията у думите — названия на тия предмети.

И при прилагателните, както и при съществителните, развиващото се значение в повечето случаи се движи по посока от

свойства по-външни, по-осезаеми и по-материални към такива по-вътрешни, по-невидими и по-нематериални. Така например думата *велик* намираме в по-старите паметници със значение 'голям, едър': ВНДНШН АН ВЕЛНКАА СН ЗЪДАННА. Не НМАТЪ ОСТАТН СЪДЕ КАМЕНЬ НА КАМЕНН (Мар. еванг., 167 $_{21}$). Днес тя се употребява само в смисъл на 'голям по обществена значителност'; казва се напр. *велик поет, велик държавник, велико събитие, велик празник* и т. н. По-новата дума *голям* е засега в стадия на раздвоението си. Изразът *голям човек* се употребява ту в смисъл на 'висок ръст', ту в смисъл на 'голям по значение'. Най-новата дума, която днес употребяваме за сигурно предметно значение, е *едър*. *Горък* е означавало осезаемо свойство на веществени същини. Днес означава свойство на невещественни същини: *горка участ*, като наречие: *тежко му и горко*. *Пуст* е означавало свойство на дадени предмети, свеждащо се към липса на материално съдържание в тия предмети; останка от употреба в това значение е поговорката *Налива от пусто в празно*, основана върху еднаквостта на значенията в двете прилагателни. Днес вече *пуст* означава само 'липса на живи същества в дадено място': *пуста къща, пуста воденица*; в някои случаи със същата дума се означава и липса на жива растителност: *пусто поле; пустиня, пустош* и *пущинак* са производни от прилагателното в този му смисъл.[1] Но не можем вече да кажем днес в първичния му смисъл *пуста стомна* или *пуста бутилка* както употребяват думата например русите, у които тя още пази първичното си материално значение; това първично значение у нас е поето днес от думата *празен*.

Друга характерност на прилагателните е, че понякога от обективни свойства на предмети и вещества те минават към свойства предимно на одушевени същества. Прилагателното *драг* напр. е имало някога значението на днешното прилагателно *скъп*, т. е. означавало е обективно свойство на нещата, както личи от следните примери: ВСН СЪ ЗЛАТЪНМН ПОЯСЫ Н ДРАГЫ РИЗЫ НОСАЩЕ (Житие на Св Алексея, Стара бълг. литер., Б. Ангелов и М. Генов, 263). — СЕ ЦѢСАРЬ ВѢНЬЦЬ ОТЪ КАМЕННІА ДРАГААГО НОШЖ (Супр. рък., 368$_{18}$). Днес то означава свойство субективно и относително, и то най-често на одушевени същества: казва се напр. *Той ми е драг*. И понеже онзи, който ни е *драг* (т. е. *скъп*) ни създава приятност и радост, то и прилагателното като наречие днес вече добива значение и на 'радостно': *драго ми е* значи 'радостно ми е'. *Благ* някога е означавало 'вкусово свойство', което днес означаваме с думата *сладък*: БЛАГОЕ КОРЕННЕ НОВОУОУМОУ САДОУ (Супр. рък., 143$_{7}$); днес означава само душевно качество на човек. (Само в някои диалекти пази и първичното си значение; например за грозде чуваме да се казва *благо* — рядко; казва се също и *блага ракия*.

[1] Оттук вече и клетвата *пусто да опустее*, а по-нататък, при променен емоционален знак вече, и *пусти моми габровчанки*.

Особен случай при прилагателните представя думата *алчен*. Тя някога е означавала свойство, свеждащо се към временното състояние 'гладен': алченъ бѣхъ и дасте ми ѣсти, жаденъ бѣхъ и напоисте ма (Супр. рък., 123_{20}); днес означава качество трайно или постоянно, присъщо на одушевено същество.

Прилагателното при някои случаи минава в съществително. Това става, когато съществителното, към което се прилага като определител, се подразбира и изпуща в речта; напр. *вечерня* ('вечерна служба в църква'), *гостна* ('стая'), *съществително* ('име'), *прилагателно* ('име') и др.

Най-голям брой характерни особености отбелязва развитието на глаголите. Това е най-богатата и най-съвършената словесна категория, защото в представите, които се извикват от глаголите, отразяващите се у нас неща от обекта са дадени в тяхното най-съществено, техния менеж, тяхното движение. С помощта на глагола ние си представяме нещата не само като дадени в пространството, а и с тяхната трайност във времето, в продължение на която някои от свойствата им се менят. Конкретната представа за даден предмет, която извиква съществителното само, без глагол, прилича на единична фотографна снимка от предмета; съчетано с глагол, то извиква представа, прилична на кинематографна прожекция, т. е. непрекъснат ред моменти от трайността на предмета във времето, през която трайност някои от свойствата му се менят. Можем чрез глагола да дадем нещата и в състояние на привидна неизменност, но и тогава те пак ни се дават с трайността си във времето: *стоя, лежа,* гората *зеленее* и т. н.

При днешната висока степен на развитие и усъвършенстване на глаголната система ние изразяваме действието (респ. неизменното състояние) на нещата откъм няколко страни: 1) в неговата същност, т. е. онія свойства на дадено нещо, менежът или неизменното състояние на които съставя глаголното съдържание, глаголния признак; тази страна на значението аз наричам същностно значение; 2) в абсолютната му стойност във време, т. е. трайността му, дадена с границите или без тях; тази страна на значението наричаме вид или аспект на глагола; 3) с относителното му време, т. е. разположението на трайността му всред времето, разположение, ориентирано спрямо момента „сега" на говорещия, който е съотносителна база и нулева точка в алгебрата на глаголната семантика; тази страна на значението наричаме граматично време; такива са трите глаголни времена — сегашно, минало и бъдеще със съответните им подразделения; 4) с начина, по който говорещият се отнася към извършването на действието или протичането на състоянието; тази страна на значението наричаме наклонение; 5) с отношението, в което е поставено действието спрямо синтактичния субект; тази страна на значението наричаме залог на глагола.

Ето защо при изтъкване характерностите на глаголната семантика би следвало да се изследва поотделно развоят на значението откъм разните му страни, а именно: 1) развоят на същност-

ното значение, 2) развоят на видовото значение, 3) развоят на граматическите времена, 4) развоят на наклонението и 5) развоят на залога. От тези пет точки обаче аз ще засегна тук само две: развоя на същностното значение и този на някои от глаголните времена.[1]

1) При същностното значение характерна се явява насоката на развитието от по-нисшите към по-висшите форми на движение, от най-широките, най-външните и най-ярко видими движения — преместванията в пространството — към движения, тъй да се каже, все „по-прибрани" (т. е. с по-малък радиус на движение), все по-вътрешни и по-скрити. Крайната степен на това развитие са най-скритите и най-невидимите действия — психичните процеси, най-висшата форма на движение изобщо.

Тъй например глаголът *мятам* някога е означавал 'хвърлям': каменїимь же на правьдьника мѣташа (Супр. рък., 217_{20}). Азъ, Їоанъ, мѣтноу клоучь в морѣ (Тиквешки рък., Минист. сборник, X). От това живо и широко преместване на предмет в пространството днес значението се е ограничило само за случаи с премествания на твърде къси разстояния: *метнах дрехата на стола* или *шала на раменете си,* традиционното *метнаха хляба в пещта,* но не и *мятам ключа в морето* или *камъни срещу някого,* за които случаи се употребява новият глагол *хвърлям.* — Глаголът *тека* в старобългарски е значел 'тичам':[2] оуѕьрѣвъ же нисоуса издалече, тече и поклонн са емоу (Зогр. еванг., Марко, V_{53}). И текоха и мѫжїе и жены на пристанището (Копривщ. дамаскин, 51). течаахѫ въ слѣдъ влъка и не постигъша его вратнша са (Супр. рък., 43_{26}). От това широко и ярко действие на бързо преместване живо тяло в пространството глаголът е минал към днешното по-слабо, по-вътрешно действие: движение на течно вещество. В израза *реката тече* днес схващаме не че предметът, тялото на реката се мести бързо в пространството, а че самото веществото ѝ, водата се движи (и то не непременно бърже), без реката да излиза из коритото си. Някога в израза рѣка течетъ този глагол навярно е бил метафора (както днес поетът би казал: *потокът тича по скалите*); умножаването на такива метафорни случаи е довело до раздвоението на значението, и когато в по-ново време за първичното значение се е въвел глаголът *тичам,* старият *тека* се е ограничил само за вторичното, по-вътрешно движение, върху материалната основа на което пък се развиват и множат днешните преносни употреби — за още по-невидими материални движения *(въздушно течение)* и за нематериални *(времето тече, мислите текат* и т. н.).

---

[1] Развоя на видовото значение съм засегнал в „Семантика на глаголните представки и нейното отношение към видовото значение на глаголите" (вж. по-горе), а на наклонението — отчасти в „Новата форма за условно наклонение в български език", Известия на Института за бълг. език, т. III, 1954, стр. 149—165.

[2] Останки в днешния език от това значение са случаите *затекох се, притекох му се на помощ.*

— Глаголът възнти някога е означавал широкото движение 'качване': възнде петръ на горницѫ помолити сѧ (Охридски апостол, X_9). Днес, обаче, когато се каже *тестото възиде,* разбира се, че то е само понадигнало горната си повърхност — знак, че е втасало, т. е. че ферментационният процес е достатъчно напреднал и е време да се меси хлябът. За първичното значение днес употребяваме глаголите *възлизам* и *качвам се.* — Глаголът стати тръгва от значение 'заставам', т. е. 'прекратявам движението, местенето си и заставам на едно място'): въстани и стани по средѣ (Мар. еванг., 215_{20}); і сѣдѣ съ нимь ста на мѣстѣ равнѣ (също, 216_{18}). По-късно добива значението 'изправям се', 'ставам прав', при което вече липсва преместването в пространството и имаме само промяна на положението от седнал или легнал в изправен, при което мястото си остава същото: *Стефчов* ***стана*** *и се обърна към предните столове* (Ив. Вазов). Днес вече, покрай това пространствено значение, което още пази, глаголът означава още и промяна изобщо, — било на отделно свойство (напр. *ставам червен, ставам добър*), било основна промяна на качеството *(кръвта вода не става; че ще стане вълк овцата);* почва да означава и 'произлизане', 'възникване' на някакво явление или случка *(какво ще стане сега?).* Така разширил значението си, глаголът бива заместван за първичните си значения от новите форми *заставам* и *ставам прав* (или *изправям се*) и съдържание на понятието при старата форма днес най-често бива само родовият му признак — промяната изобщо, при което в новия обем на понятието се включват множество случаи на сравнително скрити, невидими движения. — Глаголът *искам* някога е означавал действието 'търся': искаахѫ лъжа свѣдѣтели на исоуса ѣко да оубиѥтъ і. и не обрѣтоша (Мар. еванг., 103_6); — и поискавъше же его въ градѣ Римъстѣмъ, и не обрѣтоша его. (Житие на Св. Алексея, Стара бълг. лит., Б. Ангелов и М. Генов, 264). По-късно той е изместил значението си назад към предхождащите действието моменти на 'желанието да намерим търсеното', а след това го е разширил в 'желая изобщо' — днешното *искам,* с което глаголното понятие минава от видово *('желая да намеря')* в родово *('желая изобщо').* — При *колебая се* значението от 'алтернативен менеж на пространственото положение' се разширява до степен на 'алтернативен менеж на дадено състояние изобщо', *(колебание на съзнанието между две решения, колебание на температурата, на цените* и т. н.).

Това изместване на глаголните значения в посока от най-широките, най-външни и най-ярко видими движения — пространствените премествания — към все „по-прибрани", по-вътрешни и по-скрити движения представя неслучайна прилика с насоката при об-

[1] Значението на старогорнонемското *stehen,* отговарящо на днешното *sich stellen.*

щото развитие на научното познание в течение на човешката история, което, както отбелязва Енгелс,[1] е тръгнало от изследване областта на най-низшата форма движения — пространствените премествания, съставляващи предмет на механиката, — след това минава към по-вътрешните движения — тези на молекулите, съставящи предмет на физиката в отделите ѝ звук, топлина, светлина, магнетизъм и електричество, — след това прониква в още по-вътрешните движения — тези на атомите, предмет на химията, — за да стигне до най-вътрешните движения: биологичните процеси в организмите и най-висшите и най-скритите от тях — психичните явления.

Съобразно с това през вековете на историята са се развивали: най-рано механиката, подир нея поменатите останали отдели от физиката: звук, топлина, светлина, магнетизъм и електричество, още по-късно химията, стъпила здраво на нозе в края на XVIII в. (Далтон, Лавоазие и Ломоносов), биологията — през XIX в. (Дарвин), и най-късно психологията, възникнала в самия край на XIX в. (Вундт, Сеченов, Павлов).

В някои случаи при развитието на глаголното значение се наблюдава и едно постепенно отслабване на силата на означаваното действие, една д е г р а д а ц и я н а г л а г о л н а т а е н е р г и я. Такъв бе случаят с глагола *тека:* днешният израз „сълзи текат от очите ѝ", ако глаголът се схване в някогашното му значение, би значел „сълзи тичат от очите ѝ". Този пример показва в каква степен е отслабнала силата на означаваното действие. Такова развитие на значението при някои случаи стига до пълно изчезване на действието, до с т а т и з а ц и я, т. е. глаголът от действие почва да означава неизменно състояние. Такъв е случаят например с глагола *плуя:* някога плоути е значело 'плувам', т. е. 'движа се в течна среда': плоу несоусъ море (Супр. рък., 428_{21}). — и хотѣвъшоу немоу по двою дьнню отплоути (също, 294_{5}). Днес *плуя* значи 'кисна', употребяван при това само преносно. До това статизуване се е стигнало навярно благодарение на въведените преносни употреби на глагола за н е м а т е р и а л н и случаи, в които не се предполага движение, тъй както е например днес в много случаи с преносните употреби на новия глагол *плувам: плувам в блаженство, в невежество* и т. н. Умножаването на такива преносни употреби и при стария глагол някога е причинило постепенно отслабване на двигателността до пълното ѝ изчезване след ограничението на глагола само за тези употреби, т. е. до пълното изместване на стария глагол из предметните му употреби от въведения нов, който *поема* първичното му, д е й с т в е н о значение. Глаголът имати в старобългарски е значел 'улавям' и 'вземам': обрѣтаемъма же кръстиане повелѣ имати и поудити а жрѣти (Супр. рък., 255_{14}); — сласть, похоть, злобж и

[1] В Диалектика на природата.

ѧнѯѳнмѧннє (Охридски апостол, 58, III_5). В днешния език *имам* означава състоянието 'avoir', 'haben', което настъпва след действието. Трябва да предположим, че това състояние изпърво е било предметно, т. е. изпърво нмамь е значело 'държа' (в ръката си), а след това е добило преносни употреби за непредметното днешно значение на 'avoir', 'haben', за което глаголът днес напълно е специализуван. Подобен е и случаят с глагола *притежавам*, който в най-старите паметници намираме със значение 'придобивам': дѣѣтнѫ даѣ вѣѣго єлнко пѵнтажѫ (Добрейшево еванг., 177 — XVIII_{18}). Трябва да предположим, че още по-рано, в предписмената епоха, той е значел 'притеглям'; днес е вече напълно статизуван, както и синонимът му *имам*.

Като се наблюдават множество случаи от днешния език, както и посочените дотук примери от старобългарски, трябва да дойдем до предположението, че много от глаголите, които означават днес неизменно състояние, представят един сравнително късен стадий от развитието на значението си и че преди това те са означавали действие, а по-късно са били приспособени и за означаване състояние, за което значение се ограничават след въвеждане съответните нови глаголи, които поемат първичното им действено значение. (Разбира се, тук се изключват глаголите, които са заети от чужди езици с готово, специализувано статично значение).

А и в днешно време ние виждаме как много глаголи, които означават действие, се приспособяват и за статично значение. Такъв е случаят напр. с глагола *възправям се* в следните два стиха на Пенчо Славейков:

С навъсено чело, загърнат в плащ мъглив,
възправя се далеч Балканът горделив.
(„Кървава песен")

Такъв е случаят и с *издигам се* във Вазовия стих:

Там де се *издига* Балканът високи.
(„Борът")

Така е и с глаголите *простирам се (Стара планина се простира от Тимок до Черно море), заемам (Сградата заема триста квадратни метра), обгръщам (правилото обгръща всички случаи), намирам (намира се в къщи само преди обед), познавам* (току-речи загубил действеното си значение като многократен срещу *п о з н а я* и специализуван за състояние в смисъл 'познат ми е') и много други още.

Така са били приспособявани някога и онези глаголи, които днес са напълно ограничени за статично значение (като *плуя, имам, притежавам* и др.). А може би дори и онези глаголи, които още в най-старите паметници намираме с чисто статично значение, в предписмената епоха са означавали действия. Тъй напр. глаголът сѣдѣтн, сѣѫдѫ навярно е означавал изпърво многократното действие 'сядам' срещу перфективното 'седна' (сѣстн, сѧдѫ), а отсетне, след

като е раздвоил значението си, е заместен за първичното значение на действие от по-новата форма сѣдатн, сѣдаѫ и се е специализувал за вторичното — състоянието 'седя'. Същото ще е навярно и с лѣжатн, лѣжѫ, изпърво означаващ многократното действие 'лягам' срещу перфективния лєщн, лагѫ, а отсетне заменен за това значение от лѣгатн, лѣгаѫ и специализуван за състоянието 'лежа'. А също и стоѩтн, стоѫ ще е бил изпърво многократен, означаващ 'ставам', срещу перфективния статн, станѫ, и е заменен за първичното значение на действие от станѩтн, станѫ, след което се е специализувал за вторичното значение на състоянието 'стоя'.[1]

И в други езици намираме случаи, които показват как глаголи, означаващи състояние днес, някога са означавали действие; напр. немското *haben,* преди да стигне до днешното значение на 'притежавам', е имало някога и значение 'улавям', *'ergreifen'*, а след това и 'държа', *'halten'* (както е дадено в речника към Althochdeutsches Lesebuch на Braune, Halle, 1911, стр. 227); след като е добило и разширило употребата си в значение на 'имам', то е било заместено за старите си действени значения съответно от *ergreifen* и *halten* и се е специализувало за състоянието 'имам'. — *Stehen* е означавало изпърво действието 'поставям се', 'sich stellen' (Braune, 256), а отсетне, след като навярно е добило широка употреба и за състоянието 'стоя', е заместено за първичното, действено значение от възвратната каузативна форма *sich stellen* и се е специализувало за вторичното си значение — състоянието. — И *sitzen* е имало някога значение 'сядам'—'sich setzen' (също, 261), а след като е добило широка употреба и за състояние, е заместено за първичното действено значение от възвратната каузативна форма *sich setzen* и се е специализувало за състоянието 'седя'; (днешна форма, която напомня за старото значение, е *aufsitzen* — 'възсядам').[2] — Трябва да предположим, че и *liegen,* по същия начин, е значело изпърво не 'лежа',

---

[1] Не е далечна от това схващане и мисълта на Meillet, която той изказва в Etudes sur l'étymologie et le vocabulaire du vieux slave (Paris, 1902, p. 36) при разглеждане видовото значение на префиксуваните форми у същите три глагола в старобългарски: „Тези три глагола заемат особено място в смисъл, че техните префиксувани форми могат в известна степен да служат като многократни срещу префиксуваните форми на статн, станѫ, — сѣстн, сѧдѫ, — лєщн, лагѫ" (напр. *прѣдъстоѩ* срещу *прѣдъстанѫ*, *присѣждѫ* срещу *присѧдѫ* и *възлѣжѫ* срещу *възлагѫ*). —Щом префиксуваните форми са можели да имат значение на многократно действие, то без съмнение и непрефиксуваните са могли да имат такова значение. Само че, както споменахме по-горе, навярно са го имали те преди периода на опазената писменост, а в паметниците не намираме случаи с такова значение: там всички те — и префиксувани, и не — са специализувани за състояние, а за първичните им, действени значения са изпаднали заместени от съответните по-нови повторителни глаголи станѩтн, станѫ, — сѣдатн, сѣдаѫ, — лѣгатн, лѣгаѫ.

[2] Днешното префиксувано *besitzen* ('притежавам') навярно е значело изпърво 'обсядам'.

а 'лягам', *'sich legen'* и отсетне, заместено за първичното действено значение от възвратната каузативна форма *sich legen,* се е специализувало за вторичното си, днешно значение на състояние; само че тук развоят навярно ще е станал по-рано, а паметници от онова време липсват, та случаи на употреба в първичното значение, поне у Braune, не се посочват. Тъй трябва да си обясним знаменателния факт, че срещу каузативните глаголи *setzen* и *legen* в немски нямаме днес съответни некаузативни в действителен залог, които да изразяват действие: защото съществуващите по-рано такива са променили значението си от действие на състояние. Тяхната липса се попълва със съответните възвратно-каузативни форми.

Не е случайност и пълната аналогия с руския език в случая: срещу каузативните *садить* и *ложить* липсват съответни некаузативни в действителен залог, означаващи действие; защото ако и да са съществували по-преди *сидеть* и *лежать,* след като те са добили и разширили вторичната си употреба в значение на състояние, не са били образувани нови форми в действителен залог, а са били приспособени за случая възвратно-каузативните глаголи *садиться* и *ложиться* тъкмо така, както в немски.

Разбира се, от казаното дотук не трябва да се разбира, че всички глаголи, които днес означават неизменно състояние, са означавали по-рано действие. В по-ново време наблюдаваме много случаи, дето глаголите още със самото си образуване и възникване означават състояние. Такива са например много глаголи, които се образуват от прилагателни, като: *зеленея се, хубавея се, чернея се, тъмнея се, скъпя се, гордея се, големея се* и др.; някои, образувани от съществителни, като: *чувствувам* (макар че самото съществително *чувство,* от което е произведен, е от своя страна производно на глагола чоуѭтн), *вдовствувам, лентяйствувам, момея се* и др.

2) Откъм граматични времена намираме глаголите още през епохата на най-старите паметници в твърде напреднала степен на развитие. И все пак и оттогава насам в езика се наблюдават нови промени в тази му област. От тях аз ще засегна само развитието на формите за обикновеното бъдеще време, понеже те са претърпели най-много промени.

Както е известно, в старобългарски за бъдеще време на глаголите са служели или простата форма на перфективния презенс, която някога (както и до днес още в руски, полски и чешки) е означавала бъдното действие, или сложни форми, образувани от инфинитива на глагола и един от спрегаемите помощни глаголи имамь, начьнѫ, възмѫ и хъщѫ. Всички тия форми са изчезнали, с изключение на сложната форма с хъщѫ (или хощѫ), която, минавайки през ред метаморфози, се запазва и до днес като единствена форма за бъдеще време на глаголите и от двата вида.

а) В съчетанието му с инфинитив глаголът хъщѫ се среща още в най-старите паметници ту с първичното му, реално значение на 'искам', 'желая', ту с потъмняло значение на помощен глагол. Тогава, следователно, съчетанието е било вече в стадия на семантично

раздвоение: в едни случаи е означавало настоящо желание, както е в следните изрази: оучителю хощемъ отъ тебе знаменїе видѣти (Зогр. еванг., Матей, XII, 38). — глагола емоу хощеши ли живъ быти (Зогр. еванг., Йоан, V, 6); — в други случаи то е означавало направо бъдещото осъществяване на желанието, т. е. бъдното действие, съдържащо се в инфинитива, както е в следните примери: не въ простоу бо хощетъ мнѩти дьньшнии праздьникъ (Беседа 42 на Еписк. Константин, Стара бълг. лит., Б. Ангелов и М. Генов, 89). — нъ како вы хощѫ вѣрѫ имѣти (Супр. рък., 540). По-късно съчетанието се е ограничило за вторичното си значение, т. е. става форма за бъдеще време, като за първичното значение на глагола хътѣти остават да се употребяват само синонимите му *желая* и *искам*.[1] С вторичното си значение същата сложна форма минава редица следващи метаморфози: 1) Със съкратени както спрегаемия помощен глагол, тъй и инфинитива: *аз ща ходи, ние щем ходи; „И там щъ оти и оми са щъ"* (Свищовски дамаскин, 78). — 2) С развита спрегаема форма с *да* вместо инфинитива: *ща да ходя, щем да ходим; Що щемъ сега да кажемъ* (Копривщ. дамаскин, 112). — 3) С обезличена, неспрегаема частица *ще* вместо помощния глагол, при което съюзът *да* все още се запазва пред спрегаемия глагол: *ще да ходя, ще да ходим, ще да умреме; Ние живи ще да изгориме* (Л. Каравелов). — 4) С отпаднало *да* в същата форма: *ще ходя,* в който вид формата е господствуваща форма днес — както в книжовния език, тъй и във всички говори (разбира се, с диалектни варианти *ке* и *че* на спомагателната частица).

б) Другата форма, перфективният презенс, ако и форма на сегашно време, още в най-старите паметници намираме със значение на бъдеще перфективно. Днес същата форма означава време, което не е ни бъдеще, ни сегашно, ни минало — изобщо време, което в представата ни не се свързва, няма отношение към момента „сега", *нулата,* съотносителната база при граматичните времена. Това време аз наричам несъотносително или иреативно, т. е. такова, при което глаголното действие има своята абсолютна стойност във време (трайността си), но му липсва относителното време, т. е. „мястото" на тази трайност всред времето, което място да е дадено в отношение към момента „сега" на говорещия (това, което обикновено наричаме граматично време).

Към това вторично значение формата, без съмнение, е минала не направо, а след предварително приспособяване за вторични употреби, постепенно нарастване на количеството им и раздвояване на значението. Представа за това ни дават подобни вторични употреби на днешната форма за бъдеще от перфективните глаголи: *Ще стане сутрин, ще излезе, па ще се прибере чак късно вечер.* Тук действието се дава не в определено, конкретно „място" във времето (както при обикновената употреба на формата за бъдеще определено), а като

[1] При новото, днешно значение на последния глагол (вж. стр. 400).

обичайно повтарящо се, без да му се определя нито броят, нито отношението спрямо момента „сега“ — сиреч, дава се също както в перфективно-презенсните форми на Ботевите стихове: „Настане вечер, месец изгрее, звезди обсипят свода небесен, гора зашуми, вятър повее“ и т. н. Употреба в такова вторично значение (но, разбира се, пазейки и употребата си в първичното, т. е. обикновеното бъдеще перфективно) има формата на перфективния презенс понякога и в руски, напр. в следния превод на същите Ботеви стихове:

Сгустится вечер, и месяц *встанет;*
обсыпят звезды весь свод небесный.

(Прев. А. М. Федоров)

Това е същият смисъл на ирелативно време като в българския оригинал, при уговорката, че за такъв смисъл в руски глаголите в перфективно-презенсните си форми се само приспособяват, това им е вторично значение редом с първичното, докато у нас същите перфективни форми са напълно специализирани за това значение, то е единственото им значение днес, след като първичното им значение на бъдеще перфективно време е било поето от новата сложна форма — с помощен глагол *ща,* която сменя всички стари форми за бъдеще време: както сложните, тъй и простата (за глаголите от свършен вид).

И другият вид бъдеще време — бъдещето предварително — е претърпяло семантичен развой и е днес в стадий на раздвоение: редом с употребата в основното му чисто хронологично значение, в изрази като напр. *Когато аз се завърна, ти ще си вече порасъл,* е добил вече и широка употреба за изказване предположение за извършено действие, като напр. в израза: *Отсреща завесите на прозорците са дигнати: съседите ще са се върнали.* Тази му употреба определя вече ново, вторично значение на формата.

При това развитие на формите за бъдеще време ние виждаме пак общата насока на развиващите се значения от по-просто мисловно съдържание към по-сложно и по-неясно: съчетанието на инфинитив с хъщѫ изпърво е означавало по-простото сегашно време, настоящото желание (хъщемъ видѣти = *искаме да видим,* хъщѫ пити = *искам да пия*), след това е било приспособено да означи едно по-сложно мисловно съдържание: бъдно осъществяване на желанието, т. е. бъдно действие на глагола в инфинитив: хъщетъ мнѣти 'ще мине', хъщѫ вѣрѫ ѩти 'ще хвана вяра, ще повярвам'. Презенсната форма на глаголите от свършен вид също така преминава от сравнително по-простото значение на определено бъдеще към по-сложното — на ирелативно време. Семантичното раздвоение, което предхожда прехода към новите, днешни значения, при първата форма, както казахме по-рано, е станало още през епохата на най-старите паметници, а при втората — много по късно.

При глаголните съществителни освен характерните промени в същностното значение, които и тук стават, както при съответните глаголи, от които са образувани, се явява специфична

особеност това, че при много случаи те губят своята глаголност, т. е. елемента времетраене, и се превръщат в обикновени съществителни. Става това поради туй, че значението се пренася или върху синтактичния субект (при случаите с *население, растение, покрив*) или върху обекта (прекия — като при *питие, ястие, видение,* или непрекия — като при *вход,* в смисъл на 'врата'), които вече представят същини, дадени ни без каквото и да е отношение към времето. Първичните значения на живи процеси се поемат от по-нови форми (срещу *растение — рáстене* или *растеж,* срещу *питие — пиене,* срещу *вход — влизане* и т. н.). Тези нови форми при случаите с глаголните съществителни от перфективни глаголи биват образувани от основите на съответните многократни глаголи (напр. срещу *население — населване,* срещу *видение — виждане,* срещу *отражение — отразяване,* срещу *отделение — отделяне,* срещу *създание — създаване* и т. н.). С това обстоятелство трябва да си обясним защо в новобългарски за означаване живия процес чрез глаголно съществително изобщо повече се срещат глаголните съществителни от многократен вид (както за многократни, тъй и за еднократни действия), докато в старобългарски, както и в руски и до днес, господствуват еднократните форми (и за еднократни, и за многократни действия): *падение, изменение, получение, отражение, дуновение, разлитие, переломление, накопление* и т. н., на които в новобългарски отговарят: *падане, изменяне, получаване, отразяване, духване, разливане,*[1] *пречупване, натрупване* и т. н. Така на руски ще се каже напр. *До получения его письма останусь здесь, По возвращении своем он посетил меня* и т. н., а на български за същите еднократни действия ще употребим многократните глаголни съществителни: *До получаване на писмото аз ще стоя тук, След завръщането си той ме навести* и т. н.

И при глаголните прилагателни, причастията, характерно се явява изгубването на глаголността, при което те преминават в обикновени прилагателни. Това става поради туй, че от означаване като общо свойство вършеното или търпяно действие от дадена същина значението се ограничава само върху едно свойство — най-характерното от менящия се комплекс свойства, съставляващи глаголния признак, — което свойство се дава вече без каквото и да било времетраене; така напр. *горещ* от значение 'който гори (в момента)' е минало към означаване само висока степен на свойството *топлота; смирен* от значение 'когото са смирили' минава към означаване свойството *мирност; недвижим* от значение 'когото не движат' (в момента) минава към свойството *непроменлив по пространствено положение* и т. н.

При семантичния развой на наречията характерно се явява на първо място свойството на много от тях да преминават в предлози. Второ характерно за тях е насоката на развоя от областта на пространството към тази на времето и модалната област (вж. стр. 387 и 388).

[1] Навярно под руско влияние казваме напр. и днес *кръвопролитие,* но за съвременни случаи се казва напр. *кръвопреливане,* а не *кръвопрелитие.*

При семантичния развой на предлозите и представките също намираме насоката от пространствени към темпорални и модални значения, като при някои случаи тук се стига и до каузални значения (напр. предлозите *по* и *за* — вж. стр. 388).

В разглежданите дотук случаи значенията на думите се менят независимо от каквито и да било промени в самите съдържания от обекта, към който тия значения се отнасят. Има обаче случаи, когато стават промени и в самите обективни съдържания. Така напр. във връзка с напредъка в науката и техниката, плод и проява на историческото развитие на обществото, стават нови открития в науката и подобрения в техниката, в резултат на които някои от произвежданите предмети, с които си служим при едни или други случаи в живота, биват заменявани с нови, по-усъвършенствувани и по-удобни, които понякога биват коренно различни от старите, представят качествено нови съдържания; за названия на тези нови предмети много пъти продължават да служат думите, с които са се означавали по-рано старите предмети, които те са сменили, и с това значението на тия думи се променя, понеже се включват в него и нови съдържания. Така напр. за название на обикновения уред, с който се осветляваме, е била някога въведена от гръцки думата *лампа;* до преди няколко десетилетия необходимо присъщи характерни белези на понятието *лампа* са били: *фитил* и *горливо масло,* в което е натопен фитилът. В ново време този осветлителен уред в повечето селища се е заменил с нов, електрически, който коренно се различава от стария (защото в него няма ни фитил, ни масло, ни горене), но който пак носи названието *лампа.* Значението на думата, следователно, се е разширило, като към обхващаните стари съдържания са се прибавили нови: понятието *лампа* е станало родово, обгръщащо две съподчинени видови понятия: *газена лампа* и *електрическа лампа.*[1] Друг пример представя и разгледаният по-рано случай с думата *перо.* Като уред за писане с мастило някога е служело птичето перо; нововъведеният стоманен уред за същата цел носи същото име — *перо.* Промени на значенията по този начин стават и при някои глаголи; така напр., както някога *запалвахме лампата,* така и днес (особено в селата) *запалват електричеството,* макар че днес действието, чрез което привеждаме новия осветлителен уред в светещо състояние, няма нищо общо с някогашното 'запалване'. Някога с глагола *стрелям* са означавали отправянето на *стрелата* посредством опъване на лъка; днес със същия глагол се означава съществено различното действие на отправяне куршума или гранатата чрез съответни нови, усъвършенствувани уреди за човешкото взаимно изтребване. И понятието *стрелям,* следователно, днес е разширено и е родово спрямо някогашното, което днес е видово и трябва вече да го изразяваме

[1] Разбира се, в още по-ново време това родово понятие се разширява с още съподчинени видови понятия: *бунзенова лампа, лампата на Деви, кварцова лампа, радиолампа* и др.

чрез изтъкване видовата му отлика в израза *стрелям с лък. Защищавам* е днес също така родово понятие спрямо някогашното понятие защищати, 'браня с щит' — първично значение на глагола.

Този вид развитие на значенията се среща главно при двете словесни категории: съществителното и глагола, а заедно с това и у някои производни от глагола: глаголни съществителни (напр. *стрелба*) и причастия (напр. *застрелян*). При развитието на значението тук като закономерност може да се отбележи насоката на движението от предмети и действия по-примитивни и по-несъвършени, към такива по-удобни и по-усъвършенствувани, отговарящи на новото време, на новата техника и новия бит на исторически развиващото се общество.

*

Изобщо, при думите от всички словесни категории съществува функционална зависимост между двата развоя: вътрешния — семантичен развой, от една страна, и външния — промените и замените на словесните форми, от друга. Тази зависимост се изразява в това, че разширението на употребата и раздвоението на значението при отделната дума, довеждащи до неточност и двоякост в разбирането, подтикват към търсене и въвеждане на друга дума за първичното значение на старата, за да измести тя старата из употребите ѝ в това първично значение и да я ограничи само във вторичното. Както видяхме, краен резултат на това (разбира се, при случаите, дето са налице необходимите условия да се стигне до него) е основна качествена промяна у старата дума, която, преминала към новото си значение, новото качество, получава вече и ново място в речника на книжовния език, като на дотогавашното ѝ място остава като заместница нововъведената дума. Новото и придобивката за езика тук всъщност се явява не новата, а старата дума с вторичното си значение, защото тя изразява едно ново съдържание от съзнанието, за което по-рано специална изразна форма изобщо не е имало, и попълва едно ново място в речника, което преди това е било празно, — докато нововъведената дума заема в речника място, което и по-рано е било запълнено — от старата дума.

При тази функционална връзка между двата развоя — нека си послужа пак с математически термини — независима променлива е семантическият развой, а въвеждането на новата дума се явява функция от този развой. Само това обстоятелство е достатъчно, за да се види голямото значение на семасиологията като част от общата езикова наука: семантическият развой, който в повечето случаи предхожда и обуславя разрастването и обогатяването на речника със специални изразни форми за все по-нови и по-нови смислови съдържания, се явява фактор от първостепенна важност за общото развитие и усъвършенствуване на езиковата система.

Без съмнение, замени и обновяване на словесните форми в езика стават не само във връзка със семантичния развой. Така напр. някогашната дума *бран* сега е заменена с *война, татба*— с *кражба, мъзда — с мъст; братр* става *брат; нищ* се заменя със *сиромах, злат* става *златен, мал—малък,* ѫждѫ се заменя с *чакам,* вѣмь — със *знам,* дасн — с *дадеш;* онъ плєтєтъ става днес *той плете;* във всички думи с носовки последните се заменят съответно със звуковете *ъ* и *е*. Това са замени и промени в речниковия състав и морфологията, които стават без каквато и да било връзка със семантиката на думите; но затова пък тия промени или нищо, или малко и незначително допринасят за обогатяването на езика с изразни средства. Каква е печалбата за езика ни напр. от това, че наместо *бран* днес казваме *война,* наместо сѣнь — *сянка,* наместо *татба — кражба,* наместо *мал — малък,* наместо *даш — дадеш?*[1] Но от това, че за някогашното съществително *степен* днес, вследствие на семантичния му развой, е въведена думата *стъпало,* печалбата е, че днес редом с предметната дума *стъпало* имаме и специална дума за високото абстрактно понятие *gradus,* с цяла редица производни: глагола *степенувам,* наречието *постепенно,* прилагателното *първостепенен* и др. Че прилагателното *велик* е заменено за предметното си значение днес, в резултат на семантичния му развой, с *голям* и *едър,* ползата е, че днес разполагаме с три отделни изразни форми за три отделни, степенувани по вещественост, значения. Че за прилагателното *чест,* благодарение на семантичното му раздвоение, е било въведено по-новото прилагателно *гъст* за пространственото му значение, печалбата е, че езикът се е обогатил със специална дума за означаване свойството маломерност на отстоянията по време между отделни явления (*чести войни, често боледуване, чести светкавици*). Полза от това, че по-старите форми *входиш* и *вносиш* са заменени днес, без да са имали семантично раздвоение, от днешните форми *влизаш* и *внасяш,* няма; но от това, че формите *заходиш* и *доносиш,* раздвоени вследствие семантичния развой на представките си на пространствено-имперфективни и темпорално-перфективни, са били заменени за първичните си пространствено-имперфективни значения съответно от днешните форми *залязваш* и *донасящ,* ползата е тази, че старите две форми днес заемат нови места в речника и изразяват нови смислови съдържания, които в старобългарски не са могли да се означат с единични глаголни форми: това са понятията 'почнеш да ходиш' и 'носиш до определения край', днешните значения на тия форми от перфективните глаголи *заходя* и *донося.*

Чрез изследване развитието на словесните значения в неговата функционална връзка с промените и замените, които то предизвиква

---

[1] Наистина, със замяната на формите *даси* и *даст* с *дадеш* и *даде* се постига едно сравнително опростяване на спрежението, чрез уеднаквяване на формите: презенсната основа *даде-* се явява вече в петте форми на спрежението цялостна (само първо лице ед. число си остава *дам*); но нима удобството от това уеднаквяване за тези, които учат езика (т. е. децата и чужденците) може да се мери с ползата от обогатяването на речника с нова изразна форма, което настъпва в резултат на семантичния развой, когато той стигне до своя завършък и край?

в речниковия състав и граматиката, освен чисто познавателните, теоретични резултати — обяснението на някои важни явления в езика, — се постигат още и следните практически придобивки:

1) Най-правилно и точно служене с езика — било в областта на научното познание, било в тази на художественото творчество. То значи: да може при съответните случаи да се подбира тъкмо оная дума или форма на израза, с която при научно съчинение ще се очертае в съзнанието на читателя понятието тъкмо в ония му граници, които му поставя авторът, а при художествена творба ще възникне у читателя или слушателя представа тъкмо такава, каквато авторът я има — с ония обертонове от емоции, с които той желае да я създаде в съзнанието на читателя или слушателя.

2) Като се знаят законите и насоките на семантичното развитие, при четене на старите писмени паметници (било с цел за чисто литературно изучване, било за общо историческо изследване на тогавашната съвременност, отразена в тия паметници) да може, при неяснота и колебливост в значението на някоя дума в даден случай, да се схване тази дума в онова й значение, което тя е имала тогава, в онази епоха.

3) Да може, като се съблюдават законите и насоките на словесното развитие, да се упражнява и творческа дейност в областта на езика от страна на онези, които боравят с него — били те писатели, или езиковеди. То ще бъде онова върховно постижение в опознаването на езика, което трябва да бъде крайъгълен камък в градежа на всяко истинско научно познание: възможността да се предсказва какви ще бъдат в дадени случаи бъдещите, неродени още форми и да се прибягва до тяхното образуване и въвеждане, когато ще бъде назряла нуждата от тях. То ще бъде не „коване" на нови думи, а изливане на такива в ония форми, които им са предварително определени за съответните значения от законите и насоките на развитието. Такова индивидуално творчество ще бъде законен и полезен принос в общото, колективно изграждане на езика.

Накрай, в последно заключение, ще кажем следното:

При разглеждане на езиковото развитие от тази му страна, която е предмет на настоящото изследване, ние констатираме:

1) Че имаме преки двигатели на развитието. Те са два: единият е — стремежът, домогването ни да изразяваме чрез словесни форми все по-нови и по-нови съдържания от съзнанието ни; вторият е — стремежът ни да изразяваме тия съдържания възможно по-точно. Тия два основни двигателя действуват в противоположни посоки: първият, разширявайки значението на думата, довежда до неяснота и неточност; вторият, напротив, възстановява яснотата и точността, като въвежда нова дума или форма с първичното значение на старата и освобождава старата от това й значение, за да я ограничи само в новото, вторичното.

Със своите последователно редуващи се противопосочни действия тези два езикотворни фактора движат словесното развитие, като обогатяват езика с все по-нови и по-нови изразни средства.

2) Отделно взето, самото развиващо се значение на дадена дума представя във всеки момент от своето развитие диалектично

единство от противоположности: старото значение (в преките първични употреби) и новото (във вторичните, за които се приспособява думата); към това си ново значение тя ще премине, когато за старото си значение бъде заместена от друга дума.

3) Развитието, обусловено от действието на двата основни двигателя, се проявява непрекъснато в две последователно редуващи се форми: ту като постепенно и незабелязано натрупване на количеството (с умножаване вторичните употреби на думите), ту като коренно, основно изменение на качеството (след пълното загубване на старото значение на думите, поето от въведените нови думи).

Това действие на двата основни двигателя се изразява в два непрекъснати процеса на растеж и размножение: от една страна — расте количеството на изразяваните съдържания от съзнанието, от друга — расте и количеството на съответните изразни форми, домогващо се да покрива нуждата, създадена от нарастващото количество на съдържанията. Става едно неспирно гонене между двете количества: от една страна — непрестанно растящия брой на изразяваните съдържания, от друга — неуморно стремящия се да го догони брой на словесно-изразните форми. Това тъкмо гонене между двете растящи количества е проявеното, реализувано действие на двата основни двигателя на езиковото развитие. — Резултатът от това постоянно и непрекъснато попълване на словесната система с нови изразни форми е днешната шеметно висока степен на разрастване, обогатяване и усъвършенствуване на езика, степен, от висотата на която е нужно непосилно напрягане на взиращата се научна мисъл, за да се стигне до изконните, първични прояви на словесното общение у първобитното човечество. При тази си степен на развитие езикът съдържа неизброимо количество от думи и начини за свързването им, чрез които се изразяват всевъзможните съдържания на съзнанието, като се почне от най-низшите — конкретните представи за предметите в техния външен вид и за низшите им, видими механични движения и действия, и се стигне до най-висшите отвлечени понятия, с които борави абстрактното мислене.

СЪДЪРЖАНИЕ

Дора Иванова-Мирчева — Преносно значение на думата и преносимост на значението 3

Радослав Мутафчиев — Синонимите в български език 39

Кристалина Чолакова — Омоними в съвременния книжовен български език 65

Кети Ничева — Стилистично разслоение на лексиката на съвременния български книжовен език 99

Зара Генадиева-Мутафчиева — Към въпроса за фразеологичните словосъчетания в български език 129

Сийка Спасова-Михайлова — Някои основни видове устойчиви съчетания в български език 165

Симеон Бояджиев — Методи за тълкуване на думите 201

Мария Филипова-Байрова — Изработване на двуезични речници 223

Милка Димитрова — Умалителните имена в книжовния български език 263

Йордан Заимов — Употреба на предлога „за“ в българския език . . . 321

Драгомир Хр. Матеев — Семантически развой на думите и неговите отражения в речниковия състав и морфологията 373

ИЗВЕСТИЯ НА ИНСТИТУТА ЗА БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
книга VI

Технически редактор: *Бл. Ташев*
Коректори: *А. Ундджиева* и *Ю. Миндова*

Дадена за набор на 8. IV. 1959 г. Подписана за печат на 19. VIII. 1959 г.
Печатни коли: 26 Издателски коли: 20,94
Формат на хартията: 70/100/16
ЛГ III—8—1959
Книжно тяло: 35,60 лв. Подвързия: 2,30 лв. Тираж: 800

Цена 37,90 лв.

Набрана и отпечатана в печатницата на Българската академия на науките
София, ул. „Иван Вазов" № 13
Поръчка № 41